

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
KLASSZIKUS MAGYAR IRODALOM TANSZÉK

DEVESCOVI BALÁZS

Korsók és díszedények

Eötvös József 1848 előtti regényei

PhD – értekezés

Irodalomtudományi Doktori Iskola
Klasszikus Magyar Irodalom Program
Témavezető: Dr. Szajbély Mihály

Szeged 2005

Tartalomjegyzék

Előszó	5
A hagyomány szövegbezártsága. Közelítések <i>A karthauzhoz</i>	9
Mit lehet tudni <i>A falu jegyzője</i> első két kiadásáról, és mi következik ezekből az irányregényre nézvést?	49
<i>A falu jegyzője</i> mondatairól (jellemeiről, cselekményéről, etc.). A falu jegyzője	61
Kis idők kis emberei: Magyarország, 1514-ben. A <i>Magyarország 1514-ben</i>	111
Irodalom	235

Előszó

Ez a dolgozat, bármennyire is meglepően hangzik, főként és elsősorban Eötvös József három 1848 előtti regényének szoros olvasatát kívánja nyújtani.

Talán meglepő lehet 2005-ben, mégis: *A karthauzi*, *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* című regényeknek alapvetően valami olyasmi, regényekről lévén szó: amennyire csak lehet, pusztán a szövegre önmagára összpontosító interpretációját kísérlem meg, mint amit például Arany János tett 1858–59 táján a *Bánk-bán-tanulmányokban*, vagy – hogy egy kevéssel mégiscsak közelebbi példával éljek – mint amiket Nemes Nagy Ágnes tett az 1980-as évek végén a *Szőke bikkefák* címmel összegyűjtött verselemzéseiben.

Meglepő lehet, hiszen Eötvös Józsefet habár kétségtelenül klasszikus szerzőink között emlegetjük, valójában azonban életműve a magyar irodalomtörténetírás egy sajátságos fehér foltja: munkásságának megítélése még az utóbbi évtizedekben is szinte már bántóan egyoldalú maradt, életművének szépírói aspektusaival meglehetősen régóta nem foglalkoztak alaposabban. A teoretikus kontra szépíró kezdetektől érzékelt dichotómiájából mindinkább a gondolkodó értékelésére helyeződött a hangsúly: Eötvöst mint politikaelméleti gondolkodót, vagy csupán mint politikust kezdték vizsgálni, az író-politikus politikusi és politikai gondolkodói arculata mutatkozott érdekesebbnek az elmúlt félszázad erősen ideologikus beállítottságú irodalomtudománya számára. Emellett az irodalomtörténetben már negyedszázada rögzítették a tényt, még a korábban sikeres szépirodalmi művei is elvesztették népszerűségüket, mi több, regényei teljességgel kiszorultak az irodalmi köztudatból, illetve – illusztrálandó az eltolódást – legfeljebb a politikus eszméinek illusztrációiként maradtak fent.

Alighanem azért is meglepő lehet, mert ha most Eötvös József szépirodalmi munkáit *fikcióként* kezdem el vizsgálni, poétikai szempontok szerint értékelem, a regényeket valóban regényekként olvasom, akkor így bizonyos értelemben szembehelyezkedem, de legalábbis figyelmen kívül hagyom a regények keletkezését indokló morális-politikai szerzői szándéko(ka)t. Ráadásul, így, sajnos bizonyos értelemben valahol alapjaiban szembehelyezkedem, vagy legalábbis jószerivel teljességgel ignorálok majdnem az egész eddigi értelmezői hagyományt. Ráadásul úgy látszik különös módon ez alól nem képeznek kivételt a legjelentősebb átfogónak mondható újabb Eötvös-kutatások sem: Gángó Gábor elsősorban politikai-filozófiai, eszmetörténeti alkotóként tekint Eötvösre és munkásságára, másrészt mind Z. Kovács Zoltán disszertációja vonatkozó fejezeteiben, mind pedig Taxner-Tóth Ernő – épp a jelen kézirat lezárása után megjelent – monográfiájában úgy végzi el a regények interpretációját, hogy elfogadja kiindulópontként azok irányzatos voltát.

Ugyanakkor persze meg kell jegyeznem szó sincs arról, hogy mellőzném a szakirodalmat. Mindhárom elemzésben nagy szerepet játszik az egyes regények recepciójának az ismeretése, még akkor is, ha nagyjából mindhárom regény kapcsán úgy tűnik, recepciótörténetről nem igazán lehet beszélni: a legtöbbször annak ellenére, hogy az egyes írók szerzői egészen eltérő korokban alkottak, egészen különböző szellemi irányzathoz tartoztak, és hogy az egyes írók – az emlékbeszédektől a tanulmányokon és kritikákon át a kerek évfordulókkor szokásos újságbeli megemlékezésekig – egészen eltérő műfajokba sorolhatók, összességében nem igazán történik más, csupán néhány fogalom permutált felhasználása, néhány nagy ember megjegyzéseinek vagy észrevételeinek szimpla variálása. Mi több: szó sincs arról, hogy elfogadhatatlannak tartanám a három regény irányzatoként való olvasását. Jogosultságát látom, ha csupán egy lehetséges olvasatként is, sőt: valamennyi regény esetében megpróbálom a kanonikussá vált irányzatos magyarázato(ka)t konkrét locusokkal megtámogatni.

Ez a dolgozat tehát főként és elsősorban azt kísérli meg, hogy Eötvös József három 1848 előtti regényének szoros olvasatát nyújtsa. Teszi ezt alapvetően olyan, hagyományos retorikai és irodalomtudományi szempontok, mint cselekményvezetés, időkezelés, jellemábrázolás, szereplővezetés segítségével. A legfontosabbnak a regények világának minél behatóbb feltárását tartottam, amire úgy vélem, ezek a régivágású szempontok kiválóan megfelelnek. Nem mintha az elmélet ellen lennék, már csak azért sem, mert természetesen nem is tudtam volna megírni elemzéseimet jónéhány irodalomelméleti iskola megfontolásainak és eredményeinek felhasználása nélkül, nem is vehettem volna észre a szövegek jópár sajátosságát bizonyos irodalomelméleti iskolák, módszerek – mint a formalizmus és a prágai iskola, a strukturalizmus és a posztstrukturalizmus, beszédaktuselmélet, kultusz kutatás, ökokritika, narratológia – nézőpontjainak, eredményeinek alkalmazása nélkül, ám ezeket igyekeztem inkább háttérben tartani, alapvetően megelégedtem a hagyományosabb terminus technikusok használatával, és csupán néhány alkalommal, amikor feltétlenül szükség volt a gondolatmenet szempontjából, alkalmaztam (újabb) irodalomelméleti fogalmakat.

Végezetül ki kell térnem arra, miért maradt ki az utolsó regény. Az Eötvös-szakirodalom egyöntetűen határnak tekinti 1848-at Eötvös szépirodalmi pályáján, és irodalomtörténeti szempontból határozottan csupán az első három regényt tartja fontosnak és a későbbiekben is meghatározó érvényűnek. Habár nyers változatban már megírtam a *Nővérek* elemzésemet, disszertációm jelen állapotában is majdnem meghaladja a terjedelmi határokat, így inkább eltekintettem annak véglegesítésétől és a disszertáció részévé tételétől. És talán, ha nem is teljességében, de bizonyos mértékben a *Nővérek* elhagyásának méltóságára szolgál Z.

Kovács Zoltán disszertációjának *A történet csendje* című része, hiszen ebben a regény meglehetősen részletes, a téma és az elbeszélés kapcsolatára koncentrált interpretációját olvashatjuk.

Természetesen nem maradhat el a köszönetnyilvánítás sem. Mindenekelőtt két kutatói műhelynek tartozom köszönettel: a Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékének, és az Eötvös Loránd Tudományegyetem 18-19. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének.

Az előbbi műhely tanárai közül Hász-Fehér Katalinnak, Zentai Máriának, Baranyai Zsoltnak és természetesen Szajbély Mihálynak tartozom köszönettel. Legalább ennyire segítségemre volt a csütörtök esti beszélgetések valamennyi ifjabb résztvevője, közülük is elsősorban Keresztúrszki Ida, Rákai Orsolya, Dajkó Pál, Gere Zsolt, Labádi Gergely és Z. Kovács Zoltán.

Jelenlegi munkahelyemen Bíró Ferenc, Margócsy István, Szilágyi Márton és Wéber Antal volt az, aki – olykor többször is – átolvasta a disszertáció egy-egy készülő részletét, és észrevételeivel, tanácsaival segítségemre volt.

Köszönettel tartozom a Szegedi- illetve az Eötvös Loránd Tudományegyetem azon főként másod- és harmadéves magyar szakos hallgatóinak, akik az általam tartott szemináriumok résztvevői voltak, és tudván-tudatlanul szintén hozzájárultak a dolgozat megírásához.

Végezetül pedig feleségemnek, Halácsy Ágnesnek kell köszönetet mondanom, aki a megírás hosszú ideje alatt oly türelemmel volt irántam, és biztosította a munkához szükséges nyugalmat.

A hagyomány szövegbezártsága

Közelítések *A karthauzihoz*

Ha jól érzekelem, akkor Eötvös Józsefnek 1839 és 1841 között a *Budapesti Árvízkönyv*ben megjelent *A karthauzi*járól szóló irodalom az elmúlt körülbelül százötven éven keresztül magához a szöveghez való hozzáférés nehézkességét példázza. Azok a nézetek, amelyek a legsűrűbben ismétlődnek, mai szemmel alapvetően irodalmon kívüli szempontokkal – a kor szellemiségével, a szerző/olvasó lelkével, irányzatossággal etc. – próbálják magyarázni a szöveget. Eléggé távolról és mindennek megfelelően erősen összehúzott szemmel tekintve az írásokra, mindössze két dolog tűnik ki: a szöveg elítélése, és/illetve valamilyen hozzárendelt, többé-kevésbé külső szemponttal való mégis mentegetése, elismerése.

Teszem azt Erdélyi János 1855-ben megjelent *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányának *A karthauzi*ról szóló utolsó bekezdése elég plasztikusan magában foglalja ezt a kettős mentalitást: „Mondjanak e regényről bármit: hogy jellem, szövevény nincs benne, hogy elbeszélései lassan mozgó, okoskodásai, elmélkedései hosszadalmasak, érzései érzélgések, hogy nem mű, nem kerek egész, ezt mind elmondhatják. Sőt az talán nem is regény, nem is beszély; de hogy mennél kevésbé egyik vagy másik faj, annál inkább teljes költészet, mindenki megvallandja, sőt amennyiben végső kimenetele a legszebben összeengesztel örömet és bánatot, eget és földet, s egy nagy hittel, a halhatatlanság hitével ajándékozza meg lelkedet: művészeti hatása is tagadhatatlan.”¹

Erdélyi eme gondolat záró két mondatát pedig már csak azért is hasznos elsőként felidézni, mert ebben – enyhe túlzással –, miként az állatorvosi lóban, felfedezhetjük szinte valamennyi, *A karthauzi*-diskurzusra jellemző motívumot. Mondjuk, ami a legfeltűnőbb, hogy az értelmezés szövegszinten elítéli s közben befogadói szinten jónak tartja a regényt, vagyis hogy lényegileg válaszolatlanul s ennyiben helyben hagyja a leggyakoribb kritikákat, egész iskolát teremtett. Ilyesmivel találkozunk Gyulai Pál 1872-es *Emlékbeszédében* („A *Karthausi* jellemrajzi és formahibáit a gyakorlott szem könnyen észreveheti, de ki az, a kit meg nem ragadott e mű szelleme, melyben magasság és mélység, fájdalom és vigasz, kétely és hit, ég és föld oly fenségesen olvadnak össze?”²), Baráth Ferencnél a Beöthy Zsolt szerkesztette 1896-os – *kvázi* közmegegyezésként is fölfogható – *A magyar irodalom történetében* („Hogy a regény meséje gyarló; hogy a jellemek ellen száz kifogást lehet tenni; mit tesz az? Hiszen nem ezekért volt írva a mű, hanem a hozzájuk csatolt reflexiókért; s azok ma is ép oly igazak és meghatók, mint mi-

---

¹ Erdélyi, 1991. 218. p.

kor az író tollából kikerültek.”³), Bán Aladár 1902-es kismonográfiájában („Minden regényben meg kell követelnünk a jellemzés mélységét, lélektani igazságát, a szerkesztés kerektségét, a cselekmény életszerű mozgalmasságát. E követelmények közül egyiket sem találjuk meg teljesen a Karthauziban. [...] A Karthauzi regénynek gyöngéje, de könyvnek rendkívül becses. Azzá teszi a mély költőiség és a megkapó filozófiai felfogás, a mely hatását nem tévesztette el a közönségre s mind mai napig fogva tartja az érzékeny lelkeket.”⁴) vagy Pintér Jenő 1933-as *Magyar irodalomtörténetében* is („Éppen a gondolati tartalom ad ennek a filozófáló műnek igazi értéket; a mese szövéseiben s a hősök jellemzésében nincs sok dicsérni való.”⁵).

Ennél népszerűbbnek már csak a műfaj körül bizonytalankodó Erdélyi tagmondatokban illetve ezek végkövetkeztetésében lappangó magyarázat bizonyult. Ez a legtöbbször idézett elgondolás, mely tágabban véve Csengeri Antal 1851-es Eötvös-életrajzától kezdve végigkövethető egészen Sőtér István 1967-es átdolgozott kiadású monográfiájáig, pontosabban két interpretációt is jelöl. Egyrészt, hogy *A karthauzi* lehető legjobb olvasata egy vers, amely vers ráadásul az imént megfigyelt kettős szemlélethez kísértetiesen hasonló véleményt tartalmaz, ez is egy szempontból kritikát gyakorol a regényről, míg egy egészen másikból értékeli fel, s másrészt, miként magát a költeményt olvassák, hogy a szöveg konkrétan egy nemzedék, egy korszak problémáinak a hű kifejeződése lenne. Az egyszerűbb, ám többek által követett verzió (így tesz Szvaratkó Kálmán, Ferenczi Zoltán kismonográfiájában, Jánky László, Gárdonyi Zseni, s végül Elek Oszkár újságcikkében⁶) mindössze szimplán közli a költeményt, többé-kevésbé egybehangzóan megállapítván Csengerivel, hogy Pap Endre micsoda remekbeszabott bírálatot írt a regényről, „sorai jobban jellemzik a Carthausit, mint minden magyar kritika, melly róla megjelent.”⁷

„Eötvös Carthausijára.

Bánatnak könyve; kár, hogy nem regény;
De nincsen benne egy szó költemény.
Ez századunknak életírása,
A társadalom jajkiáltása,
Nagy miveltségünk kétségbeesése:
Itt van korunknak egész szenvedése,
Mellynek számára nincsen boldogság,
Mert fáj nekünk a fenálló világ.”⁸

---

² Gyulai, 1902. 62. p.

³ Beöthy Zs., 1896. 452. p.

⁴ Bán, 1902. 12-3. p.

⁵ Pintér, 1933. 246. p.

⁶ A történelmi igazsághoz feltétlenül hozzátartozik, hogy Szvaratkó Kálmán a vers első sora mellé, jelezvén szerintem teljesen logikus értetlenségét, egy kérdőjelet tesz zárójelben. Szvaratkó, 1879. 44. p. A többiek, sorrendben: Ferenczi, 1884. 29. p.; Berecz, 1898. 57. p.; Jánky, 1898. 16. p.; Gárdonyi, 1907. 45. p.; Elek, 1941. 6. p.

⁷ Csengeri, 1851. 207. p.

⁸ Pap, 1852. 87. p.

Egy kevéssel behatóbban jár el Ferenczy József, Bán Aladár s Ferenczi Zoltán monográfiájában, amennyiben ők egy rövid értelmezést raknak a vers mellé. Bán tényleg csupán egy halvány árnyalattal elemzőbb, úgy látja, „Bánatnak könyve, mert az egész könyvön mély, édesbús fájdalom vonul át.” A második sort, miszerint a regény valóság lenne, nem tartja elfogadhatónak, ellenben a „költemény további része szellemesen jellemzi e regény bölcseleti irányát.”⁹ Vele szemben Ferenczy József bizonyos értelemben éppen a valóságot fedezi fel a szövegben, számára Eötvös írás közben a saját lelki problémáit idézte fel újra, és „azért nevezi Pap Endre is a »bánat könyvé«-nek”.¹⁰ Ezen az utóbbin tágít Ferenczi Zoltán, az egyéni problémákat társadalmi szintre emeli, egy ember lélekfájdalmát azonosítja egy egész korszakéval: olvasatában az ismert sorok „Eötvös regényének az általános európai eszmeirányzatba e beletartozását” fejezik ki, arra világítanak rá, hogy a szöveg „a század e betegségének rajza”.¹¹ És tulajdonképpen ez a kiszélesítés indokolja Beöthy László vagy a Sőtér-monográfia e vonulatba csatolását, még ha ezekben magának az egész versnek a konkrét idézése nélkül szerepel, hogy a regény az akkori fiatalok érzelmi válságát foglalja magában. Beöthy László tanulmányában azt olvashatjuk, hogy a „társadalom könyve ez a regény, fényes és ragyogó, de azért nehéz és búval tele könnyesepp. »Bánatnak könyve.« mint Pap Endre éneklí, az egyén bánata ugyan, a mi benne van, de ez az egyén a társadalom nevében van előttünk, s zokogása annak sebeiért történik.”¹² Sőtér István pedig monográfiájában bár csak mellékesen, s csak halványan utalva a társadalmi gondokra, azt írja, hogy „a fiatal költőnemzedék egyik tagja, a Kölcsey mellett gyakornokoskodó Pap Endre (1817 – 1851), aki maga is részese a reformkor ellenzéki harcainak, figyel föl *A karthausi* lényegére”.¹³

Azt hiszem, erre a szerző lelkével történő szövegmagyarázatra, amivel az előbb találkozunk Ferenczy József változatánál, érdemes hosszabban kitérni; ez is egy meglehetősen erőteljesen jelenlévő elgondolás. Talán bevezetésül elég, ha arra utalok, hogy Bán Aladár, mint említém, fenntarthatatlannak véli, hogy a regény az életből lenne merítve, mert „Gusztáv egész élete, jelleme, fájdalma inkább a képzelem, a beteges képzelődés műve”, de aztán egy derék 180 fokos fordulatot véve úgy folytatja, hogy „Gusztávban a költő saját magát, a maga érzéseit, eszméit és felfogását rajzolja.”¹⁴

Az első lélekmagyarázó Gyulai, aki *Emlékeszédében* két olyan mondatot fabrikált, melyek, minthogy részint a műfaji határokat feszegetik s oda lyukadnak ki, hogy *A karthauszi* teljes

---

⁹ Bán, 1902. 13. p.

¹⁰ Ferenczy, 1885. 6. p.

¹¹ Ferenczi, 1903. 86. p.

¹² Beöthy L., é. n. 17-8. p.

¹³ Sőtér, 1967. 72. p.

¹⁴ Bán, 1902. 13. p.

költészet, arra is rámutathatnak, Erdélyi mennyiben kapcsolódik bele ebbe a szálba: „Eötvös követte geniuszát, kiöntötte ifjú lelke élményeit, csalódásait, szemlélete és tapasztalatai gazdag tárházát, s megenyhült a vigaszban, melyet maga és embertársai számára keresett. Nem töprengett, regényt ír-e vagy lyrai költeményt, elmélkedést vagy emlékiratot, érezte, hogy költői művet alkot és lelke legbensőjét tárja föl olvasóinak.”¹⁵ Aztán Bodnár Zsigmond az 1877-es *Irodalmi dolgozataiban* kijelenti, hogy „Gusztáv jellemében igen sok vonást találunk Eötvöséből. Az a gyöngéd, a lágyságig gyöngéd, a nőiességig érzékeny kedély, az a vallásos hangulat, az a nemes, lovagias részvét a szenvedők és elnyomottak iránt, az a jóságos hiszékenységek az emberek becsületességében, bizalom embertársaink jóságában, másrészt mindenütt magas erkölcsi szempontból kiindulni, megvetni az önzést, a kis lelkek testeinek közös rugóját, ez Gusztáv gróf szép jelleme és Eötvöse is.”¹⁶ s innentől eléggé elfogadottá válik a szerző és a főszereplő egysége.¹⁷ Elsőként Korda Imre 1882-ben bár még két külön bekezdésben, de már abszolút összekapcsolja őket; előbb általános ismeretként adja meg a regény önéletrajz voltát („Tudjuk, hogy Eötvös a saját lelki élményeit írta meg e könyvben.”), majd miután ezt bizonyítja egy Toldy Ferenc naplójában közölt szerzői kommentárral („Ez első s utolsó regényem, úgy mond, szaggatott kebellet írom s fájdalmak közt; világnézetemet teszem benne le, keblemet akarom kiönteni, s boszankodásomat a világ nyomorultságán.”¹⁸), magától értetődően lehatárolja a személyes élményeket Gusztáv kalandjaira („Az a végtelen fájdalom tehát, mely Gusztáv lelkét eltölti, az író egyéni élményein alapul.”¹⁹) Ez eléggé meggyőző lehetett ahhoz, hogy a továbbiakban hárman is ugyanezt a következtetést taglalják: Ferenczi Zoltán 1884-ben megjelent kismonográfiájában – sőt, ő amikor *A karthauzi* főszemélyéről beszél, már egyenesen a két életút egybeeséseit sorolja („Úgy látszik valóban, hogy sok van Gusztáv jellemében, mit Eötvös magából merített, sőt a helyzetekből is nem egyet átélt maga is. Így neveltetése, csalódásai gyermek és ifjú korában, anyjának kora halála, idegenkedése a hivatali élettől mind olyan vonások, melyek Gusztávban is feltalálhatók.”²⁰); Beöthy László 1892-es tanulmányában

¹⁵ Gyulai, 1902. 62-3. p.

¹⁶ Bodnár, 1877. 13. p.

¹⁷ Nemhiába, Sőtér is ezt a konzekvenciát vonja le a szakirodalomból: „a regényt mindeddig Eötvös lelkiállapota tükröképének tekintették, és életrajzilag Eötvöst maradéktalanul azonosították Gusztávval.” (Sőtér, 1967. 49. p.)

¹⁸ Toldy, 1879. 114. p.

¹⁹ Korda, 1882. 7. p.

²⁰ Ferenczi, 1884. 35. p. Hogy mégse legyen annyira egyértelmű a helyzet, megjegyzem, hogy Ferenczi ugyane könyvében 21 oldallal előrébb, igaz, még amikor a szerző életrajzát adja, világosan egy másik regényhőssel, Armanddal való egyezését említi Eötvösnek: „Az ő saját ifjú lelkesülését [ti. Eötvösét az 1830. júliusi francia forradalom kapcsán], A Karthausi című regényében ecseteli Armand elragadtatásában, melyet még a tapasztalatok nem tettek kételkedővé.” (Ferenczi, 1884. 14. p.)

Illetve, hogy tovább bonyolítsak, elárulhatom, hogy egy harmadik regényszereplővel szintén könnyedén azonosították a szerzőt, s ez természetesen nem volt más, mint a regény kerettörténetében felbukkanó férfi, aki a fikció szerint közzéteszi a főszereplő kéziratát (ahogy Jánky László írja: „Itt [ti. a bevezetésben] úgy tűnteti fel magát Eötvös, mint a ki tanúja volt a gróf zárdába lépésének. Tapasztalatainak kibővítése céljából megfordult a karthausiak szomorú magányában s költői leírása szerint előtte játszódtott le az ifjú és idősebb társa között az a

(„Magának Eötvösnek nagy lelke az, melynek szavát halljuk folyton a regényben, s ha Eötvöst képzelme más irányba vitte is, midőn alakjait rajzolta, annyira rányomta bélyegét Gusztávra, hogy benne önkéntelenül saját magát látjuk, kiben ugyanazon gondolatok, ugyanazon érzelmek éltek, mint e regény főhősében.”²¹); Lázár Piroska 1905-ös, *Eötvös József Br. nőalakjai*-ról szóló könyvében („A regényében szereplő alakok is csak szószólói azoknak az eszméknek, hirdetői azoknak a gondolatoknak, melyek az író lelkiületében élnek. Ilyen a most tárgyalt műnek a főhőse, Gusztáv is, ki azokat az elmélkedéseket, töprengéseket és emlékeket mondja el, melyeket a szerző közvetlen tapasztalt, átélt. Gusztáv a lelkiismeretét vizsgálja és ez a vizsgálat nem más, mint az író lelki életének szubjektív elemzése.”²²) De azért maradtak olyanok is, akik megelégedtek azzal, hogy Gyulai életrajzi ihletettséget ismételjék: Jánky László 1898-as széptani tanulmányában („Bele illeszkedik gondolataival, érzéseivel egy szenvedőnek helyzetébe, hogy felszínre hozhassa teremtő erejének legszebb gyöngyét, a »Karthausi«-t. Belevitte a maga életviszonyait szenvedéseivel, küzdelmeivel. Megörökítette benne a maga gyötrelmeit, csalódásait, vigasztalhatatlanságát”²³); Voinovich Géza 1903-as Eötvös összes munkáihoz írt életrajzában („Saját benső vivódásait, külföldi tapasztalatait tárja fel a költött mese keretében. Könyvéből az ifjúság forrongása szól, egy nemes lélek hánykódása a fájdalom hullámain, melyek álmunk boldog szigetéről a valóság szomorú partjára visznek. [...] Íróját inkább érdekelte érzése, mely alkotásra bírta, mint maga a mű, de nem lehetett nem írnia.”²⁴); Pintér *Irodalomtörténetében* („Az író egy költött történet kapcsán formába öntötte szívének minden fájdalmát, borús színekkel festette hősei végzetét, vallomást tett csalódásairól.”²⁵); s végül Rónay György

---

kinos jelenet, a melynek resignatiója oly mély hatással volt Eötvös egész lényére.” (Jánky, 1898. 15. p.); vagy Ferenczi Zoltán: „A bevezetés szerint Eötvös egy októberi napon a Grande Chartreuse látogatására megy, a hová ugyane napon érkezett meg barátjával Gusztáv is [...]. Eötvös hallja e két férfi beszélgetésének egy részét, s többé nem bírja elfeledni a halvány ifjút és bús szavait. Párisban véletlenül találkozott kísérőjével, utóbb hazatérve levelezett is vele, s ez küldte el Gusztáv iratait, melyeket most közread.” [Ferenczi, 1903. 70-1. p.]. Ez túl azon a még manapság is egészen természetes hiten, mely egynek tételezi a szerző embert a szövegében beszélő én-nel, leginkább annak volt köszönhető, hogy Eötvös a szöveg elejét és végét nem csupán *A karthauszi*ban tette közkincsé. A kerettörténet elejét, a Grande Chartreuse-beli látogatást, bár a regény-változattól jelentős eltérésben Molnár Aladárnak mesélte el Franciaországban 1870-ben, aki nem is volt rest, és közölte *A karthauszi* eredetét 1871 december 23-án a *Pesti Napló* szombati tárcájaként, természetesen mint Eötvös „ifjúsága korából és franciaországi tartózkodása idejéből” (Molnár, 1871.) való eseményt. Illetve egy, a regény végével nagy részben megegyező szöveget saját maga publikált kishíján egy évvel azelőtt, hogy a *Budapesti Arvizekönyv*ben kijött volna *A karthauszi* legelső részlete; s persze a *Társalkodó* 1838 május 16-i számában megjelent *Methodista temetés* című szöveg szintén erősíti az azonosítást, hisz ez is egyes szám első személyben van előadva, mi több, (Uti naplómbul) alcímmel lett ellátva.

²¹ Beöthy L., é. n. 18. p.

²² Lázár, 1905. 32. p.

²³ Jánky, 1898. 12. p. Itt az tartozik a történelmi igazsághoz, hogy Jánky László azért túlzásnak tartja a Toldy által megörökített szerzői kommentárt, utolsóul idézett mondata így folytatódik: „pedig ha tudjuk, hogy Eötvös alig 26 éves korában írja meg művét, csaknem kételkednünk kell a benne kifejezésre jutott pessimizmus valóságában, de kételkednünk kell Eötvös ezen kijelentésén »átmentem én mindazon fájdalomon, melyet munkámban kifejeztem«?”.

²⁴ Voinovich, 1903. 222. p.

²⁵ Pintér, 1933. 245-6. p.

1947-es *A regény és az élet* című tanulmánykötetének Eötvösről szóló részében („A karthauziban Eötvös a maga romantikus pesszimizmusát ítélte halálra, a tulajdon ifjúságával számolt le [...]. [...] Eötvös lelke mint egy gyónásban, vetette ki magából s vallotta ki nemzedékéből a romantikus tragédia bűnét.”)²⁶ Mindennek ismét a Sőtér-monográfia jelenti a végét, még hozzá paradox módon kétszeresen is, megerősíti az önéletrajziságot, egyrészt, míg úgy tűnik, végérvényesen lezárja a szerző és a narrátor (szereplő) természetes azonosításának hitét, másrészt.²⁷ Sőtér leginkább az iménti Voinovich-idézet első mondatához köthetően fogadja el a regényt életrajznak, ő beszél egy bizonyos elveszett és ismeretlen *Svájci útinapló* című műről, mely állítólag az ifjú Eötvös nagy külföldi útjáról való visszatérte után íródott, s amelynek elemei szerinte világosan felfedezhetők *A karthauzi* némely részletében.²⁸ Ebben a feltevésben azonban az a furcsa, bár Sőtér kimondottan a Ferenczi-monográfiából veszi át, ám teszi anélkül, hogy megtartaná az ott levont szokványos – *A karthauzi*-lélekállapot egyenlő Eötvös-lélekállapot – következtetést (emlékszünk: „e regény alapja való; mert csak az élő emlékek és tapasztalatok adhatnak az eszméknek ily költői életet” s Eötvös „saját lélekállapotának, érzelmeinek, gondolatainak s a század betegségének”²⁹ autentikus kifejezője). Tudniillik Sőtér három oldallal korábban, mint hogy az *Útinapló*ról beszél, azt bizonygatja, hogy Eötvösnek a barátjához, Szalay Lászlóhoz írt 1837–38-as levelei, tehát amelyek épp *A karthauzi* (és így értelemszerűen a feltett *Útinapló*) megírásával egyidejűek, egyértelműen cáfolják azt a tulajdonképpen naiv, alapjaiban Gyulaitól származó, és Toldy lejegyzésében a szerző saját szavai által is megerősített elgondolást, mely a bús költői lelkű író zabolátlan s öngyógyító megnyilatkozásának tekintette a regényt: „A Szalayhoz írott levelek árulják el azt az eddig ismeretlen körülményt, hogy az a korszak, midőn Eötvös a világfájdalomtól áthatott *Karthausit* írta: életének egyik legboldogabb korszaka volt. Nem tudjuk pontosabban meghatározni, ki volt az a Fáyne nevű, kétgyermekes asszony, akivel a sályi napok idillje összekapcsolódik, de bizonyos, hogy Eötvös nem a maga lelkiállapotát festette *A karthausiban*”.³⁰

Ám az előző bekezdésben vázoltakkal a lélekről szóló részeknek még koránt sincs végük, sőt. Emlékezzünk csak vissza, Erdélyi utolsó tagmondatai azt állítják, a regény tagadhatatlanul hat a befogadóra. Márpedig erről a hatásról szépen sorjáznak a feljegyzések, *A karthauzi* egykori népszerű olvasmány voltáról számosan megemlékeznek. Néhányan, mint Pulszky Ferenc 1871-es Eötvös-életrajzában, Bodnár Zsigmond *Irodalmi dolgozataiban*, Lázár Katalin,

²⁶ Rónay, 1947. 26-7. p.

²⁷ Hogy teljesen mégsem sikerült lezárni, azt Gángó Gábor nézete mutatja, amennyiben számára nem elég, hogy *A karthausit* többször Eötvös ifjúkori, önéletrajzi regényének nevezi, de meglátása szerint a szerző egész életére hatással vannak a főhős egzisztenciális konfliktusának „következményei”. (Gángó, 1999. 409. p.)

²⁸ Sőtér, 1967. kül. 52. p.

²⁹ Ferenczi, 1903. 68. p.

³⁰ Sőtér, 1967. 49. p.

vagy Jánky László, elsősorban a nőket elérő olvasmányként emlegetik a regényt, más, leginkább Ferenczi Zoltán, és esetleg Kosztolányi Dezső, főként a fiatalemberekre való hatást idézi, s persze többen, mint Erdélyi, Sümei Kálmán, Ferenczi Zoltán kismonográfiájában, Ferenczy József, Voinovich Géza és László Endre, egyáltalán nem tesznek különbséget a nemek között. Ebben az érvelésben azonban az a különösen érdekes, hogy tulajdonképpen ugyanazzal a világfájdalommal próbálkozik, amivel az imént találkoztunk a szerző és hőse egységének bemutatásakor. A legkétségtelenebb bizonyíték erre Ferenczi és Voinovich. Az előbbi ugyanis kismonográfiájában pár sorral azután mondja el az erre vonatkozó felvetését, hogy Eötvös utazási tapasztalatainak eredményeként említi a szöveget: „Telve volt tehát utálattal a kor önmaga és kételylyel a jövő iránt s Eötvös e hangulatnak, mely saját hangulata is volt, mély és meleg hangot adott s innen e regénynek nagy népszerűsége az ifjúságnál mind maig; mert ki az, kinek ifjúságában hasonló hangulatú reflexiói ne volnának!”³¹ Voinovich Géza meg éppen az előző oldalon idézett részletből kivágott mondatban beszél erről: szerinte tehát először is Eötvös a saját benső vívódásait tárja fel, s minthogy ez a kétség egyben az egész ifjúságé, *A karthauzi* állandó olvasmány maradt éveken át, hisz „e szenvedéseken mind átme gyünk, ha kevésbbé regényesen is.”³² De innen nézve nehezen lehet mást észrevenni, mondjuk, Sümei Kálmán 1879-es ezen mondataiban: „A »Karthausi« egykor a közönségnek szinte bibliája lett. Olvasta boldog s boldogtalan. [...] Eltekintve az *irodalmi hatástól*, melyet e könyv gyakorolt, a közönség lelkét megkapta és megrázta az abból kesergően kihangzó *jajszó*, mely a világ fájdalom éles hangja volt. A tépett sziv keservei, a csalódott lélek kételyei viszhangra leltek.”³³ Lehet, hogy szomorú, de amikor a nemekre szűkítik a regény befolyásoló erejét, akkor sem változtatnak ezen a szentimentális érzésen, így aztán könnyen kitalálható, azok beszélnek a nőknél tapasztalható sikerről, akik úgy vélik, az érzelmesség elsődlegesen mégiscsak feminim tulajdonság volna, míg ha a férfiakról van szó, akkor a század világbánatának specializációja magától értetődően a *Wertherrel* történik meg.³⁴ Bodnár Zsigmond *Irodalmi dolgozatainak* Eötvöst bevezető sorai például jól bemutatják a nőiség illeten felfogását: „Tény az, hogy »A Carthausi« címü regénye annyi kiadást ért, amennyit egyetlen magyar regény sem; tény, hogy nincs magyar, legalább művelt magyar, aki nem olvasta volna; nincs magyar nő, aki nem sohajtozott, meg nem illetődött és nem könnyezett volna megragadó gondolatai- és ér-

³¹ Ferenczi, 1884. 28-9. p.

³² Voinovich, 1903. 222. p.

³³ Sümei, 1879. Érdemes ehhez biztosításként hozzátenni, hogy a szöveg egyik első bírálója, Haraszthy Samu, mielőtt még ténylegesen elkezdene az értékelést, szó szerint erről az olvasó-szerző közösségről beszél, érzése szerint az ő „kebeléből ír ki a' szellemdús szerző költeménye' nagy részét”. (Haraszthy, 1841. 424. p.)

³⁴ Hát ezért esetleg Kosztolányi. Ő ugyanis nem árulja el, miért is olvasták a férfiak a regényt, mindössze annyit állít, olvasták: „Apáink és nagyapáink *A karthausi*-t olvasták tőle, és *A megfagyott gyermek*-et szavalták.”; „apánk

zelmeire.”³⁵ Ferenczi Zoltán pedig kismonográfiájában elmondja, már gyermekkorában hallott oly ítéleteket, „hogy a Karthausi a kétségbeesés költészete, mely az ifjakat öngyilkosságra vezet”, s bizony mondták ugyanezt Goethe *Werther*jéről is,³⁶ illetve tizenkilenc évvel későbbi monográfiájában megidézi azt a konkrét korai emléket, amikor egy öngyilkos ifjúról hallottak, kinek a holtteste mellett *A karthauzi* találták, s elmondja, hogy akkoriban több hasonlóról tudtak, illetve a társaságban általánosan „megrótták a mű veszedelmes hatását”.³⁷

Bár egészen egyértelműen nem dönthető el, de valószínűleg a szentimentális lélekkel indokló sikermagyarázat egy alváltozatához sorolhatók be azok a mondatok, melyek arról számolnak be, milyen sokan tudtak fejből – ahogy az angol mondja ugyebár, by heart – idézni *A karthauzi*ből. Erdélyi dokumentálja elsőként, alátámasztandó, a regény miként múlta felül Kisfaludy *Himfye* vagy Vörösmarty *Zalán futása* hatását, hogy tud „hölgyeket s egész seregét az ifjuságnak, kik A karthauziból szóról-szóra mondanak el egész lapokat.”³⁸ Hogy ez idekapcsolódhat, arra rávilágít Sőtér monográfiája, ott ugyanis éppen az a mondat fejeződik be úgy, hogy „az az adat sem hat hihetetlennek, hogy a fiatal Petőfi majdnem könyv nélkül tudja a regényt”,³⁹ amely a szöveg lényegének Pap Endre általi fölfedezésével kezdődik. De ha valaki nem érezné egészen meggyőzőve magát, annak figyelmébe ajánlhatom László Endre sorait, aki *A karthauzi* kedveltségének fő okaként épp azt említi, amit Haraszthy Samu is mondott, már-mint az olvasó és a szerző/szereplő lelkének konkordanciáját: „Számos egyénre akadtam, kik sokszor a »Karthausi« szavával éltek, forgatva emlékkönyveket, a »Karthausi« sorait láttam felróva, kérdeztem sokakat, s mindnyájan elismeréssel szóltak e műről. Kutatva e kedveltség okát, kérdezve önmagam, mi az, mi ezt szüli? Rövid, egyszerű szavakkal felelt mindenki, így érzek magam is.”⁴⁰

---

tizenöt éves korunkban – komolyan és áhítatosan – az ő regényét nyomja kezünkbe, az első regényt, a ködös és nehéz regényt, amelyen serdülő intelligenciánk a tűzpróbát állja ki”. (Kosztolányi, 1976. 132, 129. p.)

³⁵ Bodnár, 1877. 1-2. p.

³⁶ Ferenczi, 1884. 37-8. p.

³⁷ Ferenczi, 1903. 80. p.

³⁸ Erdélyi, 1991. 215. p.

³⁹ Sőtér, 1967. 72. p. Bár Balogh Ernő ezt az adatot egész másként olvassa, szerinte azért lett e mű Petőfi egyik legkedvesebb olvasmánya, mert „*A karthausi* a szenvedők iránti részvét szüntelen kiemelésével a másokért való cselekvésre szólít, a küldetéstudatot erősíti.” (Balogh, 1982. 112. p.)

⁴⁰ László, 1909. 2. p. Apropó, emlékkönyv. Ez a forma annyira jellemezni látszik *A karthauzi*t, hogy ketten is, a már említett Haraszthy s Petrichevich Horváth Lázár a szövegről való megjegyzéseiket – mintegy emlékkönyvszerűen – egy-egy hölgyhöz intézik levélformában. (Petrichevich az 1842-es *Kaleidoskop Vagy: Levelek Emiliához Élet' irodalom' politica' és művészet' körében.* című művének a XII. levelében beszél az *Arnyékönyvről* s idéz „egy kettőt azon számtalan arany vénák' tömegéből, mik e' dús szívbánya' üregeiből fakadnak” „figyelmeztetésül a' szép nemnek”. (Petrichevich, 1842. 67. p.) Így tehát Haraszthy ténylegesen mindössze *A karthauzi* kapcsán intézi levelét Emmájához, de Petrichevich egy kötőszóval történő mellétevése enyhe csúsztatás, bár nem olyan súlyos, hisz ő ahelyett, hogy véleményezné a szöveget, csupán megható szép sorokat mutat fel belőle.)

Nem tudom, mennyire feltűnő, de ahhoz képest, ahogy az előzőekben igyekeztem egy határozottan egyenes ívet összerakni, ezek a szövegek szerintem inkább egy helyben toporognak. Nem biztos, de nekem legalábbis gyanús, az előző bekezdésben említett szokásra, a szóbeliség hagyományára való utalásként (is) olvashatjuk Erdélyi két záró mondatának a felütését illetve az első zárását, *A karthauzjáról* való szabad beszéd felemlegetését, s legalább ezt erősíti, hogy az említett hatalmas befogadói sikernek tudtommal nem maradt írásbeli nyoma.⁴¹ Sőt a sikerrel feltehetőleg azonos időben keletkezett legelső elemzések elsősorban éppen hogy bírálják a szöveget, ráadásul anekdotákat jegyeztek le a szóbeli kritikákról is, mi több a későbbi években *A karthauzjáról* egyaránt írtak úgy, mint az egyik legnépszerűbb, s mint az egyik legunalmasabb, legkevésbé ismert regényről. Mint olvashattuk a befogadói hatásnál, jópáran a szövegnek a közönségnél elért rendkívüli és azonnali sikeréről írnak – a fentebb jelölteken kívül leginkább a regény újabb és újabb kiadásáról tudósító lelkes híradások, mint a *Regélő*-ben megjelentek az *Árvízkönyv* utáni első, majd a német kiadásról: „E’ jeles regény, melly szakadozva ’s darabonkint is olly sensatitot gerjeszte a’ haza’ közönsége előtt, második kiadásban ’s második részszel kiegészítve mint összeállított s bevégezett egész előre leköti teljes figyelmünket.”⁴² „A’ szép irodalom’ barátai örömmel fogják érteni, hogy b. Eötvös József hazaszerte elhírhedt »Carthausi« című jeles regénye már német fordításban is megjelent.”⁴³ „B. Eötvös József Charthausija, melly magyarban olly osztatlan lelkesedéssel fogadtatott, a’ derék Heckenast

⁴¹ A korszakból a következő emlékezések, naplók nem említik *A karthauzjáról*: Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*, Szépirodalmi, Budapest, 1983.; Déryné *emlékezései*, Szépirodalmi, Budapest, 1955.; B. Fiáth Ferenc: *Életem és Élményeim*, Tettey Nándor és Társa, Budapest, 1878.; Obernyik Károly *Naplójából*, in: Kölcsey Antónia *Naplója*, Magvető, Budapest, 1982.; B. Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1886*, Grill Károly Cs. és Kir. Udvari könyvkereskedése, Budapest, 1887.; Gróf Széchenyi István *Naplói*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925.; Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból, Emlékiratok*, Abafi Aigner Lajos, Budapest, 1887, 1889.; Vahot Imre *emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, Összeállította és kiadja Vahot Gyula, Budapest, 1880.

Az adattalanság persze bármit jelenthet – a későbbiekben felmerülő két lehetőség: a siker ill. a -telenség egyikét sem támasztja alá, cáfolja meg. Az igazság az, a naplók alapjaiban nem tartalmaznak olvasmányélményekről szóló megjegyzéseket, s amikor mégis feljegyzi a szerző aktuális olvasmányait (mint teszi Bártfay László, Kölcsey Antónia, Obernyik Károly), akkor is csupán a tény említéssel tartózkodnak, interpretáció nélkül. Így tudjuk Bártfay László *Naplójából*, hogy 1839 Február 6d Pap Endrével Heckenasthoz ment s előfizetett az „áradási könyvre”, majd ugyanazon nap valamivel később fölvagdalta az árvizi könyvet és tartalmát nagyjából keresztül tekintette; később többször olvasta hol a’ *Carthausit*, hol az *Árvízkönyvet* (meg másokat is, pl. Pap Endre *Királyleány* c. drámájának kéziratát, Jósikától a *Csebek magyarországbant*), s végül 1840 Február 17d befejezte a *Carthausit*.

Reménykedhetnénk Kölcsey Antónia *Naplójában*, hisz a *Werther*-ről lelkesen bejegyzte: „Goethe Werthere nekem igen tetszik, pedig midőn a’ szerencsétlen ifjú szenvedéseit olvasom, és vele sírok, azt óhajtom, bár ne kezdtem volna azt olvasni. Olly ifjú, mint Werther kevés lehet. Olly gazdag kebelrel millyennel ő birhatott, egy országot tudott volna boldogítani. De a’ sors ellene vala neki, és azt ki által egyedül tudott volna boldog lenni, rendelte, elsüllyesztésére ’s kétségbeejtésére. Olly határtalan szerelem egyetlen lényhez csak olly kebelben támadhat mint az ővé. És ’e kebel nem tehetem, hogy ne csudáljam és szeressem. Werther szenvedett, de nem busítja másokat, ön kebelében forrott ki minden indulatja, minden sejtése. Keble egy tenger volt, melly magányosan küzködött, de csak ön emberét boldogítja, minő felséges színben adja őt fel Goethe!” (Kölcsey, 1982. 65. p.). De sajnos *A karthauzjáról* nem emlékezik meg, még abban sem lehetünk biztosak, kézbevette a könyvet, hisz csupán annyit ír 1839 Martius 28-án, hogy „Pap Endre is ír apámnak, és a’ pest-budai árvízkönyv első kötetét küldi” (Kölcsey, 1982. 51. p.).

⁴² *Regélő*, 1842. 25. szám, 194. p.

⁴³ *Regélő*, 1842. II. félév 53. szám, 426. p.

eszközlése által [...] már most a ' német közönség' kezein is forog, mint többüinen hallani, nem kevesebb tetszéssel üdvözöltetik Németországban, mint mellyel nálunk fogadtatott.”⁴⁴ vagy az *Új Magyar Múzeum*ban megjelent a harmadikról: „Egyik maradandó dísze regényirodalmunknak, melyet újból is mindig örömmel és tanulsággal olvasunk. Itt van regényesség, de élet is, érdek és valóság, mélység és szépség. Ára, a könyv becsét és diszes kiállítását tekintve, valóban hálát érdemlő olcsóság.”⁴⁵ Azonban ehhez képest az azonnali sikerrel feltehetőleg egyidejű elemzések alapjaiban korántsem lelkesednek annyira a szövegért. Szemere Bertalan már az *Árvizkönyv*beli megjelenéssel egyidőben *A karthauzi*ról írt széptani fejtegetésében annak látja szükségét, hogy a művészet önállóságának általános elveiről, a fikció sajátosságairól elmélkedjen, mintegy megvédendő a még készülő regényt, hiszen két vádat is *hallott* ellene. Hasonlóan Szontagh Gusztáv – szintén 1839-ben, a *Figyelmező*ben –, mielőtt a *nevezetes* mű felett kimondaná ítéletét, szükségesnek tartja „az olvasót a' költészet fő elveire emlékeztetni”.⁴⁶ Haraszthy Samu pedig az 1841. augusztus 31-i *Atheneumban* számos valószerűtlen elemet, jellemábrázolási hibát sorol elő (Gusztávot mint érzelgős, „egy mind-végig cselekvénytelen ábrándozót”⁴⁷ említi, Júlia lelkületével csomó tettét nem tudja összeegyeztetni). S érdemes megemlíteni, hogy Pulszky Ferenc egyenesen azt írja naplójában, Eötvös „nem volt megelégedve azon lágymeleg elismeréssel, mellyel a közönség *Karthausját*, irodalmunk e gyöngyét, fogadta, hiszen nem volt benne politika, nőink pedig még nem olvastak magyar regényeket. Széchenyi s Wesselényi nem szerették, hogy a nemzet szellemét elpuhítja, s már ekkor említették Eötvös misericordianus fráter politikáját, mi őt mélyen sértette”.⁴⁸

Ráadásul eme kettőség a későbbiekben is megmarad a szövegekben. Többen is beszélnek mind a sikerről, mind a recenzensek bírálásairól. Csengeri Antal szerint *A karthauzi* óriási zajt csinált az irodalomban, az „academia 1839-ben tiszteleti tagjává emelte a költőt; s a nemzet tudósai már akkor úgy találták, hogy azon toll dicsőítheti legméltóbban Kölcheynk emlékezetét, mely a »Carthausit« irta. [...] Megjelenése a külföldön is nagy figyelmet ébresztett. Csak magyar kritikusai nem fogták föl, nem méltányolták eléggé.”⁴⁹ Pulszky Ferenc 1871-es Eötvös-életrajzában azt írja, „Eötvös Karthausi-ja [...] kedvencz olvasmánya maradt minden magyar nőnek; hetedik kiadását hirdetik most; a leányok ugyanazon lelkesedéssel olvassák, mellyel anyáik abban gyönyörködtek; pedig sok regényt irtak s olvastak azóta Magyarországon, de Eötvös kristálytisza szelleme, mely abban leng, felejthetetlenül teszi ezen művet,

⁴⁴ *Regélő*, 1842. II. félév 76. szám, 793. p.

⁴⁵ *Új Magyar Múzeum*, 1852. XII. füz. Sept. 1.

⁴⁶ Szontagh, 1839. 115. p.

⁴⁷ Haraszthy, 1841. 425. p.

⁴⁸ Pulszky, 1958. 173. p.

⁴⁹ Csengeri, 1851. 206. p.

bármit mondjon felette az ítéset.”⁵⁰ Aztán nagyjából Gyulaival elindul egy alapjaiban az elismertségről szóló vonal, többen, mint Ferenczy József, Baráth Ferenc, Beöthy László, Bán Aladár, László Endre – tehát körülbelül a XX. század első évtizedéig – a szöveget a legolvasottabb s legnépszerűbb műként említik; miként Péterfy Jenő szintén azért beszél hosszasan a szövegről, mert *A karthauzít* „a nagyközönség Eötvös művei közül leginkább olvassa”.⁵¹ Végül pedig éppen hogy a fordítottjára fordul a helyzet: Kosztolányi 1913-ban arról ír, hogy számukra már „kedvesebb *A falu jegyzője* és a véres-fekete regénye a parasztlázadóról”,⁵² Császár Elemér is úgy látja, „újabbán hatása kisebb körben érvényesül”,⁵³ miként erre panaszkozik Kiss Ernő 1941-ben: „Ma, amikor a komolyabb igényű regények is »olvastatják magukat«, azaz nem kívánnak elmélyedést, tehát erőfeszítést, nehezen lesz rávehető az átlagolvasó, hogy belefogjon egy hosszú, 450 lapos regénybe, melynek cselekménye pár szóval elmondható, melyben a humornak egy hang sem jut, s olvasását az újra meg újra felbukkanó gondolatok, a részletesen kidolgozott hasonlatok, s a hosszú körmondatok meglehetősen fárasztóvá tesszik.”⁵⁴ 1974-es előadásukban pedig mind Pándi Pál, mind Wéber Antal számára direkte az a gond, hogy senki sem olvassa a szöveget: „*A karthausi* fénye egy idő után – nem is hosszú idő után – megkopott, évtizedeken át kötelező, unalmas iskolai olvasmányként emlegették. Ma már, sajnos, inkább azt lehetne problémaként jelezni, hogy csak kevesen ismerik.”⁵⁵ „egy ismeretes körkérdés alkalmából számos írónk egyebek között, de feltűnő gyakorisággal, Eötvöst emlegette azok között, akiknek műveit nem szokták olvasni [...]. Regényei közül pedig főképp *A karthausi* az, amely az alig elviselhető unalom légkörét árasztja”.⁵⁶ Végül a legjobb példa e kettőségre Nemes Nagy Ágnes, hisz ő egyrészt tovább erősíti az unalomról szóló mítoszt: „egy időben még meglepően sok unalmat voltam képes elviselni némi olvasói örömeért. Ama kevesek közé tartozom, akik például elejétől a végéig elolvasták *A karthausit* (igaz, hogy már azóta elfelejtettem).”, ám ugyanakkor felmutatja a lelkes befogadó (természetesen konkrét interpretálást s írást mellőző) ekletans példáját: „Megjött az igazi Olvasó. Azt mondja nekem valamely író-olvasó találkozáson egy tanár-fiú: Biztos tetszik szeretni *A karthausit*. Jaj, én nagyon szeretem. Nem győzöm mindig újraolvasni. – És néz rám azzal a boldog, fiatal szemével.”⁵⁷

---

⁵⁰ Pulszky, 1871. XX. p.

⁵¹ Péterfy, 1983. 523. p.

⁵² Kosztolányi, 1976. 132. p.

⁵³ Császár E., 1939. 162. p.

⁵⁴ Kiss, 1941. 1. p.

⁵⁵ Pándi, 1975. 137. p.

⁵⁶ Wéber, 1975. 145. p.

⁵⁷ Nemes Nagy, 1992. 342-3. p.

Az egy helyben toporgás további illusztrálásául érdemes kiemelni, a bánat könyve szintagma mennyi sok változatban bizonyult alkalmazhatónak: tulajdonképpen bárki, bármilyen kontextusban felhasználhatta a regény világirodalmi párhuzamaitól kezdve a szövegből áradó melankólián át egészen a szerző lelkéig, esetleg a regény költőiségéig (ahogy teszi Erdélyi, hogy egy új példával rukkoljak elő: „Sőt készen vagyok arra is, hogy azon esetben, hogy valamely istencsapás által megfoghatkoznék bennünk a költészeti erő, akadna mindjárt elme, ki »a bánatnak e könyvét«, mint Pap Endre írta, versekbe szedné s a nagy szeretet miatt elrontaná, vagy rendesen szólva, prózaivá tenné, mert oly kevés próza az.”⁵⁸). És hát lehet, hogy ez már szinte paranoia, de számomra elég, ha csak a könyv szó szerepel, már Pap Endre illetve Csengeri Antal hatására gyanakszom, mint, mondjuk, Bán Aladárnál, aki mint idéztem *A karthauszi*ről megengedi, hogy regénynek gyöngye legyen, de kiköti, hogy könyvként különösen becses.

Az embernek komolyan az a benyomása támadhat, körülbelül mindenkinek ugyanaz a pár dolog jutott eszébe a regényről, s csupán ezeket váltogatják ízlésük szerint. S bár kétségtelenül érzékelhető egy bizonyos eltérés az értelmezések között, hol, milyen sorrendben szerepelnek egymás után a toposzok, számomra összességében mégis inkább az azonosság a domináns. Tessék csak végignézni, nem elég, hogy a legtöbben, akik felhasználják Pap versét, ugyanazzal a kommentárral közlik, hárman is, Szvaratkó Kálmán, Ferenczy József s Gárdonyi Zseni, annyira alázatosan követik Csengerit, hogy ugyanazon a hangsúlyos helyen, történetesen zárógondolatként idézik fel a költeményt. És ott van például Gyulai Pál, Voinovich Géza és Lázár Katalin, akiknek mit tesz isten, a könyv rendkívüli hatásáról (emlékszünk, ahogy Erdélyi Jánosnak) összehasonlításként szintén a *Zalán futása* ugrik be. Sokszor persze azért válnak annyira egyhangúvá ezek a szövegek, mert minden külön jelzés nélkül hol szó szerint, hol apró átalakítással ugyanazokat a mondatokat alkalmazzák. Láttuk, Erdélyi frappáns zárógondolatát miként ismételte meg Gyulai Pál, Baráth Ferenc, Bán Aladár és Pintér Jenő; azonban akadt olyan is, történetesen Jánky László, aki ezt a gondolatot világosan érezhetően Gyulai mondatának kevésbé átfogalmazott változatában adta közzé (igaz, hogy valamennyi eltérést is tegyen, még zárásul beemelte a szerző lelkével való indoklást): „Gyakorlott szem hamar belátja, hogy a »Karthausi«-nak gyarlóságai és főképpen szerkezeti hibái nagyon megnehezítik a körülötte való vizsgálódást s mégis ki nem olvassa csodálattal és megilletődéssel e művet; szelleme, mélysége, magasztossága, filozofiai megnyugvása örökké becsessé teszi, mert e sorok

---

⁵⁸ Erdélyi, 1991. 215. p.

közül Eötvösnek a lelke szól hozzánk.”⁵⁹ De Gyulai Pál különösen jó példa, hisz ő megismétli az iménti – a regény költőiségének halhatatlanságáról szóló – Erdélyi-idézetet is; ráadásul demonstrálva a folklorizálódást, pontos forrás helyett csupán a szóbeszédet adja meg: „Minden lapján az ódai hevület és elegiai meghatottság kimeríthetetlen forrása árad el, s nem ok nélkül mondják, hogy a ki a bánat- és vigasznak e könyvét versbe szedné, elrontaná, prózaivá tenné, mert oly kevésbé próza az.”⁶⁰

---

⁵⁹ Jánky, 1898.58. p. Anélkül, hogy a kákán is csomót óhajtanék keresni, megjegyezhetem, Bán Aladár szintén úgy vezeti fel az Erdélyitől eredő eszme felmondását, hogy a kritikai szem vizsgálatáról beszél („Kritikai szemmel vizsgálva e művet, el kell ismernünk, hogy jogosan tettek ellene kifogásokat.” [Bán, 1902. 12. p.]

⁶⁰ Gyulai, 1902. 62. p.

Mielőtt azonban még valakiben az a téveszme verne gyökeret, hogy ez a többé-kevésbé külső szemponttal való mégiscsak mentetegetés, vagy az egyszólamúság, mondjuk, annak lenne köszönhető, hogy az elemzők anélkül beszélnek a szövegről, hogy előzőleg elolvasták volna, sietve szeretném leszögezni, szerintem alapvetően más okokkal kellene szembenéznünk. Érdemes például visszakeresni az egyes leggyakrabban előkerülő vélemények forrását: Erdélyi János, Gyulai Pál, Pulszky Ferenc – valamennyi klasszikus kultfigura. Miként minden valószínűség szerint Pap Endre verse is elsősorban azért futhatta be hatalmas karrierét, mert Csengeri Antal, Eötvös hivatalos jó barátja emelte be a köztudatba. Mindennek megfelelően az egységességgel kapcsolatban inkább azon lehetne gondolkodni, minek is köszönhető az, hogy egy diskurzuson belül annyira meghatározóvá válik a nagy emberek befolyásoló ereje, hogy szinte a születés pillanatától kezdve megkötődik az áramlás. Esetleg a mégis elismerő felfogás okaként célszerű figyelembe venni azt a – persze továbbra is – igencsak irodalmon túli tény, hogy Eötvös jelentős politikus, s egy miniszter, egy a hazáért tevékeny ember regényéről mégiscsak megengedhetetlen, hogy végeredményében rossz kritikát mondjanak.⁶¹

Hogy pedig ténylegesen eloszlassam az olvasatlanság vádját, el kell árulnom, meglátásomban mindazok az olvasatok, amikkel az eddigiekben mulattam az időt – és nem egyszer a többi *mainstream* elképzelés is –, bár kétségtelenül elsősre a szövegtől meglehetősen elrugaszkodtnak látszanak, korántsem feltétlenül s mindig azok. Ha erre egy korábban még nem szerepelt jelenséget óhajtanék elsőül felhozni, akkor mindenképp az irányregény körül alakult dolgokat említhetném, azonban a jobb érzékelhetőség miatt időben visszafelé haladva. Tudniillik arról van szó, hogy mivel Eötvös kapcsán irányzatosságról értelemszerűen a per definitionem irányregényként felfogott *A falu jegyzője* megjelenése, illetve az ekörül lezajlott sajtóviták, vagyis 1845 után szoktak beszélni, a hat évvel korábbi szöveget nem zökkenőmentesen, s időben kissé elcsúszva sikerült e szempont szerint elhelyezni. Hátról nézvést tehát leginkább az látszik, *A karthauzít* három okból lehet irányregénynek tartani: Eötvös valamennyi munkája ugyanazon esztétikai elv – konkrétan a világ előreviteléért való *küldetéstudat* – alapján készült,⁶² és ezen belül a legelső regény, megjelenési körülményeit tekintve, az 1838. márciusi pesti árvíz miatt bajba jutott Heckenast könyvkiadó megsegítését szolgálja, tartalmában pedig a hit, a

---

⁶¹ A meglátásért Szilágyi Mártonnak tartozom köszönettel.

⁶² Igen, valamennyi. Így hozza például Sótér István egységbe a szerző írói, gondolkodói és politikai pályáját egy 1974-es előadásában: „Talán meghökkentően hangzik, de Eötvös magatartásának és egész életpályájának kulcsát Széchenyinek egy gonosz és igazságtalan megjegyzése foglalja magában. Széchenyi, aki naplójegyzeteinek és kijelentéseinek tanúsága szerint éppannyira volt sérülékeny, mint sértő, Eötvöst »misericordianus frater«-ként emlegette. Ha ezt a sértően kisarkított, torz és méltánytalan minősítést visszajára fordítjuk, és csak az *irgalmasságot gyakorló ember* formuláját tartjuk meg belőle, vagyis azt a magatartást, mely a világ bajai és szenvedései iránt elsősorban irgalmat érez, de ezt az irgalmat nem csak érzi, hanem gyakorolja is, és e gyakorlás közben a visszasságok megszüntetéséig, a bajok gyógyításáig, sőt még ezeken is túl a viszonyok olyan rendezéséig kíván hatolni, mely

vigasz, a vallás erejének demonstrációja. Mindhárom ok elég jól kiolvasható Kunszery Gyula 1971-es cikkéből, s nála a vallásosság még egy külön felhangot is kap, amennyiben *Naplója* a *Vigiliában* jelent meg: „Eötvös esztétikája szerint »a költészet kedves játékká aljasul, ha a kor érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslására, nem az érzelmek nemesítése után törekszik«. Az író csak akkor érdemli meg nevét, »ha könyvében nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk.«⁶³

Ebből a felfogásból nőtt ki regényírása, kezdetét *A karthausi* jelzi, mely 1839–41-ben jelent meg az úgynevezett *Árvíz* könyvben, melyet a nagy árvíz által anyagilag érzékenyen sújtott Heckenast Gusztáv könyvkiadó felsegítésére adtak ki íróbarátai, éppen Eötvös ösztönzésére. [...] Gusztáv wertheri beteg lelke már nem az önszántú halálban, hanem a kolostori vallásosságban keres enyhületet. A szerzetesek De profundisának hangjaira kiejti kezéből a szívének irányzott tört. Az istenkeresésnek, az elveszett hit visszanyerésének gyötrő küzdelmeiben kifáradott beteg lélek végül is megbékél, mintegy feloldódik a kolostori áhítat csendesen fájdalmas békességében.⁶⁴ Aztán a szöveg megjelenésének centenáriumán, 1939-ben Császár Károly egyértelműen az irányzatosság mellett áll ki, még hozzá világosan a lélekír szempontjából – és persze beépítve az állandóan érvényes eszmét is: „A *Karthauszi* irányregény s egy vajudó kor válságba jutott lelki világára vet fényt. [...] Az eszméktől megszállottakat csak az eszme érdekli s számára a költészet csakugyan nem csupán »kedves játék«. Maga a regény az alkotó szempontjából egy nagy dedukció: a Gusztáv egyéni történetéből való kiindulás csak látszat. A zárótétel már kész: csak az önző nem lelhet sebeire írt. Aki önzéséből kigyógyul, elnyeri az élet koronáját.⁶⁵ Ahogy Téger Béla is egyértelműen ezt látja 1907-ben („az élet bánatának és vigaszának költeménye”), miközben azt veti a szerinte két első mély elemző – Péterfy és Erdélyi⁶⁶ – szemére, holott észreveszik, „e költemény hatása nemcsak a bánaté, hanem a vigaszé is”,⁶⁷ mégsem látják eléggé, hogy mi a mű irányeszméje. Ezekhez képest jóval bizonytalanabb Schöpflin Aladár 1904-ben, aki bár elsőként fogalmazza ezt meg, de állítás helyett óvatos költői kérdésként: „Eötvös költői művei majdnem mind irányművek, regényei ép úgy, mint költeményeinek java része. Még azokban is, melyeket közönségesen nem szoktak

---

megszünteti az elnyomatást, a szenvedést, a rabságot: úgy Eötvös magatartását, életpályájának lényegét úgyszólván megközelítettük, sőt, valójában ezt az életpályát meg is rajzoltuk.” (Sőtér, 1975. 100-1. p.)

⁶³ Na ez az a döccenő, amiről beszéltem, hisz így az összes Eötvös szövegre érvényes elvet a második regényből sikerült kiolvasni (lásd: Eötvös, 1995. 1:279-280. p.). Gondolom ezt áthidalandó Baráth Ferenc Beöthy Zsolt milleniumi irodalomtörténetében az elvet a két korai (1836, ill. 37-es) Hugo-tanulmányhoz próbálja kapcsolni (mindazonáltal továbbra is *A falu jegyzője* szavaival): „Ő maga, még fiatal korában, Hugo Viktorról szóló két dolgozatában, mintegy elvül hirdeti, hogy a költészet nem lehet *önvé*, mert akkor mintegy játékká süllyed: de kell, hogy kora szenvedéseinek adjon hangot, annak sebeit föltárja, s ez által segítsen azok meggyógyításában.” (Beöthy Zs., 1896. 446. p.)

⁶⁴ Kunszery, 1971. 414. p.

⁶⁵ Császár K., 1939. 131. p.

⁶⁶ Figyelünk a sorrendre?

olyanokul tekinteni, észlelni lehet az irányzatosságot. Így első regénye, a «*Karthauzi*», [...] nem nagy erkölcsi tételt hangoztat-e, midőn hőse minden szenvedésének forrásául az önzést, az igazi szeretet hiányát tűzi ki?”⁶⁸ Ahhoz viszont, hogy ezt ki lehessen mondani, meg persze, hogy Kunszery Gyula minden kételytől mentes lehessen, legalább három dolog volt szükséges. Egyrészt, hogy Eötvösről zengzetes bevezetéseket írjanak (mint teszi például Ferenczi Zoltán kismonográfiájában: „Eötvös soha nem írt érzés nélkül. Nem azért írt, mert tanult, mert tudott, mert ihletést érzett lelkében a megnyilatkozásra; hanem mert használni akart az emberiség ügyének. [...] Minden műve egy szép tett; az éleslátásnak, mely az emberszeretet szolgálatában áll, egy-egy írott bizonyítványa a tapasztalt nyomorokról; egy-egy jelentés az emberiség nagy forumához a civilizáció érdekében, mely meghallgattatást és javítást sürget; egy-egy hangos szózat, mely tetteket sürget önmagunk iránt önmagunktól; egy-egy védőirat a szabadság érdekében, melynek önmagunk vagyunk legfőbb ellenei; egy-egy hivatkozás a jövő ítéletére, mely szerint csak az tett igazán nagyot, ki minden kornak élt; egy-egy jóslat, mely a bajokat, a vészfellegek tornyulását látva, az eredmények, a lehető pusztulás eredményei felmutatásával biztat, bátorít, lelkesít munkára.”), aztán, hogy az ilyen felvezetésekhez híven állítsák be az első regényt is (hogy maradjunk Ferenczinél: „Emberszeretetének tanujele első nagyszerű és már világhírű munkája »A Karthausi« is. A pesti árvíz alkalmával, hol annyian vesztettek mindent, nagyon károsult volt Heckenast Gusztáv ifjú könyvkereskedő is.”⁶⁹ etc.), végül pedig, hogy amit Erdélyi János – mert, be kell vallani, végül is az irányzatosságnak is erőteljesen ő az egyik kútfője – még egy feltett bírálatra („Azonban A karthauzira nem is jól mondatott ki a kétely vádja vagy jellemzése.”⁷⁰) írt cáfolatként, az átalakuljon üdvözítő igazsággá (ehhez mindössze az kellett, mindenki elfogadja, Erdélyi eleve jócskán patetikusan fogalmazott: „Ezek nem a kétely, nem az a neme a kételynek, mely aláz, hanem az, mely fölemel, és igaz nevében a legmagasb, legnemesb idealizmus, és az egész Karthauzi, az én szememben legalább, segélyért való kiáltás Istenhez a veszendőbe ment s menendő hit, szeretet nevében; panasz, mely az egeket verdesi, mondván: a hit eltűnt az emberek között, nélküle nincs élet (1. k. 156. l.); adj egy nagy fenséges gondolatot, oh adj világosságot nekünk (2. k. 17. l.), vagy tulajdonképp A karthauzi felkiáltás a keresztyénység igényei, jogai mellett.”⁷¹).

Ami azonban a meglepő abban, amit az irányregényként való olvasásban tesznek, az az, hogy senkinek sem jut eszébe más szempontokat is beemelni magyarázatul. Holott még az alapelv – hogy tehát a nemes szerző munkái nem csak szép könyvek, hanem jó tettek is – be-

---

⁶⁷ Téger, 1907-08. 5, 6. p.

⁶⁸ Schöpflin, 1904. 197. p.

⁶⁹ Ferenczi, 1884. 6-7, 27. p.

⁷⁰ Erdélyi, 1991. 217. p.

⁷¹ Erdélyi, 1991. 217. p. A hivatkozott helyek: Eötvös, 1996. 83, 165. p.

tartásával is könnyedén alkalmazhattak volna más elemeket *A karthauzi* célzatosságának hordozóiként. És még furcsábbá teszi olvasási módjukat, hogy akad legalább két olyan szempont, melyek szerintem természetes módon felfoghatók irányzatosságnak, (úgy-ahogy) részei az Eötvös-diskurzusnak, mégsem lettek az irányregény melletti érvelés tagjai. Az egyik ilyen magyarázat az lehetett volna, hogy *A karthauzi* az individualizálódás, a szerelem reflexív- és az érzelemfelfogás intenzívebbé válásának folyamatát segíti.⁷² Bizonyos részei, különösen a XI. fejezetben a szívtelen kapcsolatot élő emberek életének leírása, hol az asszony szerencsétlen házasságáról ilyen naturálsan ír: „Ha [férje] keblében nem dobog egy nemesebb ér, ha agyában nincs egy gondolat, mely őt a sárból kiemelné, ha nőjével csak testében párosult, mert benne lélek nincs, mely az asszonyi szerelmet érthetné vagy viszonzaná”,⁷³ és a Második rész záró nagy jelenet, ahol Júlia apja befolyása ellen lép fel, szemére hányja, hogy nem szereti őt, mert nem ismeri az érzeményt, és előadja addigi kiszolgáltatott életét, házasságát húszévesen egy apja korabeli szörnyeteggel, mely csupán apja akaratára történt, s melyben annyit szenvedett, „a nő strukturális alárendelésének elutasítása”⁷⁴ érdekében íródtak. Ez a szempont a diskurzusba összesen háromszor kerülhetett be, de hangsúlyozom, egyszer sem az irányregényhez alkalmazva. Egyedül Rónay György az, aki teljesen az individualitásért folyó küzdelem részeként fogja fel a történetet: szerinte „annak a fölszabadító harcnak a szellemét viseli magán, melyet az írók a szív jogaiért, a társadalmi és vagyonpolitikai megfontolások fölött álló szerelemért, s a szerelemben és házasságban a szabad választás jogaiért vívtak.”⁷⁵ Bodnár Zsigmond 1905-ös, *Eötvös és Kemény*-ről szóló könyvében mindössze a népszerűségről/gondolatiságról való beszéd részeként ír erről, s korántsem azzal a meggyőződéssel, melyel Rónay interpretálta a szöveget: „Ha a szülők vagyont, jólétet, előkelő társadalmi helyet, nemességet, magasb összeköttetést akarnak szerezni, biztosítani szép és jó leányaiknak, ha ilyen férjeket keresnek mint ideális időkben tevék, Eötvös mindjárt előáll a szerelem, a szív jogával. Az ékesszólás, a pathos hangján szólal meg és alig tudja megállítani a szebbnél-szebb gondolatok, képek, figurák árját. [...] Mekkora élvezettel tudták ezt az áradozást élvezni a negyvenes, ötvenes években! Hány fiatal ember és még több fiatal leány tanult be egész lapokat a Karthauziból!”⁷⁶ Viszont Jánky László, aki legelsőül említ ezzel kapcsolatban valamit,

---

⁷² A folyamatot Niklas Luhmann jellemzi ezekkel a szavakkal. S mivel ő a változást a szerelem és az intim szféra kialakulásának történetéről szóló könyvében a 18. századtól eredezteti, s érvényesnek tartja a romantikus szerelemre is, szavai Eötvös regényéhez igencsak adekvátnak tűnnek. Vö. Luhmann, 1997. kül. 13. fejezet.

⁷³ Eötvös, 1996. 195. p.

⁷⁴ Luhmann, 1997. 162. p.

⁷⁵ Rónay, 1947. 28. p. Ráadásul számára nem csupán Júlia és Dufey, de Betty és Gusztáv viszonya is erről a folyamatról beszél, „az érzelem magasabbrendűségét, szentségét hirdeti a társadalmi különbségek fölött, [...] a társadalom merev hierarchiája helyébe az érzések nemességének szabadságát akarja állítani”. (Rónay, 1947. 29. p.)

⁷⁶ Bodnár, 1905. 20. p.

éppen hogy elítélően szól a folyamatról, amivel talán rávilágít, ha Eötvös az individualitásért harcolt is, kritikusan feltehetőleg nem igazán osztották politikailag korrekt nézeteit. Jánky dolgozatának már a felépítése is ezt sugallja, a második részben Jellemképeket mutat fel *A karthauzi*ből, míg a harmadikban Júlia és Betty jellemzésével foglalkozik. Ennek a résznek az elején pedig – tovább mélyítve széptani tanulmánya szerkezeti sajátosságát – (mai szemmel) egyértelműen inkorrektül szól a nőkről, kijelenti, hogy nincs jellemük, hogy a természet törvényei szerint a férfi kiegészítésének kell lenniük, meg más ilyeneket: „A nő mindenütt passivitásban van az ember életének tragoediájában, de csillogó napfény, a mely áldó sugarakat lövell a férfi lelkének ködös homályába. Lelki világának sajátlagossága teljesen megfelel gyengébb szervezetének. Nem mondhatjuk, hogy a nő tökéletlen sőt mint nemének képviselője befejezett teremtettség, megalkotott egész köréhez és hivatásához mért tehetségekkel felruházva, de képességének magasabb, absolut értéket a gyakorlati életben nem tulajdoníthatunk, de nincs is szüksége azokra. [...] A nő csak addig szép, míg rendeltetésének szűkhatárait nem akarja erőszakkal átlépni és nem affektálja lényével ellenkezően azon erőket, a melyek tőle örökre megvonatnak, mint természeti rendeltetésükre megháborító tényezők.” S persze szerinte Júlia „nagyot vét az erkölcsi rend ellen”, benne „az asszonyi hivatás nyomatott el, a szívébe vésett törvényeknek megszegésére kényszerített; az volt a legnagyobb összeütközése, midőn az apa akaratjával ellenkezésbe kellett jönnie”, miként Bettynek is „boldog álmai csak addig tartottak, míg megmaradt egyszerűségében és nem voltak vágyai, hanem megelégedett a mindennap élvezett tiszta örömeikkel”.⁷⁷

A szöveg irányzatosságának másik magyarázata pedig az lehetett volna, hogy *A karthauzi* a szegény, serény paraszti élet dicsőítése lenne, a szöveg Gusztáv barátjának, Armandnak az elért pásztori sorsával azt mutatja be, az emberi élet teljessége s nyugalma kicsiny dolgos paraszti sorban érhető el. Hogy ez nem lett magyarázó elv, ha lehet, még meglepőbb, ugyanis a negyedik Eötvös regénynek, *A nővérek*nek pontosan ebben vélték felfedezni az irányát, tehát az elgondolás, bár egy másik regény kapcsán, de hamar bekerült a köztudatba. Ráadásul a két szövegben tényleg ugyanarról van szó, Baráth Ferenc például azt írja Beöthy milleniumi irodalomtörténetében, a „gondolat, a melyet *A nővérek* úgy meséjével, mint az egyes szereplők nyilatkozataival elég világosan hirdet, az, hogy a magasabb társadalmi viszonyok közt az egyén sokkal kevésbé és sokkal nehezebben találja meg a boldogságot, mint az alantibb, egyszerűbb, kevesebb megelégedő emberek körében”,⁷⁸ részemről pedig csakugyan nehezen tudnék kigondolni más olvasatot *A karthauzi* – Gusztávtól, mintegy rezonőről eredő – ezen szavainak, „Óh, vannak boldogok a világon! [...] Szállj le magasságodról, melyen szemednek határtalan

---

⁷⁷ Jánky, 1898. 44, 48, 56. p.

kilátás, de a szívnek semmi nem juta, mit körülfoghatnál, jer a völgybe, s nézz itt körül, s ha majd látod, hogy e nagy láthatáron, melyet szemeid felülről körülfogának, egy darab föld nincs, mely nem teremne virágokat, ha látod, mennyi öröm fejledezik e körben, melyre megvetéssel tekintél, ha még korlátozott láthatárod is túlvágyó tekintetedet fel az éghez vezette, valld meg: hogy csak önbüszkeséged, mely elfelejté, hogy kis szívednek boldogságra szűk háttár kell, s oda vezete, hol csak vágyakat találhatál, okozá szenvedéseidet”,⁷⁹ vagy Armand önértékelésének, „Isten tisztának alkotó emberét, de nem olyannak, hogy be nem fertőztethetnék; az erény mestersége távol maradni minden szennyes érintéstől; boldog, ki, mint én, a természet anyai karja közé vonulhatott. Kevesekhez hatnak szavaim, de e keves megérti; keveseket fogának körül karjaim, de szíveik értem dobognak; kevesekért élek, de ők boldogok. Vannak lények, kiknek magasabb feladás jutott, de a boldogok, hidd el, azok, kiknek ily szűk kör juta.”⁸⁰

Remélem ezzel az irányzatossággal sikerült egy kevésbé megvilágítanom, egy nem igazán közeli olvasatnak tűnő Eötvös interpretáció alátámasztható szövegrészletekkel, de azért folytatnám még a sort. Talán emlékszünk, *A karthauzi* egyik Pap Endre verséből eredeztetett standard magyarázata úgy hangzik, a regény a fájdalomteli XIX. század társadalmának a leírása. Nos, a Pap költeményében elhíresült mondat – „Ez századunknak életírása” – pontosan köthető egy Eötvös mondathoz: „E lapokban egy század ifjának emlékeit olvasod – a legszomorúbb történetet, mert mindez való, s néked, kit a fájdalom, mely barátodat érte, tán elbúsítana, mindig az egy szomorú vigasztalás fog maradni, hogy barátod egy cseppel sem volt boldogtalanabb, mint ezerek, kik vele együtt éltek.”⁸¹ s ráadásul ezen mondat, hogy az egész elgondolás még hitelesebb legyen, miként az általam használt Unikornis kiadás Gángó-féle szövegváltozatának 18. jegyzete mutatja, Alfred de Musset (1810–1857) francia költő, író *A karthauzit* három évvel megelőző, 1836-os *A század gyermekének vallomása* regénycímének az intertextje.⁸² Továbbá ugyanebben a bekezdésben, az előzőt megelőző mondatban egy másik standard, a népszerűség egyik fokmérője, az emlékkönyvekben szereplés is részint megerősí-

---

⁷⁸ Beöthy Zs., 1896. 463. p.

⁷⁹ Eötvös, 1996. 308-9. p.

⁸⁰ Eötvös, 1996. 307. p. A két regény parasztképének egyezését látja Bényei Miklós is, de nyilván túl későn (először 1994-ben) ahhoz, hogy irányzatosságról beszéljen, s így csupán egy motívum ismételt felbukkanásáról beszél: „más környezetben, más történelmi körülmények között visszatér [ti. *A nővérekben*] *A karthausi* hajdani, Eötvös szerint változatlanul időszerű mondanivalója, erkölcsi tanulsága: az emberi tevékenység értelme a munkában, a hasznos cselekvésben található fel”. (Bényei, 1996. 163. p.)

⁸¹ Eötvös, 1996. 20. p.

⁸² A sajtó alá rendező Gángó Gábor későbbi tanulmányában a jegyzetnél kissé bővebben erről így ír: „Eötvös Musset nemzedékének életébe kapcsolódik bele európai körútjának részét képező franciaországi tartózkodása során 1836–37-ben: e nemzedék tapasztalatai az övéi is lesznek. S velük vállal közösséget ifjúságának érzelmi-szellemi fejlődését összegző önéletrajzi regényében, *A karthauziban* azáltal is, hogy művét Musset épp 1836-ban megjelent regényéhez hasonlítja: „[e] lapokban” – írja a főhős, Gusztáv egyik barátjának – »egy század ifjának emlékeit olvasod.«” (Gángó, 1999. 406. p.)

tést kap, hisz a szöveg sajátmagát aposztrofálja emlékkönyvként: „Miután a mi korunkban annyi emlékkönyv íratott, miután annyian jegyezték fel legkiebber emlékeiket – bármi csekély volt is korokra befolyások; érdekes lehet, legalább néked, azon milliók egyikének emlékeit olvasni, kik e nagy változásokban csak szenvedőleg vettek részt, s kikre e század, mint egy anyagra hatott.”⁸³ Hogy pedig teljesen megerősítem az emlékkönyvesdit, figyelmükbe ajánlhatok egy talán ebből az önmeghatározásból is következő dolgot, márhogy a szövegben található hasonlatok, melyeket valószínűleg bölcselteként, filozófiaként oly nagyra tartanak Gyulai Páltól kezdve, leggyakoribb elemei épp olyan tárgyak, melyek akár manapság is sűrűn visszaköszönhetnek emlékkönyvekből: fa, mag, rózsa, csillag, hajó az élet tengerén, s ráadásul gyakran összevetve a szívvel. Aminek megfelelően a szöveg teljesíti az ezzel a műfajjal szemben támasztott olvasói igényeket, mondatai gyakorta megfelelnek annak, hogy emlékkönyvekbe kerüljenek, ahogy Wéber Antal az 1973-as kiadás előszavában írja nálam szebben, „*A karthausi* természeti képekből kiinduló, szabályos körmondatokba foglalt bölcs mondásai sokszor emlékeztetnek megfogalmazásukra, sőt néha tárgyukra nézve is az emlékkönyvekbe írott szövegekre.”⁸⁴ Az ilyenekre számtalan helyet lehetne idézni, hogy mégis pontosabban tudjuk, mire gondolhatott Wéber, mutatnék három példát: „Mint a rózsa szélvész alatt hajlong, de a nap forró sugárjaiban elfonnyad: úgy az emberi szív nagy fájdalmat még talán könnyebben eltűr, mint nagy gyönyört, melyet nem oszthat senkivel”; „A hajó, melyet a vész szirtre vetett, fennúszhatik még egy ideig a lecsillapult tengeren, de ne gondold azért, hogy tovább folytathassa útját; árboca eltört, vitorláit szétszakadtak, s míg körülötted a vízróna nyugodtan terjed el, ő helyreállíthatatlan sebében mélyebbre süllyed; ha az elszáradt fát zölden foná is körül a babér, virulást hazudva ágain, életerője mégis elfogyott s ő nem fog virulni; a leesett lidérc éghet még a földön is, de nem emelkedik többé, s így e szív.”; „Nem az idő, nem a kor az, mi halálra elkészít; miként a hajó, elragadva szélvésztől, napok alatt átfuthatja az utat, melyre nyugodtabb hajózásnál hetek kellének vala, miként egy tized elszáraszthatja a fát, míg szomszéda, az erős tölgy csak terjeszkedő ágaival méri századit, úgy az ember rövid évek alatt hosszú pályán futhat át, egy élet ereje elfogyhat kevés nyár forró heve által”.⁸⁵ És ha a regény-

---

⁸³ Eötvös, 1996. 20. p.

⁸⁴ Wéber, 1973. 9. p. Emlékkönyvről *A karthausi* kapcsán egy tágabb összefüggésben is beszélhetünk, tudniillik Hász-Fehér Katalin az emlékkönyvek egy sajátos változataként említi az *Árvíz-könyvet*: „A harmincas évek végétől a kiadásra szánt albumok is megjelennek, melyek mint Márki József írja, »egyes emberbaráti, hazafias célokra szánt díszkönyvek« [...]. Egyik első példája az ilyen köteteknek a *Budapesti árvíz-könyv* 1839–41-ből, majd ezt követi a *Balaton albuma* 1851-ben, a *Garay-album* 1854-ben stb.” (Hász-Fehér, 1997. 17. p.)

⁸⁵ Eötvös, 1996. 302, 60, 322. p. (A lidérc Gángó jegyzete szerint fényhatással járó fénykörü jelenséget jelent.) Hogy a választott példák csakugyan megfelelők, azt az is alátámasztja, utólag leellenőriztem magam a Vachott Sándorné által fűzött *Gyöngysorok Bátor Eötvös József Összes szépirodalmi műveiből* című erősen emlékkönyvekbe való idézetgyűjteménynek tűnő válogatásban: a három idézetből kettő ott is szerepel – az első a *Lélektan* szekcióban (Eötvös, 1861. 124. p.), a második az *Árny és felhő*-ben (Eötvös, 1861. 86-87. p.). (Tovább javítja helyzetem, hogy

nek még mindig ebben a bekezdésében egy újabb mondattal visszább olvasunk, úgy felfedezhetünk egy szintén Pap Endre versétől eredő, s elsősorban ismét Gyulai Pál munkálkodása révén megerősödött olvasat – a regény a szerző lelkének öngyógyítása, szövegbeli megfelelőjének első helyét. Ugyanis az a mondat, mellyel Gusztáv a IV. fejezet elején kvázi megindítja elbeszélését barátja, Vilmos számára és kérésére, (ha tagadólag is) történetesen a ki/elbeszélés általi megkönnyebbülés, rendbejövétel elgondolását tartalmazza – amihez persze már csak annyi kellett, s amit láttunk mily természetességgel tettek meg, hogy Gusztávot megfeleltessék Eötvössel: „Életem történeteit kívánod tudni? Leírom számodra, [...] nem mintha gondolnám, hogy állapotom könnyűbbnek fog látszani, ha viszonyait átgondolom, nem ezért; mert reményeim rég megszűntek már, csak azt akarom mutatni, hogy szeretlek, semmi más.”⁸⁶ Ez az első szövegbeli (átvitt) megfelelője az öngyógyítás képzetének kétségtelenül pont a tagadása Gyulaiék magyarázatának, azonban kikeresve a regényben a további négy helyet, ahol Gusztáv erről beszél, mindjárt észrevesszük, Gyulai Pál (áttételesen) mennyire igazat mondott: a főhős, ahogy halad előre történetének felidézésében, úgy jut egyre közelebb a megnyugváshoz is. A következő locus még a nyitóval teljesen azonos állapotról tanúskodik („Kértél, hogy egész életemet írjam le, mert reményléd, hogy fájdalmam enyhülni fog, ha okairól emlékezem; csatlakozál barátom: én többé nem követhetem tanácsodat; elég, hogy a szív elvérezék kínjai között, minek tapintgatni mély sebét, minek még egyszer fölvernem érzéketlenségéből, gyógyulni úgysem fog többé.”⁸⁷), viszont a harmadik említéskor, a XXVIII. fejezet elején, ráadásul alig az irányzatosságtól híres öngyilkossági – De profundis kísérlet után, bizonyos halvány elmozdulás már érzékelhető („én feltevém magamban, s folytatom elbeszélésemet, bármi nehezemre essék. Úgyis azt hiszem, hogy az emberi élet tenger, melyen az, ki egy utat folytat, talán végre partot talál”⁸⁸), s végül a két utolsó önreflektáló megjegyzés, a Harmadik rész legvégén, illetve a záró napló utolsó bejegyzésében egyértelműen a barát óhajának teljesültéről számol be („Elmondék mindent, mire visszaemlékezém, [...] s szerető kebled megbocsátja a bőséget azon meggyőződésért, hogy szívemnek enyhé vala kimondania egész bánatát”; „Midőn e kínos lapoknak írásához fogtam, csak kívánatod teljesítése vala célom, ismerni akartad történeteimet, s feljegyeztem múlt- s jelent, bánatot s rövid örömeimet, mindent, mit éreztem s szenvedék, leraktam e lapokban; amit reményléd, megtörtént, átgondolva keserveimnek okát s történetét, szívem enyhült bánatában”⁸⁹).

---

a későbbi emlékönyv-szerű példáim, tudniillik a vándorra illetve a fára hozott részletek jó része szintén megtalálható a *Gyöngysorok*ban.)

⁸⁶ Eötvös, 1996. 20. p.

⁸⁷ Eötvös, 1996. 89. p.

⁸⁸ Eötvös, 1996. 99. p.

⁸⁹ Eötvös, 1996. 290, 322. p.

Korábban ugye azt állítottam, *A karthauzi*ról írt szövegek egy helyben toporognak, az olvasatok szorosan kapcsolódnak egymáshoz, folyton hasonlókká bukkannak fel – a wertherezés, a főhős lelki bajai, az író lélekfájdalma, a század betegségének rajza, az olvasó szenvedő lelkének tükörképe, bármikor felmerülhet magyarázatul a bánat könyve szintagma. Mindazonáltal, ez az eddigiekben felsoroltak mellett magának a szövegnek, a szöveg műfajának a hatásaként is felfogható. Azt hiszem, igen megfontolandó Péterfy Jenő észrevétele, miszerint egy megszakítatlan láncsal állunk szemközt, melynek kiinduló pontja a szentimentalizmus, ez indokol és ez mozgat mindent. „Gusztáv örökké csak szenvedni tud, és sohasem tud akarni. [...] E körülmény jellemző a műre és írójára is. *A karthaus*ban főleg a költői ember szentimentális hajlami nyilvánulnak. Innen van, hogy az egyén, a világ sorsa e műben egészen és kizáróan az – érzelm problémája lesz. Érzelmébe olvad benne a történet, a tudomány, az erkölcs; érzelmébe sűrűsödik benne minden gondolat. Krónikus szívbajban szenved a könyv; az író pedig épp általa menekszik e bajtól. [...] Kizáróan az érzelm önössége a hős baja, a könyv talánya; ez pedig passzív állapottal, édeskesernyés hangulattal jár, melyben szenvedővé lesz minden, az erény, a bűn, az élet s végre az olvasó, midőn az ötszáz lapnyi vallomáson áthatott.”⁹⁰

Gusztáv örökké csak szenvedni tud, hogy melankolikus alkat, azt különösebben nem kell bizonyítanom. Láttuk az emlékkönyves idézetekből, milyen búváltelt mondatokat, hasonlatokat ír folyamatosan, de nem elég, hogy ilyeneket gondol, helyzetét ráadásul súlyosbítja, hogy betegségének teljes tudatában van, nyilván utána olvasott, orvosilag miért lett voltaképpen beteg, ám a tudatosságtól éppen hogy mélyebbre süllyed (reményei rég megszűntek már). A XXVI. fejezetben, azután, hogy barátjának másodszer említi a gyógyulás esélytelenségét, helyzete kilátástalanságát így festi: „Kinek szemei előtt a föld világa rég homályba borult; rabhoz vagyok hasonló, ki hosszú évekig sötét börtönben tartatott, ha kivisznek is szomorú falaim köréből, ha az öröm sugári még egyszer körülöttem ragyognának is, mit ér? Sötéthez szokott szemeim csak kint érzéne e fény alatt, s mihelyt a kín megszűnt, ismét örökre elvesztenék világokat. [...] a meggyőződés, hogy örökre boldogtalanok vagyunk, betegség, s nem egyéb; egy romlott máj vagy lép talán, melyből ha kiüdülsz, a sötétnek látszott föld egyszerre rózsaszínekben áll előtted. De vajon hát e gondolat vigasztaljon-e? Ha keserveimnek okát patológiáddal megmagyaráztad, s végre átlátom, hogy a lélek szenvedéseit testem okozá; hogy egy meghűtés az, miért e föld oly virágtalannak látszik; hogy egy latnyi velővel több vagy kevesebb; hogy egy nyomás, melyet dajkám véletlenül fejemen tett, egy esés, mely gyerekkoromban agyamat megrázá, más színekben mutatná a világot – mit bánom én? Nekem ez élet mégiscsak az, minek látszik, annyival elbúsítóbb, ha végre átlátom, mi kevés kelle szerencsém el-

---

⁹⁰ Péterfy, 1983. 516. p.

rontására.”⁹¹ Földényi F. Lászlótól tudjuk – többek közt –, hogy „a melankolikusnak *mindenről* tudomása van, de *mindenben* ugyanazt fedezi fel: az előbb-utóbb bekövetkező veszteséget”.⁹² Gusztávot, legalábbis elmondása szerint, már fiatalkorától kísérti az elmúlás gondolata, de az életírás idejében különösen sokat foglalkozik a halállal. Mindjárt az I. fejezetben anyja halálának megrázó élményével kezdi történetét, majd a következőben sajátos minősítését adja ifjúságának, melyben még nyugodt boldogsággal vágyakozott a túlvilág után: „Mint gyermek s ifjú is halál után sóhajtoztam néha, szép, boldog kor vala ez! Teli reményekkel, mint én valék akkor, mindenkitől szerettetve, szeretve mindent, egy szép boldogító álomnak gondolva még ez életet, melynek mély értelmét egy más világban fogom átlátni; miként nem hittem volna mennyországot én, ki még jutalmaira érdemes valék, ki örömet még éldeltem.”⁹³ Ezt tovább erősíti az V. fejezetben anyja temetésének leírása, honnan hazatérve Gusztáv kétségbeesve térdel a keresztfa elé anyja szobájában s arra kéri az Istent, hagyja őt is meghalni.⁹⁴ Aztán a regény elején megérkezik élete utolsó helyszínére, a Grande Chartreuse-höz, s beáll karthauzi szerzetesnek; itt szinte sorsszerűen érintik dolgok, Memento mori! – köszöntik egymást a szerzetesek, ablakával szemközt egy temető fekszik (mint arra többször is utal: „a temetőn fejez kísértetekként emelkednek hófuvatok szemeim előtt”; „az ember [...] ha köréből elkívánczik, ha kinyitva ablakát, s egy temetőt látva szemei előtt, mint én”; „e sírkert, mely új zöldben terül el ablakom előtt”⁹⁵), s így persze, hogy nem múlik el halálvágya. Az elhíresült XXVI. részben kishíján öngyilkos lesz, s bár végül kétségtelenül visszakozik a tettől, ez mégsem jelent szemléletváltást, a fejezet végén egy jellegzetesen cselekvéstelen „belső világban”⁹⁶ marad: „Óh, én reménylettem, éltem korányától alkonyáig reménylettem benned, istenem! De erőm elfogyott. Óh, légy irgalmas irántam! Lám, mikoron Lót visszánézett, s az égő városokat látá, te oszloppá változtatád, mert hisz kegyes vagy, uram, s nem akartad, hogy ki ily szörnyeket látott, még tovább éljen; s lám, én is visszánézek, s megettem is pusztulás terjed, én is szétromtva látám mindenemet. Óh, istenem, istenem! Hogy menjek én tovább?”

---

⁹¹ Eötvös, 1996. 90-91. p.

⁹² Földényi, 1992. 255. p.

⁹³ Eötvös, 1996. 16. p.

⁹⁴ Eötvös, 1996. 24. p. S tovább ebben az időben: „Napok múltak, s hetek s holnapok, s vigasztalan valék; minden, amit láttam, amiről szóltam, csak anyámra intett, rá a ház, melyben minden üresnek látszott halála olta, rá a domb a Rhône partjain, és a hallgatás, ha este hazatértem, s nem volt, aki mesélne – rá a harang, ha megkondukt, rá minden. – E föld legboldogtalanabb emberének gondolám magam.”

⁹⁵ Eötvös, 1996. 89, 94, 291. p.

⁹⁶ „A melankolikusok »lustasága« (például napokig nem kelnek ki az ágyból) egy »belső világba« való visszalépés jele; ez a »belső világ« azonban mindenestül a halál világa. Nemcsak a gondolatok irányulnak a halálra, hanem e világ szerkezete is tagadja az életet.” (Földényi, 1992. 254. p.)

Földre borultam fájdalomban, s imádkozám a halálért, mint soha ember életért nem könnyögött; szívem feszült vágyában, mintha szét akarna repedni.”⁹⁷ És holott, a szöveg/élete végén, a Negyedik rész naplójának idejére – ahogy az imént állítottam –, a kibeszélés során bekövetkezik az öngyógyulás, erről tulajdonképpen helyesebb korlátozott értelemben beszélni, nem fel-, mintsem inkább leépülésről, egy végső nyugalomról lehet szó, a halál megérkeztének biztos tudatába kerül a főhős: „e szív nem soká hordozza már terhét, hadd vidítsa szeretetednek emléke legalább vég rövid napjait. [...] ha előérzeteim nem csálnak, mikorra e sírkert, mely új zöldben terül el ablakom előtt, ismét hóval takartatik, egy dombbal több leend egyenetlen felszínén, s e kebelnek sebjei nem fognak fájni többé!”⁹⁸

Namost ebből, hogy végig egy melankolikus ember beszédét olvassuk, a szövegen belül számos dolog következik, csakugyan elfogadható, hogy a korábbi értelmezők úton-útfélen az érzelmességgel hozakodnak elő, hogy e körülmény jellemző a műre. Mindenek előtt tudomásul kell venni, *A karthauzi* Gusztáv visszaemlékezése és naplója. Már Veres András rámutatott: feltűnő, „hogy a reflexiók túlnyomó része nem az elbeszélte történethez fűződik, hanem az elbeszélés (illetve az elbeszélő) lélekállapotához”⁹⁹ – tehát amilyen melankolikus a naplójáról az írás alatt, úgy lát(tat)ja az általa elmesélteket. Földényi F. László arról ír, a melankolikus számára minden egybemosódik. Ezt tudva megérthetjük, a szövegben miért ismétlődnek annyiszor az azonos körből származó gondolatok. Ugye az emlékkönyvbe illő mondatok újra és újra ugyanazokat az elemeket hordozzák, egy-egy hasonlat számtalan alkalommal kerül elő. A magvas gondolatok miatt szinte megszámlálhatatlan, hányszor találkozunk a vándor, hajó, fa, mag, bányász, repkény, hernyó/lepke, szerencsejátékos szavakkal, minduntalan ezek a kifejezések jutnak Gusztáv eszébe, miként Péterfy Jenő is írja, a „bánatos érzégesnek az is nagy hibája, hogy semmit sem hagy meg természetes helyén; annyira nem tud objektív lenni, hogy mindent magába, könnyekké olvaszt. [...] A betűzni való szók, mint: csillag, éj, hajnal, lepke stb. titkos rovásokká válnak”.¹⁰⁰ Mindössze mutatóba idézek kettőt a vándorról: „Óh, szegény emberek! Kik, míg a szív dobog, reményleni meg nem szűntök, mint a vándor, kinek éji útját egy lidérc deríti, mint a szomjúzó, kinek ajkait egypár szem eső enyhíti, így adódnak nektek reményeitek; a vándor lepihenne, a szomjúzó szívébe mártná törét, mint ti fájdalmaitok között, de végig kell túrni kínokat.”; „Mit ér a puszta vándorának, hogy fáradtan lepi-

---

⁹⁷ Eötvös, 1996. 97-8. p. Hozzátartozik, hogy ami visszatartja – túl a számtalanszor idézett *De profundis* meghallásán –, az épp a halott anya képének megjelenése: „kezemben tartám törömet, szívemhez irányozám, de határozatom ingadozni kezdett, szívemben anyám képe támadt fel; [...] eszembe jutott szerelme, szent türelemessége, mellyel annyi szenvedéseket elbírt, eszembe jutott imája, melyre tanított, s az áldás, melyet haladokló ajkai felettem kimondtak, felettem, az öngyilkos felett, s szívem borzadni kezdte önkívánattól.” (Eötvös, 1996. 97. p.)

⁹⁸ Eötvös, 1996. 291. p.

⁹⁹ Veres, 1985. 25. p.

henve virányokról álmódott; s gazdag lakomákról, s kedvese öleléséről, végre ébrednie kell, s látni a sivatagot maga körül; s érzeni szomját s elhagyottságát, és sírni ismét, mint mikor a zöld határ először eltűnt szemei előtt.”¹⁰¹ De Gusztáv amúgy is hajlamos az önisméltésre, sokszor egészen különböző dolgokat hasonlít egy tárgyhöz, ahogy például a fát hívja segítségül az ember, barátja, a politikai pártok s pályája leírásához: „Mint a fa, mely ha a vésznek ellenállt, megrázó hatalma által később csak inkább virul, úgy az ember balesetek után. Veszni csak annak kell, ki egy csapás által ledönteté magát.”; „Armand, kit én szerettem, kinek lelke, lemondva önös érdekekről, az emberi nemért lángola, ki mint a fa, melynek tövére mennykő csapott le, s mely virulás helyett lángokkal borítja ágait, szomorúan, de ragyogva emelkedék képzetem előtt”; „A levágott fa nem fog kihajtani többé, de a mag, mely lehullt, midőn földre terítettett, egykor felnő, s ugyanazon gyümölcsöket hordja. S ez lehet vigasztalása minden legyőzött pártnak”; „különböző viszonyok engem e pályáról [ti. a politikairól] is hamar elűztek. Az erős, mint tölgy a vészben, ellentállva ledöntetik az ellenkező sors csapásai alatt; a gyenge, mint a mag, melyet fergeteg felkapott, csak helyét változtatja: de amaz újra kihajthat tövéből, ez körülhányatva elszárad; ez vala végzetem.”¹⁰²

A szöveg egyközpontúságát az is alátámasztja, hogy holott két idősíkon játszódik, az elmesélt élettörténet idejében, illetve a leírás pár hónapos idejében, a főhős mégis mindkettőben ugyanolyannak mutatja magát. Árulkodó példája ennek, ahogy leírja az I. részben anyja temetését, s annak a hatását rá, hisz a feljegyzést író Gusztáv megpróbálja ennek a veszteségnek tulajdonítani az összes későbbi szenvedését, s ezzel a gyermekkori önmagát a felnőttkori tudásával látja el: „Mikoron sírjába fekteték, soká álltam néma hantja felett; tompa, szóvalan fájdalmamba merülve álltam ott, míg nevelőm hazatérésre intett: a nap leszállt, nemsokára éj lesz, így szóla hozzám ő –, s bár gyermek valék, megértém bús értelmét szavainak, melyek szomorú jóslatként tölték el szívemet. – Óh! Nagyon is jókor éj lett felettem.” S hozzáolvasva a következő bekezdést, teljesen meggyőződhetünk róla, az egykori s a jelenkori állapot összemosisásával állunk szemközt, mindkettőben ugyanaz a természeti jelenség, ugyanaz a lélekállapot szerepel: „Éj vagyon most is – csak néha tör át a holdvilág a komor fátyolon, mellyel az ég

---

¹⁰⁰ Péterfy, 1983. 517. p.

¹⁰¹ Eötvös, 1996. 76, 120. p. Alkalmassint e szempontból alátámasztható, hogy ugyanazon személy szövegét olvassuk a bevezetésben, a főszövegben s Júlia temetésében (esetleg ez is azt bizonyítja, mennyire fertőző a szentimentalizmus): a bevezetés tartalmaz egy fa hasonlatot, a metodista pap gyászbeszédébe pedig a vándor motívum került.

¹⁰² Eötvös, 1996. 284, 100, 66, 200. p. S számomra ez megindokolja az írók unalmát (vagy miként Péterfy Jenő is megjegyzi, „a körmondatok hálójában még az olvasó is elveszti lassankint szabadságát, s elméje a sok virágillattal mintegy megszibbad” (Péterfy, 1983. 518. p.)), nem egyszer valóban úgy tűnik, pusztán önmagát ismétli a szöveg, még egy olyan szokatlan hasonlat, mint a lassuló s újra erőre kapó golyó, is duplán szerepel: „szófolyama, mint a zsibbadó golyó, mely minden akadálnál új erőt kap, s magasabb ívekben emelkedik, ilyenkor új sebességgel erede futásnak”; „Miként az erőtlennül hengergő golyó, ha kőre ér, új ívben emelkedve, új irányban újult

elborult, még a ragyogó csillagseregből, mely boltozatját örökké ékesíti, csak itt-ott remeg át egy fénypont a nagy ködtengeren. – Setét az éj, mint lelkem.”¹⁰³ Gusztáv változatlanságáról szól az is, hogy mindkét idősíkon ugyanúgy viszonyul az őt körülvevő kinti világhoz – ahogy az előző idézetből is látható, harmóniában van vele. Az írás ideje – egy melankolikushoz igen passzolóan – 1836¹⁰⁴ ősztől a következő tavaszig tart, s benne a szöveg legnagyobb részében azok a hol hosszabb, hol rövidebb szakaszok, melyek az írás ’most’-járól tudósítanak, télre esnek. Természetesen ez a kinti tél pontosan megfelel Gusztáv benti hangulatának: „Künn szélvész dül, a hó sziszegve csapdossa ablakomat, s a temetőn fejr kísértetként emelkednek hófuvatok szemeim előtt: minden komor s elhagyott messze körülöttem, mintha nyögve halálával küszködnék a természet.”¹⁰⁵ – olvassuk pont az öngyilkossági részt megelőző fejezet záró soraiban; a Harmadik rész elején, szilveszter éjszakáján még szó szerint ki is mondja rokonságát a természettel: „Éjfél elmúlt; az egen át szétfoslott fellegek száguldanak, s a hold, néha felmerülve sötét fátyolából, halvány világot terjeszt láthatáromon. Minden hallgat – csak befagyott ablakom rezgése, s az éjszaki szél, mely néha hosszú jajgatásként felszólal, szakítják félbe a nagy, véghetlen csendet. – Lelkem szomorú. – Szomorú, mint a tér, melynek elfonynyadt virágzását a tél eltakarta hóleplevel, mint a borongós ég, melynek ködéből csak itt-ott merülnek ki egyes csillagok, mint e nagy téli természet, melynek romjai között e szív rokonnak érzi magát.”¹⁰⁶ S végül hiába, hogy a Negyedik rész tavaszra esik, ez korántsem jelenti a közösség elvesztését, tovább erősítve a leépülést, a halálvágy utolsó említésekor Gusztávot az éledő természet jelenségei saját elmúlására emlékeztetik: „Nem soká – – óh, barátom, én érzem ezt: ahová csak fordulok s nézek, halálsejdtés tölti lelkemet, s a szív nyugodtan várja jöttét. Ha a patak mellé ülök, s lenézve a tájtétköz habokra, melyek lábam alatt zúgva áthaladnak, meggondolom, mennyit sülyyedtek e vizek, míg magas forrásokból ennyire haladhattak, mennyi kemény esés, mennyi sziklaakadály tekervényes utokon, mi sötét, kietlen partok, s mégis közel a cél, melyen a Rhône, fáradott gyermekét karjai közé véve, a nagy tengerhez vezetendi, hogy megpihenjen: egy benső szózat mondja, hogy céloshoz közelgek én is; s ha a völgyben, szemem a már kalászoló vetések zöld hullámain tévelyegve, a gondolat támad lelkemben, hogy mind e kalászokat, ha majdan, alig bírva terhüket, meghajoltak, a sarló rendre fogja kaszálni, s hogy e vetések alatt, s ott, hol a rét virágozva terül előttem, s ahová szemeim csak hatnak, örök álmában ezernyi szív hamvad, nyugtalan, mint az enyim, teli vágyakkal s

---

erővel sújt; így változnak gondolataink sokszor a legcsekélyebb tárgyak érintése által.” (Eötvös, 1996. 220, 290. p.)

¹⁰³ Eötvös, 1996. 14. p.

¹⁰⁴ Lásd Eötvös, 1996. 71. p. tetején.

¹⁰⁵ Eötvös, 1996. 89. p.

¹⁰⁶ Eötvös, 1996. 159. p.

bánattal, mint az enyim, s most pihenő, mint nemsokára az, melyet keblemben hordok; szobában a feszület előtt, s ha kápolnánk harangja megkondul, mindig s mindenütt ez egy gondolat emelkedik lelkem előtt – de a halál eszméjében nincs semmi, mitől félnék.”¹⁰⁷ Azt pedig, hogy az első idősíkon – vagyis egész élete során – is ugyanebben az azonosságban él, elsőül legcélszerűbb egy elszólás, egy, a második idősíkból átlógó félmondat segítségével megmutatni. A Harmadik rész XLII. fejezetében ugyanis Gusztáv *akkori* párizsi magánya nyomatékosításául azt írja, hogy „oly elhagyatottságban éltem, mint most kolostoromban”, majd mutatva, nem csupán anyja halálakor volt a kolostorhoz hasonló állapotban, ezzel folytatja annak a történetesen tavaszi napnak a leírását: „Így ültem egy nap ablakomnál. Az ég borult vala, lanya ha eső a csavargó tömeget, mely a főváros utcáit máskor eltölti, házakba zárja, [...] Szomorú valék, még szomorúabb, mint közönségesen. [...] s az elborult ég, melyhez feltekinték, s melyről napok óta nem hatott le egy sugár e fedelekre, csak nagyítá a bánatot, mely keblemet feszíté.”¹⁰⁸ Másodiknak felhozhatom a Harmadik rész végén, a záró úgynevezett orgia-jelenet alatt dúló őszi vihart, ha jól érzem, akkor e vihar a szereplők belső történéseinek nem csupán külső kerete, de egyben kivételése is. A XLVII. fejezetben kezdődik el ennek a felvezetése, a bált megelőző azzal az eseménnyel zárul, hogy Gusztáv mégis belegegyezik kedvese, Betty kívánatába – elmennek az egykori ismerőseinél rendezendő lakomára, majd kimegy kertjébe, s megállapítja, „míg az őszi színezett fason fel s alá járek, bús sejdítések tölték lelkemet”,¹⁰⁹ a kifejtést meg a sejtelmek beigazolódásának kétszeri rövid jelzése alkotja: előbb a bálon véletlenszerűen találkozik régi szerelmével, Júliával, ismét rátör minden korábbi érzeménye, elhagyja a társaságot, s ahogy szenvedve bolyong szobáról szobára, az utolsóban egy ablaknál felfedezi a hölgyet – felkavart érzelmeiket mindössze az őszi vihar felemlítése indikálja: „Hallgatánk; csak az ablak zörgése, melyre az őszi szél esőt csapdosa, s Júlia zokogása szakíták félbe a csendet; szemeim könnyekbe lábadtak.”¹¹⁰ aztán a lakoma hajnalán Betty megtudja, hogy Gusztáv fogadásból lett belé szerelmes, Gusztáv barátja, Arthur minden pénzt elvesztvén kártyán egy mellékszobában lelövi magát – a társaság megdöbbenését ismét az évszak mutatja: „Az asszonyok letérdeltek; s csak az őszi szél, mely ablakunkat verdesé, szakítá félbe a nagy, borzasztó hallgatást.”¹¹¹ Végül pedig az e résznek több szempontból tükröképeként értelmezhető Második részt lezáró jelenet kezdeteire utalnék, már csak azért is, mert itt egy hosszú fejtegetésben Gusztáv ismét bevallja a természet hatását az emberi lélekre.

---

¹⁰⁷ Eötvös, 1996. 313. p.

¹⁰⁸ Eötvös, 1996. 210-1. p.

¹⁰⁹ Eötvös, 1996. 251. p. Igazság szerint már a 247 oldalon megjegyzi, hogy eljött az ősz, de ennek különösebb szerepe nincsen.

¹¹⁰ Eötvös, 1996. 260. p.

¹¹¹ Eötvös, 1996. 287. p.

A Második rész vége felé hirtelen felgyorsulnak az események, nem mesélem el, mennyi meg-
rázó dolog történik, szempontunkból csupán az a lényeg, hogy a kezdetet Júlia apjának szél-
ütése jelenti, ugyanis e váratlan betegség szintén egy viharral párosul. Ezen a nyári – s lám
ezzel teljes a kör – estén Júlia és Gusztáv Armand társaságában kedvenc Seine parti helyükön
múlatta az időt, már éppen indulnak vissza a gróf kastélyához, midőn kitör a zivatar, melyből
Júlia mindjárt megérzi, valami váratlan esemény történt – Gusztáv pedig csinos körmondattal
támasztja alá e megérzések igazságát: „A nap rendkívül forró vala; az ég mindinkább fellegek-
be borult, s mikor a halomtetőre érénk, honnan a ház először meglátszik, már távol dörgés s
egy esőszemek jelenték, hogy a vész közelg. [...] Itt valami történt, szóla remegő hangon
Júlia, s valamennyien, kiket már maga e nagyszerű, de komoly természeti jelenet szomorúabb
gondolatokra előkészített, hallgatva kettőztető lépteinket. Van valami a természet nagyszerű
csodáiban, mi szívünk felett nagyobb befolyást gyakorol, mint büszke filozófiánk meg akarná
vallani; s bármily merész vagy hitetlen légyen, nincs egy ember a világon, kinek keble fel nem
indulna, midőn egén a mennydörgés szava felhangozik, s a hallgató föld s a vészrázott erdő
sóhajtásával eltelt; légyen, hogy hitetlenül csak öngyengeségét érezi e nagy s kormányozatlan
erő ellenében; légyen, hogy egy magasabb lény szavát hallja e hangokban, s mint az embereket
közönségesen, kiknek tűrhetlenebb érzeményök nincs, mint önparányiságok, s kik azért még
a természet jelenetét is önszemélyökre vonják vissza – bús sejdítések töltsék szívét e pillana-
tokban, mintha a természet bánná kicsi bajainkat, s felleggel borítná tiszta boltozatját, mert mi
szenvédünk, mindegy; legyen Isten vagy a vak sors, mi előtt hódolunk, szívünk egészen nyu-
godt ily pillanatokban nem maradhat soha.”¹¹²

---

¹¹² Eötvös, 1996. 114-5. p. Vihar egyszer a második időszakban is szerepel, pont az öngyilkossági jelenet alatt „vak
vegyületben repülnek szétszagotott fellegek, a téli vihar a bércek havában dül”. (Eötvös, 1996. 94. p.)

Maradva a természetnél (azaz továbbra is az ökokritika¹¹³ területein bóklászva), folytatva a centralizáltság igazolását, a szerelmet kell beemelnem. Gusztáv szerelmi élete tudniillik szintén kapcsolatban áll a természettel, s részint pont ettől melankolikus. Mindjárt a történet elején arról értesülünk, a pár Avignonból gyakran kísétál Vaucluse-be, Petrarca kedvelt tartózkodási helyéhez, „hol a csörgedező patak, s minden falevél, melyet a szellő ingadoztat, a nagy költő szerelmét és dalait hozza vissza emlékezetünknek”,¹¹⁴ s ez bizony tekintve a neves rene-

---

¹¹³ Az ökokritika az 1980-as évek közepén az Amerikai Egyesült Államokban a bölcsészettudományok között új interdiszciplináris tudományágként jelentkezett, majd az 1990-es években megkezdte az intézményesüléshez vezető útját. Létrejött – utólag – korántsem mondható meglepőnek: olyan rést töltött be, amely az addigi elméleti, társadalmi és nem utolsósorban környezeti változásokat tekintve várható volt. A környezeti gondok jeleinek és következményeinek egyre nyilvánvalóbb és cáfolhatatlanabb bizonyítékainak a hétköznapi gondolkodásban is egyre növekvő térnyerésével egy időben (és a feminista irodalomtudomány megerősödését követően) önként adódott: az irodalmi alkotások geocentrikus szemszögből is olvashatók. Számos olyan ’zöld’ beállítottságú és irodalomtudománnyal foglalkozó egyetemi tanár és kutató tűnt fel, aki úgy érezte, hogy két, egymással összeegyeztethetetlen világban kell tevékenykednie, és hogy két, egymástól radikálisan eltérő élete van: egy a tudományban, elméleti kérdésekkel, és egy a természetben, környezeti problémákkal töltött. A mélyökológia és az irodalomtudomány érdeklődésének metszetében kialakuló új tudományág neve ökokritika, ökológiai irodalomtudomány, „zöldkritika”, esetleg (Christopher Cokinos önironikus átnevezésével élve) komposztstrukturalizmus lett.

Cheryll B. Glotfelty az első ilyen jellegű válogatás, az 1996-ban megjelent *The Ecocriticism Reader* bevezetőjében legelőkelőbb definícióként „az irodalom és a fizikai természet kapcsolatának tanulmányozását” javasolja. „Miként a feminista irodalomtudomány gender-tudatos perspektívából elemzi a nyelvet és az irodalmat, miként a marxista irodalomtudomány az előállítás módjainak tudatosságát és a gazdasági osztályokat szállítja saját olvasatához, az ökológiai irodalomtudomány Föld-központú közelítésmódot alkalmaz az irodalom tanulmányozásához.” (Glotfelty, 1996. xviii. p.) Ursula K. Heise kissé tágabb megfogalmazásában „az ökokritika azt a szerepet elemzi, amit egy kulturális közösség képzeletében a természeti környezet játszik egy adott történelmi pillanatban, elmagyarázza, hogyan definiálják a »természet« fogalmát, milyen értékeket rendelnek hozzá, vagy zárnak ki belőle és miért, illetve elmondja az ember és a természet közötti kapcsolat ábrázolásának útját.” (Heise, 1997.)

Glotfelty felsorolásában az „ökokritikusok és teoretikusok ilyesmi kérdéseket tesznek fel: Hogyan jelenik meg a természet ebben a szövegben? Milyen szerepet játszik a fizikai díszlet ennek a regénynek a szövevényében? Azok az értékek, melyeket egy darab képvisel, megfelelnek-e az ökológiai igényeknek? Miként befolyásolja földmetaforánk azt a módot, ahogyan bánunk magával a Földdel? Milyen szabályokat tudnánk adni a természetírásnak mint műfajnak? A faj, osztály és nemzetség mellett legyen a hely egy új kritikai kategória? Másképp írják-e a férfiak a természetéről, mint a nők? Az irodalmiság maga milyen módon hatott ember és természet viszonyára? Miként változott időről időre a természet fogalma? Milyen utakon s milyen eredménnyel szivárog be a környezeti krízis a mai irodalomba és a populáris kultúrába? A kormányzati jelentéseknek, a céges hirdetéseknek és a televíziós természetfilmeknek milyen a természetképük, s milyen retorikai hatásuk? Miféle haszna lehet az ökológia tudományának az irodalomtudományra nézve? A tudomány maga mennyire nyitott az irodalmi elemzésre? Milyen kereszteződés lehetséges történelem, filozófia, pszichológia, művészettörténet és etika, valamint az irodalomtudományok és a környezeti diskurzus között?” (Glotfelty, 1996. xviii-ix. p.)

Az ökokritika tehát egy friss tudományág: 1992 októberében alapították az Association for the Study of Literature and Environment (ASLE) nevű szervezetet. Határai még nem rögzültek, többen többféle dolgot értenek és tesznek e címszó alatt. „Egyeseknek azt jelenti, hogy megkeressük, a szövegek hogyan reprezentálják a fizikai világot; mások számára azt, hogy az irodalom miként kelti fel az ember környezeti hatásának morális kérdéseit. Néhány kritikus feltámaszt elfelejtett természetleíró szövegeket, beemelve őket a tudományos diskurzusba; mások posztmodern irodalomelméletet használnak elemzésükhöz. Az ökofeministák a természet nemektől befolyásolt megjelenítését figyelik; a környezetvédők azokra az utakra mutatnak rá, amelyeken az irodalom válaszol az ökológiai problémákra” – írja Karen J. Winkler. (Winkler, 1996.) Ezek az elgondolások jelentősen eltérnek egymástól, mindazonáltal a(z) irodalmi) szöveghez hasonló mentalitással közelítenek: az ökokritika, akár csak a feminista vagy a kulturális antropológia eszméit alkalmazó irodalomtudomány, azzal, hogy szövegvilágon kívüli kérdésekre irányítja a figyelmet, többé-kevésbé felfüggeszti a posztmodern irodalomelmélet egyik alapját, és a szöveget nem csak mint kitalált és megalkotott dolgot látja.

¹¹⁴ Eötvös, 1996. 43. p. A negatívumról Gusztáv ha rejtetten is, de tud: „Mindünnen csak sziklákat lát a szem, hátul félkerék fallá egyesülve, a meder két oldalán meredek halmokká hajolva, csak a víztükör felett zöldell egy fügefafa, mintegy képe azon egy reménynek, mely Petrarca lelkében élt, s nem hozza gyümölcsöt, mint e fa árnyékos helyen, s mégis szép vala, mint e zöld ágak e kőpusztaságban”.

szánsz költő beteljesületlen szerelmét, nem valami biztató kezdet. Aztán amikor Gusztáv kételementesen hisz boldogságában, eljövendő házasságukban, rövid időre megváltozik világképe – ekkor is együtt van a természettel, csak hogy aktuális boldog tudatának megfelelően olvassa a jelenségeket. Párizs mellett Júlia apja, az öreg gróf birtokán laknak, gyakran kijárnak a Seine partjára, órákat töltenek el némán, s közben előttük „egy nagy véghetlen szerelem képe, a folyó, nyugodt keblébe egészen felvéve az ég képét, tisztán s ragyogó kéken, ha fenn derű vala; elborulva, ha fenn fellegek vonultak át; reszkető fényben kettőzve minden csillagot”, az ágakon virult „egy bájoló tan a szerelemről”, hisz a szerelem „e világot meleg sugárral áthatva, mint a nap a fának lombokat, a szívnek reményeket ad, hogy szerencse közt tágult kebelével, kik egykor távol álltak, mint tavaszkor az ágak lombjaikkal, találkozzanak boldogságokban”.¹¹⁵ S végül a Júliával való szakítást követő években e szempontból is teljesen a melankólia lesz úrrá Gusztávon, a lehangoló természeti elemek újra és újra egykori szerelmét juttatják eszébe. Az átalakulás, már ugye, tekintve a petrarcai helyszínt, ha erről szó lehet, jól tettenérhető a Harmadik rész elején, ahol Gusztáv visszatér atyjához, s azokhoz a helyekhez, hol Júliával legelőször volt együtt: „A fák már nagyrészt lombatlan álltak, a mező elhervadott, s tiszta egünket őszi fellegek boríták el. Kedélyem ismét napról napra búsabb lőn. Az új kör elébb felvidítá lelkemet; de hozzászokva, az egyformaság ismét önmagamba vezeté vissza gondolataimat, melyek e csendes körben nyugodtabb, de talán még komorabb alakot vevének magokra. [...] Naponkint Avignonba menék, [...] s ki a város elébe, hol néha sétálni szoktunk, Vacluse-re, hol oly boldog órákat tölték, s ha a kőre ülve, hol ő ült, a tóba nézve, hol az ő képe tükrözött, felhíva minden emléket, élembe varázsolvá képét, szavát, szerelmem gyönyörjeit, végre, mint egy szép álomból felébredett, körültekinték, s elhagyottságot látám, akkor szívemet véghetlen fájdalom rezgő át, s sírni kezdék.”¹¹⁶ Az eredménnyel pedig már jórészt találkoztunk az előző bekezdésben, így azon az esős áprilisi napon a XLII. fejezetben, melyen „a szenvedő kétszerezve érzi bánatát”,¹¹⁷ Júlia, Armand s minden egykori reménye, meg a szomorú jövő idéződik fel benne; kicsivel később ugyanebben az áprilisban egy

---

¹¹⁵ Eötvös, 1996. 112. p. Hogy ebben sem marad el teljesen a melankólia, azt jelzi a némaság, a fellegek elborulása, ráadásul előzőleg azt írta, „Különös nyugalom tölti e tájt”. De hozzátehetem, pár lappal később Gusztáv maga erős kételyének ad hangot, helyesen olvasta-e a természet jelenségeit (a természet s benne Júlia hallgatását), hisz ahogy Roland Barthes írja, a „szerelmesnek nem áll rendelkezésére semmiféle csalhatatlan jelekből álló rendszer, amelynek segítségével szerelmét bizonyíthatná, vagy kifürkészhetné, hogy a Másik szereti-e őt” (Barthes, 1997. 257. p.): „Körüljártam a viruló téreken, hol a tavasz ezer ibolyát teremt, s megkérdelek minden virágot, s a nagy virágzás felett: Júlia szeret; s fölnevezék a csillagokhoz, s ragyogó sorukból olvastam: ő szeret; s a csalogányok éneke, s az erdő hallgató zúgása, s a nap s az éj, amerre csak fordulék, minden egy hangon kiálta előmbe: légy boldog, ő szeret; s szeretlek, ezt ismétlék gyenge hangon ajkaid, s szívem már nem bír gyönyörje terhét – az egész világ hazudott: hallgatásod megmondá a valót.” (Eötvös, 1996. 125. p.)

¹¹⁶ Eötvös, 1996. 166. p.

¹¹⁷ Eötvös, 1996. 211. p.

alkony hozza fel Júlia emlékét,¹¹⁸ s a másodszori váratlan találkozás miatt felkavart érzelmüket az őszi szél és az eső indikálta.¹¹⁹

Ezzel azonban a szerelem és a melankólia összefüggésének csupán az egyik aspektusát tekintettük át. Egy másik közelítés a vágy szempontjából hajtható végre, s innen nézve a történet egésze arról szól, a főhősön miként lesz úrrá az élete kezdetén megnevezett halálvágy. E láncolat tehát Gusztáv halott anyja utáni vágyakozásával veszi kezdetét, emlékszünk, az írás – s a megélés – idejében angyali¹²⁰ anyja halálával indokolja valamennyi szenvedését, egész szerencsétlen sorsát: „Ha anyám élne még, mi másképp volna minden, ha annyi szomorú tapasztalások között azon egy boldogító állt volna mellettem, hogy egy szerelmet mégis bírunk e földön, mely idővel el nem enyészik; ha néki elmondhattam volna szenvedésimet, ha ő elbeszélte volna, miket szenvedett ő, s mennyire szüksége van reám – nem jutok soha ennyire.”¹²¹ Aztán a VI. fejezetben kezdi elfeledni megrázó élményét, otthonától távol, a freiburgi kollégiumban barátságot köt Armanddal („De a szívnek is vannak jogai, s ki egyszer szeretettet, mint én, az szeretni kénytelen; mert a szív, ha elveszti is egykori birtokát, új tárgyhoz ragaszkodik, miként a fa, ha földjéből kiásod, másban is ugyanazon virágokat s gyümölcsöket termi. Így ragaszkodtam én érzetem egész hevével Armandhoz”¹²²), s a fejezet végére megállapítja, Armand eltüntette anyja emlékét lelkéből. Az eddigiek folytatásaként Armandot sem sokáig tartja meg, ugyanis az egyetem végeztével visszamennek Avignonba, ahol Gusztávnak nénye rokonaként bemutat egy szép asszonyt, akibe azonmód szerelmes lesz („Én őt szerettem, lán-golón, véghetlenül az első pillanattól; mert csak így szerethetni.”¹²³), s hamarost ismét le kell vonnia a konzekvenciát, Júlia egészében elfoglalta Armand helyét („Armanddal ritkábban találkozám most, s bár tagadtam önmagam előtt, érzém, hogy tőle távoztam; a szívben több érzemény férhet meg, de csak egy szenvedély, s nálam a barátság is az vala egykor, minekelőt-te Júliát ösmerém [...]; most lelkemben csak egy gondolat élt, szívemben egy érzemény lán-golt, s az Júlia vala.”¹²⁴) A gond azonban az, hogy Júlia motívikusan kötődik a távol lévő anyához: Gusztáv mindkettőjüket egy folyóparton található kőhöz kapcsolja. Anyja esetében a gyermekkorában oly fontos sírról, sírkőről van szó („Menj a Rhône partjaihoz, s ha négy fát láatsz, s alattok egy fehér követ, állj meg, s tudd meg, hogy egy családi boldogság sírkövénél

---

¹¹⁸ Eötvös, 1996. 222. p.

¹¹⁹ Ezért nagyon kellemetlen Bettyre nézvést az a jelenet, melyben szerelmet vall Gusztávnak. Gusztáv ugyanis vele szintén mihelyst lehet, kimegy a városból, s így a lány a boulogne-i erdőben tesz vallomást, mikor Gusztávot az alkonyban elragadják bús emlékei. (lásd Eötvös, 1996. 229-230. p.)

¹²⁰ Vö. a leírással Eötvös, 1996. 23-24. oldalakon.

¹²¹ Eötvös, 1996. 13-4. p.

¹²² Eötvös, 1996. 31. p.

¹²³ Eötvös, 1996. 41. p.

¹²⁴ Eötvös, 1996. 42. p.

állsz, mert alatta nyugszik anyám.”¹²⁵), Júliában pedig a boldog szerelem időszakában oly sokszor felkeresett kinti helyszínek köveiről, Petrarca Vacluse-i patakmenti sziklás pihenőjéről („S itt ült a dalnok, a víz medre mellett; talán ugyanazon a kövön, hol mi ültünk, s lenéze a habokra, melyekben az ég tükrözik, s hallá a patak zúgását, de lelkében csak egy gondolat élt – Laura.”¹²⁶), s méginkább a Szajna-partiról („Volt egy hely a Seine partjain, melyet Júlia különösen kedvelt. Egy nagy szikladarab vala ez, tudja az ég, hány ezered előtti föld-felfordulásakor e nyájas vidékre vetve, mely előtt a vadászok Júlia kedvéért moh-ülést csináltak.”¹²⁷) Ugyanis ez motívum egyszerre két dolgot is felerősít, egyrészt a lánc szerelmes alapvoltát – a láncolat maga azért jöhet létre, mert Gusztáv szerelmes s az „*igazi szerelem nem más, mint gyötrelmes vágyakozás, a mely célját sohasem érheti el*”,¹²⁸ s másrészt a szerelem halálszerűségét. Felerősíti a szerelmes láncolatot, hiszen láttuk, Gusztáv eleve szerelmi kifejezésekkel írja le kapcsolatát anyjával s barátjával, s anyjáról a későbbi naplórészletek idejében, például az öngyilkossági jelenetben vagy közvetlen utána, ugyanilyen szavakkal beszél. Illetve felerősíti a halálos szerelmet, hiszen láttuk Gusztáv – az ilyen módon eleve elrendeltnek látszó – szakítás után gyakran az elmúláson való tűnődés során idézi fel egykori szerelmét, de megjegyezhető, rögvest kapcsolatuk elején is azt érzi, a bizonytalanság, hogy nem tudja, szereti-e őt Júlia, „kinzőbb a halálnál”, s feltétlen meg kell kérdeznie, „legyen bár halál következése” a kérdésnek.¹²⁹

Ha viszont így rendezem a dolgokat, meg kissé háttérbe szorítom a láncban Armandot, valószínűleg azt is levonhatom, Gusztáv nem csupán melankolikus, de ugyanakkor eleve szerelmes is. Mondhatnám, Júliával kapcsolatban nem annyira lehet beszélni a stendhali kristályosodásról, az ismétlődő örültségekről, „melyek révén a szerető férfi, a nőben, akit szeretni kezd, minden tökéletességet felfedez”,¹³⁰ a barthes-i rabul ejtésről, „amelynek során szerelme tárgyának képétől a szerelmes »elragadtatva« (rabul ejtve és elbűvölve) érzi magát”,¹³¹ vagy ahogy Földényi F. László használja Franz von Bader szavát: ezüstpillantásról, mellyel a szerelmesek felfedezik egymás arcát, amikor első alkalommal megpillantják egymást¹³² (bár kétségtelenül ez is jelen van, a IX. fejezetben, amikor Gusztáv az avignoni templomban kilesi

---

¹²⁵ Eötvös, 1996. 23. p.

¹²⁶ Eötvös, 1996. 43. p.

¹²⁷ Eötvös, 1996. 111. p. A teljességhez hozzátartozik, hogy a lánc tovább is vihető, bár a folytatás annyira szervesen nem kapcsolódik az előzményekhez, inkább a szöveg második felének szervességét támaszthatja alá. Tudniillik a Harmadik részben a főhős Arthurral akkor találkozik, amikor egyszer alkonyatkor a nimes-i arénában egy kőn ülve gondolkodik (lásd Eötvös, 1996. 166-7. p. Arthur azzal is milyen rémekül passzol, hogy itáliai szerelmét Laurának hívják, és sötét szemei vannak – a reménytelen művészi szerelem e történetét lásd Eötvös, 1996. 211-6. p.), s bár Bettynél kő nincsen, azért ő is idetározhat, a vallomás körülményei miatt, sőt ha akarom, őt a hold segítségével az anyával egyenesen is összeköthetem.

¹²⁸ Földényi, 1992. 201. p.

¹²⁹ Eötvös, 1996. 51-2. p. A lánc végét tessék visszaolvasni a halálvágyról mondottakból.

¹³⁰ Stendhal, 1969. 322. p.

¹³¹ Barthes, 1997. 227. p.

¹³² Lásd Földényi, 1991. 7. p.

Júlia titkos találkáját¹³³), mintsem az elrendelten s megszüntethetetlenül jelenlévő halálos szerelemről.¹³⁴ Rögevst a bemutatás után, hogy nénje magukra hagyja őket, a főhős végtelen zavarba jön, csak hallgat, a vér szívéhez tolul, arcai égnek – de aztán Júlia megszólítja, minden helyre áll, s mire a néne visszatért, ezt írhatja: „kiket mint idegeneket hagyott el, szinte barátokká váltak – sőt, én szerelmissé.”¹³⁵ Mi több, ezt a következő lapon még teoretikusan is alátámasztja (mert csak lángolón, véghetetlenül szerethetni): „Csak kinek lelkét mintegy őrületség ragadá meg, ki egyszerre boldognak érzi magát, vagy elkárhozottnak, mintha éltét egy átok vagy áldás hatotta volna át egyszerre; ki nem keres tökélyt, nem ösmer hibákat, nem tud, nem akar semmit, hanem csak érez, s egyszerre veti oda mindenét ez egy érzeménynek, s nem reményl semmit, s nem fél semmitől, az szeret”.¹³⁶ Pár hónappal az első találkozás után, Párizsban részint szó szerint, s maradván a kezdeti hőfokon, tesz vallomást: „Én lángolón szeretlek, véghetetlenül, miként a szív csak egyszer szerethet; léted véghetlen üdvöt árasztja el lelkem felett, s habár mindig hallgatál, s habár szenvedélyemet talán nem is viszonoztad, én boldog valék, mert láttalak, mert hallottam szavadat, mert érzettem közellétedet, mert valál!”¹³⁷ Végül pedig a szakítást követően nem elég, hogy bármely természeti jelenségről Júliára asszociál,¹³⁸ a Harmadik rész végén, a XLVIII. fejezetben megesett véletlen újratalálkozásakor – igaz, Bettyvel kapcsolatban már két fejezettel korábban észreveszi, hogy mégsem szereti – Gusztáv azonnal felismeri, senki mást nem szerethet Júlián kívül: „S a szív kínosan feldobogva érezé, hogy csak őt szeretheti.”; „Mélyen meg valék hatva; annyi emlék, mely Júlia ismert szavánál lelkemen átvonult, e váratlan helyzet, melyben őt látám, a lángoló szerelem, mely lelkemet eltölté, s egy benső, le nem írható szégyen, hogy őt így találom, elnémítának.”¹³⁹

Márpedig ez az állandóság, a kitartó szerelem, az újra megtalált halálvágy, ahogy Péterfy Jenő írja finomabban, Gusztávnak „csak vágyai vannak, s nincsenek törekvései; élete

¹³³ A regényes történet a 39. oldalon olvasható.

¹³⁴ Így Júliában a femme fatale-lal hozza össze a sors, ugye, még a szemei is sötétek (ezzel passzol Arthur – 147, 257. p.). Meg ezt látszik alátámasztani a Molnár Aladár-féle rejtelmes eredet-anekdota, s méginkább hagyományozódása. E történet szerint ugyanis Eötvös épp egy szenvedélyes szerelem sötét szemű hölgyén próbál segíteni a kolostornál („Az egyik előkelő urhölgynek látszott; fiatal és szép volt. Olajszin arczán bizonyos szenvedélyesség tükröződött, s nagy fekete szeméből fájdalom s harag sugárzott.” [Molnár, 1871.]), s akik újramesélik a történetet, bár számos részleten változtatnak, nyilván mert Júliában a végzetet vélik felismerni, a szenvedélyes, fájdalmas nagy fekete szemeket egytől egyik pontosan megismélik. (Az újramesélők: Ferenczy, 1885. 4-5. p.; Jánky, 1898. 10-1. p.; Ferenczi, 1903. 34-6. p.; Lázár, 1905. 33-4. p.)

¹³⁵ Eötvös, 1996. 40. p.

¹³⁶ Eötvös, 1996. 41. p.

¹³⁷ Eötvös, 1996. 69-70. p. Ezt sikerül a Harmadik részben az újratalálkozásakor múlt időben is megismételnie: „Én véghetetlenül szerettelek; szerettelek, mint a szív csak egyszer szerethet, léted véghetlen boldogságot árasztja éltremre.” (Eötvös, 1996. 272. p.)

¹³⁸ Ezért biztos, hogy az elválás után is szereti, de aki nem látná, vegye figyelembe, úgy nagyjából két évvel később, hogy Gusztáv visszatér Párizsba, s elkezdene politikai pályáját, sűrűn ellátogat Júlia egykori barátjához, Valmont-néhoz, kiben csakis Júliát látja, mi több, szinte négy évre rá Bettyvel kapcsolatban akaratlanul is őt veszi észre – lásd Eötvös, 1996. 201, 245. p.

¹³⁹ Eötvös, 1996. 259, 260. p.

nem fejlődik, de hamvad”,¹⁴⁰ mi mást eredményezne, mint a szereplő életének változatlan-
ságát, vagyis ne köntörfalazzunk, elértük *A karthauzi*-irodalom egyik alapelemét, a jellemvezetés
hiányát. Nem mintha azt gondolnám, csakugyan az összes hős változatlan ködkép lenne,
Armand ugye számos stációt él át, mire eljut az egyszerű paraszti kör boldogságába, Dufey
jelentős pálfordulatokat követ el, de azért abban, hogy Júlia nem csupán tárgya egy halálos
szerelemnek, de cselekvő alanya is – számomra az, hogy nem Gusztávot, hanem Dufeyt szere-
ti, érzésem szerint ráadásul ugyanazzal a ragaszkodással és hőfokkal, s hasonlóan megmagya-
rázhatatlanul miként Gusztáv őt, csupán a vak sors eredménye –,¹⁴¹ vagy abban, hogy Armand
a történet jó részében leplezetlen nyíltsággal viszonyul barátjához, hajlamos vagyok a fősze-
replőket ilyen lecsupaszított, a belső világukba alászállottan élőknek („kifelé a nyers, csupa
ideg hús, befelé a tüskék”¹⁴²), vagy Armand szép szavával élve: nyíltszívűeknek¹⁴³ látni. A ré-
szemről inkább Szinnyei Ferenc és Veres András megfigyelésével értek egyet. Szinnyei Ferenc
szögezte le először, hogy „Eötvös lélekrajza ellen komoly kifogást csak formai tekintetben
tehetünk. Gusztáv akkor írja önéletrajzát, mikor lelkét sok csalódás és szenvedés után már
egészen elöntötte a mélabú, keserűség és világfájdalom. Életének mostani eseményeit mostani
szemével nézi s mindent sötétnek lát: a boldogságot hiábavalónak és szomorúnak, a szomorú-
ságot még szomorúbbnak.”¹⁴⁴ És hasonlóan látta Veres András is: a „jellemzést aligha nevez-
hetjük fogyatékosnak, ha meggondoljuk: itt mindent és mindenkit Gusztáv szemével látunk,
ritkán történés alanyaként, de gyakran elbeszélés, sőt meditáció tárgyaként.”¹⁴⁵ Csakugyan
aligha hangsúlyozható ki kellőképpen: azért nem látszódik a szereplők jelleme, mert Gusztáv
írja le őket, úgy, ahogy ő látja személyüket. Illetve még pontosabban nem írja le őket – ahogy
többször is figyelmeztet, nem erőssége a leírás, például mindjárt az elején Júliától is megtagad-
ja az ábrázolást („Mégkíméllek leírásával, mert tudom, hogy szavakkal csak Isten teremthet, s
nem akarok költők módja szerint rózsát s eget s éjt s más ily szépségeket összekeverni, mi
legfelebb oly fogalmat adhatna a leírott tárgyról, mint a festő palette-je képéről, melynek csak
színeit látod; ő szép volt, mint asszonyt még nem láték elébb”¹⁴⁶). Továbbá nem csak nem írja

---

¹⁴⁰ Péterfy, 1983. 516. p.

¹⁴¹ Mikor Júlia első (szörnyeteg) férje meghal, huszonkét éves; érthetően iszonyatosan hiányzik életéből a szere-
tet, s ebben az állapotban találkozik Dufeyvel, az első emberrel, ki szeretettel közelít hozzá, így persze rögvést
beleszeret. Gusztáv szempontjából az a pech, hogy Júlia azt mondja, feltehetőleg bárki másba bele tudott volna
így szeretni („Lett volna bárki, keblem oly boldogtalannak érezé magát elhagyottságában, oly lángolón vágódám
érezeményekért, hogy talán mást is egyformán szerettem volna.” [Eötvös, 1996. 142. p.]), hiszen néje egy hó-
nappal Júlia férje a halálát követően mutatja be őket egymásnak.

¹⁴² Földényi, 1992. 180. p.

¹⁴³ Eötvös, 1996. 88. p.

¹⁴⁴ Szinnyei F., 1925. 266. p.

¹⁴⁵ Veres, 1985. 24. p.

¹⁴⁶ Eötvös, 1996. 40. p.

le, fel sem vezeti szereplőit, első előfordulásukkor is mint adott létezőkről beszél róluk.¹⁴⁷ A főhős persze ennek megfelelően nem írja le az eseményeket sem, ahogy Péterfy Jenő írja, amilyen „rossz rajzoló az érzelem, olyan rossz elbeszélő is”,¹⁴⁸ hogy végezetül *A karthauzi-*irodalom másik alapelemét, a cselekményvezetés hiányát is megemlítem. Nem mintha az első idősík, az életút ideje nem kronologikusan lenne előadva, de mégis, a szövegnek csupán az első feléről deríthető ki szabatosan, mi mikor történt (Gusztáv 8 éves, amikor anyja meghal, 6 évet tölt Freiburgban, 5-öt az egyetemen – 19 évesen, 1830 nyarán találkozik Júliával, egy év múlva tartanak a menyegzőt, tehát Armand 1831 nyarán sebesíti meg), míg a másodikban úgy két évvel nem tudunk elszámolni, s amikről tudunk, azok is szakadozva követik egymást (különböző másfél évet utazik, felet vehet el a politika, 1835 áprilisában veszi kezdetét a Betty-kapcsolat, fél évvel később, a fogadás teljesítésekor, ősszel szakad vége, s 1836 őszén vonul a kolostorba). Ráadásul ezeket tudva feltűnik, hogy Gusztáv habár megtartja a kronológiát, mégis bármikor elhagy időrészleteket – s korántsem csupán a szervetlennek, kilógó elmélkedésekkel telítődött második félben, de már az elsőben is, mi több igen cselesen, mint a XXV. és XXVIII. fejezetnél, ahol a két Armandról szóló közé behelyezi az öngyilkossági jelenetet, ám a későbbiben mégsem ugyanakkortól, hanem majdnem fél évvel előrébb folytatva;¹⁴⁹ úgy gyorsítja fel vagy lassítja le az időt, ahogy csak éppen szüksége van rá – például a VI. fejezet 7 oldalán átrohan hat évet, illetve hat évből mindössze barátságát említi meg (a gyászról és a nevelésről való elmélkedés mellett), míg a Második részt lezáró nagy szakasz pár napja öt fejezet 45 oldalán tart;¹⁵⁰ néha félreszámol – mind (a második idősíkból számolva 1835-ben) Júlia, mind (1837-ben) Armand újralátásakor azt mondja, öt éve nem látta őket, sőt a történet kezdetén, a IV. fejezet elején (1836-ban) szintén öt évvel korábbra helyezi a párbajt, amikor utoljára találkozott velük.¹⁵¹ Az író többször barátja elnézését kéri az elmesélésben tapasztalt gondjai miatt („Nem születtem történetírónak, legalább nem önéletem leírására, mint más történetírók.”¹⁵²), és az eseményeket is minden felvezetést mellőzve adja elő. Elő-

¹⁴⁷ Különösen feltűnő ez Armand (Eötvös, 1996. 31. p.) és Júlia esetében (Eötvös, 1996. 40. p.). Ez azonban nem jelent szenilitást, a szöveg nem hibázik, Júlia folyamatosan sötét szemei mellett például ötször is említi, hogy Vilmos, kinek kérésére Gusztáv az egészet leírja, orvos – tud az információról, de nem törődik vele, valahányszor csupán mint mellékes tényt jegyzi meg. (Lásd Eötvös, 1996. 20, 95, 158, 185, 262. p.)

¹⁴⁸ Péterfy, 1983. 517. p.

¹⁴⁹ Armand tudniillik a XXV.-ben számol be arról, hogy találkozott Dufeyvel, azonban a 114.-en már arról értesülünk, hogy a megismerkedéstől majdnem fél esztendő múlt el.

¹⁵⁰ Ezeket a megfigyeléseket nem tehettem volna meg, ha Gérard Genette *Az elbeszélő diszkurzus*, illetve Hans Robert Jauss *Idő és emlékezés Marcel Proust* Az eltűnt idő nyomában című regényében tanulmányát nem olvasom a Thomka Beáta szerkesztésében a Jelenkornál 1996-ban megjelent *Az irodalom elméletei* című tanulmánygyűjtemény megfelelő részeiben.

¹⁵¹ Júlia – Eötvös, 1996. 257. p.; Armand – Eötvös, 1996. 305. p.; párbaj – Eötvös, 1996. 20. p. Hogy a Betty-viszony 1835-ben játszódik azt onnan tudni, hogy a lány az elválás őszen hazament szüleihez, fonnyadtott s így „múlt egy tél, nyár, s ismét egy tél szomorú egyenlőségben”, (Eötvös, 1996. 315. p.) mikorra Gusztáv újra rátalál 1837 tavaszán. Egyébként Júlia a viszontlátáskor előadott párbaj utáni életét sem lehetséges pontosan elhelyezni.

¹⁵² Eötvös, 1996. 99. p.

adásában egyáltalán nem fontos, konkrétan mikor is esett meg az elmesélendő dolog, csak az számít, megtörtént: „Vaucluse-ben valánk egy szép júliusi estve is”; „Egy szép augusztusi nap estvéjén láttam őt utolszor Avignonban”; „Így múlt majdnem egy hónap boldog nyugalomban. [...] Falusi magányomban boldogabb valék, mint hogy elszóródást kerestem volna. Nyugalomból egy szomorú történet veré fel körünket. Éppen kedvelt helyünkről jövénk vissza,”; „Egy estve tovább jártunk, mint közönségesen.”¹⁵³ Vagyis a történet a főhős szubjektív és szelektív emlékezete által adódik elő, ahogy azt mind a szöveg kezdetén, mind a végén effektíve ki is nyilvánítja: „Mint a gazda szétdőlt háza romjai között, úgy andalg képzetem a múltban. Itt még egy szög maradt a félig ledőlt faldarabban, melyen egykor egyik kedvesének képe függött; ott a szegletből roskadva feketlik a kandalló, melynél annyi boldog estét töltött; a földön szemei szétszórt egyes bútortöredékekbe akadnak, melyek a gazdanő büszkeségei egykor, most feldúlva hevernek a pitvaron, mintha lépteit gátolva rontott szerencséjére akarnák inteni a körüljárót; míg a kedvelt hárs ágai feketén nyúlnak be az üvegtelen ablakon, szárazon most, mióta a ház lángjai éltető nedvüket felemészték, de mégis híven állva a fal mellett, hova az ős a fát egykor ülteté, mint szebb napokban. – Mennyi rom! Óh, s ha múlt életemre visszanézek: mennyi szerelem egykor, mennyi hit, mily barátság, mennyi remények; s most – mennyi rom.”; „Elmondék mindent, mire visszaemlékezém, hosszasan s részletesen, mint lelkem sugallá; mint barátságod engedé, s ha talán itt-ott többet szóltam, mint történetemnek értése kívánná, legalább nem hallgattam el semmit, s szerető kebled megbocsátja a bőséget azon meggyőződésért, hogy szívemnek enyh vala kimondania egész bánatát, megismertetni egészen azon egy férfi által, kire még szeretve visszatekint; s vajon lehetett-e ezt elérnem, ha azon részleteket elhallgatom, melyek életemre, habár észrevehetetlenül, oly nagy befolyással voltak?”¹⁵⁴ Objektív szemszögből persze ezt a történetvezetést sokszor az esetlegesség, a véletlen látszik uralni, de a szöveg ön-világából nézve az események, nem megtörténnek, hanem vannak, minden pillanatuk áll egy helyben, örökre mozdíthatatlanul, mint a szétdőlt ház romjai – Gusztáv létezésének legbelső idejében.

---

¹⁵³ Eötvös, 1996. 44, 51, 113-4, 229. p.

¹⁵⁴ Eötvös, 1996. 56, 290. p. Az utóbbi locussal kapcsolatban figyelmeztetett már Törőcsik Miklós is: „ha azt a kompozíciós sajátosságát tekintjük a műnek, hogy a benne lejátszódó eseménysor adott szempontból, Gusztáv emlékezete által idéztetett fel, sok minden más értelmet nyer”. (Törőcsik, 1982. 59. p.)

Mindazonáltal persze korántsem nyer magyarázatot *A karthauzi* valamennyi részlete a melankólia középpontba helyezésével. Csak hogy az egyik legszembetűnőbbet említsem, Gusztáv legalábbis az elbeszéléskor már mindenképp radikálisan kételkedik az őszinteség lehetőségében, átéli a valódi szerelem kommunikálhatatlanságát,¹⁵⁵ írás közben számtalanszor átszökik az első idősíkbá, s hitelteleníti akkori énjét – meg az egész szerelmes diskurzust, teszem azt mindjárt a Júliának való bemutatáskor kétszeresen is leleplezi a régi felszabadult társalgását, rögvést a beszélgetésben s aztán amikor Armandnak beszámol róla: „A kő, melyet valaki megindítja a tetőn, nem futhat sebesebben lefelé, mint én beszédemmel a tárgyakon; Júlia oly figyelmesen hallgatott, oly kérdezőleg felelt, oly szépen mosolygott, hogy hamar elfelejtette velem, mi rövid ideig ösmerem; szívem örömeiben mindent kifecsegék, mi csak lelkeket tölté, múltat s jövőt, reményt s bánatot; tizenkilenc esztendő korunkban úgyis csak azért vannak titkaink, hogy mennyivel többekre bízassuk”; „mikor visszatérve Avignonból, szívemet kiöntém előtte, s egy először szerető sokbeszédűségével mondám el egész boldogságomat, s hogy Júlia mindenem, s hogy nélküle nem élhetek, s mit egy szerető ily alkalmakkor, főképp ha felette csillagos ég boltozik, mondhat”.¹⁵⁶ Hasonlóan kimarad a látótérből, mondjuk, a szövegben tágabban is jelenlévő távolságtartó finom irónia, amellyel például Gusztáv saját hatalmas, anyja iránt érzett gyászához viszonyul („A sírdomb idővel lesüllyed, a sírbolt bételik, s hosszabb vagy rövidebb felejtetés, ez sorsa mindenikünknek. [...] S ki hinné, ha a tenger zúgva kél a szélvész csapásai alatt, hogy ennyire megindulva oly hamar nyugodni fog, s hogy mind e magas hullámokból nem marad, mikorra a nap ismét lealkonyodik, egyéb, mint egy-egy kis hab, mely időről időre a parthoz simulva széttörődik – s ki hinné, hogy azon férfi, kinek új sírja felett nemzetek könnyeztek, egykor egy puszta névvé válhatik, melynek tudásában büszkélkedik a tudós maga, olyannyira felejtett, s hogy a nő vagy gyermek, kit egy sír felet fuldokolva láttunk fájdalomban, évek múlva, ha egy darab fekete rongy akad kezükbe, nem fogják tudni hamarjában, kinek gyászán hordták.”¹⁵⁷) Nemhiába írhatja Veres András azt,

---

¹⁵⁵ Vö. Luhmann, 1997. 123, 124. p.

¹⁵⁶ Eötvös, 1996. 40, 41. p.

¹⁵⁷ Eötvös, 1996. 25-6. p. Pedig ez még a diskurzusbá is bekerült, már 1877-ben írt Sümegi Kálmán *A karthauzi* satyrájáról: „Világfájdalmas melankoliájá közben meg-megvillan satyrai ere. [...] Az a kép, melyben rajzolja, mily hatással volt a forradalom az ariszokratia egyik salonjára, erős satyrikus vázlat. Az abbé, ki kétségbeesve jajdul fel, kezeit összetéve imára, midőn künn a marseillaisét énekelik, majd tapsolva, szökdelve ugrál a teremben, midőn új lárma támad s felhangzik: »éljen a király, le a republikánusokkal!« – komikus alak. A fehér haju komornik, ki szepegve rebegi: »bocsásd meg a mi vétkeinket; a hős gazdaasszony, ki a király éltetésekor diadalmasan suhogtatva napernyőjét, kiáltva, hogy mind fel kell akasztani a lázadókat; a sovány báró, kiben az emigratio félelme ébredt fel ismét s ki abba a burnótboltba kíváncszott vissza, melyben egykor külföldön élelmet kereste, habár csak érintve vannak, mutatják Eötvös satyrai érzékét, mutatják, hogy valóban gondolkodott arról, mit meg is vall, hogy »mily neveltséges lehet az ember élete legnagyobb pillanataiban.«” (Sümegi, 1877.) Vö. Eötvös, 1996. 45-8. p. Utóbb Gyergyai Albert jegyezte meg, hogy „nemcsak *A falu jegyzőjében*, hanem a már-már lenézett *Karthausban* is több példát találunk az író szatirikus vénájára; ilyenek a felső körökről szóló általános megfigyelések, vagy a mai törtető fiatalember arképe, vagy a dandy jellemzése, vagy a forradalom Avignonban, ilyen Roger, az öreg hivatalnok epizódikus szerepe, ilyen Lafard jellemének elemzése”. (Gyergyai, 1984. 271. p.)

hogy Eötvös regénye „*nem egyrétegű mű*. Énközpontúsága, világfájdalma, vallomás-műfaja, a történetmondást elmélkedéssel és érzelmi állapotrajzzal sűrűn megszakító előadásmódja kétségtelenül az érzékenység korának irodalmi mintáit követi. De sokat köszönhet a kortárs francia regényirodalomnak is: *a lélektani elemzést társadalombírálattal egyesíti*, s így a szentimentális életérzés pontosan megjelölt politikai-erkölcsi kiábrándultsággal egészül ki.”¹⁵⁸ Azonban minthogy ezen dolgozat célkitűzése *A karthauzi*-irodalom legáltalánosabb elemeinek a bemutatása, illetve ezen elemek szövegbeli helyeinek az előkeresése volt, sajnos, – hogy is szokták mondani? – a melankólián túlmutató, hozzá nem tartozó szövegelemek interpretálása egy következő tanulmány feladata lesz/meghaladja jelen tanulmányunk választott kereteit.

---

¹⁵⁸ Veres, 1985. 23. p.

Mit lehet tudni *A falu jegyzője* első két kiadásáról, és
mi következik ezekből az irányregényre nézvést?

Eötvös József második regénye, *A falu jegyzője* az irányregény eklatáns példajaként része – ha része még egyáltalán – az irodalmi köztudatnak. A közműveltség vonatkozó elemei feltehetőleg legpontosabban az Unikornis Kiadó igényes kivitelű A Magyar Próza Klasszikusai sorozatában¹⁵⁹ megjelent kiadás ismertetésében lelhetők fel. Fenyő István, a kötet utószavának szerzője ezt írja: „Az író legfőbb célja *A falu jegyzőjében* az akkori megyerendszer leleplező bírálata, melyet ő centralista elvbarátaival együtt a hazai feudalizmus elsődleges támaszának, bástyájának tekintett. Alapvető politikai törekvése a szabad és egyenlő emberek újfajta, polgárosult nemzeti társadalmának létrehozása volt – ennek útjában pedig leginkább a kiváltságrendszer hazai őre, a megyei hatalmi szerkezet állott. A regény mindenekelőtt ennek negatív működését mutatja be, világítja át sokféle vetületben, az intenzív teljesség igényével. *A falu jegyzője* főként arról szól, miként teszik tönkre kevesek – a kiváltságos nemesség – a megyerendszer segítségével sokak, a népmilliók életét, miként vált már elviselhetetlenné az író jelenében e kirekesztő közhatalmi organizmus, az elavult múltnak e kövülete.”¹⁶⁰ Ennek a politikai törekvésnek a külső velejárájaként állítja be Fenyő István (s így talán az általános műveltség) a regény Hartleben Konrád Adolfnál történő 1845-ös első, füzetekben történő kiadását: „Az említett év márciusának elején látott napvilágot az első nyolcívés füzet, majd sorozatosan a többi, s a

¹⁵⁹ A bőr táblaborító Winter & Co. (Basel) *IBL Jebra* anyagába a táblavéseteket, arany- és dombornyomásokat a Vésnök Kft. készítette.

¹⁶⁰ Fenyő, 1995. 322. p. És egy ideig még valószínűleg nem is fog változni *A falu jegyzőjéről* alkotott tudásanyag. Legalábbis ezt valószínűsíti, hogy mindhárom legutóbb napvilágot látott értelmezés az irányzatosság problémakörén belül tartja tárgyalhatónak a regényt.

Szalai Anna főként Üveges Jancsi alakjára összpontosító dolgozata konklúziója fogalmazza ezt meg a legdirektebben: „*A falu jegyzője* a megyei rendszert bíráló és az elnyomott osztályok felszabadításáért szót emelő irányregényként vonult be a magyar irodalomtörténetbe. A művet az emancipáció érdekében szót emelő irányregénynek is tekinthetjük. Pontosabban olyan irányregénynek is, amely szépirodalmi szövegkörnyezetben tér vissza *A zsidók emancipációjában* megfogalmazott gondolatokhoz és fogalmazza újra Eötvösnek az esszéiben kifejezésre jutó hitvallását Üveges Jancsi alakján keresztül.” (Szalai, 2001. 40. p.) Z. Kovács Zoltán a romantikus ironia fogalmát körüljáró disszertációja vonatkozó fejezete „*A falu jegyzője* befogadástörténetében meghatározó szerepet játszó »irányzatosság« tételéből” indul ki, ennek keretei között vizsgálja a regény értelmezésének kérdéseit: „miképpen lehetnek egy narratíva *jelei* a meggyógyítandó valóság *tüneteivé*, azaz milyen eszközökkel igyekeznek a regény a »síránkozást« cselekvést kiváltó »ajkiáltássá« változtatni.” (Z. Kovács, 2002. 78, 82. p.) Taxner-Tóth Ernő minthogy elfogadja az elbeszélő küldetésstudatát, bár megpróbálja új szempontok felvetésével tágitani az értelmezés keretét, alapjaiban nem lép túl az irányzatosság körén. Szerinte „*A falu jegyzőjéből* sem hiányzik a küldetésstudatból fakadó »irány«, de azt ne keressük se a sokféle ágazó történetben, se a jellemelekben, se a sokat emlegetett »valóság ábrázolásában«. Sőt a beszélő gyakori »kiszólásaiban«, részletes magyarázataiban, fejtegetéseiben sem. A szövegben nyoma sincs a centralizmus mellett szóló érvrendszernek, amelyet Eötvös politikai cikkeiben világosan kifejtett. A regényíró érdeklődésének középpontjában az emberi létezés, az emberi világ ellentmondásai állnak. Az »irány« abban az allegóriában rejlik, amely a befogadóban alakul ki a beszélő által irányított érzelmi hullámválzás hatása alatt. Ez hozza közel, ez teszi személyes üggyé az előzőleg (és nem csak Eötvös írásaiból) megismert társadalmi gondokat. Mindenekelőtt a vérlázító igazságtalanságokat.” (Taxner-Tóth, 2001. 509. p.)

vállalkozás november elején vált teljessé. [...] Az új kiadási módszer egyrészt felcsigázta az olvasó érdeklődését, másrészt lehetővé tette azt, hogy az író regényének új folytatásaiban reagáljon a közönség észrevételeire, kívánalmaira. Az addiginál eleve közvetlenebb, demokratikusabb viszony teremődött így író és olvasó között.”¹⁶¹ Végignézve azonban *A falu jegyzője* első kiadásáról fennmaradt adatokat, illetve összevetve az első és az 1865-ös második kiadás szövegét, különös tekintettel a bírálatokra adott reakciók szempontjára, ezt a véleményt – s ennyiben *A falu jegyzője* ilyenképpen irányregény voltát – legalábbis fenntartással kell kezelnünk.

A falu jegyzője keletkezésére három úgy-ahogy eltérő változat szerepel a szakirodalomban – és valószínűleg mindhárom egyetlen helyen, Ferenczi Zoltán 1903-as monográfiájában olvasható. Ferenczi először egy olyan verziót ad elő, amely szerint a kézirat hagyományos módon, végleges állapotban került előbb a cenzori hivatalhoz, majd annak jóváhagyásával a kiadóba: „*A falu jegyzőjének* egész előállása, iratásának ideje, sőt tartalma is azt tanúsítja, hogy Eötvösnek, legalább fejében, már az egész készen volt, még mielőtt a centralisatióra vonatkozó cikkeit közzétette volna. Világos, hogy a politikai átalakulás elmélete, a szükséges reformok rendszere s mindezeknek egy központi képben, költői alakban való feltüntetésének tervezete egyszerre s tehát nem amazok után, érett meg benne. Így 1844 december 22-ike tájt már jó részben mint kész műről szólnak róla a lapok [...]. Csakis így magyarázható meg, hogy az akkori lassan munkáló időben már 1845 márczius elejére első füzetje megjelenhetett.”¹⁶² Másodjára, kilenc oldallal később, az előbbitől radikálisan eltérve úgy véli: „alig van érdekesebb esemény, mint figyelemmel kíséreni Eötvös e műve haladását. Elkezdte kiadni 1845 márcziusa elején; előre meg volt határozva, hogy nyolcz, egyenként 8–8 íves füzetben fog minden hó elején megjelenni s így november 9-ikére jelent meg teljesen. A mint előre haladt, észre lehet venni, hogy mind több és több kérdést ölel fel, [...] A bírálók és a közvélemény [...] minden újabb füzetet meleg részvétellel, megjegyzésekkel, dicsőítésekkel és gáncsolásokkal fogadott, melyeket Eötvös a későbbi füzetekben nem egyszer megjegyzésekkel kísér.”¹⁶³ Végül az iménti részlethez fűzött harmadik lábjegyzetben kissé finomítva véleményén, egy, a korábbi változatok között félúton lévő lehetőséget ír le: „Semmi sem világosabb tehát, hogy a regény nem mint teljesen kész mű került a nyomtatás alá, hanem részben a nyomtatás folyamata alatt készült.”¹⁶⁴

Az első változatot több, a sajtó alá kerülő ’mint már jó részben kész műről’ szóló híradás is alátámasztja. Elsőként a *Pesti Divatlap* írt erről 1844. Télelő 15-én: „Báró Eötvös József,

---

¹⁶¹ Fenyő, 1995. 321. p.

¹⁶² Ferenczi, 1903. 127. p.

¹⁶³ Ferenczi, 1903. 136. p.

az ünnepezt költő is bevégezte már »A falu jegyzője« című vig regényét. S a Carthausi komoly muzsájú költőjével e téren is találkozunk, igen érdekes leend.”¹⁶⁵ Pár nappal később, december 19-én a *Jelenkor*ban ez szerepel: „Az ujdonságok közül alig említhetünk érdekeseket, mint az irodalom mezején föltünteteket, ’s így ki a’ jót széppel akarja párosítani, örvendezhet, hogy az annyira fölpanaszolt meddőség után ismét jó reményű tehetségek fejlődnek; ’s a’ már koszorunyertes írók is versenygenek a’ lelki foglalkozást gyarapítani. Illyenek: b. Eötvös, Kuthy L., b. Jósika M. kik rövid időn elmeszüleményeikkel fogják gyönyörködtetni a’ szellemi élvre vágyó közönséget.”¹⁶⁶ Tételő 21-én a *Honderű*ben ez olvasható: „A Carthausi’ írójától sajtó alatt van a »Falusi jegyző« című új regényének első része.”¹⁶⁷ A *Pesti Hirlap*ban december 22-én ez áll: „Eötvös József b. koszorus írónk nem sokára, a’ falu’ jegyzője’ vigregényével szerencsésítendi az olvasó községet. Kivancsiak vagyunk a’ Karthausi’ komoly költőjét e’ téren is üdvözeln.”¹⁶⁸ Végül emellett szól a *Budapesti Híradó* 1845. január 9-én laptársai majd egy hónappal korábbi információinál részletesebb híre a kész regény füzetekben való megjelenéséről: „Eötvös József b. »Falu jegyzője« című vig regénye már sajtó alatt van, ’s Hartleben költségén füzetekben fog megjelenni; a derült olvasmány kedvelői bizonyosan kellemesen fognak meglepetni ezen érdekes ujdonság által.”¹⁶⁹ illetve Vas Andor az első füzetet értékelve az *Életképek* 1845. március 15-i számában idéz a kiadó jegyzetéből: „Hogy a’ regényt a’ tisztelt közönségnek elébb kezeibe juttathassuk, annak kiadását egyes, nyolcz nyomtatott ivet magába foglaló, füzetekben határoztuk meg. Minden hónapban egy-egy füzet fog megjelenni.”¹⁷⁰

¹⁶⁴ Ferenczi, 1903. 137. p.

¹⁶⁵ *Pesti Divatlap*, 1844. 24. 172. p.

¹⁶⁶ *Jelenkor*, 1844. 101. 606. p.

¹⁶⁷ *Honderű*, 1844. 25. 402. p.

¹⁶⁸ *Pesti Hirlap*, 1844. 415. 870. p. Főként a későbbiek fényében érdemes már itt felhívni a figyelmet arra, hogy Ferenczi Zoltán éppen a *Pesti Hirlap* (messze nem a legelső) dátumát említi meg.

¹⁶⁹ *Budapesti Híradó*, 1845. 110. 20. p.

¹⁷⁰ Vas, 1845. 346. p. Ezen a ponton, bár egészen szorosan nem tartozik a tárgyhoz, nyilván nem hiábavaló bemutatni a füzetekről tudósító adatokat, és már csak azért sem, mert ezek az eddigi szakirodalomban sehol sincsenek egybegyűjtve.

Végignézve a korabeli lapokat, beszámol, vagy esetleg kritikát közöl egy-egy füzetéről a *Budapesti Híradó*, az *Életképek* (mellékletével, az *Irodalmi Órrel*), a *Honderű*, a *Jelenkor*, a *Pesti Divatlap*, a *Pesti Hirlap* és a győri *Das Vaterland*. Ezek alapján ismerjük néhány füzet tartalmát, nagyjából mikor jöttek ki, idézésekből a kiadói bevezetést (vagy annak egy részét), és néhány mondatot; valamint technikai jellemzőket: 8-adrét, áruk 1-1 forint.

A *Budapesti Híradó* leginkább a BUDAPESTI HÍRHARANG, illetve kétszer a TUDOMÁNYOS VILÁG rovatban ad hírt – így egyedülként összességében valamennyi füzetre kitér: 142. szám. Martius 6., 156. szám. April 1., 176. szám. Majus 6., 194. szám. Junis 8., 217. szám. Julius 18., 227. szám. Augustus 5., 258. szám. September 28. és 281. szám. November 13. Az *Életképek* a Mi hír Budán?, Irodalom, Könyvismertetés, illetve az *Irodalmi Ór* Irodalmi ujdonságok rovatában számol be – hármat hagy ki: III. 10. szám mart. 8., (ettől függetlenül szerepel Vas Andor hosszabb írása az első füzetéről: 11. szám. mart. 15.), 14. szám. apr. 5., 19. szám. maj. 10., 25. szám. jun. 21., ez a 4.-nél tart, majd hosszú szünet, végül a 7.-ről és az eljövő 8.-ról: Irodalmi Ór 6. szám Oct. 4. A *Honderű* Társaséleti, illetve Heti szemléje szintén majdnem valamennyi füzet megjelenéséről tájékoztat, csupán egyről, az ötödikről nem szól: 20. szám. tavaszéle’ 11., 27. szám. tavaszéle’ 3., 37. szám. tavaszéle’ 8., 43. szám. nyárelé’ 17., II. 5. szám. nyárutó’ 5., II. 13. szám. őszéle’ 30., II. 20. szám. őszéle’ 18. A *Jelenkor* a Budapesti napló rovatában ír a füzetekről, ha ír, ugyanis csupán az elsőről, a harmadikról, az ötödikről és az utolsóól beszél: 27dik szám. april. 3kán., 40dik szám. majus 18kán., 55dik szám. julius 10kán., 92dik szám. november 16kán. A *Pesti*

Ferenczi Zoltán utolsó elgondolására, a regény kiadás során történő részbeni alakulására szintén találhatunk bizonyítékot. A szöveg végén akad néhány olyan részlet, amelyről viszonylag megnyugtató bizonyossággal kijelenthető: ezek *egy* korabeli bírálatnak címzett reflexiók. Tudniillik a *Budapesti Híradó* 1845. június 8-i számában szerepel egy kritika az addig megjelent első három füzetéről. E bírálat elsősorban – mint oly sokan később – a jellemábrázolásban talál kivetnivalót: „a *jellem* nem *születik* készen a világra: azt nevelés, példa, viszonyok, ’s élet erősíti”, vagyis „minden jellemi rendkívüliségnek motiválva kell lenni”, és így azt sajnálja, hogy a szerző „a főérdeket a társaság alsó rétegeinek juttatja, mártiri koronával tüntetve fel ’s a tűrő rény gloriájában minden aljasságot, midőn másfelül a kiválóbb állás emberei a nevetségességnek, minden gyarlóság, rosszaság, sőt bűnnek képviselőivé tétetnek.”; illetve mintegy mellékesen kitér a regény nyelvhelyességére: „Még a nyelvbeli előadás hanyagságát, az idegen szókiasók hemzsegését, a nyelvtani ’s írásbeli incorrectséget kell megrónunk”.¹⁷¹ A regény 1845-ös kiadásának vége felé, a második börtönrendszer-leíráskor, szerepel egy mondat, amely részint e szavakon háborog: „Ha nem írnék regényt, vagy nem kellene félnem, hogy azok által, kik a művészetet lealacsonyítva képzelik, ha az valamely nemes czél’ kivitelére eszközül használtott, ’s a’ kifejezést idegenszerűnek hiszik, mellyel valami igazság mondatik ki, – ismét mellékes oldaldöfésekkel fogok vádoltatni – történeteket mondhatnék el, mellyeknek hallásánál olvasóim borzadnak; [...] de hisz’ illy történetek nem olly ritkák, hogy rendkívüliségek által érdeket gerjeszthetnének, – ’s ha elmondanám, csak ismét azon régi hibámba esném, mellyre egyik bírálom figyelmessé tesz: hogy martyri gloriában tüntetem fel az aljasságot, [...] – legjobb, ha tömlöczeinkről egyáltalában [sic] nem szólok többet, miután, szinte ezen bíráló, arra is intett, hogy ha regényemben valami rendkívülit fölteszek, azt motiváljam”.¹⁷² És még ké-

---

Divatlap a BUDAPESTI SZEMLE rovatban és egyszer a Könyvismertetésben számol be – csupán az utolsót mellőzve: I. 20. szám. tavaszé 9., II. 2. szám. tavaszé 10., II. 7. szám. tavaszé 15., II. 12. szám. nyárelő 19., II. 17. szám. nyárhó 24., II. 26. szám. őszé 25., II. 27. szám. őszé 2. Nem beszélnek a 8. kijöveteléről, csupán előzetesként, és ami meglepőbb, az 5. után úgy hallották, „a VI-ikkal be fog végeztetni”; ráadást őszé 25-én sem hallottak még más hírt, mert azt mondják: „B. Eötvös »Falu jegyzője« című regényét már befejezte”, őszé 2-án pedig hallgatva a korábban közölt hírukról, csak annyit írnak, a regény „hetedik füzete megjelent s a 8-ik, és utósó füzet a novemberi vásárra fog megjelenni.” A *Pesti Hírlap* – talán részint a szerkesztő, illetve a rovatvezető változásának köszönhetően – Fővárosi ujdonságok rovata mindössze az első, a második, az ötödik, talán a hetedik, és a nyolcadik füzet megjelenésére figyelmezteti olvasóit: 436. szám. Martius 6., 445. szám. April. 3., – eddig vezette a Δ áljelű munkatárs (kilétét nem sikerült Fenyő Istvánnak megfejtenie – vö. Fenyő, 1997. 300-301. p.), innentől vette át a □ szignójú Pákh Albert a rovatot: 500. szám. Julius 10., 542. szám. September 21. – itt, a többi lap alapján beazonosíthatóan: a hetedik füzetnél, csupán ennyi áll: „B. Eötvös József e’ napokban fejezé be: »A’ falu’ jegyző«-jét ’s az olvasó közönség nem sokára teljesen bírhatandja e’ jeles regényt.”, 564. szám. October 30. Végül a győri *Das Vaterland* ezt írja 1845. 31. számában március 13-án: „Vaterländische Literatur und Journalistik. Vom Freiherrn v. Eötvös ist das erste Heft eines humoristischen Romans: »A’ falu’ jegyzője« (der Dorfnotär) erschienen. Wir sind begierig, zu wissen – sagen die »Életképek« – welchen Spottnamen gewisse Patrioten dem Verfasser beilegen werden, weil er den »Dorfnotär« schrieb, da man ihm für seinem »Karthäuser«, wofür ihn eine andere Nation bis zum Himmel gehoben hätte, den Namen »*misericordianus frater*« aufbrachte.” (Az adatot Szilágyi Márton osztotta meg velem – eztúton is szeretnék érte köszönetet mondani.)

¹⁷¹ *Budapesti Híradó*, 1845. 194. 383. p.

¹⁷² Eötvös, 1845. 3:125-126. p.

sőbb is bukkanak fel talán e bírálatra adott reflektálások: a második kiadás alapján a XXXV. fejezetben a narrátor az ellene emelt vádat – „miként történetem csak aljas körökben forog s paraszt-szenvedések apoteózisát foglalja magában”¹⁷³ – óhajtja megcáfolni; az utolsó fejezetben Zsuzsi sorsát ezzel a felvezetéssel zárja le: „Miután az urakról szóltam, s így bírálóm előtt, ki e művemet azzal vádolá, hogy benne az első helyet a nép alsó osztályainak engedém át, javulásom jelét adám: nem akarják-e tudni olvasóim, mi történt Zsuzsival?”¹⁷⁴ egyszer pedig, szintén a XXXV. fejezetben, engedelmet kér bírálóitól, amiért ismét latin kifejezést fog használni.¹⁷⁵

Ellenben a középső, az utóbb leginkább irodalomtörténeti tényé váló elgondolásnál annál nagyobb a zűr. A probléma valószínűleg abból ered, hogy tényé két módon válhatott ez a változat: alapvetően az irányregény szempontjából el tudták különíteni, Eötvös mely mondatai számítanak az aktuális közvélemény, a korábbi füzetekre megjelent bírálatok elleni reakcióknak; másrészt a szöveg nyelvhelyességi hibái szempontjából ez az alkotási eljárás megfelelő mentegetőzési pontnak bizonyult. A *Pesti Hírlap*ban például ezt hozták fel a *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. évi első és második számában megjelent bírálat ellen: „Nem vitatjuk, sőt elismerjük, hogy nyelvhibák találtnak a’ három vastag kötetnyi regényben, mellyet ismételve leiratni ’s többször átnézni hihetőleg idő is alig volt, a’ mint a’ füzetek’ megjelenése egymást követte.”¹⁷⁶ Már ez a magyarázat is zavaros, amennyiben az akár ’már jó részben kész’ három kötetes mű hibáit a füzetenként történő sietős kiadással indokolja, ám a bírálatok leválasztásával még egyértelműbben összekeverték a dolgokat. Olyannyira, hogy számomra még a *Budapesti Híradóra* adott azonnali replikák is gyanúsak lettek. Eötvös ugyanis hónapokkal azon füzet megjelenése előtt, ahol a legteljesebben szerepel a bírálat, egy nyilatkozatot tett közzé a *Pesti Hírlap* június 12-i számában, mely *Nyilatkozatban* ráadásul éppen a később újra felhánytorgatott vádakot szó nélkül hagyja, és egész másokra vesz elégtételt.¹⁷⁷ Másrészt Eötvöst kortárs bírálói már *A karthausi* kapcsán is a jellembrázolási hibák miatt feddték meg, mint tette pél-

---

¹⁷³ Eötvös, 1995. 2:233. p.

¹⁷⁴ Eötvös, 1995. 2:317. p.

¹⁷⁵ Vö. Eötvös, 1995. 2:234. p. Ezt tekinti Szinnyei Ferenc is bizonyítékul arra, hogy elfogadja Ferenczi Zoltán feltevését: „A regény készülését idejéről nem sokat tudunk. A *Pesti Divatlap* 1844. dec. 15-iki számában arról tudósít, hogy Eötvös befejezte munkáját. Ez nem szószerint értendő, mert bizonyára 1845-ben is dolgozott rajta, amint egymásután füzetekben megjelent. Erre mutat, hogy a *Budapesti Híradó* június és júliusban megjelent bírálatára célzásokat tesz a regény vége felé. Igaz, hogy ezeket utólag a kész kéziratba is beleszőhette, de ez nem valószínű.” (Szinnyei F. 1926. 110. p.)

¹⁷⁶ *Pesti Hírlap*, 1847. 814. 37. p.

¹⁷⁷ „Mennyire *tiúntet fel* (ezek a’ bíráló’ szavai) regényem *minden aljasságot martyri glóriában*, vagy ha bíráló ur ezzel csak azt akará mondani, hogy mivem a’ nép’ alsó osztályai iránt akar érdeket gerjeszteni, – mennyire magyar ’s correct azon írásmód, melly szerint az, mi társasági viszonyainknál fogva alantabb áll, *aljasnak* neveztetik? azt a’ közönség fogja megítélni; [...] De foglaltatik e’ bírálatban valami, mit, mert nem az író’ művészi tehetséget, hanem annak lelkületét illeti, ’s nem bírálatot, hanem valóságos gyanusítást foglal magában, szó nélkül nem hagyhatok.” (Eötvös, 1845b. 385. p.)

dául Haraszthy Samu az *Atheneum* 1841. augusztus 31-i számában, és – fájdalom éppen *A falu jegyzőjében* többször alkalmazott *motiválatlan* kifejezéssel: „Azon kétségbeesést, melly Gusztávot a dauphinei néma barátok’ kolostorába vezeté, ’s majd nem öngyilkossá tevé, nem találtam eléggé motiválva”.¹⁷⁸

Ám hogy valójában mennyire kaotikus a helyzet az irányregény körül, azt az mutatja, hogy még véletlenül sem ugyanazokat a mondatokat tekintették olyan reakcióknak, melyek válaszul a bírálatokra, a centralizmus védelmében kerültek frissiben a regény következő részletébe. Ferenczi Zoltán még logikusan jelölte ki monográfiájában, szerinte melyik főtárgyaktól való eltérések lehettek ilyen észrevételek: példái java elfogadható aktuális kiszólásként, hiszen valamennyi a szöveg vége felé található, részint lefedik a *Budapesti Híradó* cikkére adott valószínű válaszokat, ráadásul közülük három kimaradt a második kiadásból.¹⁷⁹ Azonban már ő is megnyitja a lehetőséget az ellenőrizhetetlenség felé, részint, mivel főszövegében elfogadja, hogy nem ismerhetjük az összes bírálatot („végre is az, a mi nyomtatva maradt ránk, csak igen kis része”), részint, mert egyik lábjegyzetében beemel olyan példákat is, melyek szerintem logikusan teljesen elfogadhatatlanok. Még tovább ment monográfiájában Sőtér István, aki amellett, hogy Ferenczi egyik példáját sem idézi, számomra teljesen meghökkentő módon beemel egy vadonat újat: ő Eötvös a regényben adott feleletének érzi „azt az irányzatos ars poeticát, melyet a Victor Hugo tanulmányokra emlékeztető szenvedélyességgel fejt ki *A falu jegyzőjében*.”¹⁸⁰ Sőtér példája azért váratlan, mert ezek a mondatok a szöveg közepe táján szerepelnek, Kelmenfy László szerint a negyedik füzet 128. oldalán, vagyis 1845 júniusában, amikor még csupán Vas Andor első füzetéről írt alapvetően pozitív kritikája volt olvasható az *Életképekben*. Őt követi, és toldja kissé meg Fenyő István, aki szintén kizárólag ezt a példát hozza, természetesen átírva – ő az ars poeticát emeli valamennyi értekező részlet helyébe: „Eötvös bennük [ti. a reflexiókban] válaszol a művére vonatkozó kritikai megjegyzésekre, nyilvánítja ki az irodalom feladatára, rendeltetésére vonatkozó nézeteit. E reflexiókban Eötvös kifejti – továbbfejlesztve majd egy évtizeddel korábban Victor Hugóról írott tanulmányainak eszméit – ars poeticáját.”¹⁸¹

Persze ez a káosz és kötetlenség bármihez megfelelő alapnak bizonyulhatott. Még ahhoz is, hogy Fenyő István (és őt vakon követve Taxner-Tóth Ernő) azt gondolja, Hartleben élelmes vállalkozóként *A falu jegyzőjét* „újfajta kiadási módszerrel” jelentette meg: „az angol Charles Dickens első regénye, *A Pickwick Klub* megjelenésének mintájára füzetekben bocsátot-

---

¹⁷⁸ Haraszthy, 1841. 425. p.

¹⁷⁹ Vö. Ferenczi, 1903. 136-137. p.

¹⁸⁰ Sőtér, 1967. 166. p.

¹⁸¹ Fenyő, 1995. 328-329. p.

ta ki”, és míg „az előző folytatás megjelent, addig Eötvös írta a következőt.”¹⁸² Holott figyelembe véve, a regény pontosan a negyvenes évek közepén jelent meg, a magyar irodalom életének abban az átmeneti korszakában, amelyet Margócsy István Petőfi Sándorról írt monográfiájában a „modern irodalmi gépezet” legsikeresebb működési időszakának nevez, úgy érzem, egészen meggyőzőve érezhetjük magunkat: az irányköltészet-vitához kapcsolt szakaszonkénti alakulása *A falu jegyzőjének* nem állja meg helyét, és a füzetekben való kiadás, illetve a róla szóló folyamatos hírverés illetve vita, a tulajdonképpeni reklámhadjárat, nem más, mint a korszak szokásos jelenségeinek egyike.¹⁸³ Tudniillik Margócsy szerint ezt a rövid korszakot a kapitalista viszonyok térhódítása jellemzi: a modern irodalom alapvető létformája a piaci megjelenés lett: „az irodalmi termelés (azaz a közönségnek olvasmánnyal való ellátása) már munka (a szónak közgazdaságtani értelmében is!), mely jogos bérére tarthat igényt, s a szerkesztő és kiadó nem jócselekedetet hajt végre akkor, mikor kiadja a műveket, hanem üzleti műveletet, melynek üzleti részéből a szerzőnek is jogosan részesülnie kell.”¹⁸⁴ „Az írónak mint pozitív iparlovagnak [...] az lesz a feladata, hogy állandó termelésével (azaz kínálatával) a piacon állandó keresletet gerjesszen és tartson fenn, s ennek a keresletnek a kielégítésével teremtsen meg a saját anyagi egzisztenciáját.”¹⁸⁵

Ezen az alapon hívja fel Sőtér István a figyelmet monográfiájában az első és a második kiadás eltéréseire azzal, hogy Eötvös a „regény 1865-ös kiadásában csökkentette ezeket a beszótt, értekező részleteket, – illetve mellőzte azokat, amelyek közben időszerűségüket veszített

---

¹⁸² Fenyő, 1995. 321. p. Taxner-Tóth Ernő ugyanis *szó szerint* ezt írja: „*A falu jegyzőjének* írója – angol példák nyomán – úgy gondolta, hogy a folytatásos regény huzamosabb ideig fenntartja a feszült érdeklődést, és ezzel erősíti a beszélő hatásának mélységét, gazdagítja érvrendszerét. Megállapodott kiadójával, hogy műve nyolc, egyenként nyolc-nyolc íves füzetben jelenik meg. [...] Ez a nálunk új módszer fölcsigázta a vásárlók-olvasók érdeklődését, s a korabeli visszajelzések szerint valóban várták a következő részleteket. A történet elbeszélőjének tehát gondoskodnia kellett róla, hogy mindig maradjon nyitott kérdés, mindig legyen meglepetés; s a regény végkimenete [...] megfeleljen a várakozásnak.” (Taxner-Tóth, 2001, 507. p.)

¹⁸³ Ugyanekkor így jelentek meg a fentebb említett Jósika Miklóson és Kuthy Lajoson túl – természetesen szintén jelentős hírverés társaságában – például Fáy András, Nagy Ignác vagy Vörösmarty Mihály munkái. Mindennek a fényében szeretném megjegyezni: attól tartok, korábban kissé elhamarkodottan vetettem fel, hogy 1845-ben *A falu jegyzőjét* „Hartleben tényleg élelmes vállalkozóként előbb kihozta füzetekben, majd ezeket egyszerűen az év végén egybekötve is piacra dobta”. (Devescovi, 1997. 48. p.) Jelenleg úgy a már idézett *Életképek*-ben fennmaradt kiadói jegyzet, mint a tény alapján, miszerint ma egy példány sem található a füzetekből két legjelentősebb könyvtárunkban (mi több, ezeknek, úgy tűnik, már 1888-ban is nyomuk veszett, hiszen Petrik Géza *Magyarország bibliográfiájában* sem szerepelnek), és ráadásul az Országos Széchényi Könyvtár két példánya (App1547 [Előtte: Ex Bibliotheca C. Alexandri Apponyi Rariora. 1561.], ill. 89.540 jelzettel) nem elég hogy különbözőképpen van bekötve, de eltérő méretű is, inkább azt tartom valószínűnek, hogy Hartleben a három kötetes regényt adta ki nyolc füzetben, majd ezeket maguk a tulajdonosok kötették be. Helyzetemen az súlyosbít, hogy elgondolásom olyannyira meggyőzően vettem fel mind a XXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián (ahol Taxner-Tóth Ernő volt az egyik elnök), mind kéziratomban (amit Z. Kovács Zoltán rendelkezésére bocsátottam), hogy utóbb bár lappangva, de a szakirodalom is átvette (vö. Taxner-Tóth, 2001. 507, 527. p.; Z. Kovács, 2002. 80. p.).

¹⁸⁴ Mint Szinnyei József a *Magyar írók élete és munkái*ban tájékoztat, a birtokában levő „VIII. füzet 400 frtos eredeti nyugtája szerint” a szerző „3200 frt tiszteletdíjat kapott kiadójától.” (Szinnyei J., 1980–81. 2:1352. p.)

¹⁸⁵ Margócsy, 1999. 51-52. p.

ték (pl. a különféle börtön-rendszerekről, vagy a latin nyelv mellőzéséről stb.)”,¹⁸⁶ hiszen a két kiadás eltérései annál jóval radikálisabbak, mintsem hogy le lehetne őket írni egy sima ritkítással. Ráadásul alapjaiban egészen más irányúak. Még ha fair próbálok is maradni, és mellőzöm – ami természetesen egy komoly filológiai alapokon álló munkánál teljeséggel megengedhetetlen – az eredeti edíciókat, vagyis a szöveg a szerző által látott két kiadásának csupán azokat az eltéréseit veszem figyelembe, melyeket Sőtér István garantáltan ismert (hiszen az 1950-es Magyar Klasszikusok Sorozat B. Tamás Anna sajtó alá rendezésében megjelent első kötetéhez ő írta az előszót), akkor is annak kell kiderülnie, hogy a második kiadásból rendszertelenül kerültek ki a részek, vagyis semmi sem indokolja a beszúrt magyarázó és a szorosán vett mesélő részletek elkülöníthetőségét. Bár kétségtelenül a két legfeltűnőbbben, mert leghosszabban ki maradt részlet a börtönviszonyokat taglalja, illetve gúnyolódik a nemesség deák nyelv elvesztése feletti fájdalomán, ebből azonban elhamarkodott lenne arra következtetni, Eötvös ebben az edícióban azokat a részeket rövidítette, amelyek a füzetenként megjelenő irányregényt ért támadások miatt korábban aktuálisak voltak. Tüzetesebben végignézve a B. Tamás Anna szerkesztésében jelölt húzásokat, inkább úgy tűnik, több-, és netán egy alapjaiban egészen más rendszer szerint kerültek ki az 1845-ös szövegből elemek. Amennyiben szükséges egységes szempontot találni a rövidítések szervezőjeként, úgy talán három elvet fedezhetünk fel. A három megfontolás valami ilyesmi lehetett: csökkenjenek a karthausis, az emberi lélekről alkotott általános elmélkedések, legyen kicsit kevesebb az írói létre reflektáló részlet, illetve (mindazok, akik az ökokritika iránt fogékonyak, mérhetetlen sajnálatára) maradjanak ki a természet ember általi pusztításával számotvető mondatokból. A lélekről, sorsról szóló sorok csökkentési igényének köszönhetően lett rövidebb Viola jellemzése,¹⁸⁷ vagy ezért került ki egészében ez az igazán karthausisan hasonlattal telített példázat: „Mint a hajó a’ csalódás’ habjain lejt el nemünk’ életén; vannak, kiket a’ végzet a’ többiektől elkülönözött, ’s kik magánosan a’ partokon állva látják, miként ragadja magával az ellentállhatlan ár társaikat ’s felszólítják a’ haladókat ’s kéri, hogy szálljanak ingó csónakukról a’ biztos földre! mit ér? hisz’ ők nem érzik bárkájok’ mozdulatát, ők ingatlan alapon képzelik magukat, ’s elkábult szemeiknek úgy látszik, mintha a’ partok ’s ki onnan hozzájuk szól, szaladnának. Sokan voltak, kik a’ darab igazságot, mellynek magukat birtokában gondolták, oda vetették az élet’ árjai közé, a’ kincs lesülyedett, – ’s mint tengeren az egyes kláris-ág fölött fővenysziget támad: úgy az emberi tévedések’ legnagyobbjai illy kis részlet igazságokon alapulnak, mellyeket századok’ csalódásai takartak el, – ’s ki az ala-

---

¹⁸⁶ Sőtér, 1967. 158. p. Sőtér István állítását már az is cáfolja, hogy a *Budapesti Híradó* bírálatára korábban idézett feltehető válaszok jó része a *második kiadás* szövegéből volt előkereshető.

¹⁸⁷ Vö. Eötvös, 1845. 1:113. p.

pot letev , sirhatna az épületen, melly fölötte készült.”¹⁸⁸ Egyetlen olyan tagmondat hullott ki, amely a szerző irói k pessegei feletti mentegetőzését árnyalja.¹⁸⁹ Illetve az átiratban egyr sz nem, m sr sz pedig lényegileg meghúzva szerepel k t, a tönkretett természetet leíró részlet: „Az  serd , melly e’ tájakat talán egykor eltakar , kivágatott, a’ természet’ hatalmas élete kiirtatott, az áthatlan n v nyf tyol, mellyel e’ föld száz testét egykor takarta, az ember’ fejszéje alatt eltűnt, ’s vele a’ madarak’ ezerhangu éneke ’s a’ vadak’ vig játékai a’ h s rengetegben; de az ember, midőn a’ természetet legyőző, nem takar  el a’ csata nyomát uj teremtes ivel. Az erdő eltűnt, ’s hely ben csak pusztaságot találunk, ’s nincs miért  r ln nk a’ természet fölött kiv tt gy zelm nk n.”;¹⁹⁰ „A’ rónán, hol máskor ködös őszi napokban, mint a’ jelen, ha a’ távol faluk’ tornyain az estharang elhangzott, minden elhagyatva állt, ’s néha egy magányos r ka, midőn prédát keresve könnyű léptekkel a’ téren átsuhant, vagy legf lebb néha távol l kopog s szakit k félbe az ünnepélyes csöndet, ’s hol a’ föld talán a’ boldog napokról álmodozók, mellyekben f lszin t ember még f l nem szántó vas val..., most egyszerre egy hint  és egy szekér hajt sz. Vilmos felé.”¹⁹¹

De sajnos, e három elvvel a házásoknak csupán elenyésző részét lehet megindokolni, a javukn l m g a nyomát sem fedezhetjük fel ilyesmi egységes elk pzels nek. Összességében nem állapíthatunk meg többet, mint amennyi az imént utoljára idézett példamondat változatainak precíz összevetéséből következik: a szerző átírta a mondatokat. Legalábbis  n semmilyen más logikus indoklását nem tudom elképzelni annak, hogy, mondjuk, miért kellett elhagyni a statáriális tárgyalás kínos eb dj b l a nemes b r kat kifigurázó tizenöt sort,¹⁹² milyen okból tűnt el a zsidó sorsán betegsége előrehaladtával megnyugvó R tyn n g nyolod  mintegy h t tagmondat,¹⁹³ minek köszönhetően lett kicsit rövidebb a taksonyi főispán jellemzése,¹⁹⁴ miért maradt ki a magyar nemességet a római ludakkal párosító hasonlat,¹⁹⁵ vagy a tisztj jt s főispáni asztalának ezen humoros bemutatásának *egy r sz e*: „A’ főispáni sz k előtt közönségesen  csmunk val készült hosszú asztal áll, melly azon egyedüli czélnak, mire ily alkalomnál asztalt használhatni, t.i. hogy minél el bb elt rj k, közönségesen m g a’ választás’ kezdete előtt megfelel; reá, mint százados szokásunk szerint minden tanácskozási asztalra, mi egy régiségbúvár’

---

¹⁸⁸ Eötvös, 1845. 2:271-272. p.

¹⁸⁹ Vö. Eötvös, 1845. 1:165-166. p.

¹⁹⁰ Eötvös, 1845. 2:82. p.

¹⁹¹ Eötvös, 1845. 2:108. p.

¹⁹² Vö. Eötvös, 1845. 2:256. p.

¹⁹³ Vö. Eötvös, 1845. 3:216. p.

¹⁹⁴ Vö. Eötvös, 1845. 1:258. p.

¹⁹⁵ Vö. Eötvös, 1845. 3:92. p.

véleménye szerint némely beszéd' zöld elnevezésére alkalmat adott, a' megyeháznál található zöld posztódarabot takartatnak."¹⁹⁶ etc.

Ha pedig, feladva az eddigi legalább alapjaiban fair viselkedést, áthelyezkedem végleg az eredeti kiadások biztos filológiai alapjára, úgy méginkább az derül ki: szó sincs arról, hogy Eötvös kifejezetten és kizárólag az aktualitással rendelkező, beszótt, értekező részeket akarta volna kihúzni. B. Tamás Anna tudniillik azt állítja, kiadásukban a „két csillag közötti szöveg [...] az 1845-ös első kiadásban szerepel; a másodikból [...] már kimaradt”,¹⁹⁷ de az igazság az, hogy ezek a csillagok közötti részek a legkevésbé sem takarják a csakugyan kimaradóakat. Így például az 1950-es kiadásban teljeséggel jelzetlen marad, hogy az 1845-ös szövegben Ákos sebesülését követően még kétszer kiáltotta a kovács a házból kirohanva: „gyilkos!”,¹⁹⁸ vagy ugyanígy abszolút jelöletlen, mi minden maradt ki ebből a fejezetkezdeésből: „Olly szemekkel birva, mint a' középkorban némely boszorkányok, kik, ugy hivék, legalább jámbor apáink, ha pilláikat bizonyos kenőcscsel megdörzsölék, mértföldre 's éjjel szintugy láttak, mint mások nappal, – 's ha még föltesszük, hogy a' nagy térségen, hol történetünk játszik, valamely magasabb hely volna, mellyről tekintetünkkel messzebbre hathatnánk: most valóban ritka dolognak lehetnénk tanúi.” – „Ha boszorkány szemekkel birnánk, kik – mint jámbor apáink hitték – éjszaka mint nappal mértföldre láttak, s ha a téren melyen történetünk játszik valamely magasabb hely volna található, most valóban ritka dolognak lehetnénk tanui.”¹⁹⁹ És még a csillagozott részeknél is csupán félig-meddig idézik a hiányokat: mindjárt az első jelölt helyüknél csupán az egyetlen „földosztogatás” szót adják meg,²⁰⁰ holott minthogy alapjaiban változott meg a mondat, más dolgok szintén hiányoznak: „Félni lehetett tehát, hogy ámbár Konkolyi' részéről minden mi a' nemességet érdeméről meggyőzhette, ugy mint: földosztogatás, a' szegényebb sorsu nemeseknek csapszéki ivócskák, a' honoratoroknak barátságos ebédecskék, a' legnagyobb mértékben megpróbáltattak, Réty népszerűsége ellenében a' választásnál győzni nem fog.” – „Félni lehetett tehát, hogy ámbár Konkolyi részéről minden megkisértetett mi a nemességet érdemeiről meggyőzhette, s a szegényebb nemesség csapszékekben, az előkelőbbek barátságos lakomáknál eleget tapasztaltak mi őket az alispányjelelt hivatalképességére figyelmezteté, mégis Réty népszerűsége a választásnál győzni fog.”²⁰¹ Mindennek megfelelően ha igazán kritikus lennék, akkor azt kellene gondolnom, az eredeti kiadások alapján arra vetül fény, B. Tamás Anna alapvetően úgy tünteti fel a húzásokat, ahogy azok megfelelnek a kor

---

¹⁹⁶ Eötvös, 1845. 2:2. p.

¹⁹⁷ Eötvös, 1950. 36. p.

¹⁹⁸ Vö. Eötvös, 1845. 1:312. p.; Eötvös, 1865. 1:258. p.

¹⁹⁹ Eötvös, 1845. 2:108. p.; Eötvös, 1865. 2:89. p.

²⁰⁰ Vö. Eötvös, 1950. 1:36. p.

²⁰¹ Eötvös, 1845. 1:66. p.; Eötvös, 1865. 1:53. p.

ideológiájának, illetve lényegileg azokat jelzi, amelyek majd alátámasztják Sőtér István elképzelését a spontán készülő 1845-ös irányregényről.

A teljes igazság a két kiadás eltéréseit illetően az, hogy a második kiadásra a szerző szinte mindent átfogalmazott: a szavak, a tagmondatok helyet változtattak, vagy kihullottak egészükben. A történet maga ennek megfelelően nem változott,²⁰² csakis a mondatok, bekezdések kerültek feltördelésre, és ennyiben megnőtt a fejezetek száma: az 1845-ös III., V., VI. (e háromnál bekezdés sem volt a mostani határhelynél), és XXIV. fejezetek ketté lettek szedve. A szöveg radikálisan megváltozott: leggyakrabban (és folyamatosan) a hírhedt eötvösi körmondatok mentek egyre összébb és összébb – például 1845-ben még a két első történetkezdő mondat egy volt: „Egy octoberi nap’ meleg sugárai önték el fényöket Tiszarét’ messze terjedő téreire, az égen nem vala felleg, melly tiszta kékjét elsötétítné, a’ téren merre csak a’ szem érhetett, nem egy szekér, melly zöld színét porfellegekbe boritná, – csak a’ pacsirták’ ezerhangú éneke melly az eget eltölté, a’ távolban legelő falucsordának kolompolása ’s itt ott egyes munkás, ki kaszájával vállán, énekelve hazafelé ballagott, – szakíták félbe a’ nagy ünnepélyes csöndet, melly között a’ nap a’ láthatár felé süllyedett.”²⁰³

Márpedig így a szöveg átírásának épp ugyanaz a tanulsága, mint amit az első kiadás füzetekben történő megjelenéséről szóló híradások jeleznek: amennyiben Eötvös József csakugyan irányregényként gondolta el *A falu jegyzőjét*,²⁰⁴ amely főként a centralizmus vitathatatlan szükségességét hivatott propagálni a korabeli megyei vérlázító helyzet bemutatásával, akkor is egészen biztos, hogy nem olyan egyszerűen tartotta szövegét irányregénynek, mint ahogy azt néhány későbbi irodalomtörténész vélte. Vagyis a füzetekben való kiadás egyáltalán nem segíti direkt módon a centralizmus terjesztését, szó sincs róla, hogy így az irányregénnyel ’demokratikusabb viszony teremődik író és olvasó között’, miként nem választhatók ki a szövegből egyértelműen az akkori aktuális problémákról értekező kitérések, és ennek megfelelően az

---

²⁰² Vagy mégis?: „A falu jegyzője egy évet (októbertől a másik októberig) ölel fel Taksony megye életéből.” (Ferenczi, 1903. 128. p.) – írja meglepő módon Ferenczi Zoltán monográfiájában.

²⁰³ Eötvös, 1845. 1:5-6. p.

²⁰⁴ Az irányregényként való interpretációhoz történeti felhatalmazást nyújthat a kortárs olvasatokon, a megjelenést követő polémián túl Eötvös Szalay Lászlóhoz 1852. február 12-én írt levele is. Ez a levél habár konkrétan nem említi a regényt, mégis a levelet közreadó Nizsalovszky Endre szerint „Karl Gutzkownak az ún. ifjú német mozgalom szolgálatában írt” irányregénye kapcsán „vallomást tesz Eötvösnek *A falu jegyzője* megírásakor követett írói elgondolásairól”: (Nizsalovszky, 1967. 19. p.) „Tudod nem vagyok ellensége az irány regénynek – nincs is jogom hozzá mert hisz magam is hasonló regényt írtam – azonban felfogásom szerint a’ költőnek szabadsága e’ részben csak annyira terjed, hogy a’ létező dolgok ’s viszokok között olyanokat választ előadása tárgyául mellyek egy bizonyos eszmét fejeznek ki. Mint a’ festő, egy vagy más vidéket rajzol le, vagy több helyen létező vidék részleteket állít össze egy egészé hogy egy bizonyos benyomást idézzen elé, ezt teheti sőt ezt kell tenni a’ költőnek is, csak hogy az amit leír – ha bár más rendben és környülmények között – csakugyan létezen is; ki azonban hogy eszméit testesítse egyes néposztályokat, ’s a’ kornak bizonyos irányait személyesíti, ’s így létező emberek helyett ugy nevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túl ment a’ való művészet körén;” (Eötvös, 1967. 198. p.)

átírást követő második kiadásból sem maradhattak el a füzetekre megjelenő kritikákra válaszoló azon 'beszótt, értekező részletek, melyek közben időszerűségüket veszítették'.

A falu jegyzője mondatairól (jellemeiről, cselekményéről, etc.)

A falu jegyzője

Óvás: „5.2 A regényben nincs Julien Sorel, naplemente, igazság: a regényben mondatok vannak.” (Németh Gábor)

Wéber Antal, aki azon kevesek közé tartozik, kik megpróbálnak ellentállni az irányregény fogalmának, Eötvös József: *A falu jegyzője* című regényéről szóló tanulmánya utolsó bekezdésében a mű fontosságáról beszél: „Számunkra már aligha kétséges, hogy nem a művészi szándék, az aktuális tendencia, hanem az eredmény, a műalkotás a fontos.”²⁰⁵

Gyaníthatóan ezen okból számos poétikai megjegyzése között egy régi előítélettel is le szeretne számolni. Az előítélet – amit számtalanszor leírtak már, sőt tankönyvi igazság is lett – szerint „Eötvös e regénye, nehézkes stílusa s kivált hosszadalmas körmondatai miatt nem tudott népszerűvé válni.”²⁰⁶ Wéber Antal tehát szándékához híven legelőbb bizonyos újraértékelését adja Eötvösnek; regényeit a magyar irodalom fejlődésének egy, igaz folytatásra nem talált, *lebetűsége*ként mutatja meg, kontrasztban a Jósika-féle romantikával illetve Jókaiával. „A magyar irodalomban a Jósika-féle romantika fogadtatta el az olvasóközönsséggel a regény műfaját, s a felkeltett érdeklődést Jókai művészete tudta továbbfokozni a meglehetősen egynemű ízlés jegyében. Jókai sikeresen őrizte meg a romantika különösen a szélesebb olvasóközönsség körében legvonzóbb vonásait, [...] Ebben a vonulatban Eötvös regényei epizódot jelentenek, noha ígéretesebb, átfogóbb, termékenyebb művészi koncepciót.”²⁰⁷

Majd eme értékelésvázlatot követi a tulajdonképpeni leszámolás első lépése, a regény stílusának minősítése nem fogyatékosnak (hisz teljességgel „valószínűtlen, hogy a kor átlagszintjéhez képest jó stilisztának bizonyuló író (*A karthausi*) néhány esztendő múltán elveszítse ebbéli képességeit”) mintsem az eddigőtől radikálisan másnak, elkülönözőnek. Másnak, mert *A karthauszi* és *A falu jegyzője* között műfajilag hihetetlen távolság van: a második regényt gyökeresen új nyelv és műfaj jellemzi – a szerző változtat eddigi írásmódszerén egy irodalmon kívüli, külső motiváció által inspirálva. „Az a jellegzetes reformkori gondolkodás, amely a művészi alkotásban a szolgálat, a társadalmi tett egy nemét látja, a legfőbb magyarázata annak, hogy egy író a pusztán esztétikai szempontból rendkívül kockázatos stílus- és műfajváltást megkísérelje. Egy ilyen szemléletben nem pusztán a művészi produktum minősége lebeg az

---

²⁰⁵ Wéber, 1974. 23. p.

²⁰⁶ Wéber, 1974. 8. p.

²⁰⁷ Wéber, 1974. 8. p.

alkotó szeme előtt, hanem ihletébe, írói magatartásába már eleve belejátszik a literatura szokványos elképzelését szélesebbre táró küldetésstudat.”²⁰⁸

Természetesen nem tudom, mennyire én rendezem ebbe a sorrendbe, egyáltalán, mennyire olvasom helyesen a tanulmányt, mindenesetre rám bizonyos meglepetéssel hatott az a vonal, ami a poétikai szemponttól az irodalomtörténeten át egyenesen egy külső, legalábbis erőst tágitott irodalmi nézőponthoz vezetett el. Már csak azért is, mert ahova ez a szál eljut, ha mégoly óvatosan is, úgy tűnik épp az, amit a tanulmány figyelmen kívül hagy: az irányregény fogalma. Vagyis, amennyiben ez nem lenne túlon túl átfordítása Wéber Antal céljainak, azt mondhatnám, hiába a hagyomány megújításának szándéka, hiába a poétikára való koncentráció, a közelítés visszaveretik, kirekesztve maradunk. Hiába a Jókait kedvelő ízlés egyneműnek titulálása, a bestseller közönségének leszólása, a Jósika regények kezdővé minősítése, a halványan vázolt irodalmi triász harmadik tagjának elfelejtettségére és fel nem ismertségére való célzás, hiába a rámutatás gesztusa a felvillantott *lehetőségre*, hiába a „KÖZLEMÉNYre – miként Roman Jakobson írja híres tanulmányában a nyelv poétikai funkciójáról – mint olyanra való »beállítás«, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért,”²⁰⁹ ha a lehetőséghez magához valamiképp nem nagyon sikerül *közöl* férközni.

A helyzet azért különösen tanulságos, mert akár csak egy vázlatos statisztikát készítve arról, *A falu jegyzőjéről* beszélők mely pontokat vélik fontosnak, leginkább külső, a valóságra hivatkozó meglátások kerülnek elő. Összeszámolva, a recenziók mily gyakorisággal s miként utalnak egymásra, vagyis, hogy egy-egy korábbi recenzens hányszor s mely mondatával idéződik (szinte az egy Bodnár Zsigmond kivételével – egyetértőleg) a későbbiek által, alighanem azt tapasztaljuk, a toplistán főleg irodalmon túli alapállások hordozódnak:

Deák Ferenc adomája: „Ahhoz a lóhoz hasonlít ez a vármegye, a melyet az anatómia könyv czimlapján találunk. Keresztülkasúl van húzva vonalakkal, s minden négyszög az állat egy bizonyos betegségét jelenti. Hát hiszen igaz, hogy megvannak mindazok a lóbetegségek, de olyan ló nincs a föld hátán, a melyben minden betegség együtt volna.”²¹⁰ (Korda, 1882. 11. p.;²¹¹ Beöthy L., é. n. 25. p.; Bán, 1902. 16-17. p.; Voinovich, 1903. 227. p.; Csengey, 1988. 341. p.; és talán utalásként Lázár, 1905. 63. p.; Rónay, 1947. 35. p.)

---

²⁰⁸ Wéber, 1974. 9. p.

²⁰⁹ Jakobson, 1969. 239. p.

²¹⁰ Idézi Bán, 1902. 16-7. p.

²¹¹ Korda Imre, aki elsőként hozza fel egy lábjegyzetben a Deák-féle adomát, mindazonáltal a Bán-verziótól jóval finomabban adja elő az anekdotát: „Nem lesz tán helyén kívül fölemlíteni itt egy adomát, mely arról szól, hogy miképen vélekedett még *Deák Ferenc* is Eötvösnek e műve felől. Midőn a könyv megjelent, valaki szóba hozta azt Deák előtt s véleményét kérdezte róla. Deáknak véletlenül éppen egy állatorvosi szakkönyv volt kezében; a könyv czimtablája egy lovat mutatott, melyen a kehtől a himpóig s a vakságtól a tüdővészsig minden képzelhető lóbetegség fel volt tüntetve. Deák a képre mutatva ezt mondá a kérdezőnek: »Látod ezt a lovat. Mind-

Csengeri Antal kijelentése: „Nincs egyetlen szépirodalmi mű, mely olly közel hozta volna az irodalmat az élethez, mint »A falu jegyzője.«”²¹² (Péterfy, 1983. 537. p.; Bán, 1902. 21. p.; Bodnár, 1905. 27-28. p.; Császár E., 1937. 77. p.; Dömötör, 1950. 6. p.)

Egy másik gondolat Csengeritől: „nem is érdemli, hogy művészek neveztessek, a ki munkáiban a költői és művészi formán kívül, egyéb célta magának ki nem tűz. Sokan a költői műveket a virághoz hasonlíták; s vajjon veszít-e szépségéből a virág, ha felőle tudjuk, hogy gyümölcsözővé válik?”²¹³ (Bodnár, 1877. 26-27. p.; Szvaratkó, 1879. 45. p.)

Gyulai Pál mondása: „S valóban, a *Falu jegyzője* nemcsak egy szép könyv, hanem egy jó tett is volt”.²¹⁴ (Beöthy L., é. n. 32-33. p.; a szép & jó eszme Gyulaira való hivatkozás nélkül másoknál is előfordul: Pulszky, 1871. xxiv. p.; Ferenczi, 1884. 6. p.; Beöthy Zs., 1896. 456. p.; Voinovich, 1903. 225. p.; Bodnár, 1905. 25. p.; Szomolányi, 1923. iii. p.; Császár E., 1939. 171. p.)

Beöthy Zsolt felosztása: „A történet maga három, egymással többé-kevésbé összefonódó ágra szakad: Réty alispán családi tragédiájára, [...] az igazságért küzdő szegény falusi jegyzőnek, Tengelyinek sorsa, [...] végre az egyenes, heves lelkű paraszt, Viola meséje,”²¹⁵ (Beöthy L., é. n. 28. p.; Bán, 1902. 21. p.) (De ugyanígy látta Lázár, 1905. 60. p.; Bodnár, 1905. 31. p.; Császár E., 1939. 168, 169. p. és Gyergyai, 1968. 368-371. p. – bár kissé differenciáltan.)

Ha pedig a fenti lista négy, ha nagyon megszorogatnának, azt mondanám, az élettel/valósággal kapcsolatos gondolatához hozzátesszük azt is, mit a regényből magából a legtöbbször idéznek, minden kétségünk eloszolhat. *A falu jegyzője* – két másik tankönyvi igazsággal élve, hadd tisztuljon a küldetéstudat mibenléte – „a reformkor kiéleződő vitáinak légkörében a centralista álláspont művészi alátámasztásának szándékával született”; „Eötvös politikai eszmék mellett elkötelezett *irányregényt* kívánt adni”.²¹⁶ Tudniillik holott a szerzők szinte mind kissé mást és mást gondolnak az irányregény értelméről,²¹⁷ *A falu jegyzője* e négy monda-

---

ezen a betegségek tényleg megvannak, de azért ilyen ló, a minő itt le van rajzolva, még sincs a világon.» (Korda, 1882. 11. p.)

²¹² Csengeri, 1851. 224. p.

²¹³ Csengeri, 1851. 213. p.

²¹⁴ Gyulai, 1902. 70. p.

²¹⁵ Beöthy Zs., 1877-8. 2:60. p.

²¹⁶ Szegedy-Maszák et alii, 1986. 274. p.

²¹⁷ „Ha (és pedig ugy van) a’ regény célja, az életet és az embert ismertetni, a’ magyar irányregényé pedig a’ magyar életet és magyar embert ismertetni,” (Kelmenfy, 1846. 108. p. és aztán Szvaratkó, 1879. 48. p.); „irányregénynek – azaz olyan regénynek, mely a művészet határain kívül álló célta (pl. politikát, vallást, stb.) szolgál” (Bán, 1902. 19. p.); „Az irányregény valaminek a helyességét vagy tarthatatlanságát akarja kimutatni, bizonyítani.” (Lázár, 1905. 58. p.)

Sötér István monográfiájának irányköltészettel foglalkozó részében szintén (innen nézve nyilván) különböző vélemények ütköznek: „Ez az írás [t.i. Henszlmann Imréc] egyébként a regénynek talán legkomolyabb, kortársi elemzése, – csak épp, sajnálatosan, az »irányköltészet« fogalmának teljes félreértéséből indul ki. Henszlmann a regény magyarázó-értekező részeit tekinti irányköltészeti elemnek, [...] Helyes ítélettel, a regény legremekebb

tának olvasata körül a legnagyobb a konkordancia, amennyiben kétely nélkül ars poetikának tekintik. S az interpretálók, ha némelyek csak kritika után, általános igazságában kételkedve („mert minden szép mű egyúttal szép tett is”²¹⁸), e sorokat legalábbis eme regényre feltétlenül érvényesnek tekintik.²¹⁹ Egyszerűen alkalmazzák a kiszedett elvet magára a szövegre – a kör bezárul –, vele mentegetik saját hiányait, a dolgot önmagával magyarázzák.

Ez az elhíresült, hisz a lista abszolút első helyezettje is ez,²²⁰ olvasat-meghatározó rész a regénynek mértanilag éppen a közepén, a XX. fejezetben található:

„Van az írónak egy magasabb feladata, mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papírt fekete karcolással töltsön be, s ki ezt érzi, azt egypár kedvező bírálat vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégíthetik. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválna nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit, ahelyett, hogy velök embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyébe elássza, csakhogy valamiképp csorbát ne szenvedjen; ki magas Helikonáról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi stúdiók tárgyat látja, s míg a föld vérben áll, s az egész emberi nem vajúdások között új életnek indul, virágok- s a langy esti szellőről énekel: azt bámulhatjuk hideg magasságában, irigyelhetjük – tisztelet- s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse. De ha a költőtől, ki nemes emberi cél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is feláldozá – tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, mellyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy e munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet, ha az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szívesen megbocsátjuk, s megfélemlünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen *a kritikus* kifogásokat tehetne, azt az *embernek* bámulni kell, hogy a könyvben nem *szép mű*, hanem *szép emberi tett* fekszik előttünk: mit mondjunk a mázolókról, kik minden magasabb cél s indok nélkül e műveket utánozzák, kik romlott

---

részeinek a statáriális tárgyalást, Violáné és Liptákné beszélgetését, valamint Nyúzó és Kenyházy garacsi jelenetét tekinti, – »még pedig éppen azért, mert a költő itt politikai célját nem mondja ki, mint másutt, nem refracták – de mégis »költői ihlettel« és »friss élettel« ad elő. [...] Henszlmann azért lelkesedik a statáriális tárgyaláshoz hasonló részletekért, mivel itt Eötvös »átadta magát« a költészetnek, s ezért »tárgyilagos teremtőként« áll olvasói előtt. Henszlmann nem vette észre, hogy a regény épp a statáriális jelenetben válik igazában irányköltészetté, – nem vette észre, hogy *A falu jegyzőjét* irányzatos regénnyé éppen nem a cselekményt »túlzásig félbeszakító« reflexiós részek teszik.» (Sőtér, 1967. 165. p.)

²¹⁸ Bodnár, 1905. 25. p.

²¹⁹ „Egyébiránt, ha Eötvös regényét nem művészeti, hanem főleg politikai és társadalmi szempontból tekintjük, a legnagyobb dicsőrérettel kell halmozunk» (Bodnár, 1877. 29. p.); „Éppen azért *A falu jegyzőjét*-t egyéni ízlésünk-nél magasabb szempontból kell tekintenünk.» (Péterfy, 1983. 546. p.)

²²⁰ Legalább tizenketten hozzák: Kelmenfy, 1846. 97. p.; Henszlmann, 1846. 6-7. p.; Szvaratkó, 1879. 44-5. p.; Péterfy, 1983. 535. p.; Korda, 1882. 10-1. p.; Ferenczi, 1884. 68-9. p.; Bán, 1902. 20. p.; Voinovich, 1903. 224-5. p.; Bodnár, 1905. 24-5. p.; Császár E., 1939. 161. p.; Dömötör, 1950. 6. p.; Csengey, 1988. 336. p.

képzetökkel gyönyörködve mindenben, mi szörnyű vagy undok, a rothadást, mely között amazok illatos virágot találtak, fölveják, nem a virágért, hanem mert nekik jólesik az ocsmányságokban körülkapargatni; kik a vétekben nem a nemesebb emberi természet mindig fennmaradó töredékeit, hanem az erényben is mindig csak azon aljas indulatokat keresik, melyek szerintök minden tetteink egyedüli alapját teszik; kik, mint Diogenes lámpájával embert, úgy új szörnyeteget keresnek képzelmeik mélyében, s inkább örülnek, ha feltalálták, mint ha embertársaiknak egy új vigasztaló gondolatot nyújthatnának.”²²¹

Tehát ez a négy, pontosabban általában három és fél mondat, mert az utolsó kettőspont után kezdődő részek alig-alig kerülnek idézésre, közvetíti mindenki szerint a szerzői szándékot: „E néhány sor ecletans bizonyítéka annak, hogy a szerző itt nem kellemes illatot lehelő virágokról beszél, hanem társadalmi életünket érzékenyen sebző tövisokról, mérges dudvákról, nem langyos zephirekről szól, hanem vészes viharokról, duló orkánokról, melyek társadalmi életünk fáját rontják, kidöntéssel fenyegetik. Tisztán látjuk tehát a »Falu jegyzőjének« vezéirányát és a szerzőnek kitűzött magasztos feladatát, valamint az is kétségtelen előttünk, hogy ezen mű irányregény”.²²² Tehát e három és fél mondat jelentése, legalábbis Eötvösre viszonyítva általában minden gyanakvástól mentes, ezek a szavak eo ipso Eötvös vallomását adják a szépíró feladatáról, amit ráadásul többek számára – minthogy a vallomást az író bírálóinak adott egyik feleletének vették – egy feltehető irodalomtörténeti tény is erősíti: a regény 1845-ben füzetekben jelent meg, és ezen „új kiadási módszer egyrészt felcsigázta az olvasó érdeklődését, másrészt lehetővé tette azt, hogy az író regényének új folytatásaiban reagáljon a közönség észrevételeire, kívánalmaira.”²²³

Félreértés ne essék, a részemről éppen hogy nem célom a fenti soroknak bármilyen más jelentést tulajdonítani, mellesleg legyen mondva, ez tényleg nehézkesen menne. Sőt, nekem éppen erre van szükségem ahhoz, hogy felmutathassak minél több, a szöveget mint struktúrát irányító pontot. (Ez alkalommal tudatom, ha netán valaki úgy véli, gonoszul elbánnok Wéber Antal gondolatmenetével, tévedésben van, szerintem tanulmánya a szöveghez felettébb adekvát módon közelít – és távolít.) Mindössze feltennék halkán két kiskérdést. Először, elég árulkodó, s ezért nem szívesen hagyom ki, ahogy elhagyják a kettőspont utáni, ha jól számolom, 14 tagmondatot. Ezekben ugyanis olvasatomban Eötvös nem valamennyi írói működést teszi kritika tárgyává, hanem csak azt, amely túlzásba viszi a rossz felfestését, amely nem tesz mást, mint a létező hibák komoly ábrázolóit kontár mázolással utánozza. És mindennek megfelelően, a szerző ebben a legtöbbször elhallgatott részben súlyosan hallgat a

---

²²¹ Eötvös, 1995. 1:279-280. p.

²²² Szvaratkó, 1879. 45. p.

²²³ Fenyő, 1995. 321. p.

számtalan másfajta költői/írói magatartásról. Vagyis elképzelhetőnek tartom, hogy Eötvös küldetéstudata nem az összes, csupán néhány írói viselkedéssel szemben született meg.²²⁴ S ezért ő talán feleannyira sem tartotta mindenki számára kötelező érvényűnek, mint amennyire azt egyes értelmezői és követői óhajtották/kötelező érvényűvé emelték (volna). Másodsor, nem egész világos, miért csak ezek a mondatok adják a szerzői szándékot. Holott számtalan más hely kereshető elő, ahol a szöveg az író/irodalomról beszél, s ezek nem kevésbé tűnhetnek valamely bíráltnak szóló megjegyzésnek. Mondjuk lehet találni a fentiekkel gondolatilag valamiképp rímelő részt a XXXV. fejezet elején a regény- s történetíró hasonlóságáról; hosszan beszél az írói hírnév megszerzésének módjáról a XXXVI. fejezetben; a regényíró feladataról több megjegyzése is van, például a II. kötet 20. lapján a közönség meglepésének kötelességét említi; hihetetlen mennyiségben reflektál saját hasonlataira; párszor önmagáról mint íróról beszél: „Kár, hogy epikus költő nem vagyok, soha szebb mezőm hivatásom bebizonyítására nem vala, midőn Völgyesy ezen szavainak következését leírnám.”²²⁵ néha kiszól a szövegből gyengeségeit taglalandó: „Ne várja tőlem senki, hogy a jelenetet, melynek most olvasóim tanúi lehetnének, részletesen leírjam. Nem vagyok, mint mindenki észrevehette, erős a leírásokban, s ennyi láрма visszaadására tollam elégtelen.”²²⁶ Ráadásul rögvest az első fejezetben, Nyúzó terhes életének bemutatásakor éppen az elhíresült soroknak tulajdonított irányzatossággal ellenkező szándékot ad írásának: „Ha külföldieknek írnék, most * alatt szép értekezést írhatnék a szolgabírói teendőkről, [...] azonban elbeszélésem távol lévén minden politikai célzástól, elég legyen a tudatlanok számára mondanom, hogy a szolgabírói hivatal minden kérdésen kívül a legnehezebb, legtöbb bajjal s fáradsággal járó, mely széles e világon valaki által viseltetik.”²²⁷

Van azonban egy, a jelen szempontból még izgalmasabb dolog az ars poetikus három és fél mondat körül. Tudniillik valószínűleg épp ezeket a sorokat – a harmadik mondat utolsó három tagmondatáról van szó – felhasználva hozhatták létre a következő középpontot is. Mert beszélni Eötvös érzelmeiről, hogy ezzel zárjam a népszerűségi listát, igencsak gyakori dolog. Konkrétan Eötvös, a szíves költő, Eötvös, akinek lelke van, ezek lehetnének a szerző epitaton ornansai.²²⁸ „Eötvös meleg szíve egész részvétellel fordult az elnyomott szenvedők-

---

²²⁴ Hasonlóan árnyaltan világítja meg a kérdést Henszlmann Imre is: „E’ helyen E. pálcát tör az újabb francia irodalom fölött, mely soha nem átal undort gerjeszteni, csakhogy hatást idézzon elő.” Illetve egyedüli gyanakvóként ezt mondja a 4. mondat idézése elé: „saját nézetei e’ tekintetben sem a’ legszilárdabbak”. (Henszlmann, 1846. 9. p.)

²²⁵ Eötvös, 1995. 2:47 p.

²²⁶ Eötvös, 1995. 1:163 p.

²²⁷ Eötvös, 1995. 1:17. p.

²²⁸ A másik lehetőség az Eötvös, a gondolkodó, de ez egyrészt most nem annyira felel meg nekem, másrészt nem a szövegből magából hozódik létre, hanem talán Csengeriből, amennyiben ezt mondja: „Eötvös viszont eszméi gazdagságára s nagy terjedelmű európai műveltségére nézve, magasan felette áll szépirodalmi íróinknak

höz, hogy elégtételt s vigaszt nyújtson nekik, melyeket az alkotmány megtagadott.”²²⁹ „Rendkívül fogékony és érzékeny lélek. [...] Eötvösnek ifjú korában nagyon sok lelki erőre volt szüksége, lelke kifáradt és érzékenynyé vált vergődésében. Minden bántja. »Fáj az árnyék, a derű is«, különösen a derű. [...] Lelke mélyén, mint a csigában, örökösen hallatszik valami bánatos sohaj. Az ilyen mimosa-léleknek nincsen nyugta soha. Mindig ébren van, beleavatkozik mindenbe. Érzése válogatja ki írói tárgyait is. Fiatal szívzajlása idején érzése megirratja vele a »bánat könyvét«, a *Karthausi*-t. Mikor megismeri a megye rendszerét, szíve megesik az elnyomottakon, részvéttel fordul feléjük, gúnnyal elnyomóik ellen, s megírja *A falu jegyzője*-t. Mikor úgy látja, hogy hazája örvény felé sodródik, kétségbeesése eleveníti meg előtte Dózsa György táborát s megjelenik a *Magyarország 1514-ben*. Mikor gyermekeit ringatja térdén, nevelésökről gondoskodik, megírja a *Nővérek*-et, s benne a nevelésről támadt gondolatait rakja le. Így fakad minden munkája érzéséből, hangulatából.”²³⁰ „Lelke mint a kristály, annál szebben és annál ragyogóbban sugárzik, minél tisztább napfény mellett vizsgálod. Mikor munkáit olvasod, meleg, szerető lelkét érzed körülted lebegni, mely elsimítja gondtelt arcod redőit.”²³¹ „Éles szemmel tekint körül s megérlelődik lelkében nagy eszméje: a bajokon csak a központosítás segíthet. Rendíthetetlen akarattal küzd a felelős magyar kormány eszméje mellett. Látja a megyei rendszer alkotmányvédő bástyáinak romlását. Lelkében kirívó színekkel jelenik meg a megye urainak igazságtalan bánásmódja a szegény néppel szemben. Szívébe nyilallik ennek minden jajkiáltása. A szórványosan előforduló jogtalanságok és igazságtalanságok egy képpé tömörülnek lelkében s kialakul Taksonymegyének rajza.”²³² „Nemcsak politikus is, meg költő is, hanem magyar lelkében politikus és költő együtt. Regényeinek nemes szentimentalizmusa és maró gúnnya, történelmi felfogásának és társadalmi kritikájának mélysége és ereje, előadásának szívbeli őszintesége és költői varázsa: nemcsak az emberi szívhez, hanem a nemzeti lélekhez is keresik és megtalálják az utat. Meséjük, eszméik, szellemök és hangjuk, egész művészi hatásuk a nemzeti újjászületésnek és újjáalakulásnak azt az eszményét szolgálják, mely Eötvös lelkét eltöltötte.”²³³ Márpedig ezeket komolyan véve már nem önmagában lesz a küldetéstudat a szöveg mozgatója, hanem mögötte áll Eötvös lelke/szíve.

---

talán kivétel nélkül. Nincsen szépirodalmi írónk, ki több új eszmével gazdagította volna irodalmunkat, mint Eötvös.” (Csengeri, 1851. 216. p.)

²²⁹ Gyulai, 1902. 70. p.

²³⁰ Voinovich, 1903. 229-230. p.

²³¹ Ferenczi, 1884. 1-2. p.

²³² Csukovits, 1913. 8-9. p.

²³³ Beöthy Zs., 1923. 2:249. p. Mindezeket hangsúlyosan nem csak *A karthausi*-ből vonják le, és egyáltalán nem látszanak viccelődni (nem úgy, mint Eötvös maga – lásd Eötvös, 1995. 2:187. p., a 2. lábjegyzettel ellátott szin-tagma) Széchenyi István Eötvösre állítólag sokszor emlegetett hírhedt *miseri-cordianus frater* jelzőjével.

2. Nem egy Winnetou?, nem épp olyan?

Hát, sajnós, ahogy először olvastam, de. Lehet, hogy bennem van a hiba, de mikor először odaértem, ahol elindulnak Violát értesíteni Zsuzsiék, s elfogni Nyúzóék, határozottan olyan érzés kerített hatalmába, mint amikor a híres indián kalandjait faltam: egyszerűen felgyorsult a befogadás tempója, a könyv letehetetlen lett. Mivel pedig ez így ment nagyjából addig, ahol Violát megszóktetik, s tekintve hogy az első kötet az elfogással zárul, a második pedig a statáriális bíróság ülésével kezdődik, eme primér befogadásesztétikai élményem fizikailag is felerősödött. Ezért aztán nem is csodálkoztam magamon nagyon, mikor a tárgyaláson Völgyesy felszólalásaira kapott válaszokra a jóért való erős izgulásomban szinte késztetésem volt közbevágni, ne tegyék ama arcátlan alávalóságot, mint figyelmeztetik a gyerekek Vitéz Jánost a bábszínházban, mikor mögötte az ördög, és ő azt jól nem veszi észre.

Viszont, gyerekesség ide vagy oda, azt határozottan gondolom, a cselekmény vezetésében van valami hasonlóság *A falu jegyzője* és némely más, romantikus szöveg között. Itt éppúgy folyton található valamit beépítve az olvasó, amiért sebesen tovább kell olvasnia, hogy kíváncsisága kielégüljön. Az egyik első írás is, mely a regény legelső füzetének megjelenése után olvasható az *Életképek*ben 1845. márt. 15-én, erről beszél: „Legelső, mi ez új regény, irodalmunknak e’ nagyra becsülendő nyeresége felől, tanuságot tesz, miszerint t. i. az a’ nagy közönségnek az olvasásban csupán mulatságot kereső része előtt is nagy kedvességet nyerend, az, hogy az átolvasott nyolcz iv végére jutván, a’ folytatást nem kis sajnálattal nélkülözi ’s áhitattal pillant a’ hónap végére, melly egy új nyolcz ivnyi füzet élveivel látandja el őt.”²³⁴ Az egyes fejezetvégeken menetrendszerint nem fejeződik be az adott esemény, csak hogy az otthagyt legérdekesebb pillanat folytatása jó pár oldallal hátrébb derüljön ki. Ilyen, amikor a II. fejezet végén Tengelyit Vilma nem engedi be házába, csak ha megígéri, nem fog haragudni, bármi is várja bent. „S apa s leány bementek a házba, boldogan, s meg kell vallani, jegyzőnk részéről nem minden kíváncsiság nélkül.”²³⁵ Erre a III. fejezetben Rétyné és Macskaházy tartanak megbeszélést a kertben, hogy csak tíz-tizenegy oldallal később, a IV.-ben derüljön ki, miért is kellett a jegyzőnek ígérgetnie. A dolog persze úgy lesz teljes, ha ehhez hozzáteszem, az említett III. fejezet végén névtelenül, s alig láthatóan megjelenik Viola is, és természetesen csak az V.-ben derül ki biztosan, ő volt az, s mit csinált a fejezetvéget követő pillanatban.

²³⁴ Vas, 1845. 346-7. p. És talán még kedvesebb, hogy ugyanakkor a lapnak a 14. számában, a 2. füzet megjelenése után, 1845. apr. 5-én, magukat is elárulva ezt írják a Könyvismertetésben: „– Kaptuk B. Eötvös József regényének II-dik füzetét is, ’s ajánljuk azt figyelmébe szép olvasóinknak, mint igen kedves, kellemes olvasmányt. »A’ falu jegyzője« mindinkább érdekessé lesz, ’s valamint egyrésztől szép a’ kiadó Hartleben urtól, hogy sebesen juttatja birtokunkba a’ várva várt füzeteket: másrésztől megvalljuk, igen szeretnők, ha legalább a’ fejezetek végével szakasztaná meg füzetait.” (*Életképek*, 1845. 14. 453. p.)

²³⁵ Eötvös, 1995. 1:61. p.

Hasonlóképp a legérdekesebb időpontban van vége a XIV. fejezetnek, ahol előbb Ákos Vilmánál lévő látogatását zavarják meg hirtelen a besűrűsödő események – tudniillik Cifra és Üveges Jancsi betörése, illetve Viola és Peti feltűnése annak megakadályozására, és az ehhez tartozó verekedés, lövöldözés –, majd végül a szomszédból kirohanó kovács a mellette elfutó emberre rákiáltva: Gyilkos! – kiszalad a fejezetből. Minthogy e csomósodás szálai a legkülönbözőbb helyeken jönnek elő ismét, az izgalom magas szinten tartása biztosított.

Mindazonáltal attól, hogy elsőre, hisz az egyszerű sémáknak ez felel meg leginkább, egy szimpla két szálát váltogató példát hoztam, ne gondoljuk azt, *A falu jegyzője* megúsztató ennyivel. Korántsem érvényesül valamennyi fejezetben, hogy mindössze egy-egy szálát tartalmaznának, sőt, éppenhogy hihetetlen mennyiségű esemény/személy van bemozgatva. Általában egy fejezethez csak nagy nehézségek árán, ha egyáltalán, lehetséges egyetlen lényeges dolgot keresni. És még az is igaz, nagyjából végtelenül lehetne sorolni cselekményszálakat, amikkel ráadásként alig foglalkozik kevesebbet a szöveg, mint az úgymond főeseményekkel. Elég csak megpróbálni elmondani a 100 híres regény töménységével, mik esnek meg, máris látszódik mennyi minden marad ki, amik még olvasáskor lényegesnek tűntek, s a végeredmény nagyjából az lesz, a hiteles történetmondási módot természetesen és kizárólag *A falu jegyzője* mondatai hordozzák. Nem a gonoszok miatt, csak hogy látsszék, miről beszélek, idézem a szöveg zárását egy ilyen rövid ismertetés szerint: „Violát elfogják, a pandurok Szent-Vilmosra viszik. Az irományokat Macskaházy veszi magához; Violát halálra ítélik, de ez megszökik s éjjel megtámadja Macskaházyt, megöli és az irományokat magához vevén, odébb áll. Ezalatt Ákos, a kit anyja elűzött a háztól, újra Tengelyihez megy s Vilma kezét megkéri, a melyet meg is nyer. – A haldokló Macskaházy Tengelyi nevét említi, a miért is a gyanu Tengelyire esik, a kit azonnal börtönbe kísérenk. Az alispán eljön Porvárra, egy külön szobába viteti Tengelyit. A fogva levő zsidó vallomásából kiderül, hogy Viola ölte meg Macskaházyt, sőt világossá lesz a Tengelyi ellen szőtt csel is. Az alispánné szégyenében megmérgezi magát. Tengelyi kiszabadult, nemesége helyreállított. Ákos nőül vette Vilmát. Nyuzó visszaélései miatt állását veszíté, az öreg Réty és Kislaky pedig önként mondtak le hivatalukról.”²³⁶ Ha most még összevetnénk több, a bírálók által gyártott összefoglalókat,²³⁷ tekintve, hogy általában mást és mást hagynak ki/említenek meg, csak erősödne a gyanú a hiteles szöveg léte iránt. Nemhiába írja Wéber Antal óvatosan (s idézem egyetértésem újabb jeleként): „Regényépítkezését szemügyre véve meg kell állapítanunk, hogy a cselekmény különböző elemeit (a megyei közgyűlés, az intrika kibontakozása, a véletlenek egybejátzásának indoklása stb.) hibátlanul illeszti össze, s ebben

²³⁶ Bán, 1902. 19. p.

²³⁷ Például a következők mesélnek: Henszlmann, 1846. 1-6. p.; Gyulai, 1899. 43-7. p.; az idézett Bán, 1902. 17-9. p.; Ferenczi, 1903. 128-131. p.; Rónay, 1947. 31-4. p.

teljesen egyenrangú az európai regényírás mestereivel.”²³⁸ Márpedig ez a regényépítés valószínűleg éppen az izgalmas események láncolatát kereső olvasót bilincseli le.

Eddig volt már *A falu jegyzőjének* két²³⁹ és sok szála; most a bonyolultság végett két további lehetőségre mutatok rá. Emlékszünk még a lista kakukktojás 5. tagjára, ez volt Beöthy Zsolt megfigyelése, a cselekmény hármas felosztásáról: az alispánék tragédiája, Tengelyi sorsa és Viola meséje (és ehhez képest óvatos Wéber Antal, hiába, hogy ő is épp három példát hoz; vagy Gyergyai Albert, aki így írja át a hármas cselekményt: „nemcsak, mint egyik kritikusa mondja, három család története, hanem három külön ágú, külön technikájú regény öllekezése”²⁴⁰ – a vidéki és családi idill; Violáé; a detektívregény). Már magában ez is zavarba hozott egyes bírálókat, s a dolgot vagy eleve elrontottnak minősítették, vagy legalábbis úgy érezték, mentegetőzniük, magyarázkodniuk kell. Gondolom eleve rossznak a hármas egység törvényének szellemében tekinthették, de azért ekörül sincs teljes egyetértés. Kulin Ferenc például *A falu jegyzője* nyilvánvalóan klasszicista vonásai kapcsán írja, hogy a szöveg világa zárt, megfelel az ellentétek harcából születő egység képzetének, cselekményének színtere egyetlen vármegye határai közé zárt, Tengelyi kiemelésével megőrződik a főhősközpontúság. Egyetértően idézi Eötvös egy angol kritikusát: „A hármas egységet illetően szilárd és klasszikus, cselekménye drámai gyorsasággal és erővel bontakozik ki.”²⁴¹ Gyulai Pál feltehetőleg ezt nem vette észre, ezért a több nap/esemény/szereplő létét a szövegen kívülről, műfaji kérdéssel magyarázza meg: „Némely bíráló hajlandó a cselekmény e hármasságát hibának tekinteni, de ha visszagondolunk a regény eredetére, mely a hőskölteményből származott – miért ma is az ujkor eposzának is szokták nevezni, s megvizsgáljuk Homeros Iliasát, azonnal látni fogjuk, hogy bár meg van benne a cselekmény egysége, mégis mennyire el van halmozva epizóddal.”²⁴² Eközben a tartalom vizsgálatakor mindössze kettős cselekményről beszél, igaz már ezt is rossznak tartja (nem „mert kettős, hanem mivel nincs kellőleg indokolva s egy kissé erőltetett”²⁴³). Majd beemelvén a harmadik, mellékágot, ti. a Viola történetét, amit sokkal érdekesebbnek és lélektanilag is indokoltabbnak tart, végül az iménti rövid mentegetőzés után ki mondja, a tényleges hiba tehát az, „hogy míg a valódi cselekvény sem elég érdekességgel, sem elég valószínűséggel nem bír, addig a mellékeselekvény válik főcselekvénynyé, mind érdekes-

---

²³⁸ Wéber, 1974. 9-10. p.

²³⁹ Bár hozzátésem, általában nem így, hanem távolabbról, (a szerintük) két főszereplőnek megfelelően beszélnek két szálról. Vagyis ízlés szerint Tengelyi – Viola (Ferenczi, 1884. 75. p.), Tengelyi – Rétyék (Gyulai, 1899. 43. p.) és Rétyéné – Viola (*Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 1. 7. p.) bontást alkalmaznak.

²⁴⁰ Gyergyai, 1968. 368. p.

²⁴¹ Kulin, 1986. 178. p.

²⁴² Gyulai, 1899. 46. p.

²⁴³ Gyulai, 1899. 45. p.

ségével, mind valószínűségével.”²⁴⁴ Beöthy László ehhez igencsak hasonló végeredményre jut, bár egész máshonnan indul ki. Ő azokat a bírálókat kezdi el cáfolni, akik a szöveg költőiségének lényegét abban vélik megtalálni, hogy Tengelyi mégsem bukik el. „Azt hiszem, itt egy körülmény megtévesztette ítéletüket: s ez a regény címe, mely után ők a regény hősének mindenáron Tengelyit akarják megtenni. Tiltakozik ez ellen Viola históriája, mely körül folyik le a regény egész szövevénye [...]. Tengelyit csak címszerepnek helyezte el ő, ki eszköz Viola tragikumában, [...] de mindamellett mellékszemély abban az erősen kidomboruló drámában, melynek hősei Viola és családja.”²⁴⁵ A kétkedőnek, aki netán nem látná, egy dologról beszél az iménti két szerző, felhívnam a figyelmét, mindketten ugyanazt a bizonyítékot hozzák fel Viola tragikum/drámaiságának érzékeltetésére. Történetesen, hogy midőn Szigeti József a lehető legkevesebb változtatással drámára dolgozta át e regényt, a cselekmény középpontjává Violát tette s róla is nevezte el a darabot: „Viola, az alföldi haramia”.

Ezt a középponti hőst pedig nem nehéz összekapcsolni Winnetouval. Ám még mielőtt végleg, követve a hagyományt, mert a regényről szóló szövegek leggyakrabban vagy a cselekmény után, vagy a helyett, de feltétlen tárgyalják a szereplőket, áttérnék a jellemek tárgyalására, megfelelőnek tartok körülbelül másfél mondatot a *Világirodalmi Lexikon*ból Karl Mayról: „Regényei sikerének titka fordulatos, kalandos és izgalmas cselekményük, s a bennük dicsőített nemes érzelmek – mint pl. baráti hűség, áldozatkézség, bátorság –, a nemes elvek, mint pl. a gyengébbek segítése, az elnyomott emberfajták (indiánok, néger) iránti érzelmes rokonszenv [...]. Másrészt a cselekményeknek motiválatlansága,²⁴⁶ folytonos ismétlődése,²⁴⁷ a pszichológiai indoklás önkényessége, az egysíkú jellemek szélsőségessége, [...] miatt műveit már az érettebb ifjúság is elutasítja.”²⁴⁸

²⁴⁴ Gyulai, 1899. 46. p.

²⁴⁵ Beöthy L., é. n. 27. p. Mellesleg itt egy újabb pont, ahol a szöveg igazában irányköltészetté válhat. (Bár mások szerint éppen Viola kapcsán emelkedik felül a költészet a politikán, itt szűnik meg a szöveg irányregénynek lenni: „a költő Viola történetével magát akarata ellen elragadtatván, csak későn vevé észre, hogy bevallott hőse- és kedvencz czimuszemélyéről, valamint kitűzött politikai céljáról is, majdnem egészen elfelejtkezett”. [Henszlmann, 1846. 11. p.]

²⁴⁶ Henszlmann Imre nem győzi hangsúlyozni, Viola hallgatóságát Réty kertjében schol sem találja elegendően motiválnak, „későbbben a’ cigány hallgatósága valamivel jobban van motiválva; azonban a’ hallgatóság már magában is inkább az eset, mint a’ kényszerűség jellemét viselvén, azzal általában csak nagyon takarékosan kell bánni, ’s kivált ott egészen mellőzni, hol az, mint itt, nincs kellőképp motiválva”. (Henszlmann, 1846. 11. p.)

²⁴⁷ Ugye, hol egy Peti cigány, hol egy Jancsi zsidó bukkan elő a kályhából. És ezzel teljesül az elnyomott emberfajták (cigány, zsidó) iránti rokonszenv is, mert némelyek az emancipáció mián a másodikat is a megaláztatottak közé veszik. Amúgy a két etnikum hagyományos (mitikus) összekapcsolásáról lásd Szilágyi Márton tanulmányát *A nagyidai cigányokról Szépliteratúrai Ajándék* 1995/3–96/1-es számában. A textust Viola fel is hozza Petivel való első találkozásakor (vö. Eötvös, 1995. 1:77. p.), miért ne lenne ez is fontos? És ne feledjük – Eötvös (akárcsak Petőfi az 1844 őszén keletkezett *A helység kalapácsa* tanúsága szerint) bizonyíthatóan ismeri a mítoszt, hiszen –, Arany *A nagyidai cigányok* című elbeszélő költeménye jóval későbbi: 1851-es.

²⁴⁸ *Világirodalmi lexikon*, 1982. 8:161. p.

Most pedig hadd folytassam Bodnár Zsigmond szavait kölcsönvéve: „Hosszú lenne elejétől végig kísérni e hármas történet folyását. Eötvös és az idők árjának szellemét talán legjobban bemutathatók, ha az egyes alakokat vezetjük néhány vonással az olvasó elé.”²⁴⁹

Koránt sincs egyetértés a szereplők tekintetében a szövegről szólók között. És a nézetek nem meglepő módon nagyrészt az irányregényről, a valóról vallott elképzelések szerint hasadnak ketté. Így lehet Eötvöst túlzónak és pontosnak tartani. Egyrészt lehet olyanokat képzelni, mint hogy a nőalakok „a magyar talajnak asszonyai, a magyar viszonyok magyarázák meg jellemöket”;²⁵⁰ vagy hogy Nyúzó és Macskaházy „tipikus alakjai a letűnt megyei életnek”²⁵¹ – nemhiába: a jeles főbíró születése helye címéért majdnem úgy viaskodtak a megyék, mint a hét görög város Homéroszért;²⁵² s mindennek tetejében Berecz Károly, Eötvös titkára is a regény szereplőinek valódiságát említi mint a szerző véleményét figuráiról: „A Falu jegyzője» alakjaira megjegyzé, hogy azok fájdalom! nem ideális, nem költött alakok, hogy azokat az élet után minél hívebben igyekeznek rajzolni, s hogy az egész a megyei életben szerzett tapasztalataink reprodukciója.”²⁵³ Másrészt lehet úgy is gondolni, hogy a „Nyúzó-féle szolgabírói alakok lehetetlenek voltak, a táblabírák, a vármegye urai [...] nem lehettek annyira kegyetlenek, mint Eötvös rajzolja”;²⁵⁴ elhinni, a cím szerinti regényhős dróton mozog, netán en bloc gyanúba vonni a szerzőt, hisz „már nevelése és természeténél fogva sem tudta úgy beleélni magát a nép cselekvés és beszédmódjába,”²⁵⁵ s ezért alakjai szájába olyanokat ad, amik nem illenek az illetőhöz.²⁵⁶

Azonban most nem ez (a kettőzés) számít, hanem az, ahogy a szereplők mintegy természetesen két csoportra oszlanak. Attól tartok nem fog senkit sem meglepetésként érni, ha azt mondom, vannak a jók és vannak a rosszak; bátor a részletekkel lehetnek zűrök (első olvasatomban az üveges az ellenségnél állt), nem beszélve arról, jópár személy (főispán, Rózsai, taksonyi főorvos etc.) besorolhatatlansága azonnal felbillenti a rendszert. Voinovich Géza persze nem bizonytalankodik ennyit, szerinte a helyzet világos. „A jó és rossz tulajdonságok

---

²⁴⁹ Bodnár, 1905. 31. p.

²⁵⁰ Lázár, 1905. 84. p.

²⁵¹ Bán, 1902. 22. p.

²⁵² „Nyuzó a’ főbíró szinte főszerepet visz a’ jelen regényben. .... De erről hallgatok; lehetetlen az illy emberről másképp, mint csak keserűn szólani, annál inkább, mert a’ megyében, hol lakom, már találtam hasonmására. . . . Meglehet, nyájas olvasóim, mik e’ hon ötvenkét megyéiben elhintve vannak, szinte így jártak a’ maguk részéről.” (Kelmenfy, 1846. 105. p.) „És e terhes hivatalt Eötvös oly férfi kezébe tette le, a minők hazánkban számosan lehettek; mert nem egy vármegye követelte magának azon privilégiumot, hogy a költő az ő szolgabíráját másolta le. Fehér, Heves, Bihar, Szatmár és mások vetekedtek azon dicsőségen, hogy Nyúzó szolgabíró ur az ő kebelökből került ki; pedig a regény elolvasása után senkisé fogja irigyelni tőlük e dicsőséget.” (Bodnár, 1877. 31. p.)

²⁵³ Berecz, 1898. 63. p.

²⁵⁴ Bodnár, 1905. 27. p.

²⁵⁵ „Ő, a népet oly igen szerető, lelkes bajnoka a népjognak, népfenségnek, elfelejtette tanulmányozni apróra megvizsgálni szeretete tárgyát.” (Beöthy L., é. n. 28. p.)

²⁵⁶ Gyulai, 1899. 48. p.

nem fonódnak össze ez alakokban, hanem vagy a gonoszság túlnyomó bennök, vagy a jóság. Ezért van, hogy első tekintetre úgy látszik, mintha valamennyien két táborra szakadnának: a gonoszak- és jókéra. A gonoszak a kiváltság őrei, tőlük szenvednek a jók. [...] Viola tisztára ártatlan, Tengelyi csupa léleknesség; Macskaháziban nincs semmi jó, Nyúzóban sincs, ha csak az nem, hogy ittassága révén szabadul meg Viola.”²⁵⁷ Bodnár Zsigmond korábban úgy látja, s ezt még tegyük el későbbre, hogy Macskaházy osztálya – az 1848 előtti ügyvédek – sötét vonásokkal van lefestve, s ennek megfelelően az elbeszélés mártyrja a derék Tengelyi. „Ezt nem csupán a regény tárgya követelte, [...] hanem azon erkölcsi tapasztalás is, hogy a hol legnagyobb a demoralisáció, rendszeren ott lépnek fel a Messiások.”²⁵⁸ Szabó Dezső részben ezen kekeckedhet, mikor azt írja, „hogya a pszichológiai iskola valamelyik híve szemlét tartana ezek felett az alakok felett, sokszor fejcsóválásra kényszerülne. – Tulzás, karikatura, groteszk, lehetetlenség – hangzanék fel sokszor ajakán. És középiskolai gyáripárunk valamely sikerült zsenije [...] így berregne mutatványt tanárjából: – A Falu jegyzője rossz regény, mert alakjai képtelenek: [sic] Vilma például egészen angyal, Rétyné egészen ördög, már pedig az életben etc. –”²⁵⁹

Alig láthatóan jelenik meg Viola, írtam korábban, s ezzel mutatható egy feltehető ok erre a tagoltságra. Tudniillik abban, hogy a szereplők természetesnek látszó módon bomlanak két részre, ludas lehet egy helyenként tettenérhető manipulálás az olvasó együttérzésére, szimpátiájára. Így a III. fejezet végén a narrátor behelyezkedik szereplője helyzetébe, legalábbis igyekszik nem tudni többet az ábrázolt világról, mint amit ő láthat, ráadásul teljesíti a feltevése szerinti óhaját is: „Minden hallgat. Az éj sötét s kedvetlen, mint októberben lenni szokott. A tiszta napnyugot után mindig több föllegek vonulnak össze a láthatáron, s a téren hosszú sőhajokban lejt át az őszi szél, hideg érintése alatt a fák gallyai s levelei remegnek. Csak itt-ott egy csillag, mely néha a föllegekből kiragyog, s a távol mezőn fellobogó pásztortüzek terjesztenek kis világot a tárgyak felett. [...] s csak távol kutyaugatás, mely a faluból hallatszik, s egy messze pásztortűznél fölhangzó dal, melynek egyes hangjai a kertig hatnak, szakítják félbe az éj csendjét – midőn az árokból, [...] egy férfi emelkedik fel. Ha nem lenne is setét, arcát és termetét széles kalapja s a nagy bunda, mely vállain függ, eltakarnák. A férfi, [...] miután bizonyossá vált, hogy senki sincs a közelében, halkán kilép az árokból, és sebes léptekkel a mezei tüzek egyike felé veszi útját. De hagyjuk őt magára – úgy látszik, maga is ezt kívánja – [...]”

Eddigre pedig, hogy teljesen úrrá lett felettem a *Winnnetou* központú szöveg, nem csak a cselekményvezetésben illetve a szereplők jellemében, de számos más dologban is egyezést

---

²⁵⁷ Voinovich, 1903. 232-3. p.

²⁵⁸ Bodnár, 1877. 33. p.

²⁵⁹ Szabó, 1920. 24. p.

találtam. Hát kérem, lett itt napokig erdőn, réteken s posványon keresztül lovaglás, nyomkövetés,²⁶⁰ kínzó vallatás a törvényszékből, Tengelyiből Old Shatterhand, a zsványok átalakultak indiánokká.²⁶¹

Ezekért, és azért, legyen végül kevéssel még jobban körülhatárolt a némely más, romantikus szöveg, hozható elő ismét Wéber Antal, aki a regényépítkezés szemügyre vétele után következő bekezdésében így folytatja: „A regény stílus- és cselekményrétegeiben érdekesen elegyednek a korabeli regényírás s általában a széppróza különböző sajátosságai. A romantikus társadalmi regényből veszi a cselekményt előrelendítő intrikák motívumait, Rétyné és Macskaházy nagyravágyásából és kiszámított prókatori cselvetésből összeálló plánumai, tehát a szereplők egy részének gonoszsága mögött rejlő indítóokok jellegzetesen a XIX. század első felének eszköztárából valók, [...]. Az ellenpontoszó, kontrasztos szerkesztésmód szabályai szerint Tengelyi és az ifjú szerelmesek képében a némileg elvont és ezért enyhén idealizált erkölcsi tulajdonságok jelennek meg. Ugyancsak a szabályos kompozícióhoz tartozik az, hogy a bűn üldözi, méltánytalan szenvedésekbe hajszolja az ártatlanságot, s ennek fejében a rossz bűnhődése, illetve az erkölcsi elégtétel vagy felmagasztosulás fejezi be ezeket a cselekményszaklatokat.”²⁶²

Talán a pontosság (vagy a sajátos egybeesések száma) még azzal növelhető, ha hozzáteszem, Karl May neve feltétlen magával vonja James Fenimore Cooperét. Vele ráadásul életrajzilag is több kapcsolat rendelhető Eötvöshöz; művei az izgalmas események láncolatát kereső olvasó számára szintén lebilincselő olvasmányok; és irodalomtörténeti tény, Eötvös segített James F. Cooper *The pathfinder* című regénye fordításában Vachott Sándornénak.²⁶³

---

²⁶⁰ „Erdő közepén voltak, utat veszítve, s [...] János [...] Csavargós után tovább ballagott, ki minden fát meg nézve letördelt, vagy az úton keresztbe tett ágakat keresett, mikkel a szegénylegények az erdőben útjaikat megjelölik.” (Eötvös, 1995. 2:294. p.)

²⁶¹ Ugye, a rabló-pandúrosdi mítosz, azaz népünk eleve szimpátiája a zsványokkal már bizonyára ekkor is működött, és többek közt ettől a szövegtől működhetett tovább. A két csoport közös lakóhelyére szinte utalnom sem kell – de ha mégis szabadna: kis hazánkban, ott, hol Sobri Jóska lakott, most a bakonyi indiánok töltik a nyarat.

²⁶² Wéber, 1974. 10. p.

²⁶³ James F. Cooper: *Az útmutató* – beszélei után az ifjúság számára báró Eötvös József utasítása szerint átdolgozta Vachott Sándorné Csapó Mária.

III. Csak a gond, a munka

A falu jegyzőjét ma már nehéz olvasni. Ettől még nem beszélek arról, válhat-e (esetleg újra) népszerűvé – de olvasni mindenképpen nehéz. És (ezért is) a befogadónak résen kell lennie, folyamatosan.

Elég visszalapozni az úgynevezett ars poetika utolsó mondatához, melynek, ha helyesen számoltam, kettőspont utáni részében 14 tagmondat van, ehhez tessék hozzáadni az – ismét, ha nem vétem el – 16 előtte lévő tagmondatot, akkora összeget kapunk, ami méltán indokolja az eötvösi körmondatok hírhedségét. Ha pedig ezt összevetjük az általános nyelvtani műveltségnek talán tekinthető *Kis magyar nyelvtan* többszörösen összetett mondatra hozott művészi szerkesztett példáival, melyeknél a leghosszabbnak van 20 tagmondata, érezzük az egyszeri olvasó szorultságát. (Még akkor is, ha nem kell a mellé/alárendelő viszonyokról ábrát, vagy jobban mondva lepedőnyi térképet készítenie, mert viszont értenie, mi van az egyes részekben, nyilván szükséges.)

Nyilván ennek köszönhető, hogy három rövidített kiadás is készült belőle. Azonban összevetve a három rövidítést, három különböző módszert találhatunk, vagyis azt mégsem lehet egész pontosan tudni, tulajdonképpen mi is a fő nehézség – kinek mi.

A legelső rövidített iskolai kiadás 1923-ban jelent meg, sajtó alá rendezte Szomolányi József, kegyesrendi tanár. Talán ő az, akinek legkevésbé volt hajlandósága a vágáshoz: például amikor kénytelen kicsípni a cserepesi tisztújításból azt a részt, ahol a „vendégek kártyázva és hangos vitákba merülve várják a főispánt”, szögletes zárójelben lévő összefoglalója végén felkiált: „De lássuk a regényt!”²⁶⁴ Szövege (a feltehető szándék szerint) nem az egyes mondatokon változtat, s nem igazán lehet találni olyan egységes rendezői elvet sem, amely irányítaná mit hagy el; úgy tűnik, összesen a mennyiséget akarta csökkenteni – mindenből meghagyni valamennyit & elvenni egy keveset: „Ez a kiadás az eredetit mintegy felére rövidítette. A regényt minden eredeti tulajdonságával együtt próbáltuk beszéltetni az ifjúsághoz.”²⁶⁵

A második szemelvényes kiadás 1959-ben (és még négyszer) jött ki, a sajtó alá rendezés és a válogatás Kanizsai-Nagy Antal munkája. Nála határozott koncepció irányít, s ezt, rövidítése elvi alapjait, elmondja az utószóban. Itt el lehet különíteni külső és belső okokat. A külsőek: „*A falu jegyzője* megszeretését jobban szolgálja az ilyen rövidített kiadás”; ugyanis a regény bizonyos részeletei „a mai tanulóktól már meglehetősen távol esnek, s objektíven is kissé avultnak hatnak”; és egy gyakorlati megfontolás – „a papírtakarékosság igénye.”²⁶⁶ A

---

²⁶⁴ Szomolányi, 1923. 77. p.

²⁶⁵ Szomolányi, 1923. iv. p.

²⁶⁶ Kanizsai-Nagy, 1959. 269. p.

belsőek pedig úgy alakultak, hogy a „regény szövedékét” négy fonalra bontotta (a feudális megye élete, alakjai; a jobbágyság helyzete; a szorosan vett történet; a fiatalok szerelme), és így a szelektálás durvasága úgy nőtt, ahogy a szálak egyre kevésbé szolgálják fiatalságunk szocialista emberré nevelését.²⁶⁷ Mindazonáltal a mondatok itt is – amennyiben megmaradnak – (a feltehető szándék szerint) változtatás nélküliek; leginkább egészben kerülnek összefoglalásra a kiesett fejezetek.

A legutolsó átdolgozott szöveg két kiadást élt meg, a stilizálás és a rövidítés Majtényi Zoltán munkája. Először a Móra Kiadó gondozásában jelent meg 1978-ban, majd 1992-ben az Editorg Kiadónál, mindkétszer a borítón Eötvös József: *A falu jegyzője*, ám belül „a stilizálás és rövidítés” miatt © Majtényi Zoltán. Ennek megfelelően itt (a feltehető szándék szerint) már semmi sem marad úgy, ahogy az eredeti(k)ben van, a mondatok fel vannak tördelve, át vannak írva; nem önálló egységek hiányoznak, állandóan maradnak ki dolgok. Majtényi két dolgot akart: „Először: »nyolckötetes vezércikk« helyett egykötetes regényt. Másodsor: pongyolaságtól mentes, érthető szöveget, jó magyar stílust.” Szerinte „Eötvös bőbeszédűsége hajlamos, mondandóját nem fogalmazza meg élesen és világosan, hanem inkább mellékesen öleli fel. Egy-egy mondatával annyi tény, részletet karol át, hogy a figyelem utat vesz köztük. Bonyolultságát még növelik a csaknem fölösleges hasonlatok, a burkoltan ironikus célzások is, amelyek közül az alap gondolatot igen fáradságos kihüvelyezni.”²⁶⁸ S mivel a mai olvasó „nagy körültekintéssel szerzett, hangszerelt és csendített nyelvi zenéket hallhat Arany János²⁶⁹ és a Nyugat korszaka óta”,²⁷⁰ Majtényi a maga részéről kötelességének érezte²⁷¹ „a megkérgesedett nyelvezet, a vetemedett mondatok, a szüette szavak műemlékvédelmi állagmentését”; két Jósika regény szóról szóra való lefordítása után az „olvasók hálás biztatására”²⁷² nekigyürkőzött két Eötvös műnek is. Le kellett faragnia bizonyos kinövéseket – nemcsak „szóburjánokról van szó, kigyomlálható újdonság gízgázról, hanem parazita folyondárokról, amelyek elszívják

---

²⁶⁷ Az első szálhoz tartozó részletek jóformán hiánytalanul megmaradtak; a jobbágyság helyzetét ábrázoló részletek „Eötvös érzelmes filantrópiája” miatt már nem voltak annyira megfelelőek; a szorosan vett történetből mindaz, ami „igazán élő, sőt izgalmas,” megmaradt, ám „az avultnak, sőt naivnak” érzett részek kiestek; a mondanivalót a negyedik szál elhagyása csonkította meg legkevésbé. (Kanizsai-Nagy, 1959. 269-270. p.)

²⁶⁸ Majtényi, 1978. 401. p. Pontosabban Sötér István szerint – ő ugyanis majdnem szó szerint ezt írja monográfiája a *Magyarország 1514-ben* stílusáról szóló részében. Vö. Sötér, 1967. 200. p.

²⁶⁹ Arany János (1817–1882). 1840-től aljegyző Szalontán. „Az 1834–44-es országgyűlés után a maradiak és a szabadelvűek ellentéte fokozódik. Arany egyre nagyobb figyelmet szentel az 1845-ös tisztújításkor kiéleződő pártviszályoknak, s *Az elveszett alkotmány* (1845) címmel hozzálat költői ábrázolásukhoz. A Kisfaludy Társaság pályázatot hirdet vígeposz írására. Arany beküldi művét, és elnyeri a díjat”. (Szegedy-Maszák et alii, 1986. 331. p.) (Arany & Eötvös szövegét többen összekapcsolták, az *Irodalomtörténetben* például Várdai Béla *Százéves vármegye-szatírúk* címmel emlékezett meg. Lásd *It*, 1946. 24-7. p.)

²⁷⁰ Majtényi, 1978. 400. p.

²⁷¹ „Hol van arra manapság idő, hogy a tüstént fölfogható információkhoz szokott olvasók türelmesen végigböngésszenek egy-egy ilyen tartalmilag nagyigényű, de ágas-bogas és nyelvtanilag tökéletlen körmondatot?” (Majtényi, 1978. 398. p.)

²⁷² Majtényi, 1992. 407. p.

az élő növény nedveit, megfosztják eredeti szépségétől”; ritkított, ahol „– másik hasonlattal²⁷³ – a fától nem lehetett látni az erdőt”.²⁷⁴ Minden egyes esetben képzeletbeli nyomozást folytatott a körmondat keletkezése után, s mihelyst feltalálta a szerző *valódi* mondanivalóját, mint-hogy ő maga nem tudta olyan helyesen kifejezni, könnyen érthetővé fogalmazta át. A számára fontos mondanivaló olyannyira hevítette, hogy azt lelkesen tisztogatta meg „a ráfonódó nyelvi bojtorjánoktól” – nyesegette „józan mértékére az olykor túlságosan körülményeskedő magyarázkodást, [...] az indokolatlan lelkendezést.”²⁷⁵ Majd végül ezt mondja: ami létrejött, tapintattal „és igyekezettel megtisztogatott nyelv, annyi bizonyos. Sőt: alázattal! [...] Nem gátlástalan purizmusból akartam új életre támasztani ezt a művet, nem cseréltem ki teljes építőanyagát, mint Schulek Frigyes a Mátyás-templomét. [...] A jelenlegi szöveget tiszta lelkiismerettel vallhatom eötvösinek, ha nem is Eötvös szövege teljes egészében.”²⁷⁶

Meglehet, így látja, de ettől még nem értem, miért kell ennyire bántón fogalmazni. Az ilyen szavak szerintem hétköznapi olvasó embernek még egy kritikustól is durvának hatnának, élesebbek, mint amit a magyar tudományos illem előír, nemhogy attól, aki alázattal változtatja a regényt. Persze, változtasson, de ne vallja egy percig se, hogy a szöveg eötvösi. Vagy beszéljen így, de ne írja át. A kettő nekem mindenesetre sok. (Ezt az eötvösit egyébként egyáltalán nem értem, ha az eötvösi szöveg olyan csapnivaló, amilyen, s változtatni kell, akkor az átírt miben lehet még [mindig] eötvösi?) És végképp ne kerüljön a könyv borítójára Eötvös József neve minden más megkülönböztetés nélkül.

Az is figyelemre méltó, Eötvös és Arany korszakának elkülönítése nem az egyetlen érve, mellyel csúsztatva kicsinyíti le a szerzőt (pontosabban: érvei általában ilyenek – nem akarok a kákán is csomót keresni, de Szerb Antalt is nyugodtan átfogalmazza). Szerinte egyértelműen kiderül a szerző egykori titkára, Berecz Károly visszaemlékezéseiből: „A remekmű néhány hónap alatt, diktálással készült.”²⁷⁷ Ehhez hozzászámítja, hogy ezt „a regényt olyan ember írta, aki gyermekkorában még alig tudott magyarul”, sőt még az egyetemen is minden „tárgyból »eminens primus«, [...] csak éppen magyar nyelvből és irodalomból »eminens 10-us«”,²⁷⁸ majd megállapítja: a „regény, bármennyire is remekmű, nem hibátlan. [...] A gondolat nem mindig kristályosul a legpontosabb kifejezéssé, az egyedül odaillő szóvá. Nemegyszer

---

²⁷³ Kritika ide vagy oda, az írásra reflektálni, kivált a hasonlításra, épp Eötvös egyik olyan szokása, amit Majtényi kivágandónak tart – például Sós-kuty jellemzésénél nemhogy a reagálás, de a hasonlat egésze elmarad (vö. Eötvös, 1995. 1:125; Majtényi, 1978. 83. p.).

²⁷⁴ Majtényi, 1978. 399. p.

²⁷⁵ Majtényi, 1978. 400. p.

²⁷⁶ Majtényi, 1978. 402. p.

²⁷⁷ Majtényi, 1978. 397. p.

²⁷⁸ Majtényi, 1978. 395. p.

feloldódik a terjengős körmondatokban.”²⁷⁹ Hangsúlyozom, mindaz amit felsorol, igaz lehet, s nem zárhatjuk ki, hogy *A falu jegyzője* diktálás útján keletkezett. Különöst, ha tekintetbe vesszük, amennyiben nagyon keresünk, a szóbeliség egyik legfontosabb elemét, a lexikai párhuzamosságot egyértelműen felfedezhetjük a szövegben. Jelesül ugyanazokat a szóelemeket néha eltérő környezetben lelhetjük fel, így például a tájismeret szükségességének felemlítésével két helyen találkozunk, előbb a XX. fejezet elején, Zsuzsi és segítői Violát értesítő útjuk kezdetén, később a XXIX. fejezetben, Tengelyi éjjeli kalandjakor, amikor Violától venné át elrablott irományait: „A hold első negyede [...] a ködfátyolon nem hathatott keresztül, s valóban magyar pásztoreMBER tájismerete vala szükséges, hogy e roppant síkon irányát el ne veszítse”; „Esős, novemberi éj vala, az égen nem látszott egy csillag sem, a tájon setéség terült el, s Tengelyinek egész tájismeretére vala szüksége, hogy a keskeny úton, mely kertek között a mezőre vezetett, tovább ballagva, árokba ne essék.”²⁸⁰ Mégis. Berecz Károly visszaemlékezéséből a pár hónapos szónoklásnál aprólékosabb műgondra is lehet gondolni, hisz ott számtalan valódi írásbeli munkáról olvashatunk,²⁸¹ az pedig egészen biztos, hogy Majtényi Zoltán arról végképp elfelejt beszámolni, szerinte mit csinált a szerző az 1865-ös második kiadás előtt, mi indokolja a két edíció közötti derekas változásokat, és ezek miként jöttek létre, vagyis miért írhatja például Császár Elemér egyenesen ezt a szerző alkotási módszeréről: „Eötvös nem dolgozott könnyen s műveinek formájára is sokat tartva, azokat gondosan csiszolta, simította.”²⁸²

Majtényi Zoltán azt mondja, bár borsódzik a háta a brassóvárosi megkövesült magartalanságoktól, nem irtotta ki őket írmagostul. Csak azért hagyott belőlük mutatóba egyet-

---

²⁷⁹ Majtényi, 1978. 396-7. p.

²⁸⁰ Eötvös, 1995. 1:271-2. p.; 2:138. p.

²⁸¹ Berecz Károly *A régi „Fiatal Magyarország”*. (Emlékezések, vázlatok) című művében 1872-ben így ír Eötvös irodalmi munkamódszeréről, illetve *A falu jegyzője* keletkezéséről: „Eötvös igen könnyen s gyorsan dolgozott s a mellett, hogy sokat írt, folyvást sokat olvasott. Minden lipcsei könyv-vásárkor láda számra rendelte meg a könyveket, melyekből tömérdek jegyzetet csináltunk. [...]

Sokoldalú irodalmi munkásságát naponként, fölváltva, gyorsan s csaknem pihenés nélkül folytatta. Midőn Szalay László s később Csengery Antal szerkesztette a »Pesti Hírlap«-ot, a politikai zurnalisztikában is tevékeny részt vett. Írt akadémiai emlékbeszédeket, s nevezetesebb alkalmakkor otthon készült országgyűlési beszédeire. Ugyan ekkor írta a »Falu jegyzőjét« is s néha néha apróbb szépirodalmi dolgokat. Ha rövid napi sétájából visszatért, mintha pótolni akarná az elvesztett időt, a lépcsőkön csaknem rohanva jött fel, hogy félbehagyott munkáját mielőbb folytathassa. A munka nála nemcsak kötelesség, de élvezet s valódi életszükség volt. Reggeli hat órakor már dolgozott, gyakran esténként is lámpafénynél s mindamelllett többször sajnálkozva említette: hogy az idő mily gyorsan elrepül, s az ember élete mily rövid, egész életen át alig végezhet valamit!

A »Falu jegyzője« írását pihenésül vette s minthogy ezt többnyire tollamba mondva dolgozta, öltözése s mosdása közben rendesen ezt vettük elő, s míg öltözött, haját rendezte s. a. t. folyvást diktált s a lapok szépen teltek; és így az öltözéssel más emberfiánál elvesztett időt is meggazdálkodta. Vagy ha valamely nehezebb, fejtörő munkában kifáradt, szivarra gyújtott, felült az ablak párkányára s míg szórakozva az utcára ki-kitekintgetett, a »Falu jegyzője« kedvelt alakjairól, Peti cigányról, Violáról s. a. t. a legérdekesebb dolgokat diktálta tollamba. És ha egy-egy mély reflexio, vagy megragadóbb költői hasonlat – melyekkel művei elvannak halmozva – merült föl lelke mélyéből, meggyőződéstől s lelkesedéstől áthatott hangja egészen ünnepiessé vált s míg szép fejét büszkén fölemelé, szeme a lelkesedés tüzetől ragyogott.” (Berecz, 1898. 61-3. p.)

²⁸² Császár E., 1939. 160. p.

kettőt, mert gyökeres kigyomlálásukat már hamisításnak érezné.²⁸³ Csakhogy abban a szerencsétlen helyzetben van, hogy a *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847-es második számának *A falu jegyzőjéről* szóló bírálata az 1845-ös első edícióból kiemel 17 darab nyelvhelyességi példát. Mert így pontosan ellenőrizni lehet, miként hagyott a vehemens átíró mutatóba, ráadásul pedig elég pontos képet alkothatunk Eötvös nyelvéről és munkamódszeréről.

A 17 példából az 1865-ös kiadásban egyet nem találtam meg – ebből a mondatból ugyanis Eötvös az átírás során törölte a gondolatjelek közötti közbevetést;²⁸⁴ három darabot megváltoztatott a szerző, a többit viszont ugyanúgy hagyta. Majtényi Zoltán átdolgozott szövegében az egy eleve megtalálhatatlanon túl még hiányzott másik öt (három olyan, ami megváltozott 1865-re); hat ugyanúgy maradt; ám az öt megváltoztatott még véletlenül sem lett olyan, mint ahogy azt a *Magyar Szépirodalmi Szemle* bírálata javasolta.

Eötvös például így írt át (szögletes zárójelben Majtényi verzióját adom): „110.l. »Most menj a betegekhez, én addig Vándoryért futok, jól érti magát a betegekénél,« e helyett: *ért a betegekhez*, vagy *jól tud bánni a betegekkel*. Érti magát, az az jártas a tudományokban.” – „én addig Vándoryért futok, ő fél orvos” – [„én elfutok Vándoryért, ő félig-meddig orvos...”]²⁸⁵

A *Szemle* még ilyen – Eötvös által nem átalakítottakat – helytelenít: „39.l. »Ki az, ki nem nevet embertársai szenvedéseire? a gyermektől, ki társának játék közt *lábat tart alá*, hogy megbotolják, a férfiug, ki a lábalá tartásokat nagyban úzi.« Lábat valaki alá (inkább elé) tartani, ezt a játszó magyar gyermekek így mondják: *gáncsot vetni*.” [„lábukat tartják pajtásuk elé”]²⁸⁶ – „91. l. »Mit *bánja* ön a mi *bajainkat*, ha koldus botra jutunk is.« Bán valamit: sich um etwas bekümmern: *valamivel törődni*, nem pedig *valamit bánni*.” [nincs változás]²⁸⁷ – „116.l. »Peti, nekünk nincs időnk, hogy itt a világ igazságtalansága fölött *álmélkodjunk* (*kéjfakad, zúgolódik*); talán akad egyszer alkalom a visszafizetésre, akkor *majd megadjuk mostani bajaink árát*.« Az az *bosszút álljunk vett sérveinkért*, vagy *bajainkért*. Megadni valaminek árát, ezt teszi: *meglakol*.” [„nincs időnk, hogy itt a világ igazságtalanságai fölött álmélkodjunk! Talán egyszer akad alkalom és megfizetünk értük”]²⁸⁸ – „133.l. »Befogadták szegény feleségemet, az isten fizesse meg nekik, ’s megtarták életemet, *azért majd én köszönök*,« e helyett: *azt majd magam hálálom meg*. *Köszön* a határozatlan alakban: *grüßsen*, a határozottban pedig: *sich bedanken*.” [„sok köszönettel tartozom”]²⁸⁹ – „224.l. »a zsidó a másik szobában ismét két három bókot *csinált*.« – 74.l. »kit az istenek gyűlölte, abból nevelőt csináltak.« Ezen igének jelentménye: *csinál*, a magyarban sok-

²⁸³ Ennyiben különbözik Schulek Frigyes Mátyás-templomától.

²⁸⁴ Vö. *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 23. p.; Eötvös, 1845. 1:165. p.; Eötvös, 1865. 1:137. p.

²⁸⁵ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 23. p. – Eötvös, 1865. 1:91. p. – Majtényi, 1978. 49. p.

²⁸⁶ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 22. p. – Majtényi, 1978. 23. p. (vö. Eötvös, 1865. 1:32. p.)

²⁸⁷ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 22. p. – Majtényi, 1978. 40. p. (vö. Eötvös, 1865. 1:74. p.)

²⁸⁸ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 23. p. – Majtényi, 1978. 52. p. (vö. Eötvös, 1865. 1:95-6. p.)

²⁸⁹ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 23. p. – Majtényi, 1978. 63. p. (vö. Eötvös, 1865. 1:110. p.)

kal szorosabb korlátok közé van fűzve, mint a latinban és németben, s leginkább csak kézzel fogható, nem pedig szellemi munkásság kifejezésére használtatik. A magyar nem mondja: bókot csinál, nevelőt csinál, jó napot csinál, tréfát csinál stb. hanem így szól: hajt bókot, nevelővé teszlek, üssünk vagy csapjunk egy jó napot, úzzunk vele tréfát, stb.” [nincs változás]²⁹⁰

Gondolom, mindezen csinos példákkal alátámasztva látszik, az egyetlen biztos ami mondható: ahány ember, annyi nyelv (kinek mi). Bár el tudom képzelni Majtényi Zoltán háta mennyire borsódzott, de ettől függetlenül, az, hogy menetrendszerint a *Szemle* kritikásától eltérőt tart helyesnek – természetesen vegyük ide Eötvöst is – elsősorban a különböző világokról, és nem az egy igazságról szólhat. Meglehet, nagyon kellett koncentrálnia, ne tépjen ki mindent, de végül félek, a *Szemle* őt nagyjából ugyanolyan szigorúan megszóráhatná, magyarsága iránt igen sok észrevétele lehetne, „s nyelvét magyarosnak és correctnek”²⁹¹ nem mondhatná. Az adatok azt adják, nemhogy mutatóba hagyott egy-kettőt, de a *Szemle* nyelvszemlélete alapján a hibák javát nem javította, és ha mégis, akkor se megfelelően. Ettől látható át a ’ki használ helyesebb kifejezéseket’ vita parttalansága (jó példa erre, ahogy a *Gaia-Sajtószemle* 1996. október 11-i számában a szerkesztő a Nyelvőrőség rovatban megrója Grétsy Lászlót, aki a „Kossuth Rádió szeptember 29-i vasárnap reggeli nyelvi öt percében [...] a hirdetésekkel kapcsolatban szlogent és óriásposztert emlegetett. Nem ismeri a jelszó és óriástábla szavainkat.”²⁹²), és amitől tartok, így nagyjából bárki – tekintve az eltérő nyelveket – bármikor megszólítható. A *Magyar Szépirodalmi Szemlének* pontosan ezen kirekesztő véleménye ellen emel szót a *Pesti Hírlap* 1847. január 17-én: „S az is igen hibás tan, melly valamelly mondat’ magyarsága fölött pálczát tör, mivel más nyelvben hasonló kifejezés van. Csatlakozik p. o. bíráló, ha azt hiszi, hogy *valakinek szemébe vagy szemé közé nevetni* nem magyarul van, mivel a’ német ezt hasonlón fejezi ki;”²⁹³ Mindezért, talán, inkább, fel kéne adni ezt a megróvó hozzáállást – ahogy Kukorelly Endre írja valamivel árnyaltabban: „A múltkor egy idősebb úr megjegyezte, csupa szeretetből, hogy és-sel ő nem kezd mondatot, valamint tulajdonnevek előtt nem használ névelőt. Amihez csak azt lehet hozzászólni, hogy helyes, jól teszi, ne tegye, mert minimum ennyire más az élet, mint az irodalom, de hogy maximum mennyire más, olyan határok nincsenek is.”²⁹⁴ És éppen ezért fáj nagyon a szívem a *Szemlé*ért, én így tényleg nem akarnék ellene lenni,

²⁹⁰ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 24. p. – Majtényi, 1978. 103. p. (vö. Eötvös, 1865. 1:185. p.); Majtényi, 1978. 34. p. (vö. Eötvös, 1865. 1:60. p.)

²⁹¹ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 22. p.

²⁹² *Gaia-Sajtószemle*, 1996. 300. szám.

²⁹³ *Pesti Hírlap*, 1847. 814. 37. p.

²⁹⁴ Kukorelly, 1991. 87. p.

hiszen felettebb nem tetszik, amilyen támadást kapott,²⁹⁵ de mit tehetnék, ha egyszer tényleg nem értek vele egyet.

Ez az egész átírás kérdés pedig (túl a – számomra – botrányon) annyiban érdekes, amennyiben Majtényi Zoltán fő gondja az, hogy „Eötvös bőbeszédűsége hajlamos, mondanóját nem fogalmazza meg élesen és világosan, hanem inkább mellékesen öleli fel. Egy-egy mondatával annyi tény, részletet karol át, hogy a figyelem utat vesz köztük. Bonyolultságát még növelik a csaknem fölösleges hasonlatok, a burkoltan ironikus célzások is, amelyek közül az alapgondolatot igen fáradságos kihüvelyezni.”²⁹⁶ Illetve „Eötvös híres körmondatait éppen

---

²⁹⁵ A *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1. számának Regény-irodalom bírálata az irányköltészet megvalósultságára kérdez rá meglehetősen óvatosan – „Mert a mi ezen műben valódi költői, az nem a falu jegyzője s ennek köre: ez egész csoportozat jellemrajza nagy költői becsnel nem bir; Erzsébet asszony és Vilma, Réty és Rétyné, Macskaházy és Ákos, és Etelka, nagyobb részint régen ismert regényalakok, vagy határozatlan vagy torzított jellemekkel, amit szerző érezni látszik, mert habár ezen csoportozata kezdetben a főszereplő, mégis mellékesé válik mindnyája – Viola, Zsuzsi, Liptákné és Peti, Kislakyék, és Nyúzó, Keniházy mellett, kik a valódi költészet bélyegével vannak megjegyezve, egyediségök plasticai határozottsággal van rajzolva, újabb tanúi a szerző teremtő lángeszének. Nem kevésbé mesterileg ecsetelte a költő a statarium bírát, s a tisztválasztás előkészületénél előforduló személyzetet, az ildomos főispántól s angoloman Bántornyai Jamestől fogva egész Szlacsanekig, a jószágigazgatóig, és főfisztelendő Zsolvay esperes úrig: mind ezek kevés vonással oly mesterileg vannak jellemezve, hogy velők mindjárt, mint régi ismerősökkel, találkozunk.” (*Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 1. 6. p.) – zárlatra ráadásként (joggal) vörös farok: „B. Eötvös József korsót kezdett készíteni, melyből keze alatt gyönyörű diszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a mások oltárára tétessék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban az istennőnek az 1845-dik év.” (*Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 1. 9. p.)

A *Pesti Hírlap* 1847. január 14-17-i válasza ezekkel nem foglalkozik, mindössze hevesen védelmébe veszi az irányköltészetet, Eötvöst, vagyis cselesen válaszolatlanul hagyja a *Szemle* felvetéseit: „Mert ha például felállítjuk, hogy a’ regénynek politikával foglalkozni nem lehet, ez azt teszi, hogy a’ regénynek nem szabad az embert feltüntetni a’ socialis intézetek közt. Mi ezt nem tartjuk. ’S mit tesz, miről annyit beszéltek, a’ költői igazságszolgáltatás? Az erkölcsiség’ e’ kivánatát miért követeltek a’ regényírótól, ha a’ művészet önmagának célja? Mi nem tartjuk a’ művészetet valami az élettől egészen különvált s’ annyira fölülteálló dolognak, hogy vele erkölcsi vagy társadalmi viszonyok’ felvilágosítására élni szabad ne legyen; sőt erősen hisszük, hogy a’ ki munkáiban a’ költői leírás és művészi formán kívül még egyéb célta magának ki nem tűz, nem érdemi, hogy művészek tartassék.” (*Pesti Hírlap*, 1847. 812. 30. p.)

Majd később rossz ízű kölcsönös vádaskodás alakult ki. Február 11-én ezt írja a *Hírlap*: „A’ »M. Szépirodalmi szemle« 6-ik számában ezt olvassuk: »A’ P Hírlap azzal igazolta a’ minap a’ Falu jegyzője’ nyelvhibáit, hogy nálunk (t. i. a’ Szemle) is nyelvhibákat gondolt fölfedezni.« Minő elferdítése állításainknak. A’ P. Hírlap a’ Falu jegyzője’ stylusáról egészen más dolgokat mondott, ’s önök’ nyelvhibáit, mellyekkel azóta is telve van lapuk’ majd minden száma, csak azért említé meg, hogy annál tisztábban álljon a’ közönség előtt, mikép’ önök a’ magyar nyelvben nem jártasok annyira, mint olly bírálótól várná az ember, ki nem restel egy egész bírálaton keresztül apró nyelvhibák’ kutatásával foglalkozni.” (*Pesti Hírlap*, 1847. 828. 94. p.)

Még a Junius 5-i *Életképek*ben Bélteky Kázmér is durván nekirohan a *Szemlének*, szerzőit egyoldalúnak nevezi, meglehetősen becsmérli az egész lapot. A *falu jegyzője* bírálata kapcsán így ír: „Miután bíráló az irányköltészetéről nézetét elmagyarázza, áttér a’ regényre, ’s erről olly röviden és zavartan, mint ujdonságíróink szokták, elmondja, mi neki a’ regényben tetszik és nem tetszik, a’ nélkül, hogy az olvasót, mint jogosan várni lehet, a’ regény gyöngébb ’s erősebb oldalával széptani elvek szerint megismertetné ’s a’ nélkül, hogy a lélek- ’s széptani tekintetben indokolva kimutatná, miért és mennyiben van elhibázva a’ regény, szerkezetet, jellemeket, motivatiót ’stb illetőleg, ’s hogy lehetne ’s kellene e’ hibákat jövőre kikerülni; továbbá miért ’s mennyiben mesteriek a’ vonások, mellyekkel a költő az eszményi szépet élénk állítja? [...]

A’ Szemle eddig megjelent 18 számában mindenütt illyen, vagy ettől legalább *gyarlóságában* különböző bírálattal találkozunk. Mindegyikben ki van mondva – jóra és nem jóra, szépre és nem szépre – a’ helyeslő tetszik és kárhoztató nem tetszik; de az aesthetica és psychologiai fejtegetés és okadatolás mindenütt hiányzik. [...] Hogy imitt-amott fölfedezi a’ Szemle történetesen vagy mások ujjmutatása után a’ jó és nem jó, szép és nem szép közti különbséget, ez nem érdem: ollykor a vak is talál garast [...]” (Bélteky, 1847. 743. p.)

²⁹⁶ Majtényi, 1978. 401. p.

a sok mondattani tisztátalanság, homály és tekervényesség teszi olvashatatlaná.”²⁹⁷ S bár a korabeli kritikusokat szintén leszólja („Adatunk van rá: azt még csak számon kérték Eötvös-től, hogy miért nem magyarosabb, miért olyan jogászian érvelő, miért olyan németes-latinos melódiájú, de grammatikai logikátlanságaiért tudtommal alig-alig merték felelőségre vonni.”²⁹⁸), holott természetesen fogalmam sincs, milyen adatot látott, de amit én olvastam, ott a mondatok körüli probléma gyanúsán hasonló volt az övéhez. Tudniillik a szerzőnek nem csak kifejezései és szólásformái, hanem constructiói ellen is vagyon kifogása a *Szemlének*, ha a szintagmáktól valamivel kevésbé is részletezi: „mert a szórend és mondat szerkezet között csak ott látjuk hódolni a magyar nyelv törvényének, hol a magyar constructio természete a némettel és latinnal összevág; hol pedig eltér, sehol sem. [...] Ő a főmondatbeli állítmányt legvégül teszi ki, úgy hogy a sok közbe szúrt mellék mondat által megzavart figyelem nem győzi az alanyt szemmel tartani, a melyre viszonylik”;²⁹⁹ megbontja a mondatok természeti rendjét.

A *Szemle* ebből a szempontból összesen hat példát hoz; ezeket nem vetném össze Majtényi Zoltán magyarításaival, ráérő idejében mindenki képzelje el maga, micsoda lehetőségek kínálkoznak nézeteltérésekre. Fontosabbnak tartom, hogy problémájuk azonosságát szemléltessem. Majtényi munkamódszere bemutatására 1978-ban idéz egy eredeti mondatot és annak általa készített átdolgozását (csak az *idézetében eredetit* hozom: „Ismert dolog, miként kedélyünkre semmi sem³⁰⁰ hat inkább, mint azoknak jelleme, kikkel társalkodunk, s így természetes, hogy a Tisza is eltáblabírosodott jurátusként felejtve vagy megbántva³⁰¹ ifjúságának Máramarosban³⁰² elkövetett kicsapongásait, végre azon tájnak jellemében – melyen tekervényes utakon továbbhalad³⁰³ – részesül, s kivéven azon eseteket, hol mértéktelen sarkantyúzások miatt türelmét veszti, hogy³⁰⁴ valamely biztosság által tulajdon ágyából igaztalanul kiszorított, még kiöntéseiben is megtartja azon mértéket s méltóságos lassúságot, melyet az iránta kiküldött választmány tanácskozásain s a folyó magyar juris pereken kívül – semmi, mi széles e világon foly, megtartani nem tud; úgyhogy ezen áradásokat is, melyeknek időszakát ismerjük, s melyeknek kiterjedése földabroszainkon följegyeztetett – éppoly kevésbé nevezhetjük kicsapongásoknak, mint azt, ha hivatalviselt tekintélyes férfiak:³⁰⁵ installációk-, tisztújítások- vagy lakodalmaknál³⁰⁶ minden becsülettel eláznak.”), mely szerinte „a Tisza lassú folyásának szem-

---

²⁹⁷ Majtényi, 1978. 398. p.

²⁹⁸ Majtényi, 1978. 400. p.

²⁹⁹ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 25. p.

³⁰⁰ [A forrásban:] nem – ez és az alábbi hat jegyzet forrásaként lásd Eötvös, 1995. 1:7-8. p.

³⁰¹ [A forrásban:] megbánva

³⁰² [A forrásban:] Máramarosban

³⁰³ [A forrásban:] tovább halad

³⁰⁴ [A forrásban:] vagy

³⁰⁵ [A forrásban:] férfiak

³⁰⁶ [A forrásban:] lakodalmaknál

léltetése céljából utal jurátusokra, folyószabályozó bizottságokra, perek menetére, tisztújításokra stb., de olyan tekervényesen, hogy maga a kép – a lassan hömpölygő Tisza képe – inkább vesztett konkrétságából, inkább elhomályosult, semmint gazdagodott.”³⁰⁷ A *Magyar Szépirodalmi Szemle*, miután vázolta a szerinte helyes szórendet, mely „szerint elül áll az alany, azután az állítmány, végre az állítmány tárgya; e rend azonban gyakor esetekben meg szokott bomlani”,³⁰⁸ a bírálathoz mintegy kifakadás-szerűen, ezt kérdezi: „Ha hallgatok is azon számos élvezetekről, melyeket csak maga a népszerűség nyújt, az egyszerű éljenzéstől, a szünni nem akaró ’éljen’ kiáltásokon keresztül egészen a fátyol zenéig (mire nézve rosszul világított városainkban csak a ritkaságot sajnálhatjuk, miért még eddig nem sikerült, hogy általok a rendes világítást pótolhassuk) hány fokozat, s mégis mennyi gyönyör mindenikben! mily ellenállhatlan hatalom, mely tette vagy legalább szólásra lelkesít, (a magyar kocsisok némely vidékekben szólításnak nevezik, ha lovaikat tettelegesen megverik, miért ne nevezhetnők mi, kik kocsisok nem vagyunk, tettnek, ha csak szólunk, én ebben igazságot, a megzavart súlyegyenek helyreállítását látom), s mégis, mi olcsóság ennyi haszon mellett!» Mi ugy látjuk, hogy ebben a fenforgó alapgondolat ez: *a megtiszteltetések ellenállhatlanul lelkesítenek tette*, s ezt vajjon lehetett volna-e lazább periodusba önteni?”³⁰⁹

Hát de, persze, lehetett volna. Meg a lassan hömpölygő Tisza képe is lehetett volna egysíkúbban fogalmazott, ha a mondat nem óhajtott volna útközben számtalan dolgot tartalmazni. Vagy ha a szerző nem szeretett volna mindenben és mindenkin ironizálni – legalábbis a *Pesti Hírlap* ezzel az érdekes meglátással indokolja a szöveg kiszólásait, illetve, hogy ezektől a mondatok kénytelenek állandóan megnyúlni: „S a’ Falu’ jegyzőjében még egy sajátmű szerencsétlensége is volt. Humorizál, ’s nekünk még nincs kész humoristicus nyelvünk. Ő itt is uttörő volt. ’S ki nem tudja, hogy a’ humor gyakran éppen a’ közbevetett megjegyzésekben, vonatkozásokban áll, mellyek által a’ periodus szokottnál hosszabbra nyúlik.”³¹⁰ Vagyis ha a mondatok fejében egy középpont lenne, biztos ment volna simán a munka, így azonban, hogy több rendező elv él egymás mellett, a vágy távoli tárgya, hogy egy valamiről szóljanak. Ha

³⁰⁷ Majtényi, 1978. 401. p. És nem elég, hogy pontatlanul idéz: ezt a véleményt is szinte egy az egyben Sőtér István monográfiájából veszi át. Vö. Sőtér, 1967. 200. p.

³⁰⁸ Azt hiszem, az egyik mondattal, melyre a *Szemle* mint helytelen szórendűre, új verziót ad, jól érzékeltethető Eötvös kitarása saját nyelvérzéke, elgondolásai mellett, hisz ő itt sem a *Szemlének* tetszön változtat a második kiadáskor (és persze Majtényi annyira meghúzza a mondatot, hogy így neki sem sikerül a Szemle igazát megerősítenie). „Ha a világosító mondatok az alanyra viszonylanak, mindig hiba tőle elszakasztani az állítmányt, [...] »Apám halála után semmi annak, hogy álnévemet letéve, mint testvéred lépjek fel a világ előtt, utjában nem állt« e helyett: apám halála után semmi sem állott annak utjában, hogy álnévemet letéve, fellépjek a világ előtt, mint testvéred.” (*Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 26. p.) – „Atyám halála után, annak, hogy álnévemet letéve mint testvéred lépjek fel a világ előtt, semmi utjában nem állt.” (Eötvös, 1865. 3:119. p.) – [„Apám halála után lehettem volna álnévemet, de miközben veletek éltem, sokat tapasztaltam, s ez visszatartott ettől a természetesnek látszó lépéstől.”] (Majtényi, 1978. 339. p.)

³⁰⁹ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 27. p.

³¹⁰ *Pesti Hírlap*, 1847. 814. 37. p.

egyszer bizonytalan, a számtalanból, amiket tartalmaznak, melyik legyen a lényeg, hisz mondjuk a Tiszán kívül érvelni lehet amellet is, ami a kedélyünkre hat (a Majtényi Zoltán által felsoroltakon túl, és persze azok mellett szintúgy), az nem mondható ki: létezne *maga a kép*. Sok lényeg létezhet. És innen nézve furcsa, amikor a *Szemle* a kifakadás előtt leszól egy másik mondatot, amennyiben „lehetetlen egyszerre észre nem venni, mennyire elüt kezdetétől a ki-
menetele. Ugyanis azon kezdődik, hogy *a társaság kés körökre oszolva beszélgetett*, és azon végződik, hogy *az alispán apja arczképének vonásai nem emlékeztetnek férfias erőre*.”³¹¹ Nincs ezzel semmi gond, mindössze azt kellene elfogadni és tiszteletben tartani, bizonyos emberek bizonyos mondatai több lényegyet tartalmaznak. Ha pedig ezekből mindenáron egy dolgot hozunk ki, a dönthetlenségből eredő finom szerkezet teljeséggel összetörik, az eredmény az eredetihez képest ormóttanul didaktikus lesz. Miként Eötvösnek az ars poetikaként felfogott utolsó mondatában is ebből: *érezzük azt, hogy a könyvben fekszik / az embernek bámulni kell / mi ellen a kritikus tehet / mi ellen a kritikus tehet, azt bámulni kell / bámulni kell, hogy a könyvben fekszik*³¹² mindössze ennyi lesz: „érezzük, hogy ami ellen a *kritikus* kifogásokat emelhet, azt az *embernek* értékelnie kell. Értékelnie kell, hogy a könyvben [...] fekszik előtte.”³¹³

Ráadásul Majtényi Zoltán problémáját (és meglepő módon ennyiben a *korabeli Magyar Szépirodalmi Szemlé* szintén) a körmondatok mondattonilag homályos és tekervényes voltáról az eötvösi stílusról született nyelvészeti, stilisztikai tanulmányok a kor stílusa alapján egybehangzóan tagadják. Eötvös tudniillik elsősorban nem bonyolult barokkos körmondatokat alkalmaz, ahogy azt Majtényi Zoltán sugallja, hanem éppen ellenkezőleg: „romantikus prózájának alapja a ritmikus próza”,³¹⁴ miként Herczeg Gyula megállapítja, vagyis az eötvösi periodika pontosan a barokk túlsúfoltságának ellentéte: „tagolt, jól felépített, ritmikus, általában világos menetű”,³¹⁵ ahogy Harsányi Zoltán írja Herczeg Gyulával teljes összhangban. Márpedig – hogy részletezőbben idézzek Herczegtől – ennek a stílusnak a lényege „bizonyos erős kötöttség és rend, amely a legnagyobb pontossággal szabja meg a mondatrészek elhelyezkedését. A ritmikus próza ellentéte a zűrzavarnak: óhajtja a szintaktikai rend megvalósítását a terjedelmes mondattesteken belül. Lényege abban áll, hogy azonos mondatrészek azonos helyen és helyzetben helyezkednek el: tehát pl. az alanyok több mellérendelt mondaton keresztül, – amennyiben az alany már az első mondatban a mondat elején állt, – végig megtartják helyüket. Ha az első alanyhoz mellékmondat kapcsolódott, akkor általában valamennyi alanyhoz hasonlóképp mellékmondat fog kapcsolódni. [...] A romantikus próza szemben a klasszikus próza

³¹¹ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 26-7. p.

³¹² Hozzáteszem, és esetleg a kritikus *más* (részek) ellen tehet kifogásokat, és *mást* (egész) kell bámulni.

³¹³ Majtényi, 1978. 187. p.

³¹⁴ Herczeg, 1953. 165. p.

³¹⁵ Harsányi, 1987. 28. p.

kaotikus, alárendelő szerkesztésével, rendre törekvő, mellérendelő típus: a mellékmondatokat nem szereti, a lineáris mondattestben rendszeresen csak a prózaritmust létrehozó mondatrészhez kapcsolódó, jelzői mellékmondatot enged meg.”³¹⁶

És természetesen, abszolút eloszlatva az olvashatatlanság Majtényi-féle képzetét, egy történelmi nézőpontból nem mellőzhető Ferenczi Zoltán monográfiájának sokszor idézett anekdotája a regény korabeli honleányok körében elért hatásáról.³¹⁷ Hiszen Herczeg Gyula értelmezésében az anekdota azt igazolja, a korstílusnak köszönhetően Eötvöst még a „serdült leányok” is szívesen olvasták: „Nem találtak kivetnivalót körmondatosságán, mert az a levegőben volt; sokan írtak – mint Eötvös – nagy körmondatokban, és a közösség megszokta, kívánta is a hasonló stílusmegoldásokat. [...] Ép ez a stílus volt az, ép ez a körmondatosság, amely az akkori olvasókat érzelmileg és értelmileg megrázta, és az esztétikai élvezetet képes volt bennük felkelteni.”³¹⁸

Azonban mindez természetesen mit sem segít egy mai olvasón, ő nem tehet mást: figyelnie kell – méghozzá erősen. Nem kéne megfutamodni a hosszabb körmondatok elől, inkább fektessünk még be egy kevés energiát, és próbáljuk meg feltalálni az azonos elhelyezkedésű mondatrészt. Egy hosszú regényt olvasunk, hosszú mondatokkal, melyek számtalan elemet, számtalan középpontot tartalmaznak. Mindez önmagában még semmi okot sem ad a méregre. Ettől még nem kellene *stilizálni és rövidíteni* – nem kellene egyáltalán átírni. Számomra épp ez teszi izgalmassá a szöveget, lehet játszani, követni végig az eseményeket, és többek között ettől lesz letehetetlen (és nagyon igaza van a *Pesti Hirlap* szerzőjének: vicces) a regény. Nem szabad lankadni, (hiszen) a cselekmény szempontjából érvényes információk folyamatosan a tagmondatokban vannak elrejtve. Az előző részben a cselekményszálak viszonyainál már említettem, a XIV. fejezet végén miként sűrűsödnek be az események – Cifra és Üveges Jancsi betörése, illetve Viola és Peti feltűnése annak megakadályozására –, nos, folytatom onnan, az igazán érdekes az, hogyan lazulnak fel – miközben ugyanakkor irgalmatlanul szorosra is szövdnek. Tengelyi családja a lopással együtt a XVI. második mondatának 2. részétől szerepel végig e fejezetben; a sebesült Ákos már feltűnik a XVI. második mondatának első részében, de teljességében csak a XVII. fejezetben kap helyet; Petiről egy szereplő se tud, így ő kimarad egészen; Violát szavakkal gyanúsítják mind Tengelyiéknél a XVI. fejezetben, mind Rétyéknél a XVII. legvégén, ő maga az elvitt papírokkal azonban csak a XX. fejezetben kerül elő; végül a

---

³¹⁶ Herczeg, 1953. 165. p.

³¹⁷ „Még fiatal koromban hallottam egy idősebb hölgytől, ki éppen a regény megjelenése idején volt fölserdült hajadon, hogy miként jártak a mű egyes füzetei kézről-kézre egy-egy faluban, hol a középnemesi családok akkor sűrűbben laktak mint ma és hogy egy alkalommal midőn egyik füzetét nővérével éjjel olvasták, elfogyott gyertyájok. Ekkor úgy segítettek magukon, hogy egyikök folyton rakta a pozdorját a tűzre s a másik ennek lobbogó fényénél fenhangon olvasta, míg elvégezték.” (Ferenczi, 1903. 140. p.)

³¹⁸ Herczeg, 1953. 58. p.

lopás egésze részletesen (három tettes + a kovács) a XXII. fejezet statáriális tárgyalásának mondataiban derül ki.

Ebből a szempontból használható például az is, Vándory előélete hogyan kerül terítékre. Habár a végső bizonyos pont, a levél csak a XXXIV. fejezetben szerepel, de erről szóló tudás legalább hatszor kerül elő korábbi mondatokban. Rögtön a II. fejezetben a narrátor azt állítja (mind annak ellenére, hogy az első végén megígérte, Tengelyi és Vándory éltök leírását „találándunk”,³¹⁹ mind pedig annak, hogy a másodikban Tengelyiről huszonhat oldalon át mesél), nem mondhat sokat Vándoryról: „azon idő óta, melyet mint lelkész Tiszaréten töltött, [...] nyugodt egyenlőségben folytak napjai. Múltjáról mást nem tudunk, mint hogy Heidelbergben tanult, s hogy ott, noha majdnem tíz évvel idősebb s teológus, mégis egyedül Tengelyivel társalkodott. Családjáról s gyermekkoráról soha nem beszélt.”³²⁰ A X. fejezetre aztán valamiképp újabb híreket szerzett a múltból, Etelkáról és Vilmáról ugyanis mint Tengelyi (a történet- és természettudományban) és Vándory (a vallásban) két kedves tanítványairól beszél egy pontosvessző utáni tagmondatban. A XIV. fejezetben az a meglepő dolog derül ki Ákos Vilmával kötendő esküvője kapcsán, hogy Vándorynál jobban senki sem ismeri Rétyt. Ákos betegsége alatt, a XVII. fejezetben valamiért neki meséli el Kálmán, hogy apjának egy testvére volt, nagyapja első nejének gyermeke, s apjánál tíz vagy tizenöt évvel idősebb.³²¹ Majd elkezdene gyanakodni, hátha Vándory ismerte, vagy még most is ismeri eme (a kínzás miatt) Németországba ment fiút, s ezért talán a Tengelyitől elrabolt írások, mert ettől érdekes az egész, őt is illetik. Kálmán erre hozza fel Vándory régi és mostani befolyását a Rétyéknél, mindazonáltal részéről egy szót nem hisz az egészből. A XXV. fejezetben, Etelka anyja és Macskaházy társalgásának kihallgatása után bátyjához ment, ahol beszámolván a hallottakról a két testvér meglehetősen nyugtalanul ült egymás mellett: „Azok után, miket tudtak, nem lehet kétség, hogy Vándory irományainak elrablása szüléik vagy inkább mostohájok parancsolatára történt. – Igaz volna-e, hogy [...] ez irományok apjának szerencsétlen testvérét, ki apai házat fiatal korában elhagyá, illetik, s hogy Vándory e családi titokban beavatott? [...] Lehet-e Vándoryról feltenni, hogy ha a családnak e szerencsétlen tagja még élne, s valaki által annak jogaitól való megfosztása céloztatnék, Vándory ily aljassághoz segédkezet nyújtana? [...] Az egész egy nagy rejtély, s mindenütt egyenlő bizonytalanság, mit tegyenek ők magok?”³²² Végül adok egy, a Vándory-Réty kapcsolatra vonatkozó, igencsak árulkodó narrátori

---

³¹⁹ Eötvös, 1995. 1:32. p.

³²⁰ Eötvös, 1995. 1:60. p.

³²¹ Itt talán csak a motívikusság miatt, már hogy Ákos és Vándory még egy okkal közelebb kerüljön egymáshoz, az is kiderül, hogy ennek a nagyapának a második neje, ki egyszersmind Ákos nagyanyja, mikor az apa [szintén Ákosé] világra jött, a szegény fiút úgy kínozta... hogy elszökött. (Ezt is jegyezzük meg.)

³²² Eötvös, 1995. 2:93-4. p. Az, hogy ezen eseménymagyarázó mondatok a hősök bizonytalanságát ennyire pontosan tükrözik, ismét, mint azt Viola eltűnésénél már kiemelttem, a narrátori manipulálást leplezi le.

elszólást: „– S ki tudja – mondá Vándory, kinek a keserűség, mellyel Ákos apjáról szólt, fáj –
”³²³

A szöveg természetesen nem bánik különkül a bizonyos szempontból nem annyira fontos eseményeivel se. Az egyik szívemnek felettébb kedves jelenetben a kortesek Tiszaréten Kálmánt vállukon cipelgetik úgy három és fél bekezdésen át. És nem csupán azért kedves ez az epizód, mert oly mulatságosan küzd a hősszerelmes szabadulásáért, hanem, mert mintegy mellékesen ebben szerepel Pennaházy Bandi, a sz.-vilmosi jegyző, és Rózsi története. Ők már a fejezet elején megjelennek, rögtön a kávé követő második mondattömbben, és nyolc oldalalal mielőtt még az öreg Kislakynak jó vagy rossz nemtője eszébe juttatá, hogy fiát feldicsóíti A VIII. fejezet elején sorjázik, ki mit csinált az étkezés után: „Az ebéd végével, mihelyt a kávé szétosztatott, Etelka, ki az egész idő alatt lehető nyájassággal teljesíté a háziasszony kötelességeit, főfájás ürügye alatt visszavonult; Rétyné néhány előkelőbb táblabíróval s lelkésszel beszélgetett, a többi urak részint a tornácon, részint a ház előtt pipáztak; s ha a nagyreményű sz.-vilmosi jegyzőt – ki magát ebéd fölött sok cikornyás felköszöntés által kitünteté – nem látjuk a többiek között, annak hihetőképp egyedüli oka az, mert Etelka szobaleánya, Rózsi, a ház másik oldalán lakik.”³²⁴ A harmadik tömbre pedig azért szükséges figyelni, mert aztán tíz lappal később a Kálmánt vivő nemesek pont abba a szobába lépnek be, ahova a kávé után távozott a derék jegyző: „[Kálmán] Kért, sírt, káromkodott, mindent egyszerre s mindent legkisebb süker nélkül; szerencséjére azon istennő vagy angyal, mely a való szerelmet pártolja, úgy intézte a dolgokat, hogy Etelka helyett csak szobaleánya volt szobájában, s így a tisztelgő csapat csak a piruló Rózsi s a nagyreményű sz.-vilmosi jegyző előtt, ki bizonyosan véletlenül ott volt, ordíthatta el jókívánatait.”³²⁵

Érdekes, hogy Tengelyinek két gyermeke van. Vilma mellett egy Pista nevű fia is született, „kikkel mint az egész környék legszebb leányával és legpajkosabb fiával nemsokára megismerkedünk”³²⁶ ígéri egy tagmondat, de a narrátor ezt aztán annyira mégsem teljesíti be. Pistáról léténél tulajdonképpen soha nem tud többet, ez azonban nem akadályozza annak, hogy erre legalább további hét helyen rejtse el utalást.³²⁷

Ez a mai olvasótól megkövetelt erős figyelem, képes felfedni a szöveg üres helyeit. Említettem már, hogy a II. fejezet nem tartja be azt, ami az I. végén megígértetett – Vándoryról jószerivel hallgat. Nyúzó garacsi házának mérgeszöldre – „melynek színét a tornác

³²³ Eötvös, 1995. 2:184. p.

³²⁴ Eötvös, 1995. 1:111. p.

³²⁵ Eötvös, 1995. 1:121. p. Majd a következő lapon a narrátor, önigazolására – ha olvasói közt „valaki azáltal, hogy a sz.-vilmosi jegyzőt Rózsinnál találtuk, a valószínűség törvényét megsértve látná” (Eötvös, 1995. 1:122. p.) – elmagyarázza kettejük kapcsolatának okát.

³²⁶ Eötvös, 1995. 1:57. p.

³²⁷ Tessék végignézni: Eötvös, 1995. 1:95, 1:199, 1:227, 2:105, 2:121, 2:170, 2:243. p.

gyönyörű, kék oszlopai még inkább kiemelik” – festett falain „hat ablak nyílik” az első kötet 260. oldalán, viszont két lappal később belülről már csak „két kis ablak elhomályosodott tábláin” jut a szobába némi fény. A XXVI. fejezet elején váratlanul arra vetül fény, hogy a jegyzőnek Vándoryn kívül is van egy jó barátja, ugyanis a lelkész, az apja által kitagadott Ákost elhelyezvén lakába, elment Tengelyihez, aki „egy távolabb lakó barátjától, kivel helyzetét tanácsot kérve közlé, csak az előbbi nap késő este érkezett haza”.³²⁸ És bár kétségtelenül Nyúzó ablakainak csökkenése indokolható a többi (a szövegbe nem bekerült) szoba létevel, azt igazán nem tudom, hova tűnhet Liptákné az első kötet 252. lapjáról – neadjisten a szürke novemberi ködbe – azután, hogy elhagyá a falut Zsuzsival.

Azonban ne higgyük, a hiányzó részletek kizárólag a szöveg hibájának tudhatók be. Sőt. Valószínűleg a mondatok egyik felettébb kedvelt kettősége, hogy egy bennük nem szereplő tudásra épülnek. Akár az intertextualitás, egy, a szövegen kívüli ismeretre játszanak rá; Eötvös mondatai legfeljebb annyival rosszabbak, hogy míg intertextusoknál elvileg a vendégszöveg megtalálható, ezeknél elvi esély sincs – legalábbis mára egyáltalán nincs nyoma (hacsaknem, mondjuk *A falu jegyzőjében* – vö. Csengeri Antal sokszor idézett megállapítását a regény és az élet közösségéről, vagy Korda Imre véleményét, mely szerint „holmi töredékes szájhagyományokon kívül alig lehet máshonnet jobban tájékozódni a régi vármegyei életről, mint épen e torzkép után, melyet Eötvös oly mesterileg rajzolt”³²⁹ –, de ott is hol: „Ha minden adatunk elveszett volna, *a mellékes megjegyzésekből*, a periódusok *utó-* vagy *előmondataiból* a megyerendszer összes hiányait ismerni tanulnánk.”³³⁰ mutat rá Péterfy Jenő – az én kiemeléssel). A narrátor többször a feltehető akkori evidens tudásra alapoz, ebben bízva hallgathat el dolgokat. A IX. fejezetben ezt mondja: „Magyaroknak írok, s miután e hazában alig van, ki gyűlést nem látott volna, s még dámáink is egy idő óta szívesen eljárnak üléseinkbe, hogy hazai dolgainkra kissé más módon nézhetnek le, mint különben tenni szokták, nem szükséges, hogy ez ünnepélyes jelenet hosszabb leírásába ereszkedjem.”³³¹ Viola új tanyája leírását ugyanezen okból hagyja el a XXXVIII. fejezetben: „nem hiszem, hogy olvasóim között olyan legyen, ki életében gulyástanyát nem látott. S ilyenmű épületek hazánkban kevés kivétellel hasonlítanak egymáshoz.”³³²

És természetesen ez a tudás gyakorta, minthogy az egyes részeknek/mondatoknak több középpontja szokott lenni, több tudás. „Van, mint mondják, az egyenruhában valami, az

---

³²⁸ Eötvös, 1995. 2:104. p. A locusért Z. Kovács Zoltánnak tartozom köszönettel.

³²⁹ Korda, 1882. 11. p.

³³⁰ Péterfy, 1983. 545. p.

³³¹ Eötvös, 1995. 1:128. p.

³³² Eötvös, 1995. 2:296. p.

asszonyokra nézve ellentállhatlan;³³³ azért-e, mint némelyek hiszik, mert jövő urokat szívesben választják azon rendből, mely minden egyebeknél inkább subordinációhoz szokott, vagy azért, mert az egyenruha, a férfiakat egymáshoz hasonlóbbakká³³⁴ teszi, s ha, ami néha mégis megtörténhetik, előbbi kedvesöktől nem érte – változásra látnak magokat kénytelenítve, mihelyt szívek ugyanazon ezrednél maradt, s bálványozásuk tárgyában csak az arc változott, nem is vádoltathatnak állhatatlansággal? – nem mondhatom, de annyi bizonyos: hogy midőn Ráczfalvy asszonyság Karvalyt huszárruhában látta, sugár termete s a remekül pödört bajusz oly tökéletesen megtevék hatásukat, hogy ő – ki, mint az egész környék tudta, noha kötelessége lett volna, még egykori férjét sem szerette – soha a kék eget nem nézhette többé anélkül, hogy Ágoston kék dolmánya ne jutott volna eszébe, ki mentéje sujtásaival a szegény asszonyi szívet oly erősen fonta körül, hogy a varázs csak a papi áldás által oszolhatott el.”³³⁵ Ilyenkor azonban a narrátor nemcsak, hogy alapoz a mellékmondatokban az ismertekre, de közben szelíd iróniával nevetségessé is teszi őket. A mondat több szempontból is kettős logikával rendelkezik (több tudás). Brutális lesznek, és elmagyarázom a viccet. Induljunk ki a legfeljebből: közepén az elmesélés, az első tagmondatban állított információ alátámasztásának képtelenségét állítja, azonban eddigre már elsorjázott három lehetőséget is – ez a negatív leírás eljárásához hasonlítható módszer: részletesen beszámolni arról, mit nem lát, mit nem tud. A csel viszont ott van, hogy ezzel a mondatközépi tagadással természetesen az első tagmondat információértéke is visszavonódik, legalábbis bizonytalan tudásnak minősül (végül mi van hatással, van egyáltalán?, az egyenruhában a nőkre?). Folytassuk a nem tudott dolgok részletezésével: ezt egy választó (az urak alárendeltséghez szoktak; az urak hasonlók egymáshoz) és egy hozzárendelő (hasonlók; a nők nem állhatatlanok, mikor másikat választanak) kapcsolattal egymáshoz rendelt három külön gondolat adja elő, a trükk meg ott van – így kiemelten rondítva tán jobban látszik – hogy miként Péterfy Jenő is írta, a mellékes megjegyzésekből ismerjük meg a(z emberi) hiányosságokat. A második kettősség tehát abban van, azzal válik a látzólag pajtási anekdotázó hangon elmondott szöveg kegyetlenné, hogy miközben egész másról beszél, elképesztően rossz színben tünteti fel az akkori embereket, az akkori feltehető közmegegyezést. A leszólt pletykás népről, Ráczfalvy asszonyság szerelmének állhatatosságáról, a házasságban szeretet nélkül élő párokról nem kell részletesen szólnom, hisz ezek kifigurázása egy könnyebben átlátható logika szerint történik: ezeknél elég a részletek mögé nézni,

---

³³³ „Azon kívül, tevé hozzá, a már *ellenállhatlanná vált* alispánné, ismeri ígéretünket.« Itt csakugyan nem tudom, mit akar jelenteni ezen kitétel: *ellentállhatlanná vált*; ha azt, hogy azalispánné [sic] már minden argumentumból kifogyott, s Macskaházy ellenvetései előtt hátrálni volt kénytelen, úgy semmi esetre sem mondhatjuk sikerült kifejezésnek.” (*Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 2. 23-4. p.)

³³⁴ [A forrásban:] hasonlóbbakka

³³⁵ Eötvös, 1995. 1:99. p.

általánosítani. Az meg szinte magától értedődő, a mondat egész máshol kezdődik, mint amin végződik, és közben is sok egész másról számol be. E játékokból következik az, hogy amennyiben mégis ki kéne mondani valami lényegyet, néven nevezni *magát a képet*, számtalan tudásból kiválasztani egyet, mondjuk, hogy min is ironizál a narrátor, úgy azt ha valahol, úgy a mondaton túl lelhetném fel. Hasonlóan követhető végig például egy másik kedvelt epizód, az elhallgatva és részletesen leírt örömei az agarászatnak (1:15. p.), tessék megnézni.

Ezért (nem győzöm hangsúlyozni: a mondanivaló *akár* a mellékes megjegyzésekben található; és hogy végképp kikerüljünk a szövegvilágból) nem engedhető meg a figyelem lankadása a látszólag nem a cselekményhez tartozó, úgynevezett kiszóló okoskodásoknál, s ezért érdemes legalábbis fenntartással kezelnünk az értelmezői hagyomány domináns tételét, mely *A falu jegyzőjét* tulajdonképpen – ahogy Hansági Ágnes írja – „*nem* szépirodalmi műalkotásként, *nem* regényként kezeli, [...] politikai pamfletként, a feudális vármegyerendszer elleni vitairatként – kvázi »non-fiction«-ként – ér(z/)/tékeli”,³³⁶ s ennek megfelelően az irányregény alapján egyértelműen kijelöli a regényben a csak reflektáló és a csak történetmondó részeket.

Szerintem ugyanis ezeket sokszor teoretikusan képtelenség elkülöníteni, hiszen elképesztően összeforrva jelennek meg. A narrátor két alkalommal is pontosan azzal indokolja elmékedését, mert *éppen ez* jellemzi az ábrázolandó világot. A XIX. fejezet elején a fabula a főbíró lakhelyének leírását tartalmazza, de úgy, hogy közben a narrátor előbb önnön impotenciája kapcsán elmélkedik az „újabb időben legjelesb magyar műveinket – mert bennök úgysis semmi természetes helyén nem áll – csaknem fordíthatatlanokká” tévő pátoszról: „De szerény író létemre, egyszerű gondolataim kimondására is alig találok szavakat. A gazdagokat, kik minden tárgynak három substantivumot találva, mindeniket három adjectivum kíséretében küldhetik a világba, s tropusaik és figuráik gazdag tárházában felhalmozva tartják beszédök ékességeit – csak irigyelhetem, de példájok követésére nem érzek erőt magamban, s azért visszatérek egyszerű elbeszélési modoromhoz.”³³⁷ majd („jó messziről közelítve annak a ténynek a kifejtéséhez, hogy Garacs utcája csupa sár”³³⁸) egy hosszú bekezdésben fejtegeti az egyik, a garacsi emberekhez és agyaghoz lazán tartozó, történetfilozófiai teóriát, illetve a tudósokról alkotott nézetét, hogy végül különös viselkedését egy újabb bekezdésben Garacs kaotikus faluszerkezetével magyarázza: „Eltértem! Ne vedd rossz néven, nyájas olvasó; tudod, régi szokásom, s azonkívül az író kötelességeihez tartozik a tárgyakhoz alkalmazni modorát, s Garacsról szólva miként ne élnék egyes kitérésekkel? A főbíró lakhelyének épp az vala legkitűnőbb jelleme, hogy benne egyenes úton senki sem járhatott, annyira összevissza álltak az

---

³³⁶ Hansági, 2003. 96. p.

³³⁷ Eötvös, 1995. 256-257. p.

³³⁸ Z. Kovács, 2002. 92. p.

egyek házak, annyira tekervényesen kígyózott a majd keskeny, majd szélesebb tér, mely utcának neveztetett, s mely e címet legalább annyira megérdemli, mintha azon jobbágylakásokat, melyek között elnyúl – házaknak nevezzük”.³³⁹ A következő fejezet kezdetén történetileg a fiskális és a főbíró hintájának Viola elfogására igyekeését olvassuk, ám az egyik, majd egy oldalnyi, bekezdés – Macskaházy és Nyúzó egymás gyávasága feletti kölcsönös álmétkedéséhez könnyedén kapcsolódva – a „Kit nevezhetni bátornak?” nehezen megválaszolható kérdésről mészlik, felidézve a narrátor egy vén francia ismerősének mondását, az emberek megosztottságát az öngyilkosság megítélésében, egy mindentől rettegő földesúrnak a kolerajárvány idején mutatott hős pillanatait, etc., majd az elmétkedést követő bekezdésben a narrátor a mesélés kitérőjét az őszben gyorsan haladni képtelen hintó helyzetével igazolja: „Ismét eltértem... se-baj. – A kocsi a gyepet elhagyva az országútra *tért*, s kit e hazában őszkor e szerencsétlenség *ért*, nem haladhat oly hamar, hogy bármennyi *eltérések* után nem volna *utolérhető*. Az utasok helyzete nem változott. A kocsis káromkodik, Nyúzó minden zöttyenésnél jajgat és káromkodik, Macskaházy pedig a kikerülhetlen betegség fölött sóhajtozik, míg a hajdú a kocsi egyik feléről a másikra siet, s minden oldalon szidással fogadtatik, mert mindig késő jó, s éppen akkor csimpeszkedik a kocsi egyik vagy másik oldalába, mikor az úgyis arra hajlott s e segedelem nélkül is felfordulhatna.”³⁴⁰

E két fejezet elején ugyanolyan kettős helyzet áll elő, mint amikor egy *Budapesti kirándulóhelyeket* ismertető szöveg ezt írja: „*Indulunk...* A forgalmista feltartja az indítótárcsát, s vonatunk zajtalanul, simán kigördül a pályaudvarról. Ha nem akarunk lemaradni a gyorsan tovasikló vasút irama mögött, szaporán kell elmondanunk, merre haladunk, mit látunk, mert az első megállóhelyig (Timár utca) ugyancsak sok a mondanivalónk.”³⁴¹ Azért kell a szövegnek kitérőkkel élnie, mert a garacsi utca nem halad egyenesen, azonban a garacsi utca természetesen kizárólag azért kacsázik, mert a szöveg azt mondja róla. Vagy: a beszéddel sietni kell, mert robotog a HÉV, ennek azonban e mondatban egyetlen oka, hogy a szövegben egy gyorsan tovasikló vasút szerepel (hisz miért ne mehetne egy városnéző szerelvény lassan, mint egy nosztalgiaigőzős; nyilván az a képtelen fikció van feltéve, hogy a könyvet a valós városnézés közben írjuk/olvassuk, de akkor hogy nézhetnők a várost?). Ráadásul visszafele is érvényesülhet ugyanez – a VIII. fejezet végén a Pennaházy Bandi és Rózsi kettősével törődő utolsó mondat a némaságról szól: a társalgás, „melyben e két szeretetre méltó személy a kortések

³³⁹ Eötvös, 1995. 1:258. p. Ezen locus illetően olvasatát megengedi Z. Kovács Zoltán is: „Az elbeszélőnek ez a megjegyzése, ha az »egyenes utat«, annak hiányát metaforikusan értjük, egyfajta magyarázatként szolgálhatna *A falu jegyzője* elbeszélés módjára. Eszerint a kitérések, kéleltetések burjánzása a »tárgyból« fakadnak, a vármegyei közéletben uralkodó állapotok narrációs megfelelői.” (Z. Kovács, 2002. 93. p.)

³⁴⁰ Eötvös, 1995. 2:271. p. Az alliterálás felerősítése miatti kiemelés tőlem.

³⁴¹ Róna, 1960. 8. p.

által meglepetett”, feljegyezhető lett volna, ha „e beszélgetés minden gyönyörei mellett nem lett volna különösen – szóvalan.”³⁴² Úgyhogy mivel így összekeveredik a betűk és a belőlük olvasható események, illetve az események és a miattuk álló betűk szintje, a részemről határozottan elkezdtem félni, a XXXVII. fejezetben, Vándory esetleg azért nem fog két tanúval visszaérni a zsidóhoz, mert a szöveg ahelyett, hogy „Vándoryt a megyeház teremébe” kísérné, „hol a megye színe ismét ülést tart,” az ülések nagy számáról és ennek okairól szól (mely tévelygés persze teoretikusan ismét – a garacsi kacsázó utcánál már látott elvvel – alá van támasztva: „E tévelygések, melyek elbeszélésem fonalát minden pillanatban félbeszakasztják, csak szerfölötti lelkiismeretességemnek tulajdoníthatók, mellyel minden egyes tényt motiválok. Annak, hogy Taksony rendeit, kik az egész reggelt gyűlésben tölték, délután ismét ülésnél találjuk, miként adjam okát, ha azon általános ülési szenvedélyre nem emlékeztetem olvasóimat, mely hazánkban létezik?”³⁴³), és így, az állatkínzás elleni egyesület ülésével foglalkozva akadályozza Vándoryt a cselekvésben, illetve másrésztől hagyja a beteget meghalni.

Ezek az elemek pedig kísértetiesen hasonlítanak arra a reflexiós szövegtechnikára, amit Hárs Endre kísérelt meg leírni Németh Gábor *:eleven hal* című szövege kapcsán, és amit *törésvonalnak* nevezett el. Hárs Endre szerint a törésvonalról akkor beszélhetünk, ha egy szöveg elemi logikája megtörik, és ezen ugrás miatt a befogadó egyidejűleg kerül a szemlélt mű belső- és külső világába: „a törésvonalak mentén szert teszünk ugyan egy külső, reflexív nézőpontra, de nem adjuk fel egészen a korábit sem”. Narratív szempontból nézvést egy olyan sajátos jelenségről van szó, amikor „a cselekmény fordulata nem magyarázható a cselekmény, hanem csupán a narráció szintjén,” pontosabban: „*A törésvonal a cselekmény olyan fordulata, amely a narráció fordulatában bordonzza magyarázatát.*”³⁴⁴ – Vagyis nyilván úgy gondolom, az effajta csúsztatások, dimenzióváltások, logikai hibák nem csupán a legújabb magyar irodalomban, például Garaczi László és Németh Gábor prózájában, illetve Hárs Endre még számos, a film műfajából hozott példáiban működnek szövegszervező elemként, de *A falu jegyzőjében* is.

És most szívesen megengedem, hogy én az afféle irodalmárok közé tartozom, akik „– megvan rá az okuk³⁴⁵ – élvezettel boncolgatják”³⁴⁶ a szöveget, de azért inkább maradnék az eötvösi régimódi, ráérős, történetmesélős hagyománynál, mintsem egy azonnal oldódó egykötetesnél.

---

³⁴² Eötvös, 1995. 1:122. p.

³⁴³ Eötvös, 1995. 2:271. p.

³⁴⁴ Hárs, 1996. 43-4. p.

³⁴⁵ Bár nem egészen tudom, mi más okom lehet azon kívül, hogy élvezem az olvasást, hacsak az nem, hogy *ezt* megírom.

³⁴⁶ Majtényi, 1978. 397. p.

iv. A kör, ha bezárul

A 2. rész végén határozottan kitartottam a szereplők két részre oszlásánál, és legfeljebb a Voinovich Géza idézet előtt adtam esélyt e rendszer megbillenésére. Hadd szabadjon ezt most a mondatok, az ábrázolás módja felől átírnom.

Az eléggé köztudott, sokan írnak róla, Eötvös ironikus/szatírikus/humoros szöveget írt. Erre leggyakrabban a vármegye bemutatását, illetve konkrétan a tisztújításkor megjelenő nemesek jellemzését, tetteit szokták felhozni. Azokat megnézve tényleg bizonyos csodálkozás érheti a szerény történelmi ismeretekkel rendelkező olvasót, hisz ha valamely politikai irány mellett elkötelezett regényt tart a kezében, furcsa, miért bánik a szöveg egyformán el mind a konzervatív s mind a liberális párttal. Ahogy Z. Kovács Zoltán írja az irányregénynek tulajdonított célok kétes megvalósultságára példaként: „*A falu jegyzője* [...] *Az elveszett alkotmánnyal* rokon, ahol a narrátor szintén elítéli mind a »maradandó«, mind pedig a »szaladandó« pártot”: „a két párt egyformán alkalmatlan mind a Tengelyi képviselte morális, mind pedig a regénynek tulajdonított politikai elvek képviselőjére.”³⁴⁷

Azonban végignézve valamennyi jellemzést, azt tapasztalhatjuk, nem csak a kortesekhez, a mellékszereplőkhöz, de a főszemélyekhez is hasonlóan viszonyulnak a mondatok. Ebből a szögből nézve nincs jó és rossz szereplő, a legtöbben egyformán mulatságos alakok. Az, hogy a legfőbb rossz nem valami jó színben tűnik fel, egyrészt az eddigiékből természetes, másrészt viszont nem igaz. Péterfy Jenő is, Bodnár Zsigmond is az *Eötvös és Kemény*ben a szerző bizonyos szelíd, megbocsátó mosolyáról ír: Eötvös satírája „mély erkölcsi alpból indul ki, sohase személyeskedő, csak az általános érdekeknek szolgál;”³⁴⁸ „Alig látszik, hogy felháborodnék. Gyűlölet, megvetés, lelkifájdalom nem nyilatkozik satírájában, inkább azt mondhatnók, hogy némi derűtség ömlik el sorain. Macskaházy igazán gonosz tollal van elének állítva, e tollrajzban mégsem vegyül bele a szerző gyűlöletes kifakadása; a kegyetlenkedést s más felháborító dolgot tréfás megjegyzésekkel kíséri [...]”³⁴⁹ „Nyúzóra például lehetetlen haragudni. Rosszaságánál még nagyobb mulattató tehetetlensége.”³⁵⁰

Amit Rétyné őnagysága, a magas termetű férfias asszony első feltünésekor tudunk meg róla a III. fejezet elején, az alapján nem lehet túl szépnek látni a, mint egyéb birtoka, szépen arrodírozott termetével, erős szemöldökével, gyöngé bajszocskájával, illetve két hatalmas szemölcsével, és az sem szimpátiát keltő, hogy szava „hatalmas és csengő, hogy Jérikó falai

³⁴⁷ Z. Kovács, 2002. 91, 90. p.

³⁴⁸ Péterfy, 1983. 542. p.

³⁴⁹ Bodnár, 1905. 44. p.

³⁵⁰ Péterfy, 1983. 543. p.

rengenének, s az egész háznép elhalványul hallásánál.”³⁵¹ De a narrátor még a róla való beszéd közben is manipulálja az olvasót a többes szám elsőszemélyű birtokos névmásokkal, személyragokkal, a kicsinyítéssel – érezze magáénak a szereplőt, helyzetét. E rész hangulata csöppet sem dühtől fröcsögő, ám sokkal szeretetteljesebb, mint az várható lenne egy ekkora bajkeverő kapcsán. Hasonlóan nyájas és együttérző a narrátor, hogy kissé kifejtsem a kíséző tréfás megjegyzéseket, Macskaházyhoz, a másik főellenséghez, mondjuk, amikor Ákossal végigszaladják az erdőt. „A bátorságnak különböző nemei között, melyek egyenlő mértékben senkinek sem tulajdonai, Macskaházy épp azt bírja legkevésbé, mely zsványok elfogására szükséges, s habár nem merném állítani, hogy félt, legalább annyit mondhatok, hogy nemigen kellemetes helyzetben érzé magát. Képzelve ugyanis magát valaki helyébe. Macskaházy járatos vala a törvény legtekervényesebb ösvényein, s a homálynak nem éppen ellensége, de ily út, milyenen most vékony lábcskái botorkáltak, ennyi tőke s ág, mely járását egy hosszú botlássá tevő, fölülmúlta képzetét, valamint azon sötétség is, mely az erdő sűrű lombja alatt a haladókat körülfogá. Gondoljuk ehhez, hogy Ákos fiatalsága hevében az úton inkább szaladt, mint ment, úgyhogy ügyvédünk minden erőködés mellett alig követhető vezetőjét, ki minden kímélet nélkül törve az ágakon keresztül, hű követőjét szűnni nem akaró vesszőzés processzusán vezeté keresztül. Más alkalommal Macskaházy megemlékezve nemeslevelére, nem tűrte volna e bánásmódot, most miután szerény észrevételeire, melyeket e rohanó haladás ellen, megvesszőzött arca tekintetéből tett, csak azt nyere válaszul: maradjon valamivel hátrább, hallgatott; s minden verés, botlás dacára nem maradt hátrább egy lépéssel sem, hanem néma méltóságban, mint a haldokló római – köpönyegével takarva arcát, nyomban követé Ákost, s azon gondolattal bátorítá magát, hogy ily sötétben puskával senkit sem lehet eltalálni, azon esetben pedig, ha véletlen szerencsétlenségből mégis találkoznának keresett ellenökkel, ő Ákosnak segítséget szerezni hazaszalad.”³⁵²

Viszont nem másképp és nem csak jót mond Erzsébet asszonyról, Tengelyiről. Igen-csak mulatságos, amikor az V. fejezetben Erzsébet női keblét földúlja a nemes harag, mikor kitekintve a kertbe „a káromkodást hallá, s eltiprott büszkeségét, a nagyfejű káposztát látva, mindennek okát megtudá”, és férje pálcáját fölemelve – *Opponálok!* – harsogja diadalmas hangon, „mely előtt az esküdt, ki épp előtte állt, megijedve hátrált, s Nyúzó maga meghökent”,³⁵³ majd kis híján feltartja az egész házkutatást. Nem mutatja be jobb oldaláról akkor sem, amikor Ákos érkezését várva az előkészületeiről mesél: „Csak falusi olvasónőim képzelhetik Erzsébet asszonyom nehéz gondjait, csak ők tudják, a legrendezettebb házban is mennyi

---

³⁵¹ Eötvös, 1995. 62-3. p.

³⁵² Eötvös, 1995. 1:69-70. p.

³⁵³ Eötvös, 1995. 1:88-9. p.

van, mit ily alkalomnál helyére állítani, tisztogatni, rendezni kell, a mandolatortának készítése mennyi bajjal jár, mennyi vigyázat szükséges, hogy a pulykapecsenye, e hazai ámorposta, el ne barnuljon, a leves, mely a szakácsné legrejtettebb érzelmeit elárulja, ne sózassék el; egyszerűen minden úgy legyen, mint azt a háziasszony kívánhatja, és ha majdan az ebéd vagy vacsora asztalra kerül, s szokás szerint minden ételt ócsárolni, minden tálnál engedelmet kérni kell, legalább öntudatában mosolygó arccal tehesse ezt.”³⁵⁴ Vilmát sem igazán sikerül megvigasztalnia a XIV. fejezetben mikor Ákos késik, (hisz) az egyetlen bajnak azt tartja, „hogy a vacsora elromlik”, és ezen bátorító gondolatok jutnak eszébe: „az idő ugyan szörnyű ködös, a szomszéd ház falát sem látni”; „farkasok sincsenek a nádasban, csupa tréfa ily legénynek sötét éjjel lovagolni”; „valóságos nevetség gondolni, hogy valami árokba esett, vagy épp a sz.-vilmosi láp közé se juthatott.”³⁵⁵ Hogy Tengelyit szeretetteljes iróniával bemutatva érzékeli egy mai olvasó, abban bizonyára ludas Babits Mihály *Jónás könyve* című költeménye, hisz onnan nézve az ilyen mondatokon: „Jónás el vala keseredve.”; „Jónás szeretett.”; „Jónás mindezt eltűrte.”³⁵⁶ nehéz nem mosolyogni. De Babits nélkül is képtelenül muris, hogy „Jónásunk szerelme hevében s annyi szép remények közt feledé [Erzsébet] hitéről kérdezősködni, s így történt, hogy a reformált község, fölzúdulva a botrányon, hogy kántorja más vallású nőt választott magának, hősünket egy év múlva elküldé, s hogy, mi igen természetes, a professzorsági remények is füstbe mentek.”³⁵⁷ Hasonlóan látja a címszereplő ábrázolását Z. Kovács Zoltán: „A narrátor a Tengelyivel való együttérzése mellett mindvégig jelzi a köztük lévő távolságot [...]. Már a Tengelyi életéről tudósító II. fejezetben sem egyértelmű, hogy amikor a narrátor »felette kétséges tárgynak« nevezi Tengelyi ismertetett jellemvonásait, olvasóra bízva annak eldöntését, hogy ezek »hibái vagy jó tulajdonai« a jegyzőnek, akkor valódi tanácsstalanságról, vagy pedig pusztán ironizálásról van szó”.³⁵⁸ Nemhiába szokta Erzsébet asszony fejét csóválva mondani, „hogy férje soha megokosodni vagy valamire menni nem fog.”³⁵⁹ És erről a narrátor se gondol mást (hogy ezzel ismét beemelhessek egy külső szöveg által létrehozott, intertextuális mondatot): „Tengelyi egyike vala azoknak, kik [...] caesaroknak vagy falusi jegyzőknek születtek; azaz, ha véletlenül caesarokká nem lettek, a jegyzőségénél magasabbra emelkedni nem tudnak”.³⁶⁰

³⁵⁴ Eötvös, 1995. 1:189. p.

³⁵⁵ Eötvös, 1995. 1:191-192. p. E vigasztaló szavakat, s hatását Szomolányi József így foglalja össze: „Az anya aggodalmára Vilma lelkében is gyöttrő bizonytalanság támad.” (Szomolányi, 1923. 107. p.)

³⁵⁶ Eötvös, 1995. 1:52-4. p.

³⁵⁷ Eötvös, 1995. 1:53. p.

³⁵⁸ Z. Kovács, 2002. 89-90. p.

³⁵⁹ Eötvös, 1995. 1:57. p.

³⁶⁰ Eötvös, 1995. 1:58. p.

És még egyszer mondom, ettől a bensőséges narrátori hangtól, a személyességtől a rosszak nem jók lesznek és/vagy fordítva, egyszerűen szinte mindenkiről ilyen a beszéd, a narrátor gyakorlatilag képtelen megállni, ne tegyen még a legváratlanabbul felbukkanó abszolút mellékes, és soha vissza nem térő szereplőjére is valami kedvesen kifigurázó megjegyzést – lám, Rétyné jellemzése kapcsán is elszólja magát egy hajdúról: „Királynőnek gondolnád, ha a megyei hajdú, ki mellette áll, nem intene, hogy alispánnéval szólsz.”³⁶¹ Ezzen a joviális hangon mutatja be Réty házát a tisztújítás ebédjére készülődve, illetve az ügyvéd meggyilkolását követő éjjelen, vagy ugyanígy ábrázolja Nyúzó garacsi otthonát, vendégeit, és a benne mellékesen lévő magyar vezéreket. „Nálunk, magyaroknál minden teremtés, nagyban vagy kicsinyben, legyen az barátságos ebéd vagy sarkalatos törvény – fájdalom, nem a világossággal, hanem lármával kezdődik,³⁶² s így olvasóim képzelhetik a zajt, mely most Réty házát eltölté. Kocsisok s hajdúk, kik mindenfélét hordozva ide s tova siettek, a konyhában a szakács kuktáival, a pincében az ispán s udvarbíró, a kamarákban a gazdasszony s szolgálói, mindenki lármáz, parancsol, veszekszik, hogy ki-ki alig hallhatja saját szavát; s a nagyságos asszony, ki a felső emelet közép ablakánál várja vendégeit, s a csend helyreállítására már utósó pesztonkáját is leküldé, anélkül, hogy más sikert tapasztalna, mint hogy a zaj egy hanggal erősebb lett; alig tarthatja meg azon nyájas mosolygást, melyet a megye ügyis csak három évről három évre, épp a tisztújítások előtt, bámulni szokott.”³⁶³ „A borzadás, melyet az ügyvéd halála okozott, megszűnt, s az esemény most csak a beszélgetésnek kimeríthetetlen tárgya maradt, melyben a konyha tüze mellett az egész ház részt vett. Noha csaknem az egész háznép mindjárt a gonosztett után majdnem egyszerre rohant Macskaházy szobájába, mégis nem volt közöttök, kinek valami különös mondanivalója nem lett volna, s reggelig, hol a társaság együtt maradt, a történet majdnem annyiféleképpen adatott elé, mint Hannibálnak az Alpokon való átmenete... mindenik külön hipotézist állított fel, melynek bebizonyítására egész erejét megfeszíté.”³⁶⁴ „A kényelemnek, tudva van, első kelléke, hogy semmi utunkban ne álljon. Nyúzó szobája e tekintetben tökéletesen kielégítheté a legtúlzóbb kívánatokat. Az ágy, mely a szoba egyik szögletében állt, nem leheté keskenyebb; egy, hozzá mind barna színre, mind keskenységre, mind arra nézve hasonló szekrény, hogy reá is ruhák, írások, kalap s bot, szóval minden, minek egyéb helye nem volt, halomra hányatott; egy kis asztal az ablakok egyikében; négy bőrszék s egy lábnyi szélességű hasonló pamlag nemigen akadályoztaták a vendég mozdulatait; s maga a nagy asztal annyi különféle dolgokra használtaték – a vendégek nagy része Garacson közönsé-

---

³⁶¹ Eötvös, 1995. 1:62. p.

³⁶² Figyelték a Genézisre utaló újabb intertextuális helyet? (Arról nem is szólok, hogy a következő részletben Hannibál történetének beemelés szerepel.)

³⁶³ Eötvös, 1995. 1:96-7. p.

³⁶⁴ Eötvös, 1995. 2:143-4. p.

gesen rajta ül –, hogy a helyet, melyet elfoglal, tökéletesen meg is érdemli, mit nem mindenki-ről mondhatunk hazánkban. [...] A pipa- s kandallófüstben rég elbarnult fal, melynek egyedüli ékessége a magyar vezérek vörös s kék atillában festett képei (mind szép, bajszos magyar ember, csupa izmosságból görbe lábakkal, fejükön kalpag, kezeikben buzogány vagy zászló, lábai alatt nevek aláírása, úgyszólván Attilára s testvérére, Budára oly hamar reá ismersz mintha évekig vele laktál volna), a padozat, melyet régóta ismét föld takar, magok a pókhálók, melyek a szoba gerendáiról kényelmesen lecsüggnek, mintha a belépőnek mondanák: ne zsenírozza magát ön, úgyis azon világítás mellett, mely nappal a két kis ablak elhomályosodott tábláin a szobába hat, vagy estve az egy faggyúgyertyától elterjed, kár lenne.”³⁶⁵ Esetleg tessék megnézni a tisztartó kalandját Viola szöktetése alatt a XXIV. fejezetben (lásd Eötvös, 1995. 2:85-88. p.).

Ennek az egyenlőségnek azonban a közös hangfekvésen, kicsinyítésen és személyesítésen túl gondolok még egy okot. Aki tényleg veszi a fáradságot (ismét) megolvasni az imént ajánlott rémes éjjét a tisztartónak, annak arról, mikor szegény vastag ember ábrándozásainak köszönhetően képtelen volt elaludni, s „elkövetett mindent, hogy túrhetetlen helyzetéből szabaduljon, s hogy magát álomba szenderítse”,³⁶⁶ és mivel, hogy mást ne mondjak, számlálni kezde, szintén eszébe juthatott Micimackó dermesztő Heffalumpos éjjele. Ez pedig direkte jó dolog, mert úgy látszik, miként Micimackó és barátai, úgy *A falu jegyzője* szereplői is egytől egyig eleve meghatározott jellemkategóriákat testesítenek meg. Számtalan szereplőnél lehet találni egy-egy rá jellemző lélektani princípiumot, ami végigmotíválja a szövegen. Erzsébet (akár Kanga) anya, s óvja gyermekét; János huszár mihelyst csak teheti, gyereket dajkál; Macskaházy (& Malacka), ahogy láttuk Ákossal való kalandja során, fél; Nyúzó bután folyton pipájával bajlódik; Tengelyit az ügyvéd meggyilkolását követően az árulja el, a szakács és Kata asszonyosság állandó vitájából fakadó locsogáson túl, hogy a béres, holott Ferkóval előre kicsinálta, miket hallgatnak el, csak hogy valami különöst mondva magát kitüntesse, szól a megtalált botról (de remek az egész nyomozás, kihallgatás); Sósikutyt kizárólag (mint Micimackót a méz) az ebéd, Kislakyt az ítélet, Zátonyit a vetés és a krumpliszedés foglalkoztatja a tárgyalás alatt. Ezzel néha még egymást is meglepik. Nyúzó és Macskaházy együtt utaznak kocsin Garacsról Viola elfogására, miközben a főbíró saját és pipája testi épségét féltve lassítaná az iramot, az ügyvéd ugyanakkor saját egészségét óvva, hogy előbb túlessen az egészen, gyorsítaná. Nyúzó csontját, Macskaházy reumáját sajnáltatja, majd mikor végre a főbíró nem szűnő

---

³⁶⁵ Eötvös, 1995. 2:261-2. p.

³⁶⁶ Eötvös, 1995. 2:86. p.

kiáltozásaira „a kocsis lovainak gyenge ügetését lépésre változtató”, „a két férfi egy ideig hallgatva ült egymás mellett, álmélkodva mindenik pajtásának gyávaságán.”³⁶⁷

Tekintve, hogy nagyrészt mindahányan saját gondjukkal foglalkoznak és semmi más-
sal, azért teszik amit tesznek, mert egy-központúságuk nemigen hagy mást, többen az esemé-
nyek okának is sajátmagukat tartják. Vilma, mikor apját börtönbe viszik, remegő hanggal azt
mondja neki, nem érdemli meg szeretetét, hiszen „mi hozta mind e szerencsétlenséget reánk,
ha nem az, hogy Zsuzsit s gyermekeit házunkhoz fogadtuk? S azt én tevém!”³⁶⁸ Ugyanezt
Tengelyi így látja: „Erzsébetemet szerencsétlenségem sírba dönti, leányom hasztalan titkolja
előttem bánatát, én jól tudom, hogy mit miattam szenvedett, örökre el fogja keseríteni; fiam
talán megbecstelenített névvel lépend a világba”.³⁶⁹ „Réty szívét borzadás tölté el, midőn [...]
eszébe jutott, hogy eddig egész életét e szívtelen teremtés kívánata szerint irányozá, ki még ily
pillanatban sem tud megbocsátani. – »És ha Tengelyi csakugyan e szörnyű tette vetemedett
volna – így gondolt magában –, mi az, mi őt arra majdnem kényszeríté, mi más, mint azon
üldözések, melyeket alávaló gyengeségemben megengedtem?»³⁷⁰ „Kisebb gyermeke mindig
gyenge s beteges volt. – Miként is lehetne másképp! – szólt Zsuzsi sokszor, ha kisdede arcain
azon szomorú kifejezést vevé észre, mely kisgyermeknél testi betegségnek legbiztosabb jele.
– Keservet szít emléimről, s keserű könnyeimmel mostam le arcáiról mosolygását.”³⁷¹ „– Mily
átkozott teremtés vagyok én – mondá, szemeit kétségbeesve ég felé emelve, midőn Jánostól
Tengelyi helyzetét hallá –, akihez csak közelíték, gyűlölve, szeretve, szerencsétlenné teszek
mindenkit. – Viola kezével takarta szemeit, s elmerülve fájdalomában hallgatott.”³⁷²

A meseszálak szövetének vizsgálata is eredményezhet bezárulást. Ahogy az Vándory
előéletének felsorolásánál már kiderült, a szereplők egymással szoros viszonyban vannak, az
egyik befolyásolja a másikat. Ha pedig most ilyen feltűnő dologgal jövök, mint hogy számos
szereplő párba állítható, gondolom nem okozok megrökönyödést. Összetartozik Ákos Kál-
mánnal, Vilmával, Etelkával, Vándoryval, János huszárral; Viola Zsuzsival, Tengelyivel, Cifrá-
val; Vilma Etelkával, Ákossal; a szakács Kata asszonnyal, etc., mindenki valaki másikért vagy
ellen csinál valamit. Például Kálmán azért szökteti meg Violát, mert Etelka megkérte rá; Ákos
mint Vilma szerelmese segíti Tengelyit; Etelka testvére, Ákos képviselőjeként (is) beszél Vil-
mával; Macskaházy Rétyné kijátszására látogatja meg Erzsébet asszonyt. Sőt a motívikusság is
létesíthet összetartozásokat, így Ákos és Vilma élete egyformán alakul Kálmán és Etelkéval;

---

³⁶⁷ Eötvös, 1995. 1:270. p.

³⁶⁸ Eötvös, 1995. 2:183. p.

³⁶⁹ Eötvös, 1995. 2:243. p.

³⁷⁰ Eötvös, 1995. 2:166-7. p.

³⁷¹ Eötvös, 1995. 2:299. p.

³⁷² Eötvös, 1995. 2:302. p.

Ákost azért gyűlölheti mostohája, és azért megy el otthonról épp Vándoryhoz, mert már Bol-dizsárt is hasonló módon kínozhatta Ákos nagyapjának második neje a kis Sámuel világrajötte után (ugye mondtam, hogy jegyezzük meg). A szöveg világából nem lehet kikerülni.

S nem csak párokban determinálják egymást, de láncszerűen is, mi több, e láncok vé-gül összeségében gyűrűket alkothatnak – bármelyik kezdőelem egy másik szemszögből lehet befejező, de legalábbis közbülső. Vagyis egy, végső mozgatót nem lehet kinyomozni. Rétyné azért szeretné megszerezni az iratokat, hogy Ákos ne vegye el egy falusi jegyző lányát, ezért bízza meg Macskaházyt a lopással, aki a munka gyakorlati kivitelezését átadja Üveges Jancsi-nak, aki beszervezi Cifrát felajánlva a pénz felét, aki amúgyis régen ellenséges viszonyban van Violával, mivel szeretné visszaszerezni a vezéri posztot. Ehhez vegyük hozzá, hogy ha Vándory hazatérve nem csak apja előtt fedí fel igazi kilétét annak halálos ágyán, akkor Rétynek sem kell titkolódnia új felesége előtt, és Rétyné nem lopatja el Vándory leveleit, eszerint pe-dig Tengelyi is megmarad nemességében etc. Peti szerint először azért akarják Violát elfogni, mert éppen tisztújítás van, és „Nyúzó fél, hogy kimarad, mindent elkövet, hogy magának ér-demeket szerezzen”,³⁷³ de Zsuzsi mikor elmeséli Erzsébetéknek, miért az egész üldözés, be-vallja, hogy „a főbíró bosszút esküdött, mert a semmirevaló utánam járt, s én becsületes asz-szony létemre kiűztem házamból, mint kellett”,³⁷⁴ és ráadásul ez az egyoldalú vonzalom még a XXIV. fejezetben is tart, mert Nyúzó családos ember létére ezt mondja Violának, kinek (az egészet igazolva) vére felforr: „– Feleséged persze, Zsuzsi?... No – tevé mosolyogva hozzá – arról majd gondoskodom.”³⁷⁵ Tengelyi azért kerül börtönbe, mert Viola megöli Macskaházyt, de Viola azért tör be Macskaházyhoz, hogy visszaszerezze a jegyző nemeslevelét, ezt pedig azért teszi, mert Vilma befogadta családját házukba, ami nyilván nem történt volna meg, ha Nyúzó parancsolatára egy egzekúzió nem viszi el a faluban az adót fizetni nem tudó szegé-nyek utolsó értékeit. Az első kötetben a 248. lapon azt találjuk, „Ákos mindig különös hata-lommal bírt mostohája fölött”; ugyanitt a 60. lapon Vándoryról derül ki, hogy talán nem volt ember, ki Rétyék házában annyi tekintéllyel bírt, mint ő, mindazonáltal a XXXIV. fejezetben, Vándory levele előtt és után különöst érzékelhető Rétyt milyen gyengévé teszi a „befolyás, melyet neje felette évekig gyakorolt”.³⁷⁶

Annyi hatás és ellenhatás, önálló vélemény és befolyás halad egymással párhuzamosan és szemben, hogy egyetlen igazságot, ahogy Macskaházy meggyilkolása után se, nem lehet kiválasztani. A szereplők legalábbis gyakran nem egyformán látják az okokat, s náluk nincs olyan pont, ahonnan választani lehetne értelmezéseik között egy igazat. Arról még csak-csak

---

³⁷³ Eötvös, 1995. 1:78. p.

³⁷⁴ Eötvös, 1995. 1:222. p.

³⁷⁵ Eötvös, 1995. 2:81. p.

lehet beszélni, elvileg, a narráció szerint mi történt, a narrátornál van olyan pont, amely kiválaszthatná a szereplők egyes értelmezései közül az igazat (hisz azért az olvasatok előtt olvashattuk, mi történt); bár tulajdonképpen, ahogy egyes mondataiban kijátszódnak egymás ellen a középpontok, bizonyos szempontból a szöveg eseményei hasonlóan lebontják egymást. Jó példa erre Rétyné öngyilkossága indítékjainak köddé válása: „Maga Réty, nejének halála iránt, nem szólt senkivel; akár elmebetegség volt legyen szörnyű lépésének oka, mint azt sokan hirdették, kik, amint mondák, rendkívüli szenvedélyességét mindig ily betegség jelének tartották; akár az bírta e kétségbeesett határozatra, mert látá, miként Ákos s Vilma házasságát nem akadályoztathatja, s inkább meg akart halni, mint hogy annak tanúja legyen, mit családjára nézve gyalázatosnak tartott; akár végre, mint a porvári asszonyságok férjeiknek a dolgot magyarázták, az alispán kétségen kívül megsértette nejét, s makacssága által, melyet a szerencsétlennek valamely kívánatát ellenzé, gyilkolta meg feleségét, mint erre a világon számtalan példa van; Réty nem szólt senkivel, de kik őt ismerék, észrevehék a hatást, melyet neje halála reá tett.”³⁷⁷ Hiába tudjuk, Rétyné miért és miképp lett öngyilkos, mire a nép értelmezéseit is végigolvastuk, saját tudásunk is bizonytalanná válik. És önmagában ez még nem is lenne baj, de sajnos a történet a szereplők saját nézőpontjuk, s az ebből származó – légbőlkapott – megfontolások alapján halad tovább. Ha van is igazság a narrátornál, ez mit sem számít abban, egy eseményből mi következik, hisz nem lép közbe, vagy világosítja fel hőseit. Emlékszünk, az ügyvéd gyilkossága után fellépő tanúk mily hevesen vitáznak át egy éjszakát anélkül, hogy egymást akármely keveset is meggyőznék. Nos, Nyúzó másnap előbb a szakácsot és a szakácsnét hallgatja meg, majd behívja a másik négy embert is, de persze nem jut előrébb. Erre keservesen csalódva reménységében, hogy hat tanúval legalább „az igazságnak azon szerény kritériumához” jut, „melyet a többségben keresünk,”³⁷⁸ úgy zárja le a kérdést, hogy a neki megfelelő rendbe rakja az eseményeket, majd egy füst alatt lecsukja Tengelyit és Üveget. Tengelyit azért fosztják meg nemességétől, mert Nyúzó konstatív szavait performatívnak veszik, és semmilyen más lehetőség (úzus, nemesi per kimenetelének megvárása) nem érdekli őket. Violát statárium elé állítják, mert egyrészt, zsvány „csak az széles Magyarországon, akit zsványnak mondanak”, másrészt ellenállt, s ha „ilyent meg akarnak fogni s ellentáll, statárium elébe kerül s felakasztják”,³⁷⁹ harmadrészt pedig Nyúzó jelentése a statáriális bíróság szabálya hatodik szakasz nyolcadik pontjának megfelelően tartalmazza a történetek tökéletes leírását, a vétket, a kereszt- s vezetéknevet, s a rab korát, „pedig nem számokkal, hanem [...] – betűkkel kiír-

---

³⁷⁶ Eötvös, 1995. 2:217. p.

³⁷⁷ Eötvös, 1995. 2:289. p.

³⁷⁸ Eötvös, 1995. 2:153. p.

³⁷⁹ Eötvös, 1995. 2:20. p.

va”.³⁸⁰ Völgyesy pedig tehet, amit akar (hiába hozza elő, hogy ha két ember nem ugyanazon tényeket bizonyítja, úgy nem tekintethetik két tanúnak – „Sóskuty ujjain talán tízszer számolá elő, hogy kétszer kettő – négy, egyszer kettő pedig kettő s nem egy; ez okoskodás táblabíráink matematikus fejeire ellenállhatlan hatást gyakorolt; s a jelenlevők mind meg valának győződve, hogy a fiatal ügyvéd óriási szofizmát mondott, mely ha nem ily intelligenciájú társaság előtt mondatik el, a bírakat tévutakra vezethetné.”³⁸¹), amúgy sincs szavazata.

---

³⁸⁰ Eötvös, 1995. 2:18. p.

³⁸¹ Eötvös, 1995. 2:23. p.

„Egy októberi nap meleg sugárai önték el fényüket Tiszarét messze terjedő határára. Az égen nem vala felleg, mely tiszta kékjét elsötétítné; a téren, merre csak a szem érhető, nem volt egy szekér, mely zöld színét porfellegekbe borítná, csak a pacsirták ezerhangú éneke, mely az eget eltölté, a távolban legelő falucsordának kolompolása s itt-ott egyes munkás, ki kaszájával vállándanolván hazafelé ballagot – szakíták félbe az ünnepélyes csendet, mely között a nap a láthatár felé szállt.”

„Egy október végi nap reggelén, nem sokkal azelőtt, hogy az irgalmatlanul hosszú őszi esők első cseppjei lehullottak a szikes, repedezett földre a telep nyugati oldalán (hogy aztán a bűzlő sártenger egészen az első fagyokig járhatatlanná tegye a dűlőutakat, s megközelíthetetlenül váljon a város is), Futaki arra ébredt, hogy harangszót hall. Legközelebb négy kilométerre délnyugatra, a régi Hochmeiss-dűlőben állt egy magányos kápolna, de ott nemhogy harang nem volt, még a torony is ledőlt a háború idején, a város meg túl messze volt ahhoz, hogy onnan idáig bármi is elhallszson.”

Októberben kezdődik és a következő év áprilisában záródik *A falu jegyzője* fabulája, mindkétyszer a Törökdombon, mindkétyszer lovasok érkeznek, októberben Tengelyivel, áprilisban Ákossal van fent Vándory. A két természetkép megemlézése azonban, ha jól látom, sehol sem szerepel a szakirodalomban. Bár többen említik a szöveg tájképpel képzett keretes szerkezetét, mégis valamennyien csupán az Alföld kétszeri szerepeltetését hozzák elő. Így szerepel *A falu jegyzője* 1950-es kiadásának Sótér István által írt előszavában: „Tájképpel kezdődik a Falu Jegyzője, – a feudalizmusba süllyedt, elmaradt magyar táj képével. És tájképpel is végződik a regény: Eötvös e táj viruló jövőjét látja:”,³⁸² ahol (talán az év miatt) akkora szocialistahazánképítésébuzdítás kerekedik belőle, aminek ma már nem látom értelmét idézését. Nem egy helyen, és jóval szolidabban, de ugyanerről beszél Fenyő István az *Utószó*-ban: „A regény kezdetén már a tájbrázolás is élesen elüt attól, amit az olvasó addig a szépprózában megszokott: a természet látványa kifejezetten lehangoló. Szó sincs itt idillien romantikus, elandalító természetről – a mezők, a rétek az egyhangúságot, az élet stagnálását árasztják.”; „a regény mind több tragikus sejtelemmel terhes, mindazonáltal az íróban változatlanul él a remény, hogy egykoron elkövetkezik majd a munkájukból élő milliók békés együttélése. A regény befejező nagy képsorozata erről a megtalált harmóniatudatról ad bizonyosságot: az alföldi rónaság képének életre keltése kifejezetten prózakölteménnyé emelkedik.”³⁸³ De ettől még tény marad, a fabula ugyanott kezdődik, mint ahol elhallgat. Továbbá Vándory mindkétyszer a múltra emlé-

---

³⁸² Sótér, 1950. xxix. p.

kezik, és mindkétszer valakik váratlanul a dombhoz érkeznek. Októberben a két férfi „elmerülve a vidék látásában, vagy talán azon gondolatokban, melyek sokszor látott tájak előtt az emberi szívet mintegy önkéntelenül megragadják, s régmúlt napok emlékeit hívják vissza”,³⁸⁴ illetve a hamarost feltűnő lovasok egy nyulat kergetnek feléjük agaraikkal. Áprilisban pedig „igen természetes, ha most ugyanazon helyre jövén azon dolgok jutottak eszébe, melyek a domb körül akkor történtek, s hogy a napkeletről majdnem elfeledkezve, Vándoryt ezekre emlékezteté”;³⁸⁵ illetve hamarost Violát üldözik lovas pandúrok a dombhoz.

Októberben még tiszta az idő, a „nap meleg sugárai önték el fényöket”, az „égen nem vala felleg, mely tiszta kékjét elsötétítné”,³⁸⁶ a lovasok csak négy lappal később jönnek. Áprilisban „Vándory, szokása szerint e reggelen is jókor fölkelve, midőn az egészen tiszta eget látá, nem állhatott ellen a vágynak, hogy ismét egyszer a Törökdombról nézze a felkelő napot”.³⁸⁷

Aztán e két pont között az idő szinte sohasem barátságos. Október van és november, meg három átugrott hónap, aztán pocsék március, április. Köd, és víz, és nyirkos hideg, és sötét. A táj is mintha ugyanezt viszonzná: pusztulás és kietlenség. Ember alig-alig, legfeljebb nyoma a lerohadásban, az állatoknak is (kivált kutyáknak) csak messziről hallani hangját. „Az éj sötét s kedvetlen, mint októberben lenni szokott. A tiszta napnyugot után mindig több föllegek vonulnak össze a láthatáron, s a téren hosszú sóhajokban lejt át az őszi szél, hideg érintése alatt a fák gallyai s levelei remegnek.”³⁸⁸ – idéztem a 2. részben. „A messze elnyúló legelő, melyeknek változatlanságát csak itt-ott egy vedertelen gémeskút vagy félig kiszáradt láp körül sétáló golya váltja föl, s a rosszul mívelt szántóföldek, melyeknek tengeriét s búzáját isten után csak az őrzi meg, hogy a lopás is némi fáradságba kerül – itt-ott egy magános tanya, hol bozontos kuvaszok ugatva a birtok szentségét hirdetik, s a múlt évről fölmaradt széna- s szalma-boglyák arra intenek, hogy a birtokosnak vagy fölötte sok takarmánya, vagy igen kevés marhája van”³⁸⁹ – olvassuk már az első bekezdésben. Ákos ámbár százszor lovagolt Porvállról Tiszarétre, amíg Vilma és anyja várakoznak rá a XIV. fejezetben, a sötét ködben útját veszti, s talán még most is (na jó, akkor, a vacsora után) a síkon tévelyegne, ha egyszerre nem hall lódobogást, s a közelítésére elszállguló lovas után vágatva nem vesz észre valami világot a köd között, s csárdájuknál leli magát.³⁹⁰ Már sötét volt, midőn a XX. fejezet elején Zsuzsi Peti cigány és István gulyás segítségével elindul férje megmentésére: „A hold első negyede [...] a

---

³⁸³ Fenyő, 1995. 322, 325. p.

³⁸⁴ Eötvös, 1995. 1:10. p.

³⁸⁵ Eötvös, 1995. 2:311. p.

³⁸⁶ Eötvös, 1995. 1:10. p.

³⁸⁷ Eötvös, 1995. 2:310-1. p.

³⁸⁸ Eötvös, 1995. 1:71. p.

³⁸⁹ Eötvös, 1995. 1:7. p.

³⁹⁰ Lásd Eötvös, 1995. 1:198. p.

ködfátyolon nem hathatott keresztül, [...]. Itt egy határhalom vagy elhagyott gémeskút, mely a ködből setét kísértetként kiemelkedett; ott egy múlt évről fennmaradt fél szalmaboglya, vagy árokhányás, vagy néha, messze távolságra egymástól magányos fűzfák, melyek az áradás járta réten felnőttek, s véletlenül megmaradva, most az őszi szélben vékony lombatlan ágaikat suhogtaták: ez vala minden.”³⁹¹ Később e fejezetben Viola lelkének leírhatatlan szomorúságát tükrözi az elhagyott tiszai tölgyes: „Az éj setét vala. A magas tölgyek, melyek a helyet környékezték, s melyeknek csúcsai a ködben eltűntek, még inkább nevelék a homályt, s csak a gyöngye tűz, melynek fénye a kunyhó ajtaján keresztül az ellenében álló bokrok elszáradt lombjára esett, terjeszte némi világot az egészre. Miután a kunyhóban a beszélgetés megszűnt, véghetlen csend terüle el az egész vidéken. Néha az őszi szél egyes lökésekben szálla át az erdő felett, a tölgyek száraz lombja, mely még az ágakon függött, csörögni kezdte, a sudarok között mintegy hosszú fájdalmas sóhaj hallatszott, mindig távolabb s távolabb, míg a gyenge nesz eltűnt, s a fák ismét hallgató mozdulatlanságban álltak. Néha fenn egyes varjúkárogás hallatszott, a madarak, melyek az erdőben ezrenként tanyáztak, fölébredve, nehéz szárnyaikkal verdesék a csörgő ágakat, azután ismét véghetlen csönd s hallgatás mindenfelől.”³⁹² Mikor Tengelyi éjjel 11 felé kimegy a nagy nyárfához, hogy Violától megkapja leveleit a XXIX. fejezetben, esős „novemberi éj vala, az égen nem látszott egy csillag sem, a tájon setéség terült el”.³⁹³ A XXXVIII. fejezetben, a következő év áprilisában – mely kivételesen változékonyan nem nevezhető: folyamatosan esik –, János huszár Violát kereső útján „naponként csontig megázott,” és midőn az erdőben eltévedtek, „nem tehete mást, mint hogy bundáját, amennyire a szél engedé, összefogva,”³⁹⁴ Csavargós után tovább ballagott.

Itt pedig úgy tűnik nekem, e táj, ez idő, egy kortárs magyar író tere és ideje; és az ő szövegeiből is leginkább a *Sátántangó* világa. És sajnos a szövegvilág azonosságán túl néhány más egybeesést is látni vélek.

Szinte alig van szereplő, kiről nem az előző részben mutatott komikus hangvétel lenne érvényes, az olyan pedig végképp ritka, akit nem mások befolyásolnak. Talán két ember van, a főispán és titoknoka, kik ezen az egész vármegyén kívül vannak (igaz, a narrátor Marosvölgyi gróf őexcellenciája bemutatásakor sem fojtja el iróniáját: „Ha mindenekelőtt külsejére tekintünk – mi, mint tudva van, a népre s asszonyokra leginkább hat, mert mindketten sokszor változtatván szeretetők tárgyait, nem lehetnek tekintettel oly tulajdonokra, miknek megismerésére sok idő kell –, legnagyobb ellensége meg fogja vallani, hogy szebben pödört fekete bajuszt alig

---

³⁹¹ Eötvös, 1995. 1:271-2. p. Itt akadnak aztán el pár lappal később a váratlanul vízzel megtelt Fekete-tónál, mivel mindig esik, és a Rákér, „mióta az urak új töltést csináltak, egészen nekibolondult.” [Eötvös, 1995. 275. p.]

³⁹² Eötvös, 1995. 1:283. p.

³⁹³ Eötvös, 1995. 2:138. p.

³⁹⁴ Eötvös, 1995. 2:294. p.

találhatni, mint melyet őexcellenciája viselt. A haj is igen ékesen göndörítve környezi sima homlokát, s szája körül nem szűnő mosoly játszik – attól, melyet bölcsék ajkai körül láttunk, csak annyiban különböző, hogy benne keserűséget nem vehetni észre; valóságos titkos tanácsos mosolyoghat csak így.”³⁹⁵ Ráadásul mielőtt belépnek a szöveg világába, ők is póruul járnak – a titoknok, mikor a tisztújításkor a fogadásukra eldörrenő három mozsártól meglepődnek a lovak, és elragadják s feldöntik hintójukat, úgy viseli őexcellenciája „nemcsak fontos hivatala, de még személye terheit is”,³⁹⁶ mint később a Heffalumpnak ázott veremben Malacka a rázuhant Micimackót), fölülről, és alapjaiban derült nevetéssel szemlélnék mindent. Bodnár Zsigmond korábban úgy látja, az elbeszélés mártyrja a derék Tengelyi. Ez az ember a XII. fejezetben – rendes Messiásként fellépve ott, „hol legnagyobb a demoralisatio”³⁹⁷ – lefesti őexcellenciájának a nép valós helyzetét. A *Sátántangó* Messiásként is felfogható Irimiása egyrészt azért jön, hogy a telepről megmentse az embereket, másrészt a Feltámadunk részben saját feladatáról, a telep helyzetéről tárgyal az azon kívül, felette lévő tiszttel. (Nincs kedvem a számnak és a fejezetcímnek, ahogy a török szó előfordulásainak [Törökdomb; az aggastyán így érthető artikulátlanságú sipítása – „Ö-ön a tö-ök! Ö-ön a tö-ök! Ö-ön a tö-ök!”³⁹⁸ – a Hochmeiss-dűlő végén lévő kápolnában – a filmben szabályos domb, s szabályosan kivehető lexéma] sem, túlzott jelentőséget tulajdonítani, de ott vannak.)

Eötvös, attól tartok, néha maga is elbizonytalanodik, szereplői átkerülnek írói életébe. A szöveg elején Tengelyi jellemzésébe a jellemzendő saját mondatát teszi (más összefüggésben a negyedik részben már idéztem): „Tengelyi egyike vala azoknak, kik – mint mondani szokta – caesaroknak vagy falusi jegyzőknek születtek; azaz, ha véletlenül caesarokká nem lettek, a jegyzőségénél magasabbra emelkedni nem tudnak”.³⁹⁹ A börtönrendszer második vázolásánál megkéri az olvasókat, ne vegyék egészen eltérésnek a mondottakat, hiszen azon szerencsés helyzetben van, hogy nézetei e tárgyra nézve hőse nézeteitől nem különböznek, s így elmélkedése sem csupán elmélkedés, mintsem „a fönnebbieken körülbelől azon gondolatok foglaltatnak, melyek Tengelyi lelkén a pillanatban, hová történetünk jutott, átvonultak.”⁴⁰⁰ Lehet, a mondat, az elején még csak vicc, annak készül, de gyanakszom, a végére, az azonos pillanat elérésénél a játék halálosan komoly- és veszélyessé válik. Ugyanis nem a szereplő beszéde, vagy legalább jellemzése, hanem csakis egy (állítólag Eötvös egyéb szövegéből is megismerhető) elméleti mondása folyik; s ennek a mondásnak elvileg teljesen függetlennek kéne lennie a narráció

---

³⁹⁵ Eötvös, 1995. 1:168-9. p.

³⁹⁶ Eötvös, 1995. 1:164. p.

³⁹⁷ Bodnár, 1877. 33. p.

³⁹⁸ Krasznahorkai, 1993. 325. p.

³⁹⁹ Eötvös, 1995. 1:58. p.

⁴⁰⁰ Eötvös, 1995. 2:209. p.

egyéb részeiből keletkező hősöktől. A harmadik ilyen hely a lelkészt emeli az elbeszélői szintre, s mivel ez egy narrátori önreflexív részben szerepel, indikálja a súlyosságot: „Azért követnek [ti. olvasóim], hogy oda vezessem, hol Ákost és Vilmát, mint boldog házaspárt, az oltárnál láthassák, s én minden lépten feltartom s magyarázatimmal untatom őket. [...] Minden embernek megvannak hibái (Vándory a jótulajdonokról is azt hiszi), vagy talán azt is mondhatnók: élete különböző korszakaiban minden ember átmegy a hibáknak majdnem minden nemein, s alig mondhat embertársai ellen oly valamit, mit néha magára is nem alkalmazhatott volna; az enyém jelenleg a felette sok okoskodás – nem segíthetek rajta!”⁴⁰¹

A veszély, ha az író és szereplői élete összemosódik, Krasznahorkai László interjúból pontosabban érzékelhető. A Keresztury Tiborral készült szövegben a kérdésre – „Mennyire válik ketté s miképpen fedí egymást életedben, gondolkodásodban az ábrázolt világ fiktív és a mindennapi létezés empirikus tere?” – többek között ezt írja: „Ugyanakkor viszont elmeorvosi diagnózisomhoz nyilván fontos adalék, ha elárulom, hogy gyakran meg vagyok győződve róla, teremtményeim nem csupán a könyveimbe írtam bele, hanem a valóságos létezésbe is. Néha megyek az utcán, vagy ülök a Dezső-féle kocsmában, s egyszer csak látom, ott jön vagy ott ül Valuska vagy Futaki vagy Herman. Megfeledkezem magamról, és végigfut a hátamon a hideg. Aztán elhessegetem őket, sikerül is, egészen következő jelentkezésükig.”⁴⁰² Aztán Tarr Bélával megcsinálták a regényből a filmet („a vízió lábra kapott”) és a szerzőnek egyszerűen valóban képtelenség lett szétválasztani a világokat. „Olyan szereplőket látunk, akik tökéletesen azonosultak, teljesen azonosak azokkal a figurákkal, akiket ábrázolniuk kell. [...] Attól kezdve, hogy eldöntöttük, Irimiás márpedig a Víg lesz, attól kezdve mindent ő határozott meg. A lény. Nem a színészi képessége, hanem hogy Víg maga kicsoda. Minden egyes szereplő így volt kiválogatva. Dr. Horváth Putyira azért esett a választás, mert tökéletesen megvolt a lényében a Petrináság, nem is beszélve a Halicsot játszó Frédiről, aki egész egyszerűen szerintem sokkal inkább Halics, mint Frédi. Meg kell mondanom, nekem külön döbbenetes élmény volt, amikor az általam mégiscsak egy könyvben létrehozott világ lakói hirtelen bejöttek az ajtómon, vagy én mentem be az övékén. A mai napig nem tudom felfogni, hogy épp ezért akkor ennek a forgatásnak volt-e valamilyen valóságalapja. A film valóságát jobban értem, mint magát a filmforgatás valóságát, a filmforgatás valósága számomra olyan, mint valami rettenetes zűrzavar, ahol nem bírom eldönteni, hogy mennyiben fiktív, és mennyiben valóságos. Nekem már hiába jön be Víg Mihály az ajtón, és mondja, gyere le inni, nekem már az Irimiás jön be és hív a

---

⁴⁰¹ Eötvös, 1995. 2:248. p.

⁴⁰² Krasznahorkai, 1991. 121. p.

kocsmába.⁴⁰³ – nyilatkozta egy interjúban a bemutató körül a *Magyar Narancs* 1994. február 10-i számában.

Igyekeztem finoman fogalmazni, a fabula áprilisban inkább elhallgat, írtam, mert bár Viola halálát követően még két üres sor után kétségtelenül történnek dolgok, de azt gondolom, az érkező lovasok, az üldözés, a naplemente és -felkelte motívikussága messze hangsúlyosabb, mint az ürességet követő bármilyen mondat vagy esemény. A lovas, a nap, oly ősi, e hazában pedig különös jelentőséggel telített szimbólumok, hogy önmagukban is fontosabbak lehetnének mint a sokak által hibáztatott – s szerintem is, az egy Zsuzsi halálát kivéve, olyan elvágott – befejezés. De ezek a szimbólumok ráadásul kétszer is előkerülnek, és melléjük járul még az ártatlanság (nyúl/Viola képében) üldözése, amivel menthetetlenül felerősödik az interpretációs energia. Októberben lemegy a nap, a lovasok védtelen nyulat kergetnek, és elindulnak a borzalmak; áprilisban kitisztul az ég, az ártatlan Viola üldözését követő halálával pedig a rémségeknek is vége (hadd ne írjam ide a megváltás szót).

Azzal hibáztatja Henszlmann Imre és a *Magyar Szépirodalmi Szemle* tanulmánya örömmel a szöveg befejezését, hogy az nem felel meg az irányregény kitűzött céljának: „a’ költő regényének kezdetén politikai célján uralkodni tudott ugyan, azonban midőn a’ szenvedélyek inkább ’s inkább kifejtődtek, ezen önuralkodást elveszté és tárgya inkább ’s inkább erőt nyert rajta, még pedig nem épen kárára, mert itt költővé vált, holott amott inkább politikusként tűnik fel”;⁴⁰⁴ „a művész győzött a polemizáló journalista felett, s a regény berekesztése ellenmondásban áll szerző bevallott politikai céljával”.⁴⁰⁵ Mostani nézőpontomból azonban úgy tűnik, az egyenes irány leginkább problematikussá a motívikuság miatt válhat. Több helyen mutattam már, hol záródhat magába a szöveg, de attól tartok, végül ennél a keretességnél durvábbat keresve sem lehetne találni. Sőt még azt is el tudom képzelni, mivel a napfelkelte inkább a kezdete valaminek, mint a napnyugta, hogy a két motívikus hely kölcsönösen zárul egymásba. Vagyis októberben a nyúl kergetésében már látszódik Viola sorsa (és a zsványében a nyúlé); a két férfi, Tengelyi és Vándory a régmúlt emlékeit visszahívva, nem Heidelberget idézik meg – miként az három lappal később áll, hanem valójában beindítják a perpetuum mobile-t (és ténylegesen örökmozgóvá tesz az emlékezés: Vándorynak áprilisban még a napkeltéről is elterelődik figyelme, annyira erősen idéződnék fel benne az októberi események...).

„Megnyugodva tért vissza megfigyelőállásához, a hátára terítette a takarókat, aztán újabb italt kevert, némi gondolkodás után »fele-fele« arányban. Eltűnődve nézett maga elé, majd hirtelen felcsillant szemmel új füzetett vett elő. »Esett az eső, amikor...« – írta, de meg-

⁴⁰³ Krasznahorkai–Tarr, 1994. 31. p.

⁴⁰⁴ Henszlmann, 1846. 12. p.

⁴⁰⁵ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 1. 5. p.

csóválta a fejét, s kihúzta az egészét. »Amikor Futaki felébredt, odakint zuhogott az eső, és...« – próbálkozott újra, de ezt is »kifejezetten csapnivalónak« találta. Megmasszírozta orrnyergét, visszaigazította a szemüvegét majd felkőnyökölt az asztalra, s tenyerébe támasztotta a fejét. Mint egy varázslatosan éles képet, úgy látta maga előtt a rá váró út egészét, ahogy kétoldalról lassan felkúszik rá a köd, s középen, egy vékony sávban ott ragyog minden jövőjében szétporló arc, vonásain a fulladás pokoli történetével. Ismét a ceruzáért nyúlt, s most már érezte, hogy jó nyomon jár; füzete van elég, pálinkája, gyógyszere kitart akár a következő tavaszig is, s amíg csak ki nem rohadnak az ajtóból a szögek, senki sem fogja háborgatni. Óvatosan, nehogy felsértse a papírt, írni kezdett. »Egy október végi nap reggelén, nem sokkal azelőtt, hogy az irgalmatlanul hosszú őszi esők első cseppjei lehullottak a szikes, repedezett földre a telep nyugati oldalán (hogy aztán a búzló sártenger egészen az első fagyokig járhatatlanná tegye a dűlőutakat, s megközelíthetelenné váljon a város is), Futaki arra ébredt, hogy harangszót hall. Legközelebb négy kilométerre délnyugatra, a régi Hochmeiss-dűlőben állt egy magányos kápolna, de ott nemhogy harang nem volt, még a torony is ledőlt a háború idején, a város meg túl messze volt ahhoz, hogy onnan idáig bármi is elhallatsszon. S egyébként is: ezek a csengő-bongó, diadalmas hangok nem is távoli harangszóra emlékeztették, hanem úgy tűnt, mintha egészen közelről, (’Mintha a malom felől...’) sodorta volna őket erre a szél. [...]...’’⁴⁰⁶

---

⁴⁰⁶ Krasznahorkai, 1993. 327-30. p.

„Ha búcsuzóra végig pillantva alakjain, azt kérdezzük, hogy az emberi léleknek milyen megrendüléseit vette észre először ő s mely alakjaiban jegyezte föl azokat: akkor azt kell felelnünk, hogy ily megfigyelései s ilyen alakjai nincsenek s hogy a legmélyebb és legvonzóbb lélek, a kit könyvein át megismerünk, az író maga.”⁴⁰⁷ – írja Voinovich Géza. Többen úgy tartják, hogy a mellékeseményekkel, a legkisebb szereplőkkel is épp annyit törődik, mint a főekkel. Figyelme kiterjed mindenre, nem hagy ki semmi apróságot, mindent beemel szövegébe. Nem mond le egy eseményéről, szereplőjéről sem. Mindent és mindenkit egyformán szeret. Szervez. Péterfy Jenő szerint egyenesen „soha író nem volt jobban eltelve tárgyával, mint Eötvös, midőn *A falu jegyzője*-t írta”.⁴⁰⁸ Átír.

Jómaga Eötvös/a narrátor pedig a XXXV. fejezet elején azt mondja, azon ponthoz ért, hol elhagyva előadása eddigi modorát története fonálát megszakaszthatja. „A regény- s történetírónak legszebb kiváltságai közé tartozik, hogy érdektelen korszakokon átlejtve, csak azt veszi fel előadásába, mit legszebbnek vagy nagyszerűbbnek tart; miért ne élnek e kiváltsággal, melyet az életben is néha oly nehezen nélkülözünk?”⁴⁰⁹ Majd, miután eldöntötte, hogy három hónapot hagy ki, a szemközti lapon közli, csak tőle függ, az átlejtett hónapok történetéül milyen bálokat (kiemelés: a szövegvilág eseménye poétikailag is meghatározhatja a szöveget – azért *lejti át* [és nem bármi más módon hagyja ki a] három hosszú téli hónapot, mert azokban *bálók* történnek) írhatna le. „S mi ez, ha nem a klasszikus, paternális szerző-pozíció?”⁴¹⁰ – kérdezi Kovács Sándor s.k. a *Fanni hagyományairól* szóló napi jegyzései végén, és valahol ugyanezt kérdezem én is.

---

⁴⁰⁷ Voinovich, 1903. 237. p.

⁴⁰⁸ Péterfy, 1983. 545. p.

⁴⁰⁹ Eötvös, 1995. 2:232. p.

⁴¹⁰ Kovács S., 1995. 199. p.

Kis idők kis emberei: Magyarország, 1514-ben

A Magyarország 1514-ben

I.

„Hosszú előszavak többnyire olvasatlanul hagyatnak: nem fogom tehát ilyennel untatni olvasóimat.”⁴¹¹ – így hangzik az 1847-ben megjelent *Magyarország 1514-ben* című regény alig több mint két oldalas előszavának első mondata. Azonban talán még maga Eötvös József sem gondolta, hogy rövid előszava ekkora olvasottságnak fog örvideni: azzal, hogy szükségesnek tartotta ’a történeti regény új mezejére lépven előadni azon fogalmat, melyet magának a történeti regény felől képezett, s mely az e mezőn alkalmazni szokott nézetektől bizonyos tekintetben eltér’, végül is mennyire lekötötte olvasóit. S így utólag mennyire kulcsfontosságú döntésnek tűnik egy külső tényező, a harmadik regény az előző kettőtől eltérő módon, előszóval történő közönség elé bocsátása.

Legalábbis a hivatalos olvasók több mint kitüntetett figyelmet szenteltek ezen soroknak. Rögvest és önként adja magát ennek bizonyítékául a regény megjelenése körül egy szerény polémia, mely amennyiben a regényt érinti, úgy kizárólag Eötvös az előszóban kifejtett elképzelései alapján zajlott, tehát a vita során is csupán az előszó mondatai kerültek vagy egyetértőleg vagy megcáfolandó idézésre. Obernyik Károly a *Pesti Divatlap* 1847. szeptember 16-i számában írt *B. Eötvös új regényéről*, s cikkében az alapján, hogy „a már megjelent két első füzet is eléggé feljogosít reménylenünk, miként szerző előszavában kitűzött céljának meg fog felelni”⁴¹² megtámadja – természetesen nem a regényt, hiszen „mindenki láthatja, miként egy, – kétségkívül, – több füzetre terjedendő műről, csupán az eddigi megjelent két első füzet nyomán nemhogy szoros bírálatot, – mit e lapok köre és feladata különben sem enged, – de még csak rövid ismertetést sem lehet mondani”⁴¹³ csupán „b. Eötvösnek a történeti regényre nézve előszavában kimondott egyéni nézeteit”⁴¹⁴ A másik oldalról a *Magyar Szépirodalmi Szemle*ben jelent meg 1847. október 17-én egy névtelen cikk *A történeti regényről*, mely két fő kérdést jár körül: „kikerülhetlen szükséges-e, hogy az, ki történeti regényt ír, mélyebb és beható történeti tanulmányval készítse elő magát föladatára, és szabad-e neki előadott lényeges és fő történelmeiben (Begebenheiten) a jelentékeny és historia által ránk szállott történelmekről eltérni?

---

⁴¹¹ Eötvös, 1972. 19. p.

⁴¹² O. Károly, 1847. 1206-7. p.

⁴¹³ O. Károly, 1847. 1206. p.

⁴¹⁴ O. Károly, 1847. 1207. p.

Lehetséges-e, hogy az író az előadott kor szellemét hiven tüntethesse vissza?⁴¹⁵ S minthogy az első kérdést illetően meggyőződésük, „hogy a valódi történeti költeményhez elkerülhetetlen szükséges a történeti tanulmány, és hogy a költőnek legalább a fő és jelentékeny történelmekre nézve nem szabad eltérnie a történettől”,⁴¹⁶ így messzemenően egyetértőleg idézik Eötvös előbeszédének a történelmi személyiség hírének szentségére vonatkozó mondatát: „E sorokat szórul szóra aláírhatjuk, a nélkül, hogy még csak az egyes szavakban is kivánnánk módosítást; mert azok a szoros igazság ihletének eredményei, más részről pedig egészen és egyenesen amaz alapnézetekből következnek, miket fölebb fejtegettünk.”⁴¹⁷

Persze e szerény vita mindkét írásánál jogosnak látszik, hogy csupán a regény előszá-
ra figyelnek, hiszen nem volt céljuk vagy módjuk szoros bírálatot adni: ugyebár Obernyik Kár-
oly írása megjelenésekor még nem volt olvasható az egész szöveg, a *Magyar Szépirodalmi Szemle*
cikke pedig a történelmi regényről általában elmélkedik (amúgy akkor, amikor még csak legfel-
jebb az ötödik füzet jelent meg⁴¹⁸). Azonban találhatunk további indokot is eljárásukra. Jelesül
Sőtér István azzal kezdi monográfiája második kiadásában a *Magyarország 1514-ben* elemzésének
utolsó előtti, főként az iménti vitát összefoglaló részletét, hogy az előszót ars poeticának minő-
síti. Ezzel ugyanis – tudván, hogy a közfelfogás szerint Eötvös 1845-ben megjelent második
regénye, *A falu jegyzője* irányregény, ahol a szerző irányzatos céljait a már 1836-ban Victor
Hugo kapcsán kifejtett elveit most igazán sajátjává formálva egy ars poeticus hitvallásban fo-
galmazza meg a regény közepén – óhatatlanul arra kell gondolnunk: a „körülmények követke-
zőben rendkívül gyér kritikai visszhang” s benne a kizárólag előszó idézetek egyben az irány-
költészet-vita továbbvitelét is adják. Ahogyan Sőtér István írja: „Amiként *A falu jegyzője* az
»irányköltészet« elmélete körül kavart vitát, – úgy a *Magyarország 1514-ben* a történelmi hűség és
az »írói szabadság« elve körül. Valójában Eötvösnek a történelmi regényre vonatkozó ars poe-
ticája – az »irányköltészet« elméletét fejleszti tovább, egy bizonyos műfaj adottságai között.”⁴¹⁹

Ennek fényében válik talán érthetővé, hogy a két legelső Eötvös életét egészében érté-
kelő írás, Csengeri Antal és Gyulai Pál dolgozata, miért az előszóra támaszkodva állapítja meg
a regény irányzatosságára vonatkozó konklúziót. Az 1851-es *Magyar szónokok és statusférjiek*
című politikai jellemrajzokat tartalmazó gyűjteményben Eötvös centralista elvi társa, a *Pesti*
Hírlapot Szalay László után 1845. július 1-jétől, vagyis a *Magyarország 1514-ben* feltehető 1846-

⁴¹⁵ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 16. sz. 241. p.

⁴¹⁶ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 16. sz. 241. p.

⁴¹⁷ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 16. sz. 244. p.

⁴¹⁸ Azért legfeljebb, mert az egyesek füzetek megjelenéséről tudósító híradások e tekintetben ellentmondóak: a *Pesti Divatlap* 1847. október 7-én azt írta, megjelent „báró Eötvös »Magyarország 1514-ben« című, nagy figyel-
met gerjesztett regényének 4-ik s 5-ik füzete;” (*Pesti Divatlap*, 1847. 41. 1312. p.) de ezzel szemben november 4-én
az Irodalmi újdonságok között azt hirdetik, megjelent Hartlebennél Eötvös „mindinkább érdekes regényének V.
füzete.” (*Pesti Divatlap*, 1847. 45. 1438. p.)

os keletkezési ideje⁴²⁰ alatt is szerkesztő Csengeri Antal *A falu jegyzőjéről* írva védelmébe veszi az irányköltészetet, jelöletlenül idézi a regényből az utóbb elhíresült ars poeticát, majd könnyedén áttér a *Magyarország 1514-ben* című regényre, és *előbb* szabadon idéz a bevezetőből, majd határozottan rámutat ezen regény irányzatosságára s így a két regény szerves kapcsolatára: „S e nyolcz füzetes regényt csakhamar egy másik követte kilencz füzetben: »Magyarország 1514-ben.« – Ezzel költő a történeti regény mezejére lépett, feladatul tekintvén: népszerűsíteni a történetet. Ugy hívé, hogy az irodalom e nemében azon határokon kívül, mellyeket a művészet minden regénynél a képzelőtehetség elébe szabott, más határok is léteznek, mellyeken szinte nem szabad túlhágni az írónak. E határokat a történelmi igazság jelöli ki. Költőnk tehát egykoru kútfőkből nagy szorgalommal tanulta ismerni a kort, mellyet előnkbe rajzol. [...] A történeti év, melly a czimlapon olvasható, mutatja, hogy a regény tárgya a Dózsaféle pórlázadás. S mennyiben a jobbagység állapotát tárgyalja a múltban, és a mennyiben a történet tanúságot nyújt a jövőnek, e mű is irányregényül tekinthető, habár nem foglal is magában közvetlen vonatkozásokat a korra, mellyben iratott. Ne feledjük, e kor egyik reformfeladatául tekintetett, a jobbagyi viszonyok végkép megszüntetése. S ha a »Falu jegyzője« kiáltó szózat volt a régi intézetek visszaélései ellen; az újabb regény szinte csak egy jeles történeti iránycikkül vala tekinthető, a jobbagyok fölszabadítása mellett. Hogy illy hatást idézett elő e mű, kétségtelen.”⁴²¹ Hasonlóan jár el Gyulai Pál nagyhatású *Emlékbeszédében*, melyet a Kisfaludy-társaság 1872. február 11-én tartott közülésén olvasott fel. Ő is előbb – habár történetesen Csengeritől részben eltérő előszómondatokat használva fel – Eötvös történelmi regénye milyenségéről szól majd kizárólag az előszó esztétikai elvei alapján, aztán rögzíti a jelenre való hatás célzatát: „Eötvös másik nagyobb költői műve: *Magyarország 1514-ben* történelmi regény. Lelkiismeretes tanulmányok után lépett e térre. Tisztelte a történelmi igazságot, s úgy hitte, hogy a hír, melyet a történelmi személyek kivívnak magoknak, a tulajdon legszentebb neme, melyet a költő művészeti célok érdekében sem másíthat meg. [...] Dózsát nem festi a szabadelvűség hőisének, az újkori democratia képviselőjének, bukását a korviszonyokból és jelleméből fejti ki, s kerül minden egyenes célzatot a jelenre. Pedig az indok, mely őt a múlt e tárgyához vezette, a jelen vágyai- és aggodalmaiban rejlett. A jobbagyok fölszabadítása a reform egyik legfőbb kérdésének tekintetett, s megoldása szükségét és nehézségeit senki sem érezte élénkebben Eötvösnél.

⁴¹⁹ Sőtér, 1967. 204. p.

⁴²⁰ A *Pesti Divatlap* 1846. Télutó 12-én adta hírül, hogy az „általánosan szeretett kedves tollú b. Eötvös József, egy, a hajdankorban szereplő nagy történeti regényen dolgozik.” (*Pesti Divatlap*, 1846. 7. 410. p.); majd 1847. 2. számában Jan. 10-én hívja fel olvasói figyelmét, hogy „(Báró Eötvös József) új történeti regénye, melly a Jagellok érdekes korának tarka életképeit, sajátos alakjait – mint mondják, – a leghivebb színekkel tünteti föl, rövid időn be lesz végezve, s így a magyar olvasóvilág ismét egy igen kedves olvasmányra számolhat.” (*Pesti Divatlap*, 1847. 2. 60. p.)

⁴²¹ Csengeri, 1851. 214-5. p.

Balsejtelmek nyugtalanították, a múlt tanulságával akart hatni a jelenre, s a költészet erejével mutatni föl az elvakult nemesség és fölizgatott nép szenvedélyeit, melyek nemzeti katasztróphához vezetnek.”⁴²²

Az utánuk jövő szerzők egy része mindösszesen megismételte Csengeri Antal és Gyulai Pál eljárását – mindössze annyiban mutatnak egyéni vonást, hogy történetesen melyik mondatot idézik az előszóból, idéznek-e egyáltalán, s ha igen, szó szerint vagy szabadon, netán csak utalnak rá, s másrésztől, hogy milyen sorrendben járnak el: első a regény irányzatos voltának megállapítása, s ezt követi az idézet vagy utalás, vagy pedig fodítva. Bodnár Zsigmond 1877-es *Irodalmi dolgozataiban* utal a történet népszerűsítése szándékára, s hozzáteszi: pedig e munka is célzatos.⁴²³ Korda Imre 1882-ben megjelöli Eötvös saját maga számára kitűzött feladatát, a történelem népszerűsítését, magyarázatul idézi a második bekezdés második s negyedik mondatát, majd néhány lappal később Csengerire hivatkozva kijelenti, hogy e regény is irányregény⁴²⁴ Ferenczi Zoltán 1884-es Eötvös-könyvében teljesen összekeveredik a két elem: a szerző átvezetésül az előző regénytől Eötvös aggódó lelkéről ír, mely írásra készítette: a „mulhatatlanul előkészített jövő pusztító viharain borzadott előre s a vészharang vihartjelző hangján szólt nemzetéhez, megírta »Magyarország 1514-ben« c. regényét”; eztán kijelenti, hogy Eötvös a történetet a jelenre nézve tanulságként tekintette, s erre célzott midőn előszavában a történeti regénynek a történelem népszerűsítését is feladatává tűzte ki, majd további magyarázatul idézi a második bekezdés harmadik mondatát, s végül megismétli Csengeri Antal kijelentését arról, hogy nem utal a regényben semmi Eötvös korára, illetve beemeli a harmadik bekezdés mondatait jelöletlenül összevonva a második bekezdés negyedik mondatával.⁴²⁵ Ferenczy József 1885-ös Eötvös életrajza egy az egyben megismétli Bodnár Zsigmond eljárását.⁴²⁶ Gyulai Pál 1899-ben kiadott egyetemi előadásában annyiban tér el az *Emlékebeszéd*től, hogy megfordítja a sorrendet, s hosszabban idéz szabadon az előszóból (második bekezdés második, első s negyedik mondat).⁴²⁷ Ferenczi Zoltán a díszkiadású Magyar Történeti Életrajzok 1903-as Eötvös-kötetében jóval higgadtabb előző könyvénel, bár elképzeléseim nem változtatott semmit sem. Mivel „köztudomású és világos”, röviden említi Eötvös célját a regénnyel: „mindennél világosabb, hogy Eötvös egy új pórlázadástól féltette hazánkat, s a múlt nagyszerű és gyászos tanulságaival akart hatni a jelenre”, aztán hozza fel a második bekezdés első mondatát, s egészében idézi a második bekezdés harmadik s negyedik mondatát.⁴²⁸ Lázár Piroška

⁴²² Gyulai, 1902. 73-4. p.

⁴²³ Lásd Bodnár, 1877. 34. p.

⁴²⁴ Lásd Korda, 1882. 14, 17. p.

⁴²⁵ Lásd Ferenczi, 1884. 79-80. p.

⁴²⁶ Lásd Ferenczy, 1885. 8. p.

⁴²⁷ Lásd Gyulai, 1899. 52. p.

⁴²⁸ Lásd Ferenczi, 1903. 149, 150. p.

1905-ben megjelent Eötvös nőalakjait ismertető munkája azzal kezdi a regény bemutatását, hogy „a politikai örömök és reménykedések idejében pedig tanulságért fordult irónk a magyar történetnek egyik leggyászosabb dátumához, mert jövőbelátó szeme nem bízott a gyors diadalokban, félt az ezekkel okvetlen járó következményektől.” Ezután idézőjelek között, ám kissé szabadon, s összevonva a második bekezdés első mondatának végét a harmadikkal így idéz: „A történetet akarja népszerűsíteni – mondja tanulságos előszavában – mert a történetek ismerete szövétnék, [...]”; végül leszögezi, hogy a költő okult a pórlázadason, s regényével kimondta ítéletét az 1846-os Magyarország fölött.⁴²⁹ Fögel Sándor 1916-ban a regényhez tett széljegyzeteiben előbb Eötvös eszmetársítását említi a jobbágyság felszabadítása s a Dózsa lázadás kapcsán, majd szabadon felidézi az előszó mondatait (második bekezdés első s második mondata, negyedik bekezdés második s negyedik mondata, ismét a második bekezdés második mondata, aztán összevonva a harmadik bekezdés második s negyedik mondata, s végül ismét összevonva a második s negyedik bekezdés utolsó mondata).⁴³⁰ Dézsi Lajos 1927-es a *Magyar történelmi tárgyú szépirodalom* című dolgozatában azt állítja, a „Dózsa-regény irányzata a jobbágyság felszabadítása, míg nem késő, hogy egy második pórlázadás meg ne ismétlődjék.” Ezt megelőzően a regényből kizárólag az előszóra korlátozódva idéz – hol kevésbé pontosan, csupán néhány szót fel- illetve kicserélve (második bekezdés első s második mondat), hol egészen pontatlanul (negyedik bekezdés harmadik mondata: „Ilyen eltérés volna – mondja tovább regényére térve –, ha Dózsát az alkotmányosság hőse gyanánt mutatná be, de meggyőződése szerint ezáltal el is veszítené minden becsét.”). A pontatlan előszóidézetekhez aztán mintegy Sőtér előfutáraként hozzátoldja, hogy ezen eszmék olvashatók a szerző előző regényében is (idézete ezen regényből szintén hiányos, s az eredetitől eltérő állítmányt tartalmaz): „Ugyanezt a felfogását még erőteljesebben hangsúlyozza *A falu jegyzője* c. regényében. »A költészet – úgymond – kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása után fárad.«⁴³¹ Véghely Dénes 1930-ban megjelent a regény történeti alapjait tárgyaló bölcsészdoktori értekezése bevezetésében Eötvöst jellemezve azt írja, „a célok és eszmék, melyek politikai működését determinálják, adták kezébe a tollat is. Ellátogatott az irodalom minden berkébe, igyekezett hozzáférközni a nemzet lelkéhez, intett, megrótt, példát állított, vagy elriasztott, de minden írását, még versei egy részét is, politikai meggyőződésének támogatására, a békés fejlődés biztosítására alkotta meg.” Mindennek megfelelően a regény tendenciája az, hogy „Tükröt tár a jobbágyság felszabadítását ellenzők elé, hogy lássák, hová vezet egy egész néposztály elnyomása. [...] Hirdeti meggyőző erővel, hogy egy ország csak akkor virúlhat, ha lakóinak min-

---

⁴²⁹ Lásd Lázár, 1905. 87. p.

⁴³⁰ Lásd F S, 1916. 3. p.

⁴³¹ Lásd Dézsi, 1927. 99, 100. p.

den rétege kezét fog az alkotó munka érdekében.”, végül mindezek fényében pontosan idézi az előszó második bekezdését.⁴³² Pintér Jenő 1933-as irodalomtörténete szintén összeköti Eötvös második és harmadik regényét, majd a cselekmény rövid vázlatát követően előbb az irányzatról beszél, aztán szabadon s jelöletlenül elmondja az előszó gondolatait, köztük különösebb indoklás nélkül egészében idézve a második bekezdés negyedik mondatát.⁴³³ Szigeti József *Eötvös és a parasztháború* című, előbb a regény előszavaként 1952-ben, majd némileg kevésbé pártosan 1959-ben megjelent tanulmánya szintén *A falu jegyzője* és *A Magyarország 1514-ben* kapcsolatával, s Eötvös írói etikájának vázolásával, illetve a regény irányzatosságának meghatározásával kezdődik: „1847-ben jelent meg Eötvös regénye a magyar parasztháborúról. Miután két esztendővel azelőtt egy szinte Szaltikov-Scsedrin-i keménységű szatírában leleplezte a magyar jelent, a szétbomló feudalizmus rémségeit, a magyar múlthoz fordult vissza, annak egy darabját ábrázolta. Nem azért fordult vissza a múlthoz, hogy hátat fordítson saját kora kérdéseinek. Az ilyen visszafordulás tilos volt az ő írói etikája számára, a költészet lealjasítását látta az ilyesmi- ben a kor nagy érdekeitől elszakadt »kedves játékká«. Azért nyúlt vissza a nemzeti múlt egy darabjához, hogy a jelen harcaiban, melyeket Magyarország polgári átalakulásáért vívtak, a múltat is a jövő oldalán mozgósítsa. Eötvös regénye [...] azért íródott, hogy a múltból a jelen harcai számára vonjon le tanulságokat.” Majd a második részben ennek fényében hosszan idézi a bevezetőt (második bekezdés első-, harmadik-, s harmadik bekezdés utolsó mondata).⁴³⁴ Antal Árpád a kolozsvári *Utunk* 1953. szeptember 25-i számában Eötvös születésének száznegyvenedik évfordulóján *Eötvös József, a magyar kritikai-realista regényírás úttörője* című megemlékezésében azt írja, „1847-ben égetően napirendre került a forradalmi átalakulás kérdése, ezért kutat fel Eötvös egy olyan történelmi korszakot, amelynek tanulságai saját korának kérdéseire is feleletet adnak.”, majd utal Eötvös törekvéseire a fennmaradt források beható tanulmányozását illetően, és idézi az előszó második bekezdése második mondatát.⁴³⁵ Természetesen Csengeri s Gyulai nyomdokain halad Sótér István is 1967-es monográfiájában, hiszen neki is meggyőződése, hogy a regény célzatos s egyben *A falu jegyzője* céljait viszi tovább: a „Dózsa-háború rajzával Eötvös a történelmi múlt távlatát állítja Viola mögé. Ebben a távlatban feltárul az egész osztály múltbeli sorsa, mely megszabja Viola helyzetét, sorsát Taksony megyében. [...] A Dózsa-regényben Eötvös kétféle feladatot végez el. Egyrészt [...] a kortárs jobbágyság helyzetének előzményeit, okait kutatja, tárja föl – másrészt, a maga korának, a forradalom küszöbére elérkezett reformkornak problémáira, kérdéseire próbál válaszolni.”⁴³⁶ S másrészt egy külön

---

⁴³² Lásd Véghely, 1930. 3, 5. p.

⁴³³ Lásd Pintér, 1933. 249-50. p.

⁴³⁴ Szigeti, 1959. 31. p.

⁴³⁵ Lásd Antal, 1953. 4. p.

⁴³⁶ Sótér, 1967. 174, 175. p.

fejezetet szentel a bevezetés értelmezésének (idézi a második bekezdés második s negyedik mondatát, majd a harmadik bekezdés első s harmadik mondatát, aztán a harmadik bekezdés negyedik mondatát) – olvasata szerint a történelem népszerűsítésén Eötvös természetesen „a történelem tanulságainak a jelenben való felhasználását, a jelen harcainál történő értékesítését értette.”⁴³⁷ Talán meglepő, de Sőtér véleményét még Rónay György is kétely nélkül elfogadja 1971-es dolgozatában, hiszen szerinte a „regény Eötvös [...] fölfogása (és gyakorlata) szerint egyfajta nemzetpedagógia; s ennek a történeti regényt illető föladata, tehát a történeti regény funkciója: »népszerűsíteni a történetet.«” Majd hozzáteszi, hogy a *népszerűsíteni* szót ne értsük félre, magyarázatul citálja Sőtért, aztán pedig, mivel ez „egyébként félreérthetetlenül kiderül” az előszóból, idézi annak második bekezdése harmadik mondatát (majd néhány lappal hátrébb – Jósika scotti receptű ’lovagias típus szerint festett’ írásaival szemben, s Arany szintén erkölcsi indíttatású „epikai hitelével” párhuzamba állítva Eötvöst – idézi félig illetve egészében a második bekezdés második s negyedik mondatát).⁴³⁸ Szintén Sőtér István véleményét elfogadva említi Bényei Miklós Eötvös *Történelemszemléletének forrásait* áttekintő tanulmányában a regényt („A 40-es évek politikai fejlődése hozta magával, hogy a reformkorban egyre gyakrabban emlegett Dózsa-féle parasztháborúban látta a példát, melynek felelevenítésével rá lehet döbenteni a magyar uralkodó osztályt a reformok égető szükségességére, a jobbágyfelszabadítás sürgős voltára.”⁴³⁹), hogy aztán (történelmi közelítése okán) idézhesse az előszó második bekezdése második mondatát.

Első szemrevételekre ez a lista talán különösebben nem tűnik izgalmasnak, amennyiben nagyrészt sematikus ismétlődő véleményeket és eljárásokat tartalmaz, de jobban megnézve néhány érdekes dolgot azért észrevehetünk. Én legalábbis főként az egyre növekvő kötetlenséget tartom figyelemre méltónak, aminek okaként három részletet vélek felfedezni. Holott egyértelműen az előszóból származó gondolatokból próbálják magyarázni az irányzatosságot, alapjaiban az irodalomtörténészek különösebb kapcsolatot nem érzékeltek e két dolog között – „Mint Eötvösnek csaknem valamennyi munkája, a »Magyarország 1514-ben[«] cz. regénye is legszorosabb kapcsolatban van politikai eszméivel. [...] De másrészt azt is hitte, hogy a költőnek kötelessége tiszteletben tartani a történeti igazságot [...]”⁴⁴⁰ mondta Gyulai Pál egyetemi előadásában két egymást követő bekezdésben, és másoknál is ilyesmiket olvasunk csak úgy mellékesen Eötvös történelmi regényről vallott esztétikájának valamely részlete mellett: pedig e munkája is célzatos, az irányzatosság e művében is megvan. Alighanem ebből következőleg mindegy, konkrétan az előszó melyik részletét szemelték ki az alig érzékelt kapcsolat igazolásá-

---

⁴³⁷ Sőtér, 1967. 201. p.

⁴³⁸ Lásd Rónay, 1978. 241, 246. p.

⁴³⁹ Bényei M., 1972. 56-7. p.

ra, s így ráadásul a mondatokat le lehetett rövidíteni, át lehetett írni, sőt nyugodtan össze lehetett vágni az eredetileg különbözőeket, vagyis egyáltalán nem volt kötelező a precíz idézés. Ezért lehet, hogy legtöbbször némi önkényes permutáció eredményeképpen a második bekezdés első mondatának kurzív végét, majd második leggyakrabban a második bekezdés utolsó mondatát citálják. Nem hiába rója meg az imént idézett Szigeti József (aki ennyiben helyénvalóan hosszan idéz az előszóból) az előtte haladókat: „Sokszor és sokan idézték már Eötvös nézeteit a történelmi regény esztétikájáról. Ezeknek a nézeteknek magva a történelmi igazsághoz való hűség. De rendszerint elfelejtették hozzátenni, hogy ennek a hűségnek az alapja az, hogy a jelen harcaiból és a jelen harcai kedvéért nyúlt hozzá a történelemhez. Pedig maga Eötvös ezt világosan megfogalmazta”.⁴⁴¹ Végül mindennek folyományaként (is) Eötvösről mint irányköltőről egyre szabadabban s retorikailag cifrábban lehetett szólni. Érdemes újra rápillantani Sőtér István Eötvös-monográfiájára, hiszen Sőtér két egymástól távoli fejezetben értekezik a regény irányzatosságáról, s elemzi ilyen fényben az előszót, amivel természetesen jelzi az előszó s a regény irányzatossága közötti konkrét kapcsolat elmosódottságát, ugyanakkor szerves kapcsolatot lát 1514 és Eötvös saját kora között, miközben magától a regénytől elég kötetlenül fogalmazza meg annak célját.

Hogy tényleg bármit le lehet írni, arra elég jó példa Szvaratkó Kálmán 1879-ben megjelent *B. Eötvös József élete és működése* című irodalomtörténeti tanulmánya. Szvaratkó szerint a „regény belső szerkezetét, jellemző tulajdonságait beható vizsgálat tárgyává téve, az igazság kiderítésén fáradozó elme abból két pontot lát kiemelkedni: a történetet és a célt vagy irányt, melyek mindegyike megragadja és maga felé vonja a figyelmet.” Eztán egyrészt tekintve a célt, s nem tévesztve szem elől az irányt sem, kijelenti, hogy „e művet a benne könnyen felismerhető elemek és jellemző sajátságok alapján *irányregénynek* vehetjük, – a mennyiben világosan kitűnik belőle a cél, az irány, tudniillik *a hatalom rablánczaival lebilincselte jobbágyi osztály felszabadítása*, habár nem foglal is magában közvetlen vonatkozásokat a korra, melyben íratott.” Másrészt határozó erőt tulajdonítva a feladatnak, „mely nem más, mint *a történet népszerűsítése*,” és kiinduló pontnak véve a történeti évszámot (1514), s „ezzel együtt a kijelölt kor szívrendítő eseményeinek a történeti igazság korlátai közt történt feldolgozását, élénk festését”, megállapítja, hogy „e művet örömmel üdvözölt jelenségnek kell tekintenünk *a történeti regény mezején*.” Ám ezzel még nincs vége, ugyanis mindezekből levonva a számára lehetséges tanulságot a következő bekezdésben talán magát is meglepve előáll egy újdonsággal: „Összevetve most már a fentebb megjelölt elemeket, hasonlatokba hozva a kölcsönös vonatkozásokat, legtalálóbban nevezhetjük *történeti irányregénynek*, mert a történelmi adatok és a lerajzolt borzasztó pusztítások,

---

⁴⁴⁰ Gyulai, 1899. 52. p.

kegyetlenségek, ez irányeszme horderejének megmutatása tekintetéből hozattak fel és hatásgerjesztés kedvéért festettek le élénk színekkel.”⁴⁴²

Csengeri Antal ennyiben teljesen hiába jelentette ki, hogy a regény „nem foglal is magában közvetlenül vonatkozásokat a korra, mellyben iratott”,⁴⁴³ mi több, ez a vélemény hiába rögzül a többek általi ismétléssel,⁴⁴⁴ ha utóbb ezzel homlokegyenest ellenkező vélemények olvashatók több helyütt is, és sajnálatos módon éppen az irányzatosság kifejtéséül. Ha ugyanis emlékszünk, Csengeri felhívta arra is a figyelmet, hogy a korszak „egyik reformfeladatául tekintett, a jobbágyi viszonyok végkép megszüntetése”,⁴⁴⁵ ezen az ágon tovább haladva többen is egyértelmű párhuzamot vontak 1514 és 1848 között, nemes egyszerűséggel 1514- s Dózsa forradalmáról beszéltek,⁴⁴⁶ Eötvöst nemzetének tükröt tartó Tacitusként, nemzete sorsán aggodó Kasszandraként állították be, illetve ennek egy alváltozataként néhányan felhívták arra a figyelmet, hogy azért végül is nem az történt 1848-ban, mint amit a szerző egy évvel korábban megjövendölt, vagyis Eötvös rossz prófétának bizonyult.

Ezek a későbbi irányzatosságra vonatkozó megállapítások lassan a különböző évfordulókön előhúzzható sémává kristályosodtak, melyeket főként – de miként a fentiek bizonyítják (elég ha Ferenczi, Lázár, Véghely soraira gondolunk) messze nem kizárólag – retorikailag kicsiszolt előadásokon és hírlapokban érdemes elővezetni. Láttuk, hogy Gyulai Pál mind *Emlékebeszédében*, mind egyetemi előadásában ebben is követte Csengerit, bár – nyilván az előadás műfajából következően – némileg drámaiban szolt e tárgyról az Eötvöst nyugtalanító balsejtelmeket s nemzeti katasztrófát említve, melynek kivédésére a szerző a „múlt tanúságával akart hatni a jelenre”.⁴⁴⁷ Egyetemi előadásában pedig azzal zárja a regényről szóló értekezését, hogy Eötvös „aggodalmai és sejtelméi, melyeknek e regényében kifejezést adott, nem teljesültek. Egy nagy napon a nép fölszabadult, a nemzet kivivta önállását, az alkotmány reformáltatott ugyanazon eszmék szerint, melyeket ő hirdetett, s mint cultusminister maga is helyet foglalt az

---

⁴⁴¹ Szigeti, 1969. 47. p.

⁴⁴² Szvaratkó, 1879. 48-9. p. Szóljon Szvaratkó Kálmán mentségére, hogy utána Baráth Ferenc Beöthy Zsolt milleniumi irodalomtörténetében átveszi ötletét: Baráth szerint a *Magyarország 1514-ben* „Félig történeti, félig irány-regény.” (Beöthy Zs., 1896. 456. p.)

⁴⁴³ Csengeri, 1851. 215. p.

⁴⁴⁴ Csengeri kijelentését a következők ismétlik meg: Gyulai, 1902. 74. p.; Szvaratkó, 1879. 49. p.; Korda, 1882. 17. p.; Ferenczi, 1884. 80. p.; Gyulai, 1899. 56. p.; Ferenczi, 1903. 149. p.; s nem szó szerint Császár E., 1939. 176. p.

⁴⁴⁵ Csengeri, 1851. 215. p.

⁴⁴⁶ Azonban, fájdalom, ez a számomra több mint mellbevágó társítás, bármilyen sokan is követik el (az első megjelenés sorrendjében: Véghely, 1930; Rónay, 1947; Sőtér, 1979; Szigeti, 1959; Antal, 1953; Sőtér, 1967; Kunszery, 1971; Rónay, 1978.), nem a végképp szabadjára engedett fantázia szárnyalására példa, de még csak nem is a szocialista lobogónk, Eötvös jegyében született kisajátítás (bár a szocializmus korának irodalomtörténete kétségtelenül szeretettel használja), hiszen a diskurzusba kívülről került be, konkrétan Véghely Dénes vehette át jelölten Márki Sándor történetész 1883-as *Dózsa és forradalma* című munkájából. (Ezt erősíti, hogy Márki 1913-as Dózsa-életrajzában ezt írja «A parasztkirály» című fejezet elején: „Az alföldi szocializmus Dósa Györgyön kezdődik.” [Márki, 1913. 174. p.]

⁴⁴⁷ Lásd Gyulai, 1902. 74. p.; Gyulai, 1899. 52. p.

új kormányban.”⁴⁴⁸ Mintegy Gyulai retorizált megállapítását továbbvive írja Voinovich Géza a reprezentatív 1903-as Eötvös-összkiadás utolsó kötetében található tanulmányában, hogy Eötvöst történelmi „regényéhez is az a párhuzamosság vezet, mely a múlt és az ő kora közt van. Meg akarta mutatni egy belháború minden iszonyát, midőn új polgárháborútól féltette nemzetét.”⁴⁴⁹ Schöpflin Aladár az 1904. március 27-i *Vasárnapi Ujság*ban úgy látja, „Eötvös tehát a történelmi tárgyat is kora lelkéből vette s korára igyekezett hatni vele. A múlt tükörében mutatott rá a jelen egy égbekiáltó igazságtalanságára, a nemzet egy nyílt, bármely pillanatban halálos válsággal fenyegető sebére.”⁴⁵⁰ Egészen lelkesen beszélt Négyesy László az Eötvös születésének centenáriumán tartott Országos Eötvös emlékűnnepen, hogy Eötvöst az ünneplő magyar ifjúság elérendő s követendő célnak tartsa, hogy ’olvassa műveit, foglalkozzon eszméivel és gerjedjen szíve izzásra szeretetének tüzetől’: „Harmadik regényével, a *Magyarország 1514-ben* cíművel kanyarodott be a magyar történelmi regény menetébe. Most neki is a történelemre volt szüksége. Nem azért, hogy egyszer ő is írjon magyar történelmi regényt. Őt ekkor megmagyarázhatatlan aggodalom fogta el. A reformküzdelmek feszültsége már-már tetőpontjára hágott. Fönt a kormány, itthon a nemesség nagyrészenek ellenzése erős próbára tette a jogokért epedő nép türelmetlenségét. A kor legérzékenyebb két nagy lelke: a Széchenyié és az Eötvösé vihart sejtett. [...] Széchenyi szemei előtt vércáprázatok kavarogtak a jövőből; az Eötvös szemébe a múltból, az 1514-iki pórlázadásból világított át az égő nemesi kastélyok lángja és Dózsa György tüzes vastrónja. Erről írt regényt, intésül, hogy a forradalmas feszültséget idején le kell vezetni, mert irtózatoss veszedelem következhetik.”⁴⁵¹ A regény megjelenésének centenáriumán k. j. tollából Eötvös két regényének kapcsolatáról olvashattak a *Szabad Szó* július 13-i száma olvasói: „Most száz éve indult meg füzetes folytatásokban Eötvös József nagy Dózsa-regénye, a »Magyarország 1514-ben«. Előző évben jelent meg a vármegyei élet szörnyűségeit, s a jobbágyi nyomort és elnyomatást ábrázoló nagy regénye, a »Falu jegyzője«. [sic] A Dózsa-regényben Eötvös csak kiszélesítette, történelmi távlatba állította azt a problémát, amely a negyvenes évek egész haladó magyarságát foglalkoztatta.”⁴⁵² A két történelmi dátum összefüggéséről írt Mohr Gedeon *A hét* 1957. április 7-i számában: „A regény 1847-ben jelent meg. Nem kell sok képzeletőrhöz, hogy meglássuk az összefüggést a 48-as események és e regény között. Amit 1514 nem tudott megvalósítani a parasztság felemelése érdekében, hadd valósítsa meg a most élő nemzedék 1848-ban!”⁴⁵³ És még az 1971-es *Vigiliában* is ebben a szellemben látta Kunszery

⁴⁴⁸ Gyulai, 1899. 58. p. Ezt ismétli meg Bán, 1902. 26. p. S erre céloz Sótér, 1979. 58. p.

⁴⁴⁹ Voinovich, 1903. 224. p.

⁴⁵⁰ Schöpflin, 1904. 198. p.

⁴⁵¹ Négyesy, 1913. 190. p.

⁴⁵² k. j., 1947.

⁴⁵³ Mohr, 1957. 14. p.

Gyula a regényt: „*A Magyarország 1514-ben* nem más, mint a múltba vetített *Falu jegyzője*. A reflektor most visszafelé fordul s a múltba árasztja sugárkévését, hogy annak fényénél okuljon a jelen.”⁴⁵⁴

A másik oldalról, hasonlóan a regény (és Eötvös) irányzatosságáról zengő szabadon szárnyaló megállapításokhoz, gyaníthatólag ott lappang a regény ars poeticának tekintett előszava (vagy befolyása?) a különböző irodalomtörténeti kézikönyvek azon velős, de szintén bármilyen konkrét idézet nélküli kijelentéseiben, melyek irányregényként definiálják Eötvös harmadik regényét. Abból legalábbis, hogy ezen kijelentések szó szerint ismétlik az eddig megismerteket (és valószínűleg, ahogy az iméntiek, csupán külső – de nem a közönségre való hatás elérése, mintsem egyszerű helytakarékossági – okból hagyták el a másoknál menetrendszerint (meg)idézett valamely előszómondatot), nyugodtan levonhatjuk ezt a következtetést. Márpedig kivétel nélkül, teljesen mindegy, hogy szerzője melyik korban alkotott, melyik szellemi irányhoz tartozott, valamennyi irodalomtörténeti kézikönyv irányregénynek tartja *A Magyarország 1514-ben*, és a többségük ráadásul magától értetődően egybekapcsolja *A falu jegyzőjével*.⁴⁵⁵

A különös az, hogy Eötvös előszavának még ennél is nagyobb hatását fedezhetjük fel. Hiszen nem elég, hogy a regény irányát propagálók ha áttételesen is, de folyton rá hivatkoznak, jópáran anélkül tartják fontosnak – s részint az eddig idézett szerzők nagy többségéhez hasonlóan: kizárólag – az előszóból citálni, hogy osztanak – de legalábbis némi lebegtetéssel osztják – a regény irányzatosságának ismert voltát.⁴⁵⁶ Erdélyi János az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című 1855-ös tanulmányában az irányt fenntartással elfogadó konklúzióját megelőzően Obernyik Károlyhoz hasonlóan vitatja Eötvös a történeti regényről adott esztétikai elveit, amihez persze nem tehet mást, hivatkozik az előszóban írtakra: „Ha a történeti regény céljaul vehető a történet népszerűsítése, mint Eötvös »Magyarország 1514-ben« című regényének előszavában érinti: úgy ez olyan cél, melyben a művészettel minden tudomány, vállalat és indítvány közös, mely által koránsem nyomatik valami saját bélyeg a regényre, hogy más, azaz nem történeti regényektől megkülönböztetnék, pedig ebben volna érdeke a címnek. Oka, mert a népszerűsítésnek semmi köze a művészettel, mint ilyennel, mert nincs költemény, bármily népszerű legyen különben, hogy ez által kivételt szenvedne a művészet törvényei alól; [...] Szerencsére Eötvös gyakorlata jobb, mint elmélete; s nem is hiszem, hogy ezt általános tör-

---

⁴⁵⁴ Kunszery, 1971. 415. p.

⁴⁵⁵ Mivel tényleg semmi újat nem tudnánk meg a regényről, csak jelzem az irodalomtörténeti kézikönyvek oldal-számait, ahol így nevezik irányregénynek a művet: Toldy, 1878. 390. p.; Beöthy Zs., 1877-78. 60. p.; Beöthy Zs., 1896. 457. p. (a fejezetet Baráth Ferenc írta); Beöthy Zs., 1900. 138. p.; Pintér, 1933. 249. p.; Szerb, 1992. 323. p.; Sótér, 1965. 623-4. p. (a fejezetet Sótér István írta [illetve pontosabban rövidítve átemelte Eötvös-monográfiája első kiadásából].)

vénynek, célnak elismerné, hanem csak kivételesen a *Magyarország 1514-ben* című regényben akará valósítani; hiszen ő maga állítja fel mindjárt azontul a történeti igazság tiszteletét, s így önként elfogadja ama korlátokat, melyek a regényt a történeti igazság részéről körülfogják. És helyesen: mert nincs szebb, mint a szép, ha egyszer határos az igazsággal; mert a szép az igazban leli határát; innen oly nagy bece a történeti művészetnek minden időben.”⁴⁵⁷ Erdélyi János véleményét majdnem egy az egyben átveszi Szinnyi Ferenc a *Novella- és regényirodalmunk a szabadságbarátságig* című 1926-ban megjelent összefoglaló munkájában: ő sem tudja elfogadni – a néhány konkrét hivatkozás (második bekezdés első, második s negyedik mondata) segítségével felmondott – Eötvösnek az előszóban kifejtett elveit a történeti regényről, majd azt írja, „Költői műnek csak művészi célja lehet s a történeti regényíró nem vállalkozhatik a történetíró munkájára. Szerencsére a rossz elmélet nem akadályozta meg Eötvöst abban, hogy igen jó történeti regényt ne írjon a Dózsa-féle parasztlázadásról. Irányzatosság ebben is van, de nem olyan éles és nyílt, mint *A falu* jegyző-jében.”⁴⁵⁸ Császár Elemér *A magyar regény története* 1939-es második kiadásában (melyben az eredetileg *Eötvös József mint regényíró* című dolgozatában írtakat közli újra kis változtatással) Eötvös regényét messze az addigi történeti regények fölé helyezi, amennyiben „a mult benne nem cégér, hatáskeltő háttér egy tetszésszerinti korban eljátszható mese számára, hanem költői anyag, amelyből Eötvös biztos kézzel, bőségesen merít.” Ennek fényében téves véleménynek nyilvánítja azt, hogy „Eötvös erkölcsi alapon követeli azt, a mit a tudomány a művészet nevében tanít”, hiszen „nagyon jól tudta, hogy ez a kétféle követelés elválaszthatatlan egymástól”. Mindennek igazolásául pedig utal az előszó két mondatára, majd idéz is belőle (második bekezdés második s negyedik mondata; harmadik bekezdés negyedik mondata). Másrészt Eötvös kizárólag erkölcsi indíttatásának cáfolatával szemben azzal zárja a regény ismertetését, hogy ’Eötvös mégsem lett hűtelen írói hitvallásához’, s Csengerit felidézve burkoltan irányzatossáknak mondja a regényt, mely ’erkölcsi eszmét valósít meg, a történet eseményeit agitációra használja’: „Eötvösnek ebből a regényéből sem hiányzik a célzatosság, csak amint Tacitus, mikor a rómaiaknak tükröt tartott a *Germániájában*, úgy rejtette el, hogy ne mutassa, de éreztesse. Az iránymű annál hatásosabb, mennél kevésbé tolakszik előtérbe a tendentia. Eötvösnél is egypár célzáson kívül semmi sem árulja el, hogy a multról a jelennek fest képet, és mégis minden olvasója menten megérezte célzatát. Gondoljunk arra, hogy a negyvenes évek közepén közéletünk egyik legfontosabb kérdése a jobbagyság felszabadítása

---

⁴⁵⁶ Persze ugyanez érzékelhető azon írások alapján is, melyek szerzőinek témájukból (történelmi közelítésükből) következőleg egyáltalán nem kellett volna sem az irányzatosságot emlegetniük, sem pedig az előszóból idézniük. Mégis, láttuk, mind Főgel Sándor, mind Véghely Dénes, mind Bényei Miklós így járt el.

⁴⁵⁷ Erdélyi, 1991. 226-227. p.

⁴⁵⁸ Lásd Szinnyi F., 1926. 258-9. p.

volt.”⁴⁵⁹ Rónay György már idézett 1971-es tanulmányát (melynek megírásához bevalottan főként Sőtér István monográfiájának vette jelentősebb hasznát) megelőzően is írt Eötvös regényeiről, az 1947-ben megjelent *A regény és az élet* című munkájában. Itt (nem ismervén még teljességében Sőtér nézeteit) igencsak szolidan mindössze így kezdi a *Magyarország 1514-ben* ismertetését: „Kizártuk minden befolyásból, kiskorúvá nyilvánítottuk a népet; »A falu jegyzője« ennek az állapotnak egykorú infernóját mutatja be; Eötvös nagy történelmi regénye, a »Magyarország 1514-ben« azt ábrázolja, hogyan s miért történt e kirekesztés.” Ám az óvatos irányzatosság meghatározás (nem is használja Rónay az irány szót) sem akadályozta annak, hogy a bekezdés a történelmi regény feladatát meghatározó előszó kissé pontatlan, amennyiben meghúzott idézésével folytatódjék (második bekezdés második, harmadik bekezdés első s második, illetve negyedik mondata).⁴⁶⁰ Végül a regényről Taxner-Tóth Ernő a *Hítel* 2001. szeptemberi számában publikált dolgozata első része Eötvös és a történelem viszonyát taglalja. Taxner-Tóth Eötvösnek a történelmi regényről az előszóban kifejtett elveit (dolgozata természetesen az előszó második bekezdésének első s második mondata idézésével kezdődik) nagy általános összefüggésekbe helyezi, szerinte az elvek mögött látnunk kell „a múlt-jelen-jövő összefüggésrendszerét”,⁴⁶¹ olyasmiket mint: „Minden »jelen« következménye a múltban történteknek, s »múlt« lesz a jövőben. Azaz azok a körülmények, amelyeket az adott korban élő létrehoz (vagy eltűr), meghatározzák a következő nemzedék lehetőségeit.”, vagy: „A múlt kötelez és többékevésbé kényszerpályákra helyez. Ezt a képletet kell kivetítenünk a jövőre is, amelyben mi válunk majd múlttá.” Ilyen megfontolásból emel ki a regény körül két meghatározó momentumot, a történelmi tények ismeretének fontosságát, és a szerző célját ezen ismeretek előadásával (és csupán így hozakodik elő, áttételesen az iránnyal). Szerinte a „*Magyarország 1514-ben* történetének pilléreit adó »tényeket« ma is elfogadottnak tekintjük”, s másfelől „tényként kezelhetjük azt a feszültséget is, amit Eötvös az 1840-es magyar közéletben érzékelt, s aminek robbanásveszélyére regényével figyelmeztetni akart.”⁴⁶²

---

⁴⁵⁹ Lásd Császár E., 1939. 174-6. p.

⁴⁶⁰ Lásd Rónay, 1947. 37. p.

⁴⁶¹ Különös, hogy Taxner-Tóth meglátásában Eötvös történelmi regény fogalmát nem a szerző általános erkölcsi indíttatásához, sem pedig a Junges Deutschland teoretikusai elveihez, hanem „egyfelől Walter Scott, Victor Hugo vagy Ludwig Tieck történelmi regényeihez; másfelől a Goethe, Schiller nyomán nálunk is divattá vált történelmi drámákhoz vezethetünk vissza. [sic] Ők is feladatnak tekintették a történet népszerűsítését, ami egyfelől a reneszánsz műtszemléletéhez, másfelől Herder fölfogásához vezethető vissza.” (Taxner-Tóth, 2001. 86. p.)

⁴⁶² Lásd Taxner-Tóth, 2001. 86-7. p.

II.

Mindezzel korántsem akarom azt a benyomást kelteni, mintha teljeséggel elfogadhatatlannak tartanám a *Magyarország 1514-ben* című regényt irányzatosként olvasni. Mi több, úgy gondolom, azzal, hogy a szerző az előszót a szokásjogot követve a regény megírása *után* írta,⁴⁶³ jómaga nem csak szándékában, de a megvalósult végeredményben is valahogy így tekinthetett szövegére. Legalábbis az előszó (sajnálatosan nem túl sűrűn idézett) második bekezdés harmadik mondatából bizton szűrhetünk le ilyesmit: „A történetek ismerete szövétnek, melyet, hogy biztosan haladjon, minden nemzetnek követni kell: s nem lehet a költőnek feladata eltakarni a világot, melyet az jelen viszonyainkra terjeszthetne, vagy közëvegyített idegen anyagokkal meghamisítani a forrást, melyből talán keserű, de mindég üdvös tanulságokat meríthetünk.”⁴⁶⁴

Továbbá arra, hogy a szerzőnek csakugyan valami olyasmi lehetett a célja, amit híreszteltek, találhatunk, nem is egy történelmi alapot. A szerzői szándék utáni tapogatózásakor alighanem elfogadhatjuk Sótér István megállapítását, miszerint Eötvös a regény keletkezése alatti hangulatát, lelkiállapotát tükrözi a regény kapcsán szintén sokszor (ráadásul gyakran mottóként) idézett 1846-os *Én is szeretném...* című költemény, mely „politikai programmá kovácsolja azokat a költői elveket, melyeket az Hugo-tanulmányokban hirdetett, s melyeket újból kifejtett *A falu jegyzőjében* is.”⁴⁶⁵ Aztán, Csengeri Antal megállapítását arról, hogy a regény célzatát elértették a korabeli olvasók („ily hatást idézett elő e mű, kétségtelen”⁴⁶⁶), igazolja a füzetek megjelenését követő recepció két részlete. A *Honderü* 1848. Télhó 8-i számában az olvasható, hogy „E fantaziadús, tervezete mint kivitelében *egyformán* kitünő regénynek történeti érdekét emeli azon nemes, humánus irány, melyet szerző benne követett. A nemes báró e munkájában elnyomatott népünk’ jogai mellett harczol, és vívja e harczot nem kevesb szellem, mint lángzó lelkesedéssel.”⁴⁶⁷ Csatári Ottó visszatekintve irodalmunk 1847. évi termékeire ezt írja 1848. április 29-én a *Pesti Divatlapban*: „De legbecsesb adomány *Ötvös* [sic] Józseftől: »Magyarország 1514-ben« 9 füzetben, melly távolból vett időkori szinpada ellenére jelenünkre éles irányzattal vonatkozik.”⁴⁶⁸ Ezek mellett ezt erősíti, bár némi fenntartással, Erdélyi János hét évvel későbbi *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmánya regényről adott konklúziója is: „»Magyarország 1514-ben« irányregényül van fölvezetve a közönség előtt, s én az iránynak régóta

---

⁴⁶³ Datálása: *Budán, július 1-én, 1847.* ez a regény feltehető befejezése után körülbelül fél évvel, közvetlen az első füzetek megjelenése előtt nem sokkal lehet, hiszen a *Honderü* 1847. Nyárutó 31-én írta, hogy „Báró *Eötvös József* új regényéből, melynek czime: »*Magyarország 1514-ben*« az első két füzet megjelent, és rendkívül fölébresztette a közönség’ érdekét.” (*Honderü*, 1847. II. 9. 178. p.)

⁴⁶⁴ Eötvös, 1972. 19. p.

⁴⁶⁵ Sótér, 1967. 172. p.

⁴⁶⁶ Csengeri, 1851. 215. p.

⁴⁶⁷ *Honderü*, 1848. I. 1. 14. p.

ellene dolgozom, mindamellett sok ilyen irányregényt óhajtok a magyar irodalomnak. Ha az idő, melyben e regény íratott, képmása volt netalán egy hasonló mozgalmu s hullámzásu régibb időnek, és Eötvös ezt a történetből szerencsésen kiérezte, az csak felfogási tehetségének, áttekintő nézelmének válik becsületére”.⁴⁶⁹

---

⁴⁶⁸ Csatári, 1848. 542. p.

⁴⁶⁹ Erdélyi, 1991. 228. p.

III.

Ám gyaníthatóan előkelőbben nézne ki, ha legalább némelyest szorosabb kapcsolatot táltak volna az irányzatosság és a regény között – ha nem kizárólag az előszóból idézne akár pontosan, akár felszínesen a regény elemzői és méltatói legnagyobb része. Azonban mindösszesen kilenc szerző vette arra a fáradságot, hogy megjelölje a regény irányzatosnak érzett (előszón kívüli) részleteit, ám ezen részletek s főként kiválasztásuk módja nem egy okból problematikus.

Maguk a részletek hivatkozási gyakoriságuk alapján a következők:

Lőrinc záró szavai a 33. fejezetben – utal rá Ferenczi, 1903. 149. p.; idézi Bodnár, 1905. 61-2. p.; több mint utal rá Szinnyi F., 1926. 259. p.; idézi Rónay, 1947. 43-4. p.; Homoródi, 1947. 563. p.; Sőtér, 1979. 64-5. p.; Antal, 1953. 4. p.; Szigeti, 1959. 83. p.; Sőtér, 1967. 184. p.

Lőrinc és Orbán második beszélgetése a 26. fejezetben – utal rá Ferenczi, 1903. 149. p.; idézi Sőtér, 1979. 64. p.; Szigeti, 1959. 84. p.; Sőtér, 1967. 183-4. p.; Sőtér, 1972. 13. p.; Fenyő, 1997. 342. p.

Lőrinc és Bakács beszélgetése az 5. fejezetben – idézi Bodnár, 1905. 60-1. p.; Homoródi, 1947. 562. p.; Sőtér, 1979. 60-1. p.; Szigeti, 1959. 54-5. p.; Sőtér, 1967. 176. p.

Lőrinc és Orbán első beszélgetése a 7. fejezetben – idézi Homoródi, 1947. 562. p.; Sőtér, 1979. 61. ill. 62. p.; Antal, 1953. 4. p.; Szigeti, 1959. 75-6. ill. 78. p.; Sőtér, 1967. 176. p.

Telegdi és Ártándi beszélgetése a 4. fejezetben – utal rá Szinnyi F., 1926. 259. p.; idézi Szigeti, 1959. 54. p.; Sőtér, 1967. 176. p.

A narrátor szavai Ulászló dekrétumáról a 33. fejezetben – utal rá Szinnyi F., 1926. 259. p.; idézi Rónay, 1947. 42-3. p.; Sőtér, 1967. 187. p.

A narrátor szavai a pórhad káros hatásáról a 33. fejezetben – utal rá Ferenczi, 1903. 149. p.; idézi Rónay, 1947. 42. p.; Szigeti, 1959. 35-6. ill. 61. p.

Lőrinc szavai a keresztesek tanácskozásában a 8. fejezetben – idézi Rónay, 1947. 39. p.; Szigeti, 1959. 78-9. p.

Gáspár, egy paraszt szavai a 13. fejezetben – utal rá Ferenczi, 1903. 149. p.; idézi Szigeti, 1959. 62. p.

Egy harminc éves, vénnek látszó parasztasszony szavai a 27. fejezetben – utal rá Ferenczi, 1903. 149. p.; utal rá Szigeti, 1959. 63. p.

Bornemisza szavai a királyhoz a 33. fejezetben – idézi Rónay, 1947. 43. p.; Szigeti, 1959. 69. p.

A narrátor bevezetője a 14. fejezetben – idézi Szigeti, 1959. 45. p.; Sőtér, 1967. 181. p.

Lőrinc utolsó szavai Orbánhoz a 30. fejezetben – idézi Antal, 1953. 4. p.; Szigeti, 1959. 85. p.

A narrátor szavai a keresztes háború okairól a 15. fejezetben – (valószínűleg) utal rá Ferenczi, 1903. 149. p.; idézi Szigeti, 1959. 61. p.

A narrátor szavai a keresztes háború okairól a 8. fejezetben – (valószínűleg) utal rá Ferenczi, 1903. 149. p.

A narrátor szavai az urak vérszomjáról a 19. fejezetben – idézi Szigeti, 1959. 60. p.

Lőrinc szavai a kiközösítéskor a 15. fejezetben – idézi Sőtér, 1967. 176. p.

Bakács szavai az első főúri tanácsban a 10. fejezetben – idézi Szigeti, 1959. 68. p.

Imre vitéz szavai az 1. fejezetben – idézi Szigeti, 1959. 57. p.

A narrátor szavai az irányíthatatlan tömegről a 13. fejezetben – idézi Fenyő, 1997. 339. p.

Kezdjük talán ott, hogy elsőként Ferenczi Zoltán 1903-as történelmi életrajzában, tehát több mint ötven évvel a regény megjelenése, de még Eötvös halála után is több mint harminc évvel került rögzítésre, egész pontosan melyik részlet is lenne irányzatos. Ez pedig elég hosszú idő ahhoz, hogy sem azt nem lehetett biztosan tudni, a szerző vajon ezen részleteket szánta-e különösen kortársai figyelmébe, ám még csak azt sem, kortársai csakugyan ezen részletekben vélték-e felfedezni a nekik szóló célzást. Bár kétségtelenül a lista nagy részét olvashatjuk úgy, hogy ezen sorokban 'a nemes báró elnyomatott népünk' jogai mellett harcol.' Ilyen az egyik legtöbbször idézett részlet Lőrinc és Bakács beszélgetéséből:

„– Honnan e gyűlölség? A ház, melyet a jobbágy épít, nem az övé, ura elkergetheti lakából s ő földönfutóvá lesz; a mező, melyet homloka izzadságával felszántott s bevetett, nem neki termi gyümölcsseit; gyermekei nem az ő öröme nőnek fel; ha a kegyes ég leányainak szépséget ad, remegnie kell, nehogy buja földesura rimájának fogadja gyermekét; ha fiai bátrak s erősek, el fognak ragadtatni apai keblétől, hogy mint csatlósok s huszárok a büszke báró udvarának fényét neveljék s csatáiban vérezzenek. Övé semmi a világon, számára nincs biztosság! Ha reményeit arra szorítaná, hogy faluja temetőjében majdan eldődei között fog pihenni: ő még erre sem számolhat, urának ellenségei eljönnek, s őt családjával és szomszédaival elhajtják marhaként, hogy mérföldekre ősi lakától, más úrnak földjét művelje. Ha ilyenkor ellent nem áll, s ha előbbi urának birtokába visszakerül, nincs kegyetlenség, melyet a szökevény jobbágyon el ne követnének; ha ellentáll s küzdés között agyonüttetik: ura huszonöt forint készpénzt kap, melyet néha kegyességéből a hátrahagyott családnak ajándékoz, hogy az elveszett apa vagy fiú helyett a gazdaság folytatására egypár lovat vagy tinót vehessen magának. Tőle még a vallás vigasztalása is megtagadtatott; papjának, kinél azt kereshetné, a patrónus gyermekeket, tudatla-

nokat, erkölcstelenségök által közmegvetésben állókat nevez ki; sok helyt a lelkipásztorság a gazdasági tisztsséggel köttetik össze, hogy a jobbágy még Isten oltárához se tekinthessen föl anélkül, hogy zsarnokával ne találkozzék szeme. S eminenciád kérdi: honnan e gyűlölség?”⁴⁷⁰

Ilyen a parasztnok helyzetét leíró többi részlet, Lőrinc és Orbán első-,⁴⁷¹ illetve Telegdi és Ártándi Tamás beszélgetésének sorai,⁴⁷² Lőrinc szavai Báthori Györgyhez a kiközösítés-kor,⁴⁷³ a két nagy tömegjelentben előadott két paraszt-életrajz,⁴⁷⁴ és a narrátor magyarázatai a keresztes háború okairól⁴⁷⁵ illetve következményeiről.⁴⁷⁶

Ha nem is annyira kézenfekvően, mint a parasztnok helyzetét ábrázoló részek, de legalább logikusan szintén az elnyomott réteg mellett szót emelő soroknak vehetjük a másik oldalt, az urakat vádoló részleteket. Így fogadhatjuk el a narrátor – három szerzőtől is megjelölt – Ulászló dekrétumát elítélő szavait:

„Ki e törvényt, melyet bosszúvágy alkotott, s melynek rendeletei önzés által védelmezve századokig fennállottak, nem olvasta – ki a túlzást, melyre egy felbőszült arisztokrácia követeléseiben vetemedhetik, nem ismeri, s ki csak a fellázadt pór kegyetlenségétől undorodik el: vegye kezébe törvénykönyvünket, s olvassa végig e dekrétumot.”⁴⁷⁷

Ilyennek vehetjük Bornemisza a királynak tett az urakat elmarasztaló megjegyzését a dekrétum felolvasását követően,⁴⁷⁸ Bakács az első királyi tanácskozás során a nagyságos uraknak címzett kifakadását, melyben, mivel évek óta zsarolják a népet, őket nevezi lázítóknak, s így a felkelés kitörésében is őket hibáztatja,⁴⁷⁹ és valahol ilyen a narrátor magyarázata az urak feltámadt vérszomjáról a pesti sereg szétverése után.⁴⁸⁰

Azonban a megjelölt példák fennmaradó majdnem harmada semmilyen értelemben sem az elnyomott rétegekről szól. És ráadásul ezek közé esik a legtöbbször idézett locus, Mérszáros Lőrinc záró szózata is:

„– Az Úr eddig csudálatosan megmentett annyi üldözés között, hogy a munkában, melyre meghívott, tovább fáradjak. Az út, melyen azt eddig tevém, nem vala az, mely célhoz vezethet. Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül. De ne hidd, hogy azért reményeimről lemondék. A magas cél, melyért e szív dobogott, azért, mivel el nem érhetém, még nem elérhetetlen. Nagy volt, azért

---

⁴⁷⁰ Eötvös, 1972. 154-5. p.

⁴⁷¹ Lásd Eötvös, 1972. 189-90. p.

⁴⁷² Lásd Eötvös, 1972. 126-8. p.

⁴⁷³ Lásd Eötvös, 1972. 357-8. p.

⁴⁷⁴ Gáspár sorsát lásd Eötvös, 1972. 321-2. p.; a paraszttasszony sorsát lásd Eötvös, 1972. 610-1. p.

⁴⁷⁵ Lásd Eötvös, 1972. 204-8. és 378-9. p.

⁴⁷⁶ Lásd Eötvös, 1972. 707. p.

⁴⁷⁷ Eötvös, 1972. 712-3. p.

⁴⁷⁸ Lásd Eötvös, 1972. 717. p.

⁴⁷⁹ Lásd Eötvös, 1972. 253. p.

látszék oly közelnek; de meg vagyok győződve, hogy az emberi nem, ha századok után is, el fog jutni oda; s dolgozni, hogy e pillanat mielőbb eljöjjön, ez feladata életemnek. Isten képmására teremté az embert... hogyan legyen, hogy a világból, mely fölött az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon?”⁴⁸¹

A maradékoknál tehát kénytelenek leszünk kötetlenebbül gondolkodni az irányzatosságról, s alighanem be kell érünk Csatóri Ottó 1848-ban született könnyed magyarázatával, miszerint a regény a „távolból vett időkori szinpada ellenére jelenünkre éles irányzattal vonatkozik.”⁴⁸² Ám ha ennyire szabadon vesszük az irányzatos részleteket, akkor ezzel arra is fény derül, az irányzatosság jórészt személyre szabott: bárki bármikor bármely szabadon választott sor *között* felfedezhetett (Eötvös és aztán persze a saját) korára vonatkoztatható jelentést. Amiből az is következik: az irányzatosnak vélt helyek listája sajnos lényegét tekintve nem lehet, csak felemás és elnagyolt: bár valóban, többen is idézik irányzatosként nagyjából ugyanazt a tágabban megjelölhető helyet, csak hogy konkrétan semmi sem garantálja, hogy pontosan ugyanazt a mondatot válasszák ki, s másrésről az is könnyen lehet, hogy különböző szempontból esik rá a választásuk.

Érdeemes precízen összevetni Ferenczi Zoltán és Szinnyi Ferenc példáit. Mindketten egy (Lőrinc záró szavai) kivételével a jobbágyok elnyomása elleni példákat említik, ezeket mindketten rejtetten irányzatosnak nevezik, tehát körülbelül a szerző és kortársai által irányzatosnak vélhető okokból sorolják példáikat. Azonban nem ugyanazokat a helyeket jelölik meg burkoltan irányzatosként – illetve olyan lazán jelölik meg, mire gondolnak, hogy abba több locus is beleérthető, és a direktbben tendenciózusnak érzett sorokban is csak részint (Lőrinc záró szavai) egyeznek meg. Ferenczi szerint Eötvös műve „legkevésbé sem látszik irányműnek; saját korára egyenes célzás nincs benne sehol, talán Lőrinc néhány megjegyzését Orbánnal való második párbeszédében s utolsó szavait kivéve”, s lábjegyzetben kiemeli: „L. különösen e helyet: [»]Az idők megváltoztak« stb.”⁴⁸³ Emellett mielőtt megadná a mindennél világosabban látszó irányát a regénynek, egy hosszú mondatban felsorol néhány olyan részletet, melyekben indirekt módon ezt észrevehetjük: „a mint a jobbágyok helyzetét rajzolja a lázadás idejében, a mint feltünteti az okokat, melyek Dózsa és társai e borzalmas lépését ha nem mentik is, de magyarázzák; ha olvassuk az anyagi nyomor leírását, mely az erkölcsi nyomornak s elaljasodásnak mindig legfőbb oka volt; ha azokat az izgatásra szánt elbeszéléseket megfigyeljük, melyekkel az öreg pór Telegdi laka feldúlásánál s a vén parasztasszony Fruzina elfogatásakor társait boszúra tüzei; vagy olvassuk a pórlázadás mindennél szomorúbb következményeit, az évszá-

---

⁴⁸⁰ Lásd Eötvös, 1972. 441. p.

⁴⁸¹ Eötvös, 1972. 727. p.

⁴⁸² Csatóri, 1848. 542. p.

zados gyűlölet mélyen a kebelben szunnyadó parázsát a föld népében az urak ellen”.⁴⁸⁴

Szinnyei Ferenc *A falu jegyzőjéhez* képest nem olyan nyílt és éles irányzatosságáról szól a regénynek, ami azért eléggé észrevehető – igazolásul ezeket a helyeket adja meg: „A tizenhatodik század jobbágynak sok nyomorúsága, kínzatása, az ellenünk elkövetett sok igazságtalanság, melyekről a regényben lépten-nyomon szó van, mind megannyi intés és szemrehányás a jelenkornak, midőn a nép még mindig ugyanazon panaszokkal áll elő s midőn még mindig sokan vannak, kik ellenzik e jogtalanságok megszüntetését. [...] A tendencia itt-ott szavakban is formulázódik, pl. mikor Telegdi a jobbágyak túrhetetlen helyzetéről beszél Eötvös szavaival és meggyőződésével (4. fej.), vagy mikor az író felháborodott szavakkal bélyegzi meg a törvényt, mely a népet még nagyobb rabszolgasággal sújtotta, vagy a végén Lőrinc pap gyönyörű jószavai az igazság eljövendő diadalairól: talán századok mulva, de okvetlenül el fogják érni a célt a népszabadság bajnokai s az »isteni igazság« győzni fog.”⁴⁸⁵

Rónay György 1947-es *Két klasszikus* című tanulmányával az a probléma, hogy alig-alig kapunk magyarázatot az idézett részletek kiválasztására. Rónay ugyanis az előszó pontatlan idézése után nagyon szolidan szól a regény irányáról: az általa festett képben „benne van az egész egykorú magyarság, eszméivel, indulataival, társadalmával. S benne van, mintegy tragikus születése pillanatában, az a világ, melyet három és negyed századdal későbbi állapotában, »A falu jegyzője« ábrázol.”⁴⁸⁶ Majd a következő lapokon összefoglalja a cselekményt, ennek során kiemeli öt fontosabbnak tartott részletet – ezeket a részleteket mások (ha nem is éppen az idézett mondatokban, de tágabb környezetével együtt értve mindenképpen) egyértelműen irányzatosságnak mondják. Magyarázatot csupán az utolsónak idézett Lőrinc záró szavaihoz fűz: „Eötvös korában elérkezni látszott az idő, melyben meg lehet valósítani, ki lehet vívni ezt az isteni és emberi igazságot a földön. Lőrinc pap századokon át bújdosó lelke szólalt meg ismét; »dolgozni, hogy e pillanat mielőbb eljőjön«: jelígye lehetne Eötvösnek is.”⁴⁸⁷

Bodnár Zsigmond, Homoródi József, Sótér István és Szigeti József elsősorban és majdnem kizárólag saját egyéni megfontolásukból kiindulva jelölik meg a regény irányzatos helyeit. Bodnár Zsigmond 1905-ös *Eötvös és Kemény* című könyvében azt vizsgálja, „mennyire felel meg a bölcselkedő poeta e nagy regénye az erkölcsi törvénynek” – eredményül azt kapta, hogy mivel „a negyvenes években íratott a regény, az akkori világnézet követelte, hogy az alsó körök, osztályok érdekeit védje a költő és a felsőbbek áldozatainak mutassa be őket”,⁴⁸⁸ példáit

---

⁴⁸³ Ferenczi, 1903. 149. p.

⁴⁸⁴ Ferenczi, 1903. 149. p.

⁴⁸⁵ Szinnyei F., 1926. 259-60. p.

⁴⁸⁶ Rónay, 1947. 37. p.

⁴⁸⁷ Rónay, 1947. 44. p.

⁴⁸⁸ Bodnár, 1905. 53. p.

ennek megfelelően, 'a mikrokosmos felismert törvénye' alapján választja ki (mondjuk Lőrincet azért idézi, mert a szerző a pap szájába adja realis felfogását: „Lőrincz a realista Eötvös, a ki nek lelkéből rajongva szól a fanatikus népboldogító.”⁴⁸⁹). Homoródi József, Sőtér István és Szigeti József – nem tudom, mennyire a korszak szűrt levegőjének is köszönhetően – Eötvös irodalmon túli céljáról erősen aktualizálva beszélnek, Eötvösben (mintegy mégis beigazolvva a szocialista lobogónk, Eötvös teóriát) saját koruk forradalmi őst mutatják fel. Homoródi József a *Válasz* 1947. decemberi számában három történelmi regényt méltat *Az „úri”, a „paraszti” és a „munkás” Dózsa-regény* címmel. A parasztfelkelés úri regényét forradalmi műnek tartja: „ez a regény irodalmunk egyik legforradalmibb alkotása. Igen, Eötvös, aki elmenekült a forradalom elől, Petőfi mellett irodalmunkban a legnagyobb szociális forradalmár. Regényeinek lapjairól olyan forradalmi hang csap felénk, melyhez foghatót alig találunk”, ennek igazolásául idézi a regény két részletét, melyben a „paraszt nyomorúsága égreakiált,” és amely „Tiborc lázadó keserve”, „az örök paraszti panasz Eötvös fogalmazásában.”⁴⁹⁰ Homoródi persze a regénnyel nem maradéktalanul van kiegyezve, végül kifejezetten szemrehányóan, a szerzőre felháborodva idézi Lőrinc záró szavait: „Forradalmi heve megtorpan, mintha visszarettenne attól a hatalmas lávafolyamtól, amely kiömlik tolla alól. [...] A »Magyarország 1514-ben« pedig, amely a forradalom apotheozisának indul, egy forradalomellenes elmélkedéssel végződik”.⁴⁹¹ Sőtér István 1948-as *Eötvös József és a forradalom* című tanulmányában azt állítja, Eötvösnek 1847-ben a *Karthausi* után, mely „a forradalom következményeire vetett éles, könyörtlen, habár nem reménytelen pillantást,” magával a forradalommal kellett farkasszemet néznie, ezért a *Magyarország 1514-ben* bemutatja „magát a forradalmat, bölcselői – regényírói – élénkséggel a magyar állapotokra alkalmazott forradalmat, mintegy elébe akarván vágni az egy esztendővel később bekövetkezendő eseményeknek, rossz prófétaként, s mégis haladó magatartásában hűséggel, következetesen.”⁴⁹² Ennek megfelelően értékeli a regény irányzatosságát, számára Eötvös „1847-ben is egy küszöbönálló, polgári forradalom előzményeit ismerte föl, Dózsa-regényével, mintegy a XIX. századi társadalom válságának távolabbi fejleményeit fölismerő *proletárforradalom* képét nyújtja.”⁴⁹³ Példáit ebben a szellemben választja ki, szerinte „Eötvös a *népjogok* problémáját helyezi a regény középpontjába,” „Lőrincet valójában a *jognélküliek indulatai fűtik*”,⁴⁹⁴ mikor Bakáccsal beszélget, a „regény lázadó szereplői gyakran hangsúlyozzák, hogy *jogaik* védelmében fogtak fegyvert, majd a tragikus kifejtett előtt nem sokkal, Lőrinc az *emberszeretetre*

⁴⁸⁹ Bodnár, 1905. 61. p.

⁴⁹⁰ Homoródi, 1947. 562. p.

⁴⁹¹ Homoródi, 1947. 563. p.

⁴⁹² Sőtér, 1979. 58. p.

⁴⁹³ Sőtér, 1979. 62. p.

⁴⁹⁴ Sőtér, 1979. 60. p.

hivatkozva keresi tettei igazolását, s a polgári származású Szaleresi Klári az *osztálykülönbségek* megszüntetésétől reméli, hogy Ártándi Pál feleségül veszi majd. Orbánnal való beszélgetésében Lőrinc pap az elnyomottak valóságos osztályöntudatára hivatkozik⁴⁹⁵. Ugyanakkor Sőtér István sincs megelégedve teljesen a regénnyel: „Eötvös együttérez az elnyomottakkal – forradalmuktól azonban elfordul. Sőt művét, mely a forradalmi indokok igazolásának bizonyul: tanulságában és kimenetelében a forradalom – bármiféle forradalom – megdöbbenő és riasztó ellenpéldájául szánja. [...] Eötvös csak a »tömeg nélküli« forradalommal rokonszenvezhetett – vagyis a reformmal! És éppen ezért, művének eszményien forradalmár alakját, Lőrinc papot a regény végén kiábrándultan, csalódottan – habár reményeihez ragaszkodón, igazságát meg nem tagadóan kell ábrázolnia. A csalódott és tapasztalt Lőrinc majd kimondja Eötvös legsajátabb, legmakacsabbul bizonyított gondolatát: az emberiség megváltoztatását csak az egyénen, az egyes emberen lehet elkezdeni!”⁴⁹⁶ Egészen hasonlóan látja forradalminak a regényt Szigeti József is, szerinte a parasztok sorsát bemutató sorokból az látszik, hogy a „feudális társadalom alatt ott áll a paraszt, mint a feudális társadalom uralkodóinak kizsákmányoltja, jövedelmi forrása [...] Ott áll gyűlölettel szívében elnyomó, kizsákmányoló uraival szemben.” Így a „regény Telegdje maga fecsegi ki a feudalizmus igazi titkát”, „Imre vitéz szavaiban már a közelgő forradalom morajlik”,⁴⁹⁷ Eötvös a ’forradalmi parasztságot ábrázolja’ a két nagy tömegjelenetben a paraszt-életrajzokkal, „Orbán deák problémája a hűség a forradalmi néphez”,⁴⁹⁸ Szaleresi sorsát azért kíséri tovább a narrátor az urak pesti győzelmét követően, hogy „az oligarchia bosszúszomjának állati elvakultságát igen hatásosan tárja fel”,⁴⁹⁹ ezért állítja Eötvös szembe Bakácsot az oligarchákkal a király első tanácskozásában, és ezért adja Bornemisza „szájába a maga végső ítéletét 1514 országnagyjairól”.⁵⁰⁰ Természetesen Szigeti József sincs maradéktalanul kibékülve a regénnyel, hiszen az *kettős tendenciát* mutat: „a múlt forradalmi osztályharcának elismerését és a jelenkorra vonatkozó, az ország teljes polgári átalakulását célzó reformizmust.”⁵⁰¹ Eötvös kettőségének illusztrálásául idézi egyrészt a narrátor Telegdi háza lerombolását követő elmélkedését, ahol Eötvös „legalábbis a múltra nézve elismeri a forradalmi erőszak pozitív szerepét az emberi haladásban”,⁵⁰² és másrészt úgy látja, törés áll be Mészáros Lőrinc alakjának művészi egységében, a pap reformpolitikussá szelődül – Lőrinc záró szavaiban levonja „a parasztháború és saját forradalmi tevékenységének tanulságát az Eötvös által képvi-

---

⁴⁹⁵ Sőtér, 1979. 61. p.

⁴⁹⁶ Sőtér, 1979. 63, 64. p.

⁴⁹⁷ Szigeti, 1959. 58. p.

⁴⁹⁸ Szigeti, 1959. 76. p.

⁴⁹⁹ Szigeti, 1959. 60. p.

⁵⁰⁰ Szigeti, 1959. 69. p.

⁵⁰¹ Szigeti, 1959. 45. p.

⁵⁰² Szigeti, 1959. 45. p.

selt polgári humanizmus szellemében”.⁵⁰³

Szigeti József a kisajátításban odáig megy, hogy Lőrinc Bakácsnak címzett szavaiban 1514 problémáit nem csupán Eötvös korának-, de egyértelműen a szocializmusig fennmaradó égető kérdésnek tekinti: Lőrinc „a jobbágy vérrel és könnyel írt, feudalizmus elleni vádiratát vágja Bakács arcába, amely Eötvös működése idején szinte betűről betűre aktuális volt még, és bizonyos változásokkal aktuális is maradt 1945-ig, a magyar feudalizmus bénító maradványainak végleges felszámolásáig”.⁵⁰⁴ Mi több, még Lőrinc reformpolitikussá válásán is felül tud emelkedni, mert azzal fejezi be dolgozatát, hogy bármi is legyen Eötvös végső szava, „mai olvasóinak tudniok kell különbséget tenni a helytelen zárótétel és a helyesen felállított előtételek között. Mert ezekből az előtételekből: a nemzetvesztő úri csorda kíméletlen kritikájából, a paraszttömegek szívfacsaró nyomorának képéből, elnyomó és kizsákmányoló uraik ellen vívott harcuk hősi eposzából nem Eötvös végső szava következik, hanem a mi harcaink – a minden kizsákmányolás és minden elnyomás ellen vívott hatalmas küzdelem – történelmi igazolása, történelmi folytonosságának tudata.”⁵⁰⁵

Mindezek után különösen figyelemre méltó, hogy Sótér István monográfiájában az előzőekhez képest mennyivel visszafogottabban fogalmaz. Bár lényegileg nem változtatott elgondolásán, de közben mégis mennyivel közelebb, vissza került Eötvöshöz és kortársaihoz. Az 1967-es kiadásban ezt írja: „Eötvös kiindulópontja: centralista kiindulópont. A *Reform*mal és *A falu jegyzőjével* egybehangzón, *jogokat* követel a népnek. A Dózsa-regény agitatív célzata a jogfosztott állapot szörnyűségének, embertelenségének megmutatásában domborodik ki. Eötvös ennek az állapotnak a rajzával is a reformkor, közelebről: a centralista csoport harcát kívánja igazolni, szolgálni.” Választott irányzatos példái magyarázata is ezt mutatja, a szöveget ugyanúgy olvassa, mint korábban maga, mi több, mint korábban vele majd egy időben Szigeti József – „A jogfosztottság, a mértéktelen kizsákmányolás ellen egyaránt fölszólal Telegdi István, a népet szerető főúr, – és Lőrincz, a forradalmár.”⁵⁰⁶ a példákat mégis immár egyedül Eötvösök gondjának állítja be – „Lőrincz a nép hazátlanságának panaszát is kimondja (»a szolgának nincsenek polgártársai, s a haza, melyről szólsz, nem a mienk; eljött a nap, midőn hazát fogunk szerezni magunknak mi is«), amivel Eötvös ismét az érdekegyesítés eszméjét kívánja szolgálni, figyelmeztetvén a kiváltságos osztályt, miféle következményekkel járhat, ha a nép a

---

⁵⁰³ Szigeti, 1959. 83. p.

⁵⁰⁴ Szigeti, 1959. 54. p.

⁵⁰⁵ Szigeti, 1959. 85-6. p. Ezt még elszántabban fogalmazta meg olvasóinak, „akik a marxizmus-leninizmus elméletével vannak felfegyverkezve”, dolgozata első változatában 1952-ben, akit érdekel a múlt e rekvizituma, megnézheti: Szigeti, 1952. XLIX-L.

⁵⁰⁶ Sótér, 1967. 175. p.

hazát a magáénak nem érzi.”⁵⁰⁷ Szerinte Eötvös mérhetetlenül határozottan leplezi le, bírálja az arisztokráciát, ezekben a részletekben azonban immáron „a maga osztályát vádolja, ostromozza”,⁵⁰⁸ továbbá „Eötvös a reformkor jobbágyszabadító törekvései mellett is hatásosan érvel regényével. A parasztháború elnyomásában, a bosszúálló nemesség hozta törvényekben a kortársi jobbágyviszonyok eredetét, okait mutatja meg. És e viszonyok létrejöttében a maga osztályának felelősségét világosan látja; a jobbágyság helyzetét megpecsételő törvényről, Ulászló »hetedik decretumáról« szólva ismét feltámad hangjában az a felháborodás, mellyel valamikor a vármegye intézményeiről, jogtipró »statáriumáról«, korrupt tisztviselőiről szólt”.⁵⁰⁹

De még ezeken túl is akad probléma az irányzatosnak kijelölt helyekkel. Hadd szabadon felhívnom arra a figyelmet, hogy a per definitionem irányregényben, *A falu jegyzőjében* valamennyi irányzatosként olvasott mondat a narrátortól ered, senkiben sem merült fel az, hogy bármelyik szereplő szavait vegye a regény irányát propagálónak, senki sem gondolta úgy, hogy akármelyik szereplőt is azonosítsa a szerzővel (a szakirodalom legfeljebb Völgyesybe látott bele irodalmi figurát, de véletlenül se Eötvöst, hanem Kölcseyt, és ettől még nem gondolta egy pillanatra sem, hogy Völgyesynek irányzatos szavai lennének bárhol is a regényben). Ennek tudatában különösen figyelemre méltó, hogy a *Magyarország 1514-ben* irányzatosnak vett részleteinek csupán töredéke ered a narrátortól, jó részüket a regény (elsősorban két) szereplője mondja el. Ez persze nem kézenfekvő, és ugyanakkor növeli kötetlenséget. Hogy nem magától értetődő, azt eléggé mutatja Beöthy László bizonytalankodása, merje-e Lőrincben a szerzőt látni: „Ez erősen jellemzett, kidomburoló hatalmas alakban némelykor meggyőződött szónoklatai közepette, miként ha Eötvöst véltem volna látni s végszavai: »Várd a jövőt!« még jobban meggyőztek erről. E véres pap alakjában, ki csak a szenvedéseket torolta meg, hiszszük, hogy azt akarta mondani a bölcs mérséklet férfija: »én is ilyen lettem volna a XVI. században!«”⁵¹⁰ Erre jó példa Sőtér István, aki monográfiájában meg van győződve arról, hogy „Telegdi sorsaravilágít Eötvös legtitkosabb gondolataira, [...] itt csaknem *előre* megmutatja, milyen magatartást foglalna el, ha Magyarországon forradalomra kerülne sor”,⁵¹¹ két oldallal később mégis ezt jegyzi meg: „Csak erőszakoltan kereshetnők Telegdiben a reformkor valamelyik politikusának »visszavetített« mását. De vajon, nem gondolhatott-e Eötvös a maga helyzetére, mely forradalom esetén a Telegdiéhez könnyen válhatott volna hasonlatossá?”⁵¹² A kötetlenséget pedig az

---

⁵⁰⁷ Sőtér, 1967. 176. p. Ez különösen akkor szembeötlő, ha tudjuk, hogy korábbi dolgozatában Lőrinc a nép hazátlanságáról szóló panaszát így vezette fel: „A ceglédi pap, habár más szavakkal, de lényegileg csaknem ugyanúgy fejezi ki a proletár »hazátlanság« érzését, mint Marx”. (Sőtér, 1979. 62. p.)

⁵⁰⁸ Sőtér, 1967. 186. p.

⁵⁰⁹ Sőtér, 1967. 187. p.

⁵¹⁰ Beöthy L., é. n. 36. p.

⁵¹¹ Sőtér, 1967. 180-1. p.

⁵¹² Sőtér, 1967. 183. p.

jelzi, hogy ha a narrátor mondatain túl kiterjesztjük az irányzatos részeket két szereplő mondataira is, akkor nem áll útjában semmi annak, hogy tovább terjeszkedjünk újabb irányzatos helyeket jelölve ki. Ez nem egészen logikusan félig-meddig előfordult: a narrátoron túl két további szereplő is bírálattal illeti a főurakat, közülük, mint láttuk, Bornemiszába Szigeti József belelátta Eötvöst, Bakácsban viszont senki sem ismert rá a szerzőre, mi több Mátrai László úgy látta, az „író Bakácsban önmaga ellenképét alkotta meg.”⁵¹³ Másrésztől viszont, ha Telegdi a parasztok elnyomott sorsát ecsetelő szavai többek szerint irányzatosak, akkor miért ne lehetnének ilyenek a nemzet sorsa felett aggódó észrevételei? Ezeket ebből a szempontból mégse vette senki sem ilyennek,⁵¹⁴ holott bármely kor bármely irányú politikai beszédének készítője megnyálná a tíz ujját, ha ismerné a regényből Telegdi ezen szavait:

„A főurak még nem képezik a nemzetet, ebben igazad van; de kérdezd a polgárt, s azt fogja mondani, hogy a nemesség sem képezi egymaga; kérdezd a parasztot, s ő talán nem válaszol, de bizonyosan ismét mást gondol magában; s hol van a kötelék, mely e szétszakadozó részeket, e nemzetrongyokat összetartaná?! Lelkesedni tudunk a hazáért valamennyien; hidd el, Tamás, a jövő meg fogja mutatni, hogy azon urak között, kiknek ti nemesek e haza szerencsétlen állapotát tulajdonítjátok, s kik azt talán csakugyan okozták is, sok van, ki vérét a honért éppoly szívesen ontja, mint bárki köztetek; de fel tudjuk-e a hazának áldozni pillanatnyi érdekeinket, pártszeretetünket, kicsinyes gyűlölségeinket? tudunk-e egyesülni a haza körül? – s lám, barátom, ha ezt nem tudjuk, minden lelkesedésünk hasztalan. Pártokat találsz: nemzetet sehol!”⁵¹⁵

Szintén a kötetlenséget jelzi, hogy Ferenczi Zoltán s Szinnyei Ferenc annyira elnagyoltan adja meg a burkoltan irányzatosnak érzett helyeket, hogy azokat nem egyszer képtelenség pontosan beazonosítani. Nekem legalábbis fogalmam sincs, pontosan mire gondolt Ferenczi egy-két indirekten irányzatos példájával („a mint a jobbágyok helyzetét rajzolja a lázadás idejében,” „ha olvassuk az anyagi nyomor leírását, mely az erkölcsi nyomornak s elaljasodásnak mindig legfőbb oka volt;”) vagy abból, hogy „a mint feltünteti az okokat, melyek Dózsa és társai e borzalmas lépését ha nem mentik is, de magyarázzák”⁵¹⁶ konkrétan két helyre is gondolhatok, a narrátor ugyanis mind a nyolcadik, mind a tizenötödik fejezetben beszél a háborúhoz vezető okokról. És Szinnyei Ferenc rejtetten irányzatos példái („tizenhatodik század jobbágyainak sok nyomorúsága, kínzatása, az ellenünk elkövetett sok igazságtalanság, melyekről a

---

⁵¹³ Mátrai, é. n. 19. p.

⁵¹⁴ Egyedül Sőtér István monográfiájában szerepelnek Telegdi ezen szavai idézetként, de csak mint az érdekegyesítést szolgáló példa, Lőrinc a nép hazátlanságát kimondó panasza társaként. Lásd Sőtér, 1967. 176. p.

⁵¹⁵ Eötvös, 1972. 124. p.

⁵¹⁶ Ferenczi, 1903. 149. p.

regényben lépten-nyomon szó van,⁵¹⁷) alapján is gondolhatunk, amire csak tetszik. Más okból, de ugyanúgy a kötetlenséget indikálja Fenyő István egyik példája. Fenyő szerint a „nép sorsa olyan, hogy elháríthatatlanul forradalomba vezet, az utóbbi viszont a törvényesség és a jogszerűség semmibe vételével a helyrehozhatatlan ésszerűtlenség uralmát valósítja meg. »... a tömeget, melyet szenvedélyei megragadtak, egyes ember nem kormányozhatja többé« – hangzik fel a gondolat, amelynek érvényre juttatásáért Eötvös megírta regényét.”⁵¹⁸ De felmerül a kérdés, vajon miért a Telegdi háza ostrománál lévő tömegjelenet éppen ezen apró narrátori megjegyzésébe látja Fenyő az egész regényt. Hiszen már Sőtér István azt írta monográfiájában, Eötvös mindhárom tömegjelenetben „a tömeg indulatait, ingadozásait – és főként: kiszámíthatatlanságát hangsúlyozza”,⁵¹⁹ továbbá akár ugyeből a fejezetből (az általam használt kiadásban egy oldallal korábbról) kereshetett volna Fenyő István elegánsabb, a szerző örökbecsű gondolatainak gyöngysorába jobban illeszkedő példát is: „A természet minden elemeit könnyebb feltartani dühökben, mint az embert, ha szenvedélyeitől elragadva, bizonyos irányban megindult”.⁵²⁰

Nem titkolhatom el: már az irányzatosság megállapítása mellé teljességgel véletlenszerűen rendelt valamely előszórészletet látva felmerült bennem a kétely: a regény irányáról beszélve a regényre magára különösebben nincs szükség. Ez a gyanum, mikor kiderült, hogy magukat az irányzatosságnak tartott helyeket is szabadon és egyéni okokból választották ki, egyre határozottabb formát öltött.

Teszem azt, bármilyen közel is jelent meg az 1848. márciusi forradalomhoz a regény,⁵²¹ ha nem tévedek, mindössze egy alkalommal szerepel benne a forradalom szó, a 27. fejezet bevezető, az emberekre a tényleges hatalom helyett inkább az azt környező külső fény hatásáról elmélkedő bekezdésben. 1514-ben a regény narrátora és szereplői szerint nem *forradalom*, mintsem *lázadás* volt – a keresztetek a regényben egybehangzóan lázadókként említettnek például Posztómetsző Filep, Ollósi Tamás vagy a nádor által, a narrátor is a lázadás szót használja igen sűrűn, mellette legfeljebb anarchiát említ.⁵²² Igaz, a ribellió szó szerepel az 1514-es eseményekkel kapcsolatban a szövegben, egyszer főnévként és egyszer igeként, ám inkább a latin eredetinek megfelelő *rebellio*, -onis, f. felkelés; fellázadás illetve *rebello* felkel, fellázad; ellen-

---

⁵¹⁷ Szinyei F., 1926. 259. p.

⁵¹⁸ Fenyő, 1997. 339. p.

⁵¹⁹ Sőtér, 1967. 197. p.

⁵²⁰ Eötvös, 1972. 326. p.

⁵²¹ *A Pesti Divatlap* 1848. január 1-én hirdette, hogy „(B. Eötvös új regényének) 8-ik füzeté is megjelent már.” (*Pesti Divatlap*, 1848. 1. 30. p.) *A Honderü* 1848. Télhó 8-án írta, hogy a „nyolczadik füzettel, mely nemrég megjelent, be van fejezve a genialis b. Eötvös legújabb regénye: „Magyarország 1514-ben.” (*Honderü*, 1848. I. 1. 14. p.) Igaz, utóbb Csatári Ottó kilenc füzetesnek nevezte a regényt (vö. Csatári, 1848. 542. p.), Erdélyi János pedig nyolc, kilenc füzetes regénnyel példálózik (vö. Erdélyi, 1991. 227. p.)

⁵²² Vö. Eötvös, 1972. 402; 427; 449; 454. p.

szegül jelentésben, és ráadásul két eltérő szöveggörnyezetben. Először a későbbi egyik keresztetes vezér, Imre vitéz még a Szent György téren a tömegben elhangzó szavaira („Adjon Isten sok szerencsét a szabadsághoz! [...] Mátyás alatt a király azt üzentette, hogy lefejezteni kelmeteket, de egy hajszálukat sem bántották; most az Ujlakiak, Báthori, Drágfi, Kis, Horvát, s mit tudom én, mindazon nagyságos és nemzetes rablókat hogy hívják, fényes nappal elszedik holmijokat, s ha panaszkodnak, megverik s az árokba dobják kelmeteket; ha e szabadság ínyökre van, adjon Isten jó egészséget hozzá.”) válaszolja a mellette álló kalmár, hogy „kend úgy beszél, mintha ribelliót akarna kezdeni.”⁵²³ Másodsor vizont a szó inkább komikus hatású környezetben fordul elő: Polgár Tamás lova útjuk során meghököl, mire a cigány vajda így szól haragosan: „Ha ez nem boszorkányság [...], én nem tudom, minek tartsam. Vagy talán annyira jutottunk, hogy e gonosz időben még a ló is ribellál ura ellen?”⁵²⁴

Végül van még pár apróság, ami egyértelműen arra utal, az irányzatosságról szólók csakugyan nem lehetnek túl friss vagy mély olvasmányélmény birtokában. Az osztálykülönbség eltörléséről összességében háromszor olvashatunk. Lőrinc a 8. fejezetben a keresztetek Szaleresi házában tartott tanácskozásában azt mondja: „Egy új kor küszöbén állunk; az igazságtalanság kelyhe csordultig tele van, s az emberi nem le fogja rázni százados láncait. Eljött a nap, midőn a természetelleni különbség, mely embert embertől elválasztott, meg fog szűnni; kiket szeretet összevezetett, azokat üres név s haszontalan címek nem fogják többé elválasztani egymástól.” Fontos, hogy a narrátor itt a keresztetes vezérekrol egy pillanatra átugrik a tanácskozókat kihallgató Szaleresi Klárira és Ártándi Pálra: Klári felhívja Pál figyelmét e szavakra, jelezvén, hogy ez számukra különös jelentőséggel bír (bár az „ifjú elmerülve a hallgatásban, észre sem vevé az örömsugárt, mely a hölgy bájló arcán e pillanatban átfutott”).⁵²⁵ Aztán Szaleresi gazdasszonya, Erzsi a 11. fejezetben fontos pártfogoló kifejezéssel ünnepélyesen beszámol Klárinak arról, milyen hírek terjednek a keresztetek táborában. Erzsi „miután előbb vigyázva körütekintett, halkabban” elmondja, amit megtudott legényeiktől: „Nincs többé osztálykülönbség! [...] Nemes és polgár, úr és szolga, paraszt és nádor, ezentúl mind egyenlő lesz. Fél esztendő múlva azt se fogja tudni senki, országnagy vagy paraszt családjából veszi-e eredetét.” Klári reakciója megint csak nem elhanyagolandó – elsőre bámulva néz a gazdasszonyra, értetlenkedve kérdezi: „Hogyan lehetséges ez?”, majd megtudván a legények által egymás között kicsinált részleteket („A király s a bíbornok őeminenciája megmaradnak helyeiken, a többi mind változik. Dózsa György nádor lesz; testvére Gergely, országbíró, s így tovább;”) a narrátor szerint így értelmezi a hallottakat: „Klári sokkal józanabb volt, hogysesem a keresztetek által

⁵²³ Eötvös, 1972. 34. p. Tehát ennyiben és csakis ennyiben értékélte elfogadhatóan Szigeti József úgy, hogy „Imre vitéz szavaiban már a közelgő forradalom morajlik.” (Szigeti, 1959. 58. p.)

⁵²⁴ Eötvös, 1972. 461. p.

célba vett lázadás eredményét oly biztosnak hinné, mint jámbor gazdasszonya; de hogy vezérek által csakugyan hasonló célok tűzettek ki, azon, a tanácskozás után, melynek véletlenül tanúja volt, kételkednie nem lehetett, s nehéz volna az érzeményeket leírni, melyekkel annak tudása szívét e pillanatban tölté.”⁵²⁶ Végül pedig a 29. fejezetben a keresztesek utolsó lakomája előtt a narrátor Dózsa nagyszabású terveit említi: „Nyiltan kezdett szólani terveiről. Mondá, hogy a nemesektől s püspököktől elvett jószágokat fel fogja osztani seregei között, hogy az országba azon alkotmányt hozandja be, mely állítólag egykor a székelyek között divatozott, s mely szerint úr és jobbágy nem leend, s a közös egyenlőség egyetlen kivétele a király.”⁵²⁷ A regényben lévőknek igencsak halvány mását látjuk a szakirodalomban. Sőtér István szerint „Szaleresi Klári az *osztálykülönbségek* megszüntetésétől reméli, hogy Ártándi Pál feleségül veszi majd.”⁵²⁸ Másrészről pedig egyedül Rónay György idézi talán irányzatos helyként Lőrinc a tanácskozásban elhangzó ezen szavait.⁵²⁹

Tudjuk, hogy Telegdit azonosították a szerzővel, és tudjuk azt is, hogy Eötvöst hazája sorsáért aggódó Kasszandraként említik. A 6. fejezet elején a narrátor összefoglalva az átugrott három hét eseményeit ezt mondja: „Mi később történt, annyira nem látszott valószínűnek, hogy Telegdi Kasszandraként, csaknem örültnek tartaték, midőn a veszélynek ezen nemét hozá szóba.”⁵³⁰ Nem lett volna meggyőző kihasználni e mondatot mintegy elegáns példaként Telegdi és Eötvös azonosításához? Mégse tette senki.

Kellemtlenebb az a két hiba, amit Sőtér István ejt monográfiájában. Emlékszünk, hogy Sőtér értelmezésében mennyire kulcsfontosságú szerepet foglal el a forradalmi nép. Ehhez képest egyszer megsokszorozza, egyszer pedig átkereszteli a regény egy-egy parasztfiguráját. „A Dózsa-forradalom népének bemutatását Eötvös a 16. századi társadalom összetételének történelmi elemzése által valószínűsíti meg, felvonultatja előttünk a városi polgárokat, a kézműveseket és iparosokat, [...] néhány vonással életre kelti egy-egy jobbágyasszony sorsát, szenvedéseit,”⁵³¹ – írja, holott a regényben mindösszesen *egy* harminc év körüli, idősebbnek látszó jobbágyasszony sorsa kel életre. Az első tömegjelenet fontos figurája, a *huszita Gáspár* kapcsán azt írja, Szaleresivel szemben „a huszita Gergely személyesíti meg a tömeg akaratát, – és ez az epizód-alak is arra jó Eötvösnek, hogy a parasztháború »eretnek« vallási köntösét

---

⁵²⁵ Eötvös, 1972. 219. p.

⁵²⁶ Eötvös, 1972. 273. p.

⁵²⁷ Eötvös, 1972. 643. p.

⁵²⁸ Sőtér, 1979. 61. p.

⁵²⁹ Habár a listára felkerült Szigeti József is mint Lőrinc 8. fejezetbeli szavait idéző, ő azonban nem ezeket a szavakat hozza (éppen az ez előtti mondatnál áll meg), és más okból idéz (Lőrinc „tisztában van osztálya harcának nemzetközi jelentőségével és erőforrásaival.”). (Szigeti, 1959. 78. p.)

⁵³⁰ Eötvös, 1972. 161. p.

⁵³¹ Sőtér, 1967. 188. p.

elénkterítse.”⁵³²

És ha lehet, még kínosabb hibát tesz Fenyő István a centralistákról írt könyvében, ő ugyanis azzal fejezi be a regényről szóló fejezetet, hogy Lőrinc nem csupán záró szózata – „mely a műveltség, a nevelés által történő belső felszabadulás megvalósításában látja már az ígéretes jövőt” – elmondásakor jut el oda, hogy az emberi haladás útját „a forradalom és az ellenforradalom vérfolyamával szemben a szellem, az erkölcs évszázados újjáformálásában” jelölje meg. Lőrinc szerinte is már előbb, már a keresztetek táborában eljut „Eötvös nagyszerű nevelési tervének kinyilvánításához”. Ennek alátámasztására idézi Orbánnal folytatott második párbeszédének egy mondatát, majd utolsó bekezdésében ezt írja: „Gyönyörű szándék ez, s hatályát csak erősíti, hogy átsötétlik rajta a Csanád közelében fekvő csatatér sziluettje, a nemesek és a parasztok egymásra hanyatlott holttesteinek nyomasztó látványa. Az égő város és a néma halottak látványa.”⁵³³ Átsötétlik, ühüm. Csak kár, hogy *innen* nézve egészen prózai okból sötétlik éppen csak át a csanádi csatatér sziluettje és a mellette lángoló város: ugyanis ezen párbeszéd nagyon távoli háttérben található – a huszadik fejezetben, vagyis hattal korábban, több mint két hónappal régebben szerepelnek.

---

⁵³² Sótér, 1967. 197. p.

⁵³³ Fenyő, 1997. 341-2. p.

IV.

A *Magyarország 1514-ben* olvasóinak talán az első és talán a leghangsúlyosabb benyomásuk ez lehet: ez tényleg nagyon komolyan *történeti regény*. Teszem azt Császár Elemér a köznapi olvasók feltehető tapasztalatául valami ilyesmit érzékeltet: „a laikus olvasó helyenként inkább történeti, mint regényes elbeszélésnek érzi, tudománynak, nem pedig költészetnek.”⁵³⁴ Aligha dönthető el, ezt a benyomást mi kelti inkább, a főszövegben lépten-nyomon előforduló első-sorban történelmi magyarázatok, vagy a járulékos történettudományos jegyzetapparátus. De még aki amúgy kedveli a történeti regényeket, és így olvasottsága az ilyen műveket illetően meghaladja az átlagost, az is kénytelen beismerni, Eötvös munkája valahogy keményebben tudományos, miként Ferenczi Zoltán megállapította, „Eötvös e regénye történeti, szoros értelemben véve az; és ebben különbözik a legtöbb ú. n. történeti regénytől.”⁵³⁵

A *Magyarország 1514-ben* jegyzeteiben számtalan latin illetve kevesebb német mondatot látunk, a főszöveget magyarázó, alátámasztó vagy kiegészítő megjegyzéseket, a felhasznált forrásokra utalásokat találunk, egyáltalán: nem ritkák a hosszú, egész oldalas, olykor több oldalas jegyzetek. Tisztára, akár egy derék tudományos munkában – 1. fejezet 2. jegyzet: „Ki Buda egyes részeiről bővebb tudomást kíván, ajánljuk Podhradczy József érdekes munkáját: *Buda és Pest szabad királyi városok volt régi állapotjokról*. Pesten, 1833, melyben főképp az egyes részek törvényhatósági viszonyai alaposan tárgyalatnak. Hasonlólag ajánlható Häufler T. V. *Buda-Pest, historischtopografische Skizzen*, hol, a főváros egykori állapotát illetőleg nagy szorgalommal igen sok érdekes adat gyűjtetett össze.”⁵³⁶ 1. fejezet 5. jegyzet: „Tudva van, hogy Ulászló Ujlaki Lőrinc ellen hadat indítani nagyrészt azáltal bíratott, mert hallá, hogy a büszke herceg őt beszelgetés között mindég csak ökörnek nevezi. Misso igitur ad Uladislauum, *cui hungari ob segnitium vaccae nomen indiderunt, oratorum*. Tubero VIII. § I.”⁵³⁷ 8. fejezet 8. jegyzet: „A tudományos olvasó tudja, hogy itt nem a nagy német parasztháborúról, hanem csak azon egyes lázadásokról lehet szó, melyek a magyar keresztes hadat megelőzték, s melyek alatt a német parasztsok bocskort választva zászlóul, Németországban a nemesség várait s birtokait pusztították.”⁵³⁸ 10. fejezet 3. jegyzet: „A szövegben előadottakra nézve I. Brutus, L. I. p. 113. – Ugyanezt beszéli Dubrav. L. 32., és pedig mint a Kremsieren történtek szemtanúja.”⁵³⁹ 17. fejezet 1. jegyzet: „Falv, mely Buda határán, a Sárosfürdő közelében állott.”⁵⁴⁰ 21. fejezet 3.

⁵³⁴ Császár E., 1939. 174. p.

⁵³⁵ Ferenczi, 1903. 144. p.

⁵³⁶ Eötvös, 1972. 731-2. p.

⁵³⁷ Eötvös, 1972. 732. p.

⁵³⁸ Eötvös, 1972. 747. p.

⁵³⁹ Eötvös, 1972. 749. p.

⁵⁴⁰ Eötvös, 1972. 755. p.

jegyzet: „1491-ben a pozsonyi tractatus alkalmánál Báthori István és Ország László nem tudták aláírni neveiket. Engel, *Gesch. d. ung. Reichs.* 3. Theil. 2. Abth. pag. 38.”;⁵⁴¹ 23. fejezet 4.

jegyzet: „Érdekes erre nézve a módnak leírása, mellyel Czobor Mihály a budai csonkatoronyban elzárt cseh rablókkal bánt. Bonfin, Dec. IV. L. I. p. 540.”⁵⁴²

Tudós, mint Szinnyei Ferenc írta: „száraz, értekező, historikus”⁵⁴³ részletek garmadájával találkozunk a főszövegben is. A narrátor többször is *kitér* a keresztes háború okai, alakulása, végül következményei fejtegetésére. Először a 8. fejezetben négy oldalon keresztül – itt szabályosan megakasztja a cselekményt, olyannyira, hogy egy bekezdésben magyarázkodni is kényszerül: „Hogy olvasóim Klári s hív gazdasszonyának magaviseletét érthessék, szükség néhány, elbeszélésünk kezdete óta történt dolgot röviden előadnom. A közügyek kifejlődése oly nagy befolyással volt e regény személyeire, hogy azoknak rövid megérintése e helyen elkerülhetetlen.”⁵⁴⁴ Ugyanezen fejezet vége felé ahelyett, hogy Lőrincsel adatná elő a keresztesek tervét, inkább két oldalon magyarázza, milyen kiváló is volt, s mik a várható eredményei.⁵⁴⁵ A 15. fejezetben, a kiközösítés fejezetében több mondatot is ennek szentel – az elején Lőrinc elmélkedése kapcsán, a végén pedig úgy érzi, hogy két bekezdésnyi magyarázatra szorul, miért is követték a keresztes táborban az emberek Lőrincet, mikor ő már nem a török, hanem az urak ellen vezette őket.⁵⁴⁶ Mielőtt bevezetne Dózsa sátorába, a 27. fejezet elején egy hosszú bekezdésben részletezi, miért állt Dózsa a keresztesek élére.⁵⁴⁷ A 29. fejezetben a keresztesek temesvári csata előtti nagy mulatozása alatt két és fél oldalon nem a lakomázókkal, de Dózsa gondolataival foglalkozik a lázadás alakulása, és jövője felől.⁵⁴⁸ Végül az utolsó fejezet elején majd öt egész oldalon át taglalja a keresztes háború következményeit.⁵⁴⁹ Négyszer marad ki hosszabb időszak a regényben, a 6, a 22, a 31. és a 33. fejezetnél – mind a négy jó alkalommal szolgál arra, hogy a narrátor hosszan magyarázza a kimaradt időben történt eseményeket, az ország illetve szereplői helyzetét. De találunk tényleg csupán a narrátor tudós, leginkább történelmi műveltségének köszönhető magyarázatokat is. A nyitó Szent György téri jelenetet megakasztva így mutatja be Budának olasz, német és magyar nemzetiségű előkelőbb polgárait,⁵⁵⁰ a főurak első tanácsának kezdetén így kapjuk meg a Bakács és nádor viszonyát értékelő bekez-

---

⁵⁴¹ Eötvös, 1972. 759. p.

⁵⁴² Eötvös, 1972. 761. p.

⁵⁴³ Szinnyei F., 1926. 263. p.

⁵⁴⁴ Eötvös, 1972. 204. p.

⁵⁴⁵ Lásd Eötvös, 1972. 222-3. p.

⁵⁴⁶ Lásd Eötvös, 1972. 341-6; 378-9. p.

⁵⁴⁷ Lásd Eötvös, 1972. 591-2. p.

⁵⁴⁸ Lásd Eötvös, 1972. 642-4. p.

⁵⁴⁹ Lásd Eötvös, 1972. 704-9. p.

⁵⁵⁰ Lásd Eötvös, 1972. 35-38. p.

dést,⁵⁵¹ ilyen annak a leírása, Bornemisza miként irányította az országot,⁵⁵² a király helyzetét bemutató sorok,⁵⁵³ a magyar mint katonanemzet fejtegetés,⁵⁵⁴ vagy a XVI. századi katonáskodó egyház bemutatása.⁵⁵⁵ Nem lóg ki feltűnően a sorból, mégis érdemes szó szerint idézni a nem szigorúan történelmi műveltséghez tartozása miatt a temesvári kereszties táborban két gondolatjel közé fűzött megjegyzést: „Történetíróink szerint eldődjeink lakomáinál énekek mondattak, melyekben az ősök nagy tettei dicsőítettek. Ez énekek s velük hős történetünk legszebb emlékei elvesztek, de helyettük régi zenészetünk megmaradt, s fajunk nem szavakban, de e keserves hangokban hagyta ránk történetét. Mit az ajk kimondani nem tudott vagy nem mert, azt az eldődök köemlék helyett fohászokban hagyták a jövőre, s a késő ivadék, ha vigalmi között a régi dal felhangozik, mintegy megújulni érzi a fájdalmat, mellyel apái sírjukba szálltak.”⁵⁵⁶

Három – illetve pontosabban négy – személy jellemzésekor annyira elkapja a tudós történetírói hév a narrátort, hogy nem elégszik meg a történelmi ismeretek előadásával, de kiigazítja, pontosítja a szerinte helytelen nézeteket. Ulászló jellemzését ezzel kezdi: „Ulászló kormányza hazánkra oly károsan hatott, a következmények, melyeket gyengesége előidézett, oly iszonyatosak valának, hogy történetíróinknak alig vehetjük rossz néven, ha e király iránt ítéleteikben igazságtalanok sőt a butaságig gyenge eszűnek írják le. E nézet azonban hibás.”⁵⁵⁷ Eponthoz kapcsolt lábjegyzetében pedig ezt írja: „Ha az egykorú írók s azok, kik Ulászló kormányának történetét, mint Brutus vagy Istvánfi, akkor írák, midőn az még elevenebb emlékezetben vala, összehasonlítottak: talán helyesnek fog találatni a királynak e regényben adott jellemzése. E jellemzés egyes vonásai mindezen írók világos tanúságára alapítottak.”⁵⁵⁸ Hasonlóan jár el Bakács Tamás jellemzésekor, itt a tacitusi történetírói kritériumot, sine ira et studio, is megidézi – „A szomorú állapot, melyre hazánk Ulászló kormányza alatt jutott, s még inkább e gyenge kormány végkövetkezménye, százados szolgáltságunk, Bakács emlékét sokak előtt gyűlöltté tevék; ha azonban most, három század leforgása után, előítélet nélkül visszatekintünk, meg fogjuk vallani, miszerint sem a gyűlölet-, sem a megvetésre, mellyel e hatalmas bíbornok iránt a későbbi nemzedék viseltetett, méltó nem vala; s hogy valamint azon férfiút, ki midőn Rómában a pápaválasztásban részt vőn, idegen létére is többek által a keresztény világ legfőbb méltóságra érdemesnek tartatott, középszerű embernek nem nevezhetni: úgy igazságtalanság

---

⁵⁵¹ Lásd Eötvös, 1972. 249. p.

⁵⁵² Lásd Eötvös, 1972. 435. p.

⁵⁵³ Lásd Eötvös, 1972. 447. p.

⁵⁵⁴ Lásd Eötvös, 1972. 483-4. p.

⁵⁵⁵ Lásd Eötvös, 1972. 513-4. p.

⁵⁵⁶ Eötvös, 1972. 640. p.

⁵⁵⁷ Eötvös, 1972. 63. p.

⁵⁵⁸ Eötvös, 1972. 735. p.

nélkül hazánk süllyedését sem tulajdoníthatni egészen neki.⁵⁵⁹, majd a jellemzés végén jegyzetben forrásait idézi, ahol Bakács jellemének csak egyes vonásait találta, ám úgy hiszi: ki „Ulászló kormánya történetét ismeri s Bakács működését figyelemmel követé, tettei után ítélve, [...] nem fogja hűtlennek találni a képet, melyet a hatalmas érsekről” adott.⁵⁶⁰ Mikor a 23. fejezet elején elér Zápolya táborához, a vezéri sátor és a benne látható két férfi külsejének leírása után Zápolya János és Verbőczy István jellemzésébe fog – így kezdi: „Mínthogy azonban e két férfiban Zápolyát és Verbőczyt látjuk magunk előtt, talán megbocsátják olvasóink, ha e férfiak jellemzésénél kissé megállunk. – Mindketten oly nagy befolyást gyakoroltak nemzeti történetünkben – mindketten oly szerencsétlen hírességre jutottak –, mindketten oly igazságtalanul ítéltettek meg történetíróink által, hogy miután alig van, ki magának némi képet nem alkotott volna felőlük, s miután e kép mégis majdnem általában véve hibás: nem fog ártani, ha azt, amennyire tőlünk függ, kiigazítjuk.”⁵⁶¹ Sőtér István ugyanezt a „történetírói, »részhajlatlan« hangot”⁵⁶² érzékeli Dózsa ’rajzolója kezdetén’, konkrétan a 8. fejezet a keresztes háborúhoz vezető okokat magyarázó eltérésben: „Az, kit a sors nagy történetek eszközéül választott, félistennek vagy ördögnek szokott tekintetni a jövő kor által. Dózsa egyik sem vala e kettő közül. Sem annyira aljas s vérszomjúzó, mint azt nemes, vagy nemesek zsoldjában álló történetíróink velünk elhitetni szeretnék; sem oly nemes érzelmekkel eltelt, minőnek újabb korunkban, midőn a nép szenvedései több rokonszenvre találnak, a népmozgalom vezetőjét gondolni szoktuk. A keresztes had vezére vitéz, de közönséges és csak helyzete által kitűnővé vált férfinál nem vala több.”⁵⁶³ A személyek jellemeikhez kapcsolódó tévedések mellett egy személytelen tévképzetet is megcáfol – a 3. fejezet nyitó hosszú bekezdésében és a hozzá tartozó jegyzetben a Mátyás kori tudományos és művészi életről rögzült hiedelmekkel számol le: „Ha mindjárt Buda várának egykori szépségét hazafiságunkban éppoly kevésbé engedjük magunktól elvitáztatni, mint egy tisztességben elaggott hölgy egykori bájait: mégis meg kell vallanunk, hogy azon tudományos s művészi élet, melyet Mátyás alatt fővárosunkban találunk, félig sem volt oly magyar s oly terjedelmes, mint mennyire azt mindenikünk kívánná és mennyire sokan hiszik.”⁵⁶⁴

A *Magyarország 1514-ben* recepciója alighanem ezen sajátosságok alapján a regényt talán kissé slendriánul az előszóban megfogalmazott elvekkkel összhangban látta – azok közül is el-

⁵⁵⁹ Eötvös, 1972. 68. p.

⁵⁶⁰ Eötvös, 1972. 737-8. p.

⁵⁶¹ Eötvös, 1972. 525. p. Három bekezdéssel később Zápolya megítélésével kapcsolatban ismét megidézi a taciturnus történetírói hitvallást: „Szenvedély nélkül tekintve e férfiú életét, meggyőződhetünk, hogy e két különböző ítélet egyaránt hibás.” (Eötvös, 1972. 526. p.)

⁵⁶² Sőtér, 1967. 178. p.

⁵⁶³ Eötvös, 1972. 205-6. p.

⁵⁶⁴ Eötvös, 1972. 86. p.

sősorban olyanak, mint ami teljesíti a történeti regény Eötvös által elsőül említett különös kötetlenségét: népszerűsíti a történetet.⁵⁶⁵ A többség, mint például Bodnár Zsigmond, Ferenczy József vagy Schöpflin Aladár, a regény ilyen színben való feltüntetése során megelégedett a második bekezdés első mondata felemlegetésével. Bodnár Zsigmond szerint „Eötvös harmadik nagy regénye »Magyarország 1514«-ben. Míg az előbbiek társadalmi regények voltak, ez utóbbi történeti tárgyat ölel föl. Nemzetünk egyik legviszontagságosabb korszakát, a 16-ik század elejét, a keresztes háború hirdetését, Dózsa véres lázadását és az urak kegyetlen megtorlását rajzolja, hogy mint mondá, népszerűsítse a történetet. Valóban e mű nem is regény a szó szoros értelmében, hanem nagyszerű történeti kép, melynek minden részén a való tényeivel találkozunk. Történeti igazságokat mutat fel az olvasónak, a kor irányadó eszméit, mozgató factorait rajzolja, még pedig annyi hűséggel, mint akármely jó történetíró. A kor családi, községi, vallási és politikai élete annyira élénk színekben van feltüntetve, mint kevés történelmi regényben.”⁵⁶⁶ Ferenczy József ezt írja: „1847-ben új, három kötetes regényt adott ki Magyarország 1514-ben címen, melyet a »történet népszerűsítésére« írt. Maga történeti regénynek nevezi, mely inkább csak átmenetet képez a történetírásból a regényhez. Ha Kemény Zsigmond igazi történeti regényeivel összevetjük, Eötvösé valódi történetírásnak tűnik fel regényes formában előadva. Széles történeti tanulmány alapján ismerteti benne a Dózsa-féle parasztlázadást aprólékos mozzanataival, tanulságos módon, vonatkozással saját kora politikai és társadalmi helyzetére, de mindenütt megtartva a korhűséget.”⁵⁶⁷ Schöpflin Aladár így értékelt: „A Dózsa-lázadás előzményei, szörnyű pusztításai, rettentő vége oly erővel és elevenséggel vonulnak el szemünk előtt s e mellett a történeti adatok is annyira igazolják e képek hűségét, hogy bizvást mondhatjuk: Eötvös annak, a mit ő maga a történeti regény céljául megjelölt: a történet költői formájú népszerűsítésének, teljesen megfelelt.”⁵⁶⁸ Akik valamivel pontosabban jártak el, mint például Korda Imre, azok logikusan és ugyanakkor jogosan (legalább egy mon-

⁵⁶⁵ Hogy talán kissé slendriánul látta így a többség, azt a recepció két kisebbségi véleményével mutatnám meg. Erdélyi János, aki, mint tudjuk, 'az iránynak régóta ellene dolgozik', az előszóban a történelmi regényről megfogalmazott elvekkel szembeszállva ezt írja: „Ha tehát a regény történeti, más célnak kell előtte lebegni, mint a népszerűsítés; aztán a történet nem azért lesz népszerű, mert regénybe van foglalva, s a regény viszont másért lesz közkeletű s népszerű, mint a benne feldolgozott történetért. A történetek népszerűsítése egyébiránt sokkal hamarabb éretik el történeti képes, könnyű előadású olvasó könyvek által, melyeknek haszonra fordítása, betanulása korántsem igényel annyi fáradságot, mint nyolc, kilenc füzetes regény számai és szövevényeinek, bonyodalmainak összetartása, megfigyelése.” (Erdélyi, 1991. 227. p.) Főgel Sándor a regényhez tett széljegyzeteihez zárásként hozzátoldja: „Eötvösnek a történet népszerűsítése, amire főképp vállalkozott, nem azért nem sikerült, mert »nézetei alkalmazására nem bírt volna elég erővel (Előszó)«, hanem azért, mert ennek szerencsésebb módszere az essay, amely nem más, mint népszerű történetírás.” (F S, 1916. 9. p.) Mellesleg Császár Elemér *A magyar regény történetében* a regény XX. század eleji népszerűtlensége egyik okaként éppen a tudományos ízt és -részleteket említi: „Árt a regény népszerűségének az is, hogy nemcsak nagyon megérzik rajta a tudományos forrás és a tudós szín, hanem sok benne a történeti elem”. (Császár E., 1939. 174. p.)

⁵⁶⁶ Bodnár, 1877. 34. p.

⁵⁶⁷ Ferenczy, 1885. 8. p.

⁵⁶⁸ Schöpflin, 1904. 198. p.

dattal) tovább idézték az előszót: „»Népszerűsíteni a történelmet« ez volt a feladat, melyet Eötvös e könyvében maga elé tűzött. Sokszor és sokan félre értették e mondást, holott Eötvös világosan kifejti, mit ért ő azon. »Az író ne képzelő tehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfőkből lelkiismeretes vizsgálódás által szerezhett.« Más szóval olyanoknak kell festeni a történelmi alakokat, a milyenek tényleg voltak s az író képzelme előtt e tekintetben határ legyen a történelmi igazság.»⁵⁶⁹

Mi több a szakirodalom, így tulajdonképpen a regényt hagyományos történetírói munkaként (vagy: hagyományos történetírói munkaként is) tűntette fel. Legalábbis gyanúm szerint a fentebbi megállapítások körülbelül akkor tehetők, ha a regényt úgy vesszük, hogy benne Eötvös mint történész, „a történelem fogalmában jelölte meg vizsgálódása tárgyát”, továbbá megfelelt a történetírás tudományosságának, a múltat úgy ismerte meg, hogy alkalmazta a rankéi forráskritikát. Ráadásul, és talán ez számunkra a legfontosabb, mert így a regény elsősorban értett irányzata nyer egy újabb történelmi alapot, az „így szerzett tudás értelme (rendeltetése) [...] hogy okuljon belőle a történész, majd általa a jelen, de mindenekelőtt a politikus, aki elsősorban viseli a felelőséget a történelem formálásáért.”⁵⁷⁰ Hogy ez mennyire így volt, arra érdemes Korda Imre iménti részletét egy kissé tovább olvasni, ő ugyanis éppen a történet népszerűsítésével kapcsolatban amellet, hogy elfogadja Erdélyi János felvetését, azt mondja, Eötvös célja máshogy értendő: „Nem azt kell tehát érteni a történet népszerűsítése alatt, hogy a nagy közönség regényből tanulja meg a történetet jobban, mint iskolai tankönyveiből megtanulta. E czélt, igaza van Erdélyinek, képes történelmi olvasó könyvekkel könnyebben el lehetne érni. De érteni kell igenis azt, hogy a közönség helyes fogalmat szerezhessen a történelem egyes alakjainak egyéniségéről. [...] Ha valaki történelmi tárgyat akar feldolgozni, járjon utána az abban előforduló alakoknak úgy, hogy hamis képet ne nyujthasson rólok, mert »a hir, melyet történelmi személyiségek magoknak kivívtak, a tulajdon legszentebb nemét képezi.«”⁵⁷¹

Jó, persze, tudjuk, a történetírás csak a 19. században lett önálló tudomány, addig a művészet, az irodalom része volt. Eötvös és kortársai idejében tehát éppen az átalakulás időszak volt – miként Hites Sándor írja a 19. századi történetírásról szóló dolgozatában: „Míg a 18. században Voltaire vagy Hume egyként lehettek jelentékenyek mindkét területen, a 19. században e szerepek egyre kevésbé voltak összevonhatóak közös tevékenységbe. Ugyan Jókai Mór és Jósika Miklós is írt laikusok, fiatalok számára történelemkönyveket, s Kemény Zsigmond történetíróként sem jelentéktelen, a történelemmel való foglalkozás mégis a hivatássá

---

⁵⁶⁹ Korda, 1882. 14. p.

⁵⁷⁰ A hagyományos történész tevékenysége leírását Gyáni Gábor *Miről szól a történelem? Posztmodern kibívás a történetírásban* című tanulmányából vettem kölcsön. Az idézett részletek: Gyáni, 2000. 12. p.

⁵⁷¹ Korda, 1882. 14-5. p.

válás irányába mutatott.”⁵⁷² Azonban mégis különös: Eötvös regényét úgy az irodalmárok, mint a történészek (vagy legalább történészi érdeklődésű irodalmárok) hosszan történelmileg hitelesnek tartják.

Láttuk, hogy az irodalomtudósok végig és egyöntetűen így látták a regényt – gondolom őket hamar meggyőzte erről a jegyzetapparátus, miként az eddig e szempontból még nem idézett Szinnyei Ferencet, vagy Bényei Miklóst. Szinnyei miután megnevezi Eötvös forrásait, így folytatja: „előszavában kifejtett nézeteihez híven nagy gondot fordít a történeti hűségre. Alakjainak jellemzésében nem tér el forrásainak adataitól s amit maga hozzátesz, csak azokból következik. E tekintetben szinte a történetíró óvatosságával jár el s felfogásának, állításainak mindig történeti megokolását is tudja adni.”⁵⁷³ Bényei Miklós pedig egyenesen ezt írja: „Elég egy pillantást vetni a regény jegyzetapparátusára, s azonnal megállapíthatjuk: Eötvös fényesen eleget tett a maga szabta feltételeknek. Egykorú kútfők, magyar és külföldi történetírók munkáinak egész sorát olvasta el, dolgozta fel.”⁵⁷⁴ Másrészt hárman tartották érdemesnek a regényt történettudományi szempontból megítélni. Ítéletük nem egy okból több mint érdekes. Hármójuk közül csupán egy kutató, az is csak részint találta a regényt történelmileg hiteltelennek. Eleve meglepő, hogy elvégezték vizsgálatuk: a történettudomány és az irodalom között a 19. században kiváltképp félúton elhelyezkedő történelmi regényről a történetírás szaktudományá válásakor lemondott mindkét diszciplína – ennek alátámasztására idézi Hites Sándor Ferenczi Zoltán 1884-es a tudományos történelem részéről lemondó nyilatkozatát. És talán még ennél is meglepőbb, hogy az első történettudományi szempontból értékelő észrevételeket maga Ferenczi Zoltán tette – a Magyar Történeti Életrajzok 1903-as Eötvös-életrajzában azt írja, hogy Eötvösnél „főbb a történelem a regénynél. Midőn művét írta, még igen kevésbé találhatta a történetben pontosan feldolgozva Dózsát s a pórlázadást; ő tehát eredeti adatokhoz fordult, régi krónikásokhoz, leírásokhoz s a kor egész szellemének nem képzeleti, nem módosított, hanem hű rajzát kívánta adni; mert célja a meggyőzés lévén, nem akarhatta, hogy a valótlan-ságok felsorolásával gyengíttessék műve hatása. Ezért előszavában a művészi és erkölcsi hatáson kívül a történelmi regény különös kötelességévé teszi a *történelem népszerűsítését*, mi okvetlenül szükségessé teszi a kor alapos, ha lehet, egykorú kútfőkből való tanulmányozását s ez által a történeti igazság feltüntetését.”⁵⁷⁵ Három oldallal később pedig direkt történészi szempontból nevezi hitelesnek a regényben olvashatóakat: a „történelem pl. Dózsa és Bakács jellemén lényegében véve semmit sem változtatott azóta és semmit nem is igen adott hozzá. Így a többi történelmi jellemek festése is teljesen megegyezik a történelmi kutatás akkori állapotának végső

---

⁵⁷² Hites, 2004. 319. p.

⁵⁷³ Szinnyei F., 1926. 264. p.

⁵⁷⁴ Bényei M., 1972. 57. p.

eredményeivel”.⁵⁷⁶ Ennek azért némi alapot adhatott az, hogy Ferenczi előtt a történészek részéről Márki Sándor 1883-as könyvében egy lábjegyzetben Eötvös Dózsa-jellemzésének helyességéről szól: „Eötvös, a regényíró, helyesebben ítélte meg Dósát, mint a koráig élt történetírók, kik vagy nemesi gyűlöletből ítelték el a pórúljárt vezért, vagy azért, mert – nincs szakonképes megjelenése a modern liberalis eszmék országában”.⁵⁷⁷ Az egyetlen, aki történelmileg *részint* elfogadhatatlannak tartja a regényt, Fögel Sándor 1916-ban. Ő azonban tudományosan nem egészen fair, mivel nem csak az Eötvös által elérhető, de mégse használt forrásokat kéri számon, ám ’az újabb kutatások alapján mutat rá nem egy, de jelentéktelen tévedésre’ (miközben pimasz módon Eötvös előszavát idézi eljárása igazolásául) – igaz, annál nagyobb az elismerése, amikor összességében még ezek fényében is történelmileg hitelesnek számítja a regényt. Fögel az egyes jellemzések, részletek kapcsán ilyen megjegyzéseket tesz: „Elsőnek lép elének a tehetetlen király mindenható főkancellárja: Bakócz Tamás, a gyakorlati érzékű, széles látókörű, éles eszű, leleményes primás. Ő, aki a politikai és udvari élet útvesztői között mindig feltalálta magát, fanyar mosollyal nézne a szemébe Eötvösnek, amiért jellemének fővonását: családja emelésére való törekvését föltárta. Diplomata módon, komoly méltósággal kérné neve helyesbítését Bakácsról Erdődi Bakócz Tamásra. Nagyravágyó lelke tiltakoznék azzal a föltevessel szemben, hogy ő paraszt házban született, mivel Bakócz valóban jobb körülmények között is nőtt fel.”⁵⁷⁸ „Ulászló jelleme még sikerültebb lett volna, ha Eötvös fölhasználhatta volna a velencei követjelentéseket, amelyek csak később jelentek meg Marino Sanuto Diariijában.”⁵⁷⁹ „A XV. sz. végének és a XVI. sz. elejének alapos ismerete és tulajdon legszenetebb nemének, a hírnek tiszteletben tartása, kiigazíttatja Eötvössel Szapolyai és Werbőczy jellemét is. Amannak jellemzését Acsádi újabb kutatásai csak a Várdai érsek levelei alapján rajzolja itt-ott Eötvöstől eltérően, máskülönben igazolja Eötvös mesteri keze művét. A Werbőczyről [sic] festett kép igaz valóságát mindennél fényesebben Fraknoi kutatásai tették érdekessé.”⁵⁸⁰ „Szóvá tétetik még a mai ismereteink az újabb topográfiai kutatások eredményeit, amelyek másképp láttatják Eötvösnek Budáról nyújtott leírását.”⁵⁸¹ Harmadjára és legátfogóbban 1930-ban tekintette át Véghely Dénes bölcsészdoktori értekezésében a regény történeti alapjait.

---

⁵⁷⁵ Ferenczi, 1903. 150. p.

⁵⁷⁶ Ferenczi, 1903. 153. p.

⁵⁷⁷ Márki, 1883. 78-9. p. Másrészt viszont kiválóan megsemmisíti ezt az alapot, hogy Kulin Ferenc Dózsa jellemzése kapcsán sajátos kettőséget emleget: szerinte már Dózsa első színrelépésekor „a Dózsáról ítélező történész a Dózsát ábrázoló írónak adja át a szót”, később „egy közelítő írói magatartás logikája szerint” módosul a kezdetben megfigyelhető tárgyilagos Dózsa-kép, és végül végül „ha a *teoretikus* Eötvös »közbeszólásai« minduntalan mérséklék is az írói rokonszenv hőfokát, az utolsó Dózsa-jelenet humanizáló megoldása az *író* javára dönti el a *történnész*rel folytatott vitát.” (Kulin, 1986. 185-6. p.)

⁵⁷⁸ F S, 1916. 4. p.

⁵⁷⁹ F S, 1916. 5. p.

⁵⁸⁰ F S, 1916. 7-8. p.

⁵⁸¹ F S, 1916. 8. p.

Véghely főszövege elején ezt írja: „Ismerve az írónak a történeti regényről vallott elvét természetes, hogy a történeti anyagot a legnagyobb gondossággal gyűjtötte össze. Ismerte és felhasználta az egykorú írók munkáit, éles ítélő erővel válogatta ki az elfogadható részleteket és ezek alapján hű képét rajzolta meg a parasztlázadás korának. Nem volt ez könnyű dolog. [...] A parasztforradalmat több helyen egykorú, vagy alig valamivel későbbi leírásból ismerjük. Ezek az adatok a főbb vonásokban megegyeznek, de az egyes részleteket különbözőképpen, nem egy eseményt teljesen ellentétesen mondanak el. Így Eötvös regényének anyagát nem vehette egy forrásból, hanem tanulmányoznia kellett az összes kútfőket és csak összehasonlításuk és egybevetésük után írta meg Dózsa felkelését.”⁵⁸² Másrészt az általános viszonyok áttekintése során a regény történelmi hűségét hangsúlyozza: „Eötvös nagyon gyakran megszakítja regényében a cselekményt, hogy az Ulászló alatti viszonyokat ismertesse. Vagy ő maga ismerteti részletesen, vagy szereplőivel rajzoltatja meg a képet, amit nyújtani akar. Mindegyik módszernél szem előtt tartja a hűséget és ha a szükség szerint az egyes szereplők jelleméhez és helyzetéhez alakítja is át a közfelfogást, nyagyjából elfogadható korrajzot ad.”⁵⁸³

Mindenki szerint történelmileg hitelesnek bizonyul a regény – a megítélések között mégis van egy fontos különbség. Gyanúm szerint ugyanis míg a nagy többség, azon belül is elsősorban, de nem kizárólag a csupán irodalomtudósok meglátásában Eötvös – hozzáteszem: természetesen – hagyományos történésznek tűnik, aki „azt tartja: a forráskritika helyes használata a biztosíték arra, hogy a történész valóban a múltat jeleníti meg”,⁵⁸⁴ addig a szigorúan történettudomány szemszögéből értékelők olyan észrevételeket is tesznek, melyek alapján Eötvös, módszerét tekintve éppen hogy nem hagyományos történetíró benyomását kelti. Véghely Dénes tüzetesen összevetve a regényt forrásaival ilyeneket vett észre: Telegdi aggódó szavai csaknem szó szerint megegyeznek Istvánfinál és Eötvösnél, csak hogy Istvánfiban Telegdi az országtanácsban mondja el sejtéseit a főuraknak, míg Eötvösnél saját házában osztja meg félelmeit Ártándi Tamással,⁵⁸⁵ a 15. fejezet nagy jeleneténél „Eötvös leírása érthetővé válik, ha egykorú forrásokat tanulmányoz az ember”, csak hogy itt „szabadon és költött elemekkel kiegészítve Bakócz későbbi visszavonó bullájának kitételeit is felhasználja. A provinciális beszéde ezen a bullán épül fel. A kiközösítés tulajdonképpen nem is történt meg. Dózsa hadai már akkor valahol Csanád alatt jártak, mikor Bakócz bulláját kiadta és felszólította a világi és egyházi hatóságokat, hogy fegyverrel is kényszerítsék szétoszlásra a paraszthadakat. Mintának az író az excommunicatio általános formáját vette.”⁵⁸⁶ „A lázadó kereszties had vonulását csak felüle-

---

⁵⁸² Véghely, 1930. 8. p.

⁵⁸³ Véghely, 1930. 11. p.

⁵⁸⁴ Gyáni, 2000. 15. p.

⁵⁸⁵ Lásd Véghely, 1930. 19-20. p.

⁵⁸⁶ Véghely, 1930. 28. p.

tesen érinti Eötvös. Nem írja le a forradalom egyik kiemelkedő eseményét sem, a ceglédi népgyűlést. A források híradásai szerint itt történeteket azonban művében többször megemlíti, bár más helyre és időpontra téve”;⁵⁸⁷ „Mindössze a csanádi csatával foglalkozik behatóbban, de azt is közvetett úton írja le. A csatában résztvevő paraszttal [sic] mondatja el a véres ütközet lefolyását. Ezt azonban egykorú forrásokból, főként Taurinus Stauromachiájából meríti. Istvánfiból is vesz egy epizódot, Báthori István megmenekülését.”;⁵⁸⁸ Ollósi Tamás a csanádi csata másnapján az óbesenyői „paraszttok fogságába esett és végighallgatta Dózsának egyik rendeletét. Ez a rendelet csaknem szószerint megegyezik Dózsa ceglédi kiáltványával.”;⁵⁸⁹ „Egykorú forrásokból vette Eötvös Dózsa királlyá választásának adatát is, bár sokkal megfelelőbb helyen és időben megtörténtnek írja. A források ugyanis e választást előbből keltezik és vagy a ceglédi népgyűléssel, vagy pedig a keresztes had vezérségének átvételével kapcsolják össze.”⁵⁹⁰ Török Lajos a regény szubjektumainak történetiségéről szóló dolgozata kiindulópontja ’egy egyszerű, ámde annál lényegesebb megfigyelés’: „Eötvös regényében a szereplői szubjektum történelmi funkcióképzésében szerepet játszó tényezők lényegében tagadják azt a historiográfiai alapelvet, amely szerint »a kortársak a folyamatok kellős közepén élve még nem tudhatták, hogy minek mi (lesz) a ’történelmi’ jelentősége, hogy miből lesz egyáltalán történelmi tény, és az mit ’jelent’ majd valójában.«, ami azt jelenti, hogy többségében olyan horizontok épülnek be a szereplők szerkezetébe, amelyek a szituatív önmeghatározásban eleve magukban foglalják jelenük történelmi kontextualizálhatóságának kérdéseit is.”⁵⁹¹ Szinnyei Ferenc azt tartotta érdekesnek, „hogy a véres jeleneteket, kegyetlenkedéseket mellőzi, pedig a történelem is többet följegyzett közülük. [...] A kegyetlenségekről csak hallunk, Dózsa kivégzésének leírását is mellőzi.”⁵⁹² Ehhez kapcsolódik, hogy Szilágyi Márton arra hívja fel a figyelmet: „Eötvös ugyan nem vette át – semmilyen formában – az Istvánffynál is meglévő történetet arról, hogy Dózsa testét saját embereivel falatták fel, csupán az izzó trón és izzó korona jelképeit használta föl”.⁵⁹³ És hozzátehetjük, nem csupán nem vette át: még a lehetőségét is kizárta, hiszen Dózsa börtönbeli jelenete elején összesen három keresztest hagy életben Temesváron: Dózsa Györgyöt és Gergelyt, valamint a budai csonkatoronyból ide szállított Szaleresi Ambrust.⁵⁹⁴ És az Eötvös sajátos történetírói módszerét leíró példák még szaporíthatók, ahogy Benkő Samu írja: „a történelmi forráskritikának olyan módszereit sajátította el, amelyek lehetővé tették, hogy az

⁵⁸⁷ Véghegy, 1930. 29. p.

⁵⁸⁸ Véghegy, 1930. 31. p.

⁵⁸⁹ Véghegy, 1930. 31. p.

⁵⁹⁰ Véghegy, 1930. 40. p.

⁵⁹¹ Török, 2004. 330. p.

⁵⁹² Szinnyei F., 1926. 267. p.

⁵⁹³ Szilágyi, 2004. 440. p. Ezúton mondok köszönetet Szilágyi Mártonnak, hogy dolgozatát még kéziratban rendelkezésemre bocsátotta.

elbeszélő források közléseit, mindenekelőtt a humanista történétírók szolgáltatata adatokat megrostálja, a valóságábrázolást a tudálékos meseszövéstől elválassza, az egymásnak ellentmondó szövegekből a valót kihámozza.”⁵⁹⁵ Teszem azt, tudatában van annak, hogy forrásai „főleg a mindenkori elitről informálnak – vagy legalábbis a mindenkori elit nézőpontjából látatják a letűnt világokat és valamikori szereplőiket.”⁵⁹⁶ – és ennek megfelelően kritikusan viszonyul hozzájuk, mint a már idézett egyik Dózsát jellemző részletben: „Sem annyira aljas s vérszomjúzó, mint azt nemes, vagy nemesek zsoldjában álló történétíróink velünk elhitetni szeretnék”.⁵⁹⁷

Mielőtt azonban eluralkodna az Eötvös megelőzte korát vagy valami hasonló képzet, célszerűnek tűnik visszatérni a gyökerekhez. Hadd emlékeztessenek arra, Eötvös előszavában kizárólag történeti regényt említ, mely szintagmában a regény főnév a fő tag, és ennek csupán jelzője a történeti. Vagyis nem sok hasznavehető eredményre vezet kizárólag történettudósi szemmel mérlegelni a regényt. Bármennyire demonstratíván mutatják Eötvös nem hagyományos történétírói eljárását a példák, bármennyire avantgárd gesztusnak látszanak is azok a történettudomány felől, bármennyire fájó, ugyanezen módszerek az irodalomtudomány felől egészen mindennapiaknak bizonyulnak. Éppen olyanok, melyeket Bényei Péter a történelmi regények műfajkonstituáló tényezőiként felsorol: „A szövegszerveződés középpontjába az egyének, a jellemek (akár éltek valamikor, akár nem) kerülnek, nem nagy történelmi személyiségekként vagy fenntartó egyénként (Hegel), hanem mint lélektanilag jellemzett, másokkal közösség- vagy közléskapcsolatba lépő személyek. Ezek tágabb, adott korabeli életösszefüggésbe és emberi kapcsolat- és viszonyrendszerbe vannak állítva. A történelem egészen más tényei válnak az utánképzés tárgyává. Apró történések, sokszor jelentéktelen események vagy általában szokások, hagyományok, gondolkodásmódok a megalkotás jelenétől eltérő másságá szervezi a megteremtődő világot, még akkor is, ha ismert és jelentős történelmi esemény képezi a cselekmény alapját. Ez a múltbeli másság valamilyen konkrét cselekményben, emberi konfliktusban ölt testet, a szöveg világához tartozó elbeszélő által elmesélve, szemben a rekonstruálásra, nagy összefüggések felállítására törekvő, szerzői szándékot közvetlenül érvényesíteni kívánó történelmi elbeszélésekkel.”⁵⁹⁸ Vagyis Eötvös nem történettudományi mintsem irodalmi munkát írt a *Magyarország 1514-ben* című történeti regényével.

Ezt mi sem jelzi inkább, mint hogy az elsőre kizárólag történettudományos benyomást keltő jegyzetek között nem egy olyan található, melynek léte elsősorban poétikai gondból ere-

---

⁵⁹⁴ Lásd Eötvös, 1972. 693. p.

⁵⁹⁵ Benkő, 1984. 266-7. p.

⁵⁹⁶ Gyáni, 2000. 16. p.

⁵⁹⁷ Eötvös, 1972. 205. p.

⁵⁹⁸ Bényei P., 1999. 67. p.

deztethető, forrása az elbeszélés nehézségeiben fedezhető fel. Leggyakrabban a helyszínleírásokhoz (legyenek akár csak egy tagmondatosak) kapcsolódnak olyan jegyzetek, melyek indoka az elbeszélő azon gondjában kereshető, vajon miként beszéljen arról, amit nyilvánvalóan nem látott, mi több, amiről a fennmaradt képek is csak mértéktartással kezelendők. Rögvest a legelső jegyzet az egykori Buda leírásának nehézségeiről szól: „Budának kinézéséről, mielőtt a törökök által elfoglaltatott, nem hiányzanak egykorú leírások, sőt rajzokat is bírunk, melyeken Mátyás híres palotája s az azt környező város régi alakjában látható. Ki azonban e leírásokat ismeri, vagy e rajzokat látta, könnyen meggyőződhetik a nehézségekről, melyekkel e város régi állapotának leírása jár. Azon változások után, melyeken, mióta a mostani falával körülvéttetett, a várhegy keresztülment, e rajzok majdnem használhatatlanok; a leírások részint igen rövidnek, részint azon rétori túlzások miatt nem nyújtanak biztos útmutatást, melyekkel például Bonfin a királyi palota leírását ékesíti.”⁵⁹⁹ Így például a 2. fejezet 3. és 8. jegyzete a főszövegben leírtakat támasztja alá: „Lásd: *Ein neue Reyszbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel* etc., durch Salamon Schweigger, a 21. lapon, hol e szobának leírása foglaltatik, melyet az utazó, 1576-ban, Budán átkelve, romlott állapotában látott.”; „Schwaiger útleírása szerint e teremnek hossza 44, széle 18 lépés. A fényűzésről, mellyel e terem Mátyás alatt díszesítve volt, lásd: *Regis Hungariae Mathiae nuptiae apud Schwandtner scriptore etc. Hung.* T. I. p. 519.”⁶⁰⁰ Az 5. fejezet 2. jegyzete Bakács házának térbeli elhelyezkedését támasztja alá okiratokból;⁶⁰¹ a 12. fejezet két első jegyzete a főszöveg egy-egy látványt visszaadó tagmondatát kommentálja: „Ámbár Budának azon képein, melyek a XV. és XVI. század kezdetétől ránk maradtak, a jelen várfalak nyomait nem látjuk; az mindazonáltal, hogy a város már akkor falakkal körül volt véve, nem szenved kétséget. A most létező kapuk közül három a mohácsi vést megelőzőt időből való, s kapu fal nélkül oly képtelenség, minő a középkorban senkinek sem jutott eszébe. Azonkívül Buda falai különösen említetnek egy okiratban, melyben Mátyás király Budát Sassad pusztájával ajándékozta meg”; „Régi képeken Pest széles vízárókkal körülvéve, szigetnek látszik.”⁶⁰² Ha pedig ezt már észrevettük, akkor további tünődés után oda lyukadhatunk, a jegyzetek tulajdonképpen a történeti mellett legalább annyira a művészi hitelesség miatt születtek. További megerősítésül hadd idézzem az 1. fejezet 10. jegyzetét: „Az egyes, itt felhozott tárgyak árára nézve, lásd Engel, *Geschichte des ung. Reichs.* I. R. 40. l. stb. *Regestrum Proventuum* stb. – És Engel, *Monumenta*

---

⁵⁹⁹ Eötvös, 1972. 731. p.

⁶⁰⁰ Eötvös, 1972. 735, 738. p.

⁶⁰¹ Lásd Eötvös, 1972. 742-3. p.

⁶⁰² Eötvös, 1972. 750, 751. p.

Ungarica, p. 187-299. – *Fragmentum libri rationarii, de anno 1526.*”, illetve hadd emlékeztessenek arra, hogy a narrátor Ulászló illetve Bakácsnál szereplője jellemzése nehézségét jelzi a jegyzetben.⁶⁰³

Ha történettudományi munkát akart volna írni, akkor feltehetően nem tett volna a tudomány számára elfogadhatatlan dolgokat. Például nem hagy hibákat munkájában, vagy eltünteteti írói ésvagy szerkesztői tevékenysége nyomait. Azonban túl azon, hogy az általa használt forrásoknak nem teljesen felel meg az, amit leír, ezen ellentmondásokat olykor a szövegben is látni engedi. Báthori István a főszövegben a Maros partján lopja el Ollósi Tamás lovát, míg a jelenetet alátámasztó jegyzetben idézett *Staurom. Libr. III.* latin nyelvű versben Tibisci, vagyis a Tisza említettik.⁶⁰⁴ Másfélszer anakronizmust is elkövet: bár a forradalom szót direkt 1514-re vonatkoztatva egyszer sem használja, van egy másik szintagma, mely korhűtlen, mégis előfordul a regényben. Négyyszer szerepel a *vállalat* szó – először teljesen hibásan Lőrinc használja Bakáccsal való tárgyalása során, háromszor pedig a narrátor alkalmazza (ebből a negyedik a félig hibás, amennyiben itt Dózsa gondolatait visszaidézve szerepel).⁶⁰⁵ A szöveggörnyezet mindegyik alkalommal kétségtelenül egy – mára kissé archaikussá vált – jelentést enged meg, a Czuczor–Fogarasi szótár által is megadott ’Azon tervezett munka, üzlet, merény, melynek végrehajtására eltökéljük, elszánjuk magunkat, s melynek terhét mintegy vállunkra vesszük.’⁶⁰⁶ Azonban a vállalat szó első előfordulásának a *Magyar Nyelv Történelmi-Etimológiai Szótára* 1829-et ad meg ’vállalkozás’, valamint 1833-at ’üzem’ értelemben.⁶⁰⁷

Továbbá a regény narrátora háromszorosan deklarálja nem történetíró voltát: „De nem írom a magyar közállomány történeteit. A magyar arisztokráciának, mint a római imperátoroknak, Isten talán megadja majdan Tacitusát; ennek tiszte leend, az ország közdolgairól szólva, méltó ecsettel festeni a kort s azon férfiakat, kiknek vétkeiért a magyar a független nemzetek sorából kitöröltetett.”;⁶⁰⁸ „Nem írok történetet; azért csak röviden jegyzem fel azokat, miket olvasóim Istvánfiban, Brutusban vagy bárkiben azon komolyabb írók közül, kik e kor emlékeit

---

⁶⁰³ Hogy csakugyan nem problémamentes egy történelmi regényben a helyszínnek ábrázolása azt kiválóan jelzi, hogy Bényei Miklós Eötvös könyvhagyatékának behatóbb áttekintése után azt fedezte fel, hogy „Eötvös regénye megírásához két olyan könyvet is felhasznált, amelyeket nem említett meg művében. Ez a két könyv Budai Ferenc *Magyarország polgári históriájára való’ lexikon, a’ XVI. század végéig* és Schams Ferenc *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern* című összeállítása.” Ráadásul a regény és a könyvtári hagyatékban lévő két – jól láthatóan használt, jegyzetelt – könyv aprólékos összevetéséből egyértelműen az derült ki, Eötvös nem kis mértékben támaszkodott e két munkára. Szempontunkból az az érdekes, hogy: „A budai kapuk és utcák egykori és korabeli (1840-es évek) helyzetének, elnevezésének összevetését lábjegyzetben adta meg, Schams nyomán. Ugyancsak az ő adatait használta a Szent György-tér bemutatásánál: itt fejezték le Kontot és társait, Hunyadi Lászlót, Zsigmond itt építtetett templomot a cseheknek. [...] Telegdiék kerti lakjának helyét is ennek segítségével határozta meg, leírva, mi mindent látni onnan. Valószínű, hogy Schamsot követve emlegette a vár keleti bástyáján Mátyás által készíttetett, oszlopokkal ékesített sétat helyet. A Gellérthegy mögött fekvő Erzsébetfalváról is a szóban forgó kötetből szerezhetett tudomást.” (Bényei M., 1996. 33, 36-7. p.)

⁶⁰⁴ Lásd Eötvös, 1972. 473 és 758. p.

⁶⁰⁵ Lásd Eötvös, 1972. 150, 206, 548, 644. p.

⁶⁰⁶ Czuczor–Fogarasi, 1874. 6:779. p.

⁶⁰⁷ TESZ, 1976. 3:1080. p.

fenntarták, leghosszasabban Taurinus István *Stauromachia*-jában találhatunk.”⁶⁰⁹; „Az általános felozslást, mely a pórhad elnyomása után mindig ijesztőbb jelenségekben mutatkozott, s mely a nép tömlőcévé változott hazát szükségképp vesztéhez vezeté, leírni a történetíró feladatahoz tartozik. Mi egyesek történetét írjuk le – térjünk vissza feladatunkra.”⁶¹⁰

Ebből a szempontból kiemelkedően fontos a 13. fejezet egyik bekezdése, részint mivel ebben a narrátor magát művésznek titulálva ismét egyértelműen elkülöníti magát a történetíró-tól, és részint mivel saját művészi izlésével indokolja a történetíró számára elkövethetlent: olvasóinak átengedi, hogy elképzeljék, amit ő nem hajlandó ábrázolni. Miután a keresztesek elfoglalták Telegdi házát, kincsek után kutatva feldűlják azt, majd vad tivornyába kezdenek – a narrátor így kommentál: „De forduljunk el e képtől. Ha valamely nép, mely elnyomói által századokon át állati aljasságban tartatott, midőn láncait széttöri, mert nem neveltetett szabadságra, csak féktelenségben keresi hosszú szenvedéseinek pótlékát; ha emlékei erősebbek reményeinél, s ha az első szükség, melynek kielégítését keresi, múlt sértések véres megbosszulása: ott az igazságos történetíró, a bajnak okait látva, mentségeket talál; de hol az emberi természetnek állati része nemesebb érzelmein diadalmaskodott, hol az, mi nemünk méltóságát teszi, vad indulatok zajában egészen elnémult: a művésznek nincs mit keresnie. – Olvasóink képzeletességére bízunk a részletek leírását.”⁶¹¹ Ugyanennek a művészi izlésnek, amint arra Szilágyi Márton rámutatott, további jeleit is láthatjuk: „Eötvös szemléletére egyébként is mélyen jellemző, hogy a regényben sem Telegdi, sem Dózsa szörnyű kínhalálát nem írta le, a halálról szóló tudósítást az előbbi esetben a többszörös közvetítettséggel megérkező, semmiféle részletet nem tartalmazó híresztelés formájában, a második esetben pedig szintén hírként, anticipációként beállítva hozza az olvasó tudomására. Vagyis számára láthatólag nem bizonyult érdekesnek a borzalmaknak az a részletező leírása, amelyet a – jegyzeteinek tanúsága szerint – forrásul felhasznált neolatin eposz, Taurinus *Stauromachia*-ja követ.”⁶¹² Szilágyi azonban nem sorolta fel valamennyi elhallgatott borzalmat: ugyebár a pesti csapatok szétkergetése után az urak Szaleresit a csonkatoronyba zárják, s mivel komoly az esélye, hogy őt mint a sereg vezérét kivégzik, egyik rabtársa Szaleresi rémülésére „kegyetlen részletességgel sorolt el minden egyes kint, s Szaleresi testén mutatá a helyeket, melyeken azok alkalmaztatni fognak.”⁶¹³ – a narrátor itt is konzekvens, és nem hozza egy az egyben a rémíztő szavakat.

---

⁶⁰⁸ Eötvös, 1972. 161. p.

⁶⁰⁹ Eötvös, 1972. 437. p.

⁶¹⁰ Eötvös, 1972. 717. p.

⁶¹¹ Eötvös, 1972. 328. p.

⁶¹² Szilágyi, 2004. 439. p.

⁶¹³ Eötvös, 1972. 441. p.

A direkt kinyilvánítások mellett is találhatunk a magát nem történetírónak vételről árulkodó megjegyzéseket – a narrátor nem egyszer úgy dönt, valami amúgy a forrásokból ismertet nem hajlandó elmondani. A keresztesek tanácskozása során egyszer csak megáll az események előadásában: „Nem fogjuk a tanácskozókat indulataik vad kitörésében tovább követni. A történet megmutatta, milyenek valának azon vezérek, kik a szerencsétlen nép szenvedéseinek megbosszulását Ulászló alatt célokul tűzték ki. Lőrinc maga borzadt, midőn mindazon iszonyú föltételeket hallá, melyekkel a mézáros s főképp Márton barát a harchoz készülének, s mihelyt lehetett, e vad jelenetnek véget vetett. [...] S ezzel Lőrinc [...] azon dolgok előadásához fogott, melyeket föltételök elérésére szükségeseknek gondolt. Ezen előadással, mely Dózsa részéről csak néha egyes szó, a többiektől helybenhagyó felkiáltások által szakítottatott félbe, nem fogjuk olvasóinkat untatni.”⁶¹⁴ Egy másik tanácskozás – itt az urak a szereplők Zápolya sátorában – alkalmával ismét elhallgat egy szónoklatot (igaz, elhallgatása közben meglehetősen ironikusan ad összefoglalót róla): „Azon hosszú beszédet, melyben az erdélyi püspök, Várdai Ferenc, Zápolyát az összes nemesség nevében felszólítá, hogy seregeit Temesvár segítségére vezesse, nem fogjuk elmondani. A kor ízlése szerint, Róma s Hellász nagy tettei, Herkules augiasi istállójától kezdve, melyhez Temesvár környéke hasonlítottatott, az actiumi ütközetig mind felhozattak, anélkül azonban, hogy a vajdára hatással látszanának lenni.”⁶¹⁵ Ulászló hetedik dekrétuma tulajdonképpen szintén nem olvasható a regényben: a narrátor a törvény feletti háborgásában egész egyszerűen nem követi a tanácsban azt felolvasó Szakmárit, helyette az olvasót az eredeti szöveghez utasítja: „Nem fogjuk követni az olvasót. Ki e törvényt, melyet bosszúvágy alkotott, [...] nem olvasta [...]: vegye kezébe törvénykönyvünket, s olvassa végig e dekrétumot. Mi csak valószínű dolgokat akaránk írni, s az, mi e cikkekben áll, a valószínűség, sőt a hihetőség körén kívül fekszik.”⁶¹⁶

Mielőtt azonban hanyatt dőlnénk, abban a tudatban, hogy a *Magyarország 1514-ben* akkor úgy tűnik, lényegileg irodalmi alkotás, hadd hozzak pár, ezt átgondolásra készítő példát. Az elbeszélő néhányszor megtagadja a történetében felbukkanó figurák külsejének leírását, máskor direkt jelzi a történelmi személyek bemutatásának problematikusságát. Ezek a részletek egyben arra is rávilágítanak, a narrátor nem követi a történelmi regény egyes kortársai által művelt romantikus írói módszerét. A Dózsa kitüntetésén résztvevők bemutatása helyett ezt olvashatjuk: „Nem fogjuk olvasóinkat az akkori udvar egyes csillagainak leírásával fárasztani. Ollósi, kitől az egyes ruhadarabok szabása iránt értékes dolgokat hallanánk, nincs a teremben, s mi segedelme nélkül e sokszínű, arannyal s gyöngyökkel hímzett bársony- és

⁶¹⁴ Eötvös, 1972. 222. p.

⁶¹⁵ Eötvös, 1972. 531. p.

⁶¹⁶ Eötvös, 1972. 712-3. p.

damaszköltözetekhez, úgy a gombok, boglárok, aranyláncok s kardkötők becséhez nem értünk eléggé, s csak annyit mondhatunk, hogy öltözetén s ékességein kívül e felcifrázott tömegről mást nemigen mondhatnánk.”⁶¹⁷ Bebek Katalin a regény során számos szép emlékét meséli el, az egyik anekdotázásról a narrátor csupán így ad számot: „Mátyás temetése után rögtön Ulászló koronázása került szőnyegre, s a fényes öltözeteknek elsorolása Bebek Katalinnak az élvezet kimeríthetetlen kútforrását nyújtja; azután Anna királynét s a vele Franciaországból jött hölgyeket írta le, s így tovább. Történetbúváraink nem csekély zavarba jönnének, ha tőlük mindazon nevek magyarázata kívántatnék, melyek akkor a férfi- s asszonyöltözet sokféle nemeinek megkülönböztetésére használtattak, s melyek Katalin beszélgetéseinek főbb részét tevék.”⁶¹⁸ Pár oldallal Bebek Katalin anekdotájának nem elmondása után a narrátor Ollósi Tamást nem követi a pápaválasztás külső szépségeinek ecsetelésében, helyette csak ennyit jegyez meg: „S a szabó legnagyobb elragadtatással az egyes ruháknak szabásáról, a gombokról s hímzésekről kezdve beszélni, mint a költő, ha legkedvesebb műveiről szól, elfeledkezve minden egyébről.”⁶¹⁹ Végül a narrátor nem számol be részletesen Telegdi Frusina és Ártándi Pál eljegyzési ünnepségéről: „Nem fogjuk leírni az ünnepélyt s a vendégek fényes öltözeteit. Ollósi [...] ez alkalommal csudákat mívelt, s a vőlegény bíbor dolmányában felülmúlta minden előbbi műveit. De kifogytunk az időből, nem ereszkedhetünk többé részletekbe, s eznap az egész társaság oly kizárólag a szép pár által vala elfoglalva, hogy Bakács örökre dicső szabójának remekei még a vendégek között sem találák azon méltánylást, melyre érdemesek valának.”⁶²⁰

---

⁶¹⁷ Eötvös, 1972. 74. p.

⁶¹⁸ Eötvös, 1972. 406. p.

⁶¹⁹ Eötvös, 1972. 413. p. Itt a szimpla elhallgatást az keveri meg végképp, hogy a következő bekezdésben még mindig Ollósi a pápaválasztást elmesélő szavai olvashatók, ráadásul Bakács szolgálata leírásának valóságát egy jegyzet is megerősíti.

⁶²⁰ Eötvös, 1972. 719-20. p.

V.

A *Magyarország 1514-ben* aligha nyerte el mindazok tetszését, akik ilyen vagy olyan okból valamit írtak róla. Számталanszor megállapították, hogy a regény két részből tevődik össze: egy inkább történelmi és egy inkább irodalmi (romantikus vagy szerelmi) szálból. Volt, akinek már önmagában a két elem jelenléte sem tetszett, például Toldy Ferenc ezt állapította meg kissé enigmatikusan: „Történet, költői részletekkel átszöve, nem költemény.”⁶²¹ Volt, aki a történelmi, más az irodalmi szálát érezte túlsúlyban lévőnek. Az iménti részben láttuk, ha megbocsátanak egy kisebb csúsztatást, milyen sokan hangsúlyozták, hogy a *Magyarország 1514-ben* voltaképpen nem is regény, mintsem történetírás; Subert Zsófia az egyetlen, aki a két szál közül (Kemény Zsigmond regényeihez képest) a teremtettet érzi erősebbnek: Eötvös „túlságosan előtérbe tolja a szereplő személyek szívtörténelmét”, „a történelmi regényben aránylag többet szól azon személyekről és epizódokról, melyeket saját fantáziája teremtett, mint a történelmi főeseményekről és főszereplőkről.”⁶²² Végül többen a két részt nem látták eléggé szervesen egybekapcsoltnak. Beöthy László interpretációjában majdnem „két részre lehetne Eötvös e művét bontani, a történetire és költöttre, s csekély változtatással mindenik egészet képezne, valószínűleg még jobban kimutatva a határozott történelmi alapon épülő rész magas fensőségét. [...] Hiába mondja ő, hogy »nem akarok történetet írni«, a valóságban mégis minden erejét erre és a történelmi tanulásra fordította. Megírhatta volna teljesen külön a lázadás történetét bizonyára elbeszélő modorban, annyira uralkodik rajta tárgyának e része; de ő regényt akart adni, s így lett teljes az a mese, melyet ismerünk, s melynek eszközeivel lesz az igen érdekes történetből kevésbé érdekes regény.”⁶²³ Sőtér István monográfiájában a regény közéleti és magánéleti anyagának egybekovácsolását tartotta a szerkesztés legnehezebb feladatának: „Eötvös éppúgy meg akarta mutatni 1514 politikai harcait, pártviszonyait, – mint az egyes emberek sorsát. [...] A regény közéleti anyagának, a történelmi-politikai eseményeknek feldolgozásában azonban Eötvöst az a veszély is fenyegette, hogy párbeszédre bontott történelmi értekezéssé válnak egyes fejezetei. És ezt a veszélyt nem is sikerült mindig elkerülnie. A regényben megle-

---

⁶²¹ Toldy, 1878. 391. p. Igaz, a két részre bontható cselekmény hírdetői ezt nem feltétlen tartották ab ovo problematikusnak. Így csupán a tényre hívta fel a figyelmet Bán Aladár – „E regény [...] két cselekmény folyását adja elő: a parasztlázadást és az ennek keretül szolgáló Ártándi Pál történetét.” (Bán, 1902. 25. p.), és Lázár Piroska – bár ő dolgozata tárgya, Eötvös József báró nőalakjai, által kissé túlságosan is lekötve, némileg sajátosan fogalmazta ezt meg: „Hogy a történetben rejlő tanulságot minél szélesebb körben olvassák és megszívleljék, regénybe öltözteti, a megtörtént eseményt, felcífrázza két leánynak az alakjával, Száleresi Klári és Telegdi Frusina szerelmével.” (Lázár, 1905. 88. p.)

⁶²² Subert, 1887. 284-5. p.

⁶²³ Beöthy L., é. n. 34-5. p.

hetősen elválík egymástól a közélet főszereplőinek – és a közéletben csak mellékes, de a cselekményben mégis jelentős szereppel bíró alakoknak sorsa.”⁶²⁴

Természetesen akadtak, kiknek elnyerte tetszését a regény, s ennek megfelelően a két elemet is szervesen egybedolgozottak tartották. Ferenczi Zoltán például a cselekmény elmesélését megelőzően rögzíti a kettőséget („Ő a Dózsa-féle pórlázadást veszi tárgyul, még pedig nemcsak háttérül, hanem fő cselekvényül, melybe egy másik, már egészen saját maga által kidolgozott cselekvényt sző bele.”⁶²⁵), majd – és ezzel egyben csökkentve iménti csúsztatásom mértékét – a regényt kiválóvá tevő okok között például ezeket említi: sehol és soha „nem építette nagyobb gonddal a cselekvényt; nem merült el mélyebben tanulmányaiba s az, a mint Dózsát, Lőrinczet, Ulászlót, Bakácsot jellemzi, valódi mester tollára vall, hol kezét fog a történelemkutató a művészszel. [...] Így a többi történelmi jellemek festése is teljesen megegyezik a történelmi kutatás akkori állapotának végső eredményeivel; de mindenütt életteljessé téve a képzelem megelevenítő ereje által.”⁶²⁶ Hasonlóan vélekedett Szinnyi Ferenc is: „Nála a parasztlázadás nemcsak háttér, hanem főcselekvény, mely keletkezésétől végéig előttünk zajlik le. A mese másik ága: Ártándi Pál szerelme Telegdi Frusina iránt s viszonya Szaleresi Klárral, meg Telegdiék viszontagságai, melyeket részben a szenvedélyes Klári okoz szép vetélytársának. Ez a regényes rész, mely a regényben szükséges bonyodalmat szolgáltatja, szorosban a főcselekvényhez simul, mondhatnók abból táplálkozik.”⁶²⁷ Egészen lelkesen írt a regényről Császár Elemér: „Azt a nagy lépést, amellyel Eötvös a történelmi regényben Jósika fölé emelkedett, épen azáltal tette, hogy a történelem merev anyagát és a költött mozzanatokot, mint az aranyműves az aranyat a rézzel, egy egységes, fölbonthatatlan egészé forrasztotta. [...] a történelmi anyagot szerves kapcsolatba hozta a történelmi regény másik elemével, a költött cselekvénnyel s nemcsak oly módon, hogy azt a történet eseményeiből fejlesztette, hanem azáltal is, hogy Pál és Klári szerelmét országos események rúgóiu használta.”⁶²⁸ Talán meglepő, de Sőtér István is ilyesmit ír az imént idézett *Közélet és magánélet* című fejezete második bekezdésében: „A *Magyarország 1514-ben* nem szakad szét egy »közéleti« és egy »magánéleti« regényre. Mégpedig azért nem, mivel Eötvös a két szerelmespár konfliktusait a kor nagy, történelmi konfliktusaival hozza összhangba, – és sorsukon keresztül a történelmet, az egész 1514-es magyar társadalmat mozgató-feszítő erőket juttatja szóhoz.”⁶²⁹ Egyértelműen dicsérőleg szól (kissé megismételve a Sőtér által mondottakat) effelől Benkő Samu: „A regény minőségét dicséri az a mód, ahogy

---

⁶²⁴ Sőtér, 1967. 191. p.

⁶²⁵ Ferenczi, 1903. 144. p.

⁶²⁶ Ferenczi, 1903. 152-3. p.

⁶²⁷ Szinnyi F., 1926. 260-1. p.

⁶²⁸ Császár E., 1939. 175. p.

⁶²⁹ Sőtér, 1967. 191-2. p.

benne a közéleti és a magánéleti szálak egybeszövődnek. Két nő (Frusina és Klári) és két férfi (Ártándi Pál és Orbán diák) szerelmi konfliktusait az író a kor nagy konfliktusaival hozza összefüggésbe, és a szerelmi tragédiát a tragikus kimenetelű parasztmozgalom eseményeihez köti.”⁶³⁰

Nem titkolhatom: azok pártján vagyok, kiket meggyőzött a regény, számomra is elég szervesen összekapcsolódnak a történetinek és a regényesnek vehető elemek, szerintem nem kerül egyik sem a másiknál jobban előtérbe. Érdeemes például végignézni, mennyire finoman és mennyire sokrétűen van összekötve a keresztesfelkeléshez vezető eseményekben a kétféle szál. Sőtér István ezzel kapcsolatban kissé nagyvonalúan így foglalta össze a cselekményt: „A bonyodalmat mindig is mesterien szövő Eötvös különösen átgondolt módon teremt egységet a regény történelmi eseményei és magán-sorsai között, – mégpedig úgy, hogy Szaleresi Klárinak, az Ártándi Pált szenvedélyesen szerető polgárleánynak sajátos szerepet biztosít a történelmi események alakulásában. Az Ártándi Pál hűtlenségéről értesült Szaleresi Klári beszél rá a kereszteseket Telegdi nyárilakának megtámadására, ami bizonyos mértékben történelmi arányú eseménnyé növekszik, mivel a nyárilak felgyújtása után lehetetlenné válik a kibékülés a főnemesség és a Dózsa-tábor között.”⁶³¹

Madártávlatból tekintve ez kétségtelenül így van: a regényen belül legalábbis Klári nélkül biztosan nem történhet meg a lázadás, de figyelmesen követve az eseményeket ennél szervesebben kell látnunk ’az országos események és a szerelmi történet közt létrejövő cselekményegységet’. A szerelmi történet a Klári és Pál közt támadt vonzalommal kezdődik még a 3. fejezet végén a 103-6. oldalon, miután Ártándiék a Rákoson megmentik a kerti házukat megtámadó csőcseléktől Szaleresiékét. (Hadd tegyem hozzá tisztázandó a képet: Ártándiék nem országos dolgokban érkeznek Pestre – nem Dózsa kitüntetését óhajtják megtekinteni, mint a nyitó képben látható szereplők, de még csak királyi tanácsba vagy egyéb az országot illető megbeszélésre sem hívták őket: Ártándi Tamás egyszerűen most engedett Telegdi István barátja kérésének, és elhatározta, hogy a huszonegyedik évét elért fiát maga mutatja be az udvarnál.⁶³²) Majd előbb a 6. fejezetben a 167-8. és a 178. oldalon derül ki Pál elmélkedései kapcsán, hogy a feltámadt vonzalom nem maradt folytatás nélkül, aztán a 8. fejezetben a 194-9. oldalon arról értesülünk, hogy Pál, ki amellet, hogy Frusinának mint családjá által számára kijelölt feleségnek udvarol, éjszakánként Klárinál tesz látogatásokat, és éppen oda lyukadt, hogy utoljára megy el hozzá, elbúcsúzni tőle. A búcsú annyira nem sikerül, de eközben Pál kihallgathatja Klárral a keresztesek éppen a szomszéd szobában tartott tanácskozását. Ez a kihallgatás ma-

---

⁶³⁰ Benkő, 1984. 270. p.

⁶³¹ Sőtér, 1967. 192. p.

⁶³² Lásd Eötvös, 1972. 92. p.

gától értetődően az országos dolgokat is befolyásolja, hiszen Ártándi itt tudja meg a keresztesek terveit, így megy el a 9. fejezetben Bornemiszához, majd vele a nádorhoz, akinek megbízásában Nagyváradra vágat egy levéllel annak fiához, majd onnan Telegdre és apjához, hogy még a hivatalos felszólítás előtt gyűljenek össze sereggel Nagyváradnál, illetve részint ennek folyománya a 10. fejezet első királyi tanácsa. Pál révén persze a magánszál is tovább folyik, amennyiben ő a nádortól a 9. fejezet végén rögtön hazamegy, és *mindenekelőtt* két levelet ír, egyet Frusinának figyelmeztetendő a veszélyre, és egy rövid végső elbúcsúzó Klárinak. E két levél ugyanakkor országos események előmozdítója is lesz – Klári a neki szólón kívül ugyanis a Frusinaét is megszerzi a levelek kézbesítésével megbízott Farkastól a 281. oldalon, és végképp megbizonyosodván Pál galád voltáról a 11. fejezet végén kisüti tervét: Szaleresi boltoslegényei András vezetésével támadják meg Telegdi kerti lakát. Tegyük hozzá, ismét a tisztán látás érdekében: Pál hűtlenségéről Klári összességében háromszor értesül (amellett, hogy sokszor hallá másoktól is Pál és Telegdi Frusina jegyességét⁶³³): először mikor Pál társaságában kihallgatja a szomszéd szobában a keresztesek tanácskozását a 8. fejezetben a 225. oldalon, ahol Lőrinc mondja Szaleresi Ambrust felbújtandó, mi a helyzet lányával, másodjára apja szólítja fel Lőrinc tájékoztatása alapján, hogy felejtse el Pált a 11. fejezetben a 265. oldalon, végül harmadjára megbizonyosodik a dolog igazságáról, mikor megkapja Pál neki szóló búcsúlevelét a 11. fejezetben a 276. oldalon. Ugyanakkor amellett, hogy kétségtelenül Kláriban – a 11. fejezet elején visszaemlékezve azokra, miket apjától s a tanácskozás közben hallott – szerelmének érdeke minden egyebet háttérbe szorított, mégsem egyedül ő beszél rá Andrást és rajta keresztül a kereszteseket a támadásra, és benne sem csupán Pál levelei érlelik meg tervét. A 11. fejezet elején még a levelek előtt apja távoztával Klári házuk gazdasszonyával, Erzsivel van együtt, kitől megtudja: a keresztesek eltörölték az osztálykülönbséget, emelett pedig Telegdiék „romlásukat esküdték. Az elsők, kiket megtámadnak, a Telegdi ház lesz, mert az öreg István őnagysága ellenezte leginkább hadokat.”⁶³⁴ Mindezen tesz még egy csavart az, hogy akik elmennek a támadásra, korántsem csupán Szaleresi boltoslegényei, de a keresztes had söpredéke. Bár Klári eleve tudta, mihelyt tervét közölte Andrással, hogy „akaratának megváltoztatása nem állot többé hatalmában”, mégis elmegy a kerti lakhoz éjjel, hogy leállítsa az ostromot, csak hogy valóban teljesen hiába: egy „tekintetett a csapatra vetve, mely, midőn odaért, a kertet már körülvette, meggyőző őt, hogy alig fogja teljesíthetni föltételét.”⁶³⁵ András is arra mutat rá: ezt a söpredék tömeget senki sem hívta, mi több, képtelenség őket irányítani: „ez a nép olyan furcsa természetű; mióta megtudta, hogy urainak nem kell engedelmeskednie, nem engedelmeskedik senki-

---

⁶³³ Lásd Eötvös, 1972. 270. p.

⁶³⁴ Eötvös, 1972. 274. p.

⁶³⁵ Eötvös, 1972. 304, 305. p.

nek.”⁶³⁶ Így aztán Klári hiába szeretett volna csupán bosszút állni Frusinán az őt ért sértésért, és arra kényszeríteni a boltoslegények segítségével vetélytársát, hogy mondjon le szerelméről, abból egészen más lesz: mikor Telegdi öreg csatlósa lelövi a huszita Gáspárt a 13. fejezetben a 325. oldalon, a nép felbőszül – betöri a kaput, lemészárolja a bentlévőket, egyesek fosztogatni és dúlni kezdenek, majd mások (a fosztogatást megakadályozandó) felgyújtják a házat. Ráadásul a ház felgyújtását kezdeményező keresztes munkája végeztével arra bízta a többieket a 329. oldalon, menjenek a többi közeli nemesi lakhoz, és gyűjtsák fel azokat is mint a nép többi ellenségének házait.

Sőtér István azt írja az imént idézett részlet folytatásában: „Eötvös óvakodik attól, hogy Klárinak valamiféle történelmi kezdeményezés szerepét juttassa, – hisz a Telegdi-lak ostroma csak egy, a többi nemesi lak ostromának, elpusztításának sorában.”⁶³⁷ Ez a megállapítás megint csak madártávlatból tekintve vehető igaznak, hiszen Eötvös számos egyéb óvatosságát elmellőzi. Így a fentebb említett két ok (az Erzsi által Klárinak mondott, és a Klári szándékától eltérő eredményű ostrom) mellett Sőtér elhallgatja, hogy az ostrom nem csupán a vak véletlen folytán alakul másképp, mint ahogy azt Klári szerette volna. András maga tudniillik derekasan közrejátszik a változásban: neki ugyanis „azonkívül, hogy Klári sértéséért bosszút álljon, a célba vett megtámadásnál még azon kilátása volt, hogy Szaleresit, kinek bizonytalanságait ismeré, ez által a keresztesek ügyéhez kötheti, melyet az már többször készült elhagyni. András tudta, hogy a merény, mely a Szaleresi parancsa alatt álló seregek által követtetik el, az urak által neki fog tulajdonítani, s minden kibékülés útját az ildomos polgár előtt elzárja.”⁶³⁸ A regényes szál mellett számos további történelmi részletet is elmellőz Sőtér, melyek egyértelműen Klári történelmi kezdeményező szerepét csökkentik. Ab ovo ott vannak a szakirodalomban feltűnően gyakran idézett sorok Telegditől és Lőrincről, melyek a jobbágyok tarthatatlan helyzetét ábrázolják. Aztán a regényben az ostrom előtt is többször és többek által elhangzik Telegdi Kaszszandrasága, hogy őt ezért a nép kivált gyűlöli, és ő van a legnagyobb veszélynek kitéve. Ennél erősebben veti vissza Klári szerepét, hogy Lőrinc kétszer is mondja (előbb Bakácsnak, majd pedig a keresztesek tanácskozásában), hogy a lázadás oka abban is keresendő, hogy az urak visszatartják a parasztokat a keresztesekhez történő csatlakozástól, és büntetik a már csatlakozottakat illetve otthonmaradó családtagjaikat.⁶³⁹ És talán leghatározottabban azért nem hihetjük, hogy kizárólag Klári szerelmi indulata vezet a keresztesháborúhoz, mert mire a vezetők mindkét oldalon tanácskozni kezdenek a teendőik felől, a lázadás maga már rég elkezdődött. A 8. fejezet elején mielőtt megérkeznek Dózsáék Szaleresi házába, és mielőtt még helyet foglal-

---

⁶³⁶ Eötvös, 1972. 307. p.

⁶³⁷ Sőtér, 1967. 192. p.

⁶³⁸ Eötvös, 1972. 304. p.

nának, a narrátor elmagyarázza a történelmi helyzetet – itt többek közt azt tudjuk meg, hogy Dózsa Gergely és Szaleresi Ambrus a keresztes vezérek között az a kettő, akik „a lázadás kitörését eddig hátráltaták, s Dózsát az ország több részein már kitört erőszakoskodások nyílt pártolásától visszatartózták.”⁶⁴⁰ Maguk a keresztes vezérek részint azért gyűlnek össze Szaleresi házában döntéshozásra, mert már több helyütt fellázadtak a parasztok – ahogy Lőrinc mondja: „testvéreink Eger s Nagyvárad táján a szabadság zászlóját kitűzték”, és mivel ennek következtében a „nemesség az ország több részében fegyvert fogott, s a temesi gróf körül csoportosul.”⁶⁴¹ A 10. fejezet királyi tanácsa is alighanem meg lett volna tartva anélkül, hogy Ártándi Pál elbúcsúzó menve Klárihoz tanúja lett volna a keresztesek megbeszélésének, hiszen ebbe a főurak már azzal a hírral érkeznek, az ország különböző részein fellázadtak a parasztok: Bácsban nemes házakat támadtak meg, Zemplénben nem művelik földjeiket, Vác környékén fegyveres csapatok kószálnak, és törvénytelenégeket követnek el – Bornemisza csak a hallott hírek után számol be arról, Ártánditól miket tudott meg.⁶⁴² Nemhiába állapítja meg Bornemisza végül: „Mint látszik, [...] a lázadás az ország különböző részeiben előbb ütött ki, mint azt fő vezetői kívánták”.⁶⁴³ És maga a narrátor is megakasztva a keresztesek tanácskozását többek közt így magyarázza az ország közállapotait: „Már a keresztes had előtt, főképp azon évben, midőn a bíbornok Rómából visszatért, egyes főurak s püspökök parasztjai több ízben fellázadtak, s ámbár ez egyes kísérletek könnyen elnyomattak, a nemesség részéről nem nagy jósló tehetségre lett volna szükség, hogy a keresztes had következeit előre láthassa.”⁶⁴⁴

Eötvös nem elégszik meg a történelminek és a kitalálnak ható elemek vegyítésével, ám különösen ravasz módon oldja meg ezek összekapcsolását. Jó példa erre a Telegdi kerti laka mellett égő többi nemesi ház szövegbeli előfordulása. Mint emlékszünk, a kerti lak sikeres ostroma után az odaverődött csőcselék kifosztja az épületet, és letarolja a kertet, amit megakadályozandó az egyik keresztes felgyújtja a házat, majd felszólítja a népet, álljanak tovább a többi ellenséges úri házhoz, és tűzzék ki „a veres lobogót tetejük fölött”.⁶⁴⁵ Ezt az teszi érdekessé, hogy Eötvös így áttemel egy reneszánsz történetírók által leírt történelminek vehető eseményt, ám ami eredetileg Istvánfinál simán múlt időben álló kijelentésként szerepelt,⁶⁴⁶ azt a regénybe csupán felszólításként építi be, melyről biztosan nem tudhatni beteljesül-e vagy sem. Ám még ennél is ravaszabb, mert ennek ellenére utóbb többek által megtörtént faktumként említettnek

---

⁶³⁹ Lásd Eötvös, 1972. 151, 215-6. p.

⁶⁴⁰ Eötvös, 1972. 208. p.

⁶⁴¹ Eötvös, 1972. 212. p.

⁶⁴² Lásd Eötvös, 1972. 251. p.

⁶⁴³ Eötvös, 1972. 255. p.

⁶⁴⁴ Eötvös, 1972. 204. p.

⁶⁴⁵ Eötvös, 1972. 329. p.

⁶⁴⁶ Lásd Eötvös, 1972. 751. p.

az égő nemesi házak: így beszél Villibald Lőrincnek a 15. fejezetben a 347. oldalon; hasonlóan említi Báthori György, mikor a kirekesztés előtt azokat veszi ki a kegyelemből, kik az előző éjjel „Telegdi István, Pelsőczy, Bebek János, Palóczy Mihály s Gersei Pethő őnagyságaik házaikat megtámadva mint rablók s gyújtogatók az ország törvényei ellen vétettek;”⁶⁴⁷ végül a 16. fejezet elején Orbán kimegy a városba körülnézni, majd visszatérve többek közt ezt meséli Frusinának: „Telegdi háza s a többi úri lakások még egyszer feldúlattak, s mi a lángok prédája nem lett, az most rablók által vitetett el.”⁶⁴⁸

Hasonlóan ravaszul kidolgozott megoldásának kell tartanunk Klári tettének fel- és elővezetését is. A terv kidolgozása némelyest rejtélyesen, de legalábbis Klári részéről tele kétellyel és bizonytalansággal, és így bizonyos értelemben szintén csupán lehetőségként olvasható a regényben. Kétszer is látjuk őt helyzetében, Pál szerelme felől tűnődve, előbb a keresztesek tárgyalását követő hajnalon, utóbb mikor Farkastól kezébe kerül Pál neki írt levele. Ezekben alig találunk utalást a később bekövetkezőkre – csupán Klári szenvedélyességét látjuk, amennyiben többször is zokogásban tör ki, alapjaiban szerelmi aggodalmak töltik el: fél, hogy Pál megcsalta, hogy „neki csak időtöltés, csak mulatságos kaland vala, melyről társai között kérkedve szólhat;”⁶⁴⁹ mindössze egy apró mondat jelez nem szerelmi indíttatású elemet: a levél olvastán számtalan érzelmi kitörései közé „talán először életében, keserűség vegyült azok ellen, kiknek felsőbbségét oly természetesnek gondolta.”⁶⁵⁰ Mikor kezébe kerül Pál Frusinának írt levele, akkor is kizárólag szerelmes érzései mozgatják őt, Farkas fogva tartásával, és Szalaresi boltoslegényeinek Telegdi kerti lakának megtámadására való rávételeivel csupán vetélytársát akarja kényszeríteni, „hogy Pál iránti követeléseiről mondjon le.” A gondolat felmerülése alatt a narrátor így ábrázolja a hölgyet: „Végzetlen öröm s borzadás, gyűlölet és fájdalom, elhatározás és kételkedés váltakoztak arcain, mintha minden emberi kínok és szenvedélyek e bájoló hölgyarcot választották volna küzdhelyül.” Ehhez jön, hogy Klári erőst bizonytalan önmagában: „Egy percre el volt határozva, de a jövőben újra feltámadtak kételyei. Nemesebb lelkű vala, hogysen e cselekvésmód aljasságát nem érzéné”, és hiába sejt, hogy terve kivitelezése mást is eredményezhet, úgy véli, mindezek elkerülhetők, ha Frusina életét ő személy szerint megóvjá.⁶⁵¹ Mindehhez vegyük hozzá, hogy többször jelzetten köztudomású: a keresztesek Telegdivel feszült viszonyban állnak, és romlását esküdtek. Másrészt viszont a narrátor a 13. fejezet elején, mikor újra visszatér az éppen ostromlott lakhoz, a támadást elég egyértelműen Klárinak tulajdonítja: „Klárinak szándéka – mert az olvasó kétségen kívül gyanítja már, hogy e megtá-

---

⁶⁴⁷ Eötvös, 1972. 353. p.

⁶⁴⁸ Eötvös, 1972. 383. p.

⁶⁴⁹ Eötvös, 1972. 270. p.

⁶⁵⁰ Eötvös, 1972. 280. p.

⁶⁵¹ Eötvös, 1972. 282-3. p.

madás általa idéztetett elő – nem volt más, mint Frusinát azon ígéretre kényszeríteni, hogy soha nem leend Ártándi neje; s ha tekintetbe vesszük mindazon okokat, melyek Klári lelkére egyszerre hatottak, senki sem csudálhatja, hogy benne e határozat támadott.”⁶⁵² Mi több, ha nem is annyira faktumként, mint a sok égő nemesi ház későbbi többek általi felemlítése, de végül az olvasóban Klári csakis mint valamennyi borzalom kitalálója erősítetik meg: a hölgy ugyanis úgy apja megjelenésekor, mint végül az égő lak mellett állva minden szörnyű dolog előidézőjének magát tartja.⁶⁵³ És nem elég, hogy a hölgy önmagát nevezi minden borzalom eredőjének, de Lőrinc is úgy látja a kitagadás előtti hajnalon, hogy az ostrom után nincs további választási lehetőségük: „A kocka el van vetve. Mi tegnap még akaratunktól függött, ez éj története után elkerülhetlenné vált. Győznünk kell, vagy elvesznünk! visszalépésről, kibékülésről nincs szó többé.”⁶⁵⁴

Ahogy szigorúan a regényben Klári nélkül nem tört volna ki a parasztháború, ugyanúgy szükséges a lány közreműködése a lázadás leveréséhez is. Vagyis nem csupán a felkelés kitöréséhez-, de az annak leveréséhez vezető események kapcsán is kiválóan megfigyelhetjük a történelminek és a regényesnek vehető szálak egybeépültségét. Ugyebár az egyik oldalról történelmi (nem egyszer jegyzettel alátámasztott) események vezetnek ide. Eötvös a 22. fejezetet valamikor 1514. augusztus közepén a Zápolya János táborában már több mint két hete a Temes melletti Krassóban, egy állomásonyira Lugos fölött, mindössze kétnapi járásra a kereszttesektől veszteglő sereggel indítja. A tétlenség oka, mint Perényi Ferenc elmondja a két Ártándinak, az, hogy apja Drágfi Jánossal és Báthori Istvánnal még ötszáztizeneben szövetségre lépett, „mely szerint senki közülük magasabb hivatalok osztogatásánál mást, mint kiben mindhárman megegyeztek, nem fog pártolni.” Ez egyértelműen Zápolya János ellen köttetett – miként Perényi magyarázza: „Atyám, szegény, akkor szerfölött beteges vala, s azt képzelé, hogy nem-sokára meghal; s így az egész dolog tulajdonkép azért történt, hogy a nádorság megürülése esetében Zápolya s annak pártolói a legfelsőbb hivatalból kizárassanak, s az Báthori Istvánnak jusson.”⁶⁵⁵ Továbbá mint ugyanebből a beszélgetésből megtudjuk, s mint tíz oldallal később a következő fejezetben ezt Zápolya Verbőczivel folytatott beszélgetése is megerősíti: a vajda tisztán látja, hogy Báthori István sokat árthat neki, mi több, már tudára is adta Petrovics által, mily föltétellel számíthat segítségére, ám ő – alighanem a tizenegyes szövetség által lekötve – visszaveté az ajánlatot. Másrészről Eötvös a kimaradt két hónap után aznap indítja újra a cselekményt, mikor András hajnalban megérkezik Zápolya táborába fogolyként, és rögvest beszélni is tud Pállal. Ez annak fényében bizonyul tudatos szerzői döntésnek, hogy Ártándi Pál

---

⁶⁵² Eötvös, 1972. 304. p.

⁶⁵³ Lásd Eötvös, 1972. 316. és 329. p.

⁶⁵⁴ Eötvös, 1972. 340. p.

megtudván csapataik tétlensége okát, és azt, hogy megakadt mindenféle kommunikáció Zápolya s Báthori között, ezt kérdi Perényitől: vajon Báthori most eleget tenne-e a vajda feltételeinek, ha egy levélben megkapná azokat. Hiszen Pál Perényi meggyőződését hallva, miszerint Báthorinak immáron nincs más választása, ismét Andráshoz siet. Ráadásul Eötvös újfent tesz egy további csavart: holott a táborban Pál vállalja magára a levél célbajuttatását, ám annak megvalósításához elviszi magával Andrást, a boltoslegény segítségével találkozik Klárral egy elhagyott vadászház romjainál sötétedéskor, és végül a levelet Pál helyett (míg az ifjú átalussza az éjjelt) Klári viszi el Temesvárra.

Habár ezen dolgok kapcsán kétségtelenül nem szerepel olyan mennyiségű, a valóságot árnyaló apróság, mint amennyi a keresztesháború kizárólag Klári általi kiobbantása körül, azért a nemesek győzelméhez vezető események sem adhatók vissza a fentebb megkísérelt egyszerű módon. A történelminek vehető oldalról feltétlenül megemlítendő, hogy Zápolya János tanácsában a többi vezér a leghatározottabban rá akarja venni a vajdát Dózsa mihamarabbi megtámadására, és egyiküket sem győzik meg Zápolya okai a támadás késleltetésére.⁶⁵⁶ A kitalált oldalról pedig tudni kell, hogy már a cselekmény újraindulásának napján azon rágódva találjuk Ártándi Pált Andrással való beszélgetése után távol a tábortól, magányosan járkálva az erdő szélén, hogy vajon „hol s miként, főként mi ürügy alatt találkozzék Klárral.”⁶⁵⁷ Ennek fontos voltát támasztják alá Klári, András és Pál magyarázatai a levélszállításról. András okoskodása szerint az úrfi azért teszi ki magát a legszörnyűbb veszedelmeknek, „csak hogy a lányasszonyt lássa, s ez átkozott táborból elvigye magával; meg [...] az úrfi rászédte Zápolyát és a többi vezéreket, mintha csak azért jönne, hogy Báthorinak levelet hozzon, pedig [...] csupa ürügy az egész, mert Pál úrfi csak a lányasszonyt keresi”.⁶⁵⁸ Klári hasonlóan látja boldog pillanatában a helyzetet, számára Pál határtalan szerelmét bizonyítja, hogy a fiú életét kockáztatva találkozik vele, csak hogy láthassa, hogy karjai közé szoríthassa, hogy elmondhassa, szíve nem változott.⁶⁵⁹ És Pál is ugyanebben a kedvező fényben adja elő – mint a narrátor megjegyzi – „jöttének célját, vagy állítása szerint, ürügyét”: „Mióta megtudám, hogy itt vagy [...], leírhatatlan vágyat érzék utánad. A rövid sorok, melyekben tőled búcsút vevék, nem fejezheték ki érzelmeimet; látni akartalak, hogy változatlan szerelmemről meggyőzzek, s ha szavaimnak nem hinnél, enmagamat adjam kezeid közé, hogy rajtam bosszút állhass. De ennek eszközlésére ürügy kellett. Magamra vállalám, hogy Zápolya levelét a temesi gróf kezeibe juttatom, csak így

---

⁶⁵⁵ Eötvös, 1972. 519. p.

⁶⁵⁶ Lásd Eötvös, 1972. 531-2. p.

⁶⁵⁷ Eötvös, 1972. 512. p.

⁶⁵⁸ Eötvös, 1972. 538. p.

⁶⁵⁹ Lásd Eötvös, 1972. 545. p.

menthettem meg András életét, csak így találkozhattam veled. Most becsületed kívánja, hogy szavamat beváltsam; ti, kik a táborban vagytok, legjobban fogtok segíthetni.”⁶⁶⁰

Eötvös itt sem elégszik meg a történelminek és a kitalálnak ható elemek szimpla vegyítésével, ám most is aprólékosan kigondolt cselekményvezetéssel teszi azt bonyolulttá. Pál ajánlata teljesítéséhez három dolgot kér Zápolyától: hogy magával vihesse a lázadók egyikét, aki tegnap este fogságukba esett; valamely jelet, mely, ha maga Báthorihoz nem juthatna, hitelesíti majd helyettesét; és két vagy három teljes bűnbocsánatot nyújtó nyílt levelet.⁶⁶¹ Hiszen Pál utóbb mindhárom dolgot felhasználja: ugyebár András vezeti el Klárihoz; maga nem jutván el Temesvárra Klárinak adja a Zápolyától kapott pecsétgyűrűt, amivel a hölgy csakugyan igazolja magát, és amit Báthori válaszlevelével együtt visszakap az ifjú az 533. oldalon; és végül búcsúzásukkor az 569. oldalon Pál nem mulasztja el a Klári és András számára hozott amnesztiás leveleket sem átadni. Szintén ezt támasztja alá, hogy Andrást nem csupán szerencsétlen végzete viszi egy élelmiszer után portyázó nemesi csapatba, hanem egy küldetés teljesítése közben lesz hadifogoly: „Klári [...] miután gyanítani kezdé, hogy Frusinát Temesváron nem fogja találni, [...] kiküldé, kutatná át a vidéket, s igyekeznék az üldözöttnek nyomára akadni. – A szeretet, mellyel e hív ember asszonnya iránt viseltetett, oly nagy vala, hogy most is ellenmondás nélkül teljesíté kívánatát, s helyről helyre vándorolt, mintha saját boldogsága követelné, hogy az elveszetteket föltalálja.”⁶⁶²

A regény ezen két fordulópontjának hasonlóságát az is növeli, hogy ha nem is annyira, mint Klárié, de Pál ötletének elő- és felvezetését is ravaszul összetettnek vehetjük. Pál társai, és így az olvasók is csak sokára látnak egészen tisztán a levélvivést illetően, másrésről a fiú kételemek közepette érleli meg tervét, továbbá Klárirra várva a vadászlaknál utólag átgondolva az egészet, úgy érzi, túlságosan elhamarkodva döntött. A Pál általi levélváltás felmerültét kétszeresen is rejtélyesen állítja be a narrátor: előbb beszélgetőtársainak sincs sejtése sem arról, hova siet el a fiú oly hirtelen, miután különös kifejezéssel arcán, „mint kinek agyán gondolat villant át, s kinek keblében egy most támadó határozat kételyekkel küzd”,⁶⁶³ megkérdi Perényitől, érdemes-e Báthorihoz egy levelet eljuttatni, utóbb a vajda tanácskozásán ámulnak el a vezérek, élükön Ártándi Tamással, a vakmerő felajánlkozáson. Másrésről mikor újra végiggondolja tervét, szándékát túl veszélyesnek, és egyben aljasnak látja: „Pál [...] Andráshoz sietett, s miután ennek szavaiból Klári szerelméről s terve kivihetőségéből meggyőződött, nem késett ajánlkozásával, még mielőtt annak veszélyes oldalait átgondolta volna. – Ha Pál nem kizárólag észére hallgat s ha eljárásában szívéből is tanácsot kér: ez, mely még nem vala végképp megromol-

---

⁶⁶⁰ Eötvös, 1972. 548. p.

⁶⁶¹ Lásd Eötvös, 1972. 534.

⁶⁶² Eötvös, 1972. 511. p.

va, ellentmondott volna szándékának. Még egyszer megcsalni azt, kit már szerencsétlenné tett, személyes előmenetelének eszközéül alázni a legszentebb érzeményt, ez olyannyira aljas tett vala, hogy Pál nem egykönnyen határozhatta volna el magát elkövetésére. [...] De lelkét nagy-ravágyó tervei tölték el; s csak most, csak az erdei magányban kezdé érezni, hogy óvatosabbnak kellett volna lennie.”⁶⁶⁴ És természetesen az új fejlemény felbukkanásakor – miszerint helyette Klári kézbesítse a levelet – is csak vonakodva hajlik annak elfogadására: „Pál a lelkes leánynak ez ajánlatát természetesen nem akará elfogadni, s a szeretők között vita támadott. Pál azt, hogy a keresztesektől mindenfelől körülfogott városba juthat, maga sem tartá lehetségesnek; [...] az mindazáltal, hogy a veszélyes vállalat a kedves hölgy által vitessék véghez, nem volt szándékában. Nemcsak szerelem, még becsületéztése is visszatartóztatá őt a hölgy ajánlatának elfogadásától.”⁶⁶⁵

Nem csupán a némelyest szorosabb olvasás során derülhet arra fény, hogy a történelminek és a fiktívnek vehető elemek keverednek a regényben: lépten-nyomon hol inkább, hol kevésbé direkten erre utaló mondatokba lehet bukkanni. Amint már említettem, a 8. fejezetben Lőrinc Dózsa Gergely aggodalmaira az osztálykülönbség eltüntét propagáló feleletét követően a narrátor megszakítja a tanácskozás elmondását, és áttér a hallgatkozó szerelmesekhez: Klári a másik szobában Ártándihoz hajolva suttogva megkérdezi szerelmét, hallotta-e ezt, mintegy jelezve, a hölgy Lőrinc szavaiban azonnal és kizárólag a saját szempontjából fontosat veszi észre.⁶⁶⁶ Ártándi Pál lelkét számtalan gondolat tölté el távozva Szaleresi házából a 9. fejezet elején. Először Kláriról és kapcsolatukról gondolkodik (ezzel egyben az is kiderül: ő nemhogy a hölgy bájló arcán átfutott örömsugárt véti el, de valóban semmit sem érzett magára érvényesnek Lőrinc szavaiból): „Sohasem volt inkább meggyőződve Klári szerelméről, mint e pillanatban, de nem is érzé soha annyira a válaszfalnak áthághatlanságát, mely közte s e hölgy között emelkedett. Ha a kötelék, mely őt ez este óta Frusinához láncolá, nem léteznék is, ha meg volna is győződve, hogy élte boldogságát csak Klári karjai között találhatja: engedhetne-e szívének? Gyermekai két osztálynak, mely, miután századokig megvetéssel s gyűlölettel nézett egymásra, most fegyvert ragad s harcra készül: nem választá-e el őket már végzetők örökre? s a szerelem gyenge ölelése hogyan álljon ellen az óriási hatalomnak, mely őket szétválasztja?”⁶⁶⁷ Két bekezdéssel később aztán rögvést kiderül, a keresztesek tanácskozásban megtudottak miatt „Ártándit szerelmén kívül még más dolgok is érdeklék, s habár Klári helyzete volt az első tárgy, mely gondolatait elfoglalá: azon jelenetek, miknek Szaleresi házában tanuja volt, a bájló

---

⁶⁶³ Eötvös, 1972. 521. p.

⁶⁶⁴ Eötvös, 1972. 543. p.

⁶⁶⁵ Eötvös, 1972. 548. p.

⁶⁶⁶ Lásd Eötvös, 1972. 219. p.

⁶⁶⁷ Eötvös, 1972. 227. p.

hölgy emlékét hamar háttérbe szoríták, a Pál gondolatai egészen arra fordultak: mit tegyen e pillanatban?”⁶⁶⁸ Mindkettő egyformán fontos, ezt elég egyértelműen jelzi, hogy még a fejezet végén is, mikor Bornemisza bemegy egyedül a nádorhoz, és az ifjú fél óránál tovább marad egyedül, „ismét személyes helyzetére fordítá gondolatait”: „Miután Bornemisza Klári apjával szólni akar, Pál átlátá, miszerint azt, hogy neki írjon, nem halaszthatja továbbra, s azért míg az öreg országférfiak a mellékszobában a jelen körülményekben teendőkről tanácskoztak, addig Pál, elméjének minden tehetségeit megfeszítve, formát keresett, melyben Klárinak a keserű hírt a lehetőségig kíméletesen adhassa elő.”⁶⁶⁹ Pál csakugyan arra használja szerelmi kalandját, hogy ezzel a hazának fontos szolgálatokat tehessen: mihelyst találkozik Andrással a 22. fejezetben, és az „Klári emlékét újra föleleveníté szívében”,⁶⁷⁰ rájön, hogy célszerű felkeresnie a hölgyet. A fejezet elején a hölgy általa okozott szerencsétlen sorsán tűnődve látjuk őt, amint nagy „lépésekkel járt fel s alá a százados tölgyek alatt, s átengedé magát szomorú gondolatainak.”⁶⁷¹ Ahogy a narrátor utólag elmeséli az ifjú a nemesség szemében merésznek tűnő terve megszületését, egészen direkt módon mutatja a szerelmi és az országos dolgok együtt való fejlődését: „Éppen e gondolatokkal foglalkozott, midőn Perényitől megérté a viszonyt melyben Báthori s Zápolya egymással állanak, s mely az utóbbit Temesvár megszabadításától visszatartá. Pál találékony eszével azonnal átlátá mindazt, mi a dolgok ezen helyzetében öncéljának kivitelére kedvező. Ha Zápolya levelének kézhez szolgáltatását magára vállalja, fölkeresheti Klárit. [...] S midőn Pál ezt teszi, tulajdonképpen ismét csak szerelmes kalandját folytatja, s mily szolgálatot tesz hazájának?! Temesvár megszabadítását neki fogják tulajdonítani; tette a legnemesebb honfiúi feláldozás színében tűnik fel az egész világ előtt. Zápolya és Báthori egyaránt lekötöztetteivé válnak.”⁶⁷² A levél eljuttatása országos érdekeltégű, Klári tettét ennek ellenére még utólag is egyszerűen szerelemből tett dolognak mondja, melynek fejében visszautasít Zápolyától mindenféle esetleg elnyerhető jutalmat.⁶⁷³ Klári mellett Pál másik hölgye, Frusina számára is egyszerre érvényes a két szint: leendő férje politikai előmenetelét a magánéletben is sikerként értékeli. Pál hős levélkézbesítő tette következtében „Zápolyában s Báthoriban egyaránt lekötöztett barátokra számíthat,” – ennek következtében az ifjú „minél tovább haladott e tekervényes pályán, annál boldogabbnak látszék Frusina is”, mi több, Frusina „Pálban, ki minden törekvéseit látszólag csak a hazának szentelé, csaknem felsőbb lényt látott és szabadon engedé át magát boldogságának.”⁶⁷⁴ Hogy a magán és az országos szál összekeverhető, azt erősíti Ollósi

---

⁶⁶⁸ Eötvös, 1972. 228. p.

⁶⁶⁹ Eötvös, 1972. 235. p.

⁶⁷⁰ Eötvös, 1972. 542. p.

⁶⁷¹ Eötvös, 1972. 512. p.

⁶⁷² Eötvös, 1972. 543. p.

⁶⁷³ Lásd Eötvös, 1972. 685. p.

⁶⁷⁴ Eötvös, 1972. 675. p.

Tamás menekülésének kétféle megítélése is: Bakács udvari szabója úgy érzi, a nemesség üldözése folytán a kerti lakok megtámadásakor neki is menekülnie kell Budáról – ezt hallva Bebek Katalin a szegény szabót megtévelyodottnak hiszi, és arra figyelmezteti őt, „Ollósi uram talán csalódott, [...] a kalocsai érsek indulatos úr, s a nádor őnagysága néha nyers is tud lenni. Meglehet, hogy kigyelmed valami munkájával elkésett,” ám a szabó sebesen közbevág: „Ó, ha csak az volna! [...] de ez országos dolog.”⁶⁷⁵ A két különböző szál hasonlóságáról ad számot Farkas, Ártándi Pál huszárja, mikor a pesten Szaleresi Ambrus vezérsége alatt maradt kereszties tábor és Bornemisza közötti közvetítő szerepébe kerülve „nem kissé csodálkozva új helyzetén” így elmélkedik: „Rendes dolog [...], de mióta Szaleresi őkigyelmével találkoztam, mintha belőle új ember lett volna; előbb szerelmes-leveleket hordoztam, most éppen országos dolgokban járok ide s tova”.⁶⁷⁶

Korántsem csupán valamilyen szerelmi dolgok szövődnek össze az országos eseményekkel, célszerűbb általánosabban, a magán- és a közügyek kapcsán megfigyelni a teremtettnek és a történelminek ható elemek keveredését. Érdekes például ilyen szempontból végigkövetni Ollósi Tamás sorsát. Ollósi összes történelminek vehető szerepe alighanem annyi, hogy ő varrta fel Dózsa köpenyére vezérré történő kinevezésekor a keresztet. Ez az információ többször is szerepel a regényben: a narrátor a 6. fejezet elején a 162. oldalon ezt is megemlítve foglalja össze az átugrott pár hét eseményeit; Lőrinc a kiátkozás előtt a 15. fejezetben a 365. oldalon többek közt ezzel vonja kétségbe, hogy valóban Bakács szándéka szerint érkezett táborukba szétoszlásukat hirdetve a prior; a szabó maga menekülése indokainak előadása közben a 17. fejezetben a 414. oldalon ezt mondja leendő útítársainak a nemesség általi üldözöttsége egyik indokaként; továbbá – a szabó tanúsága szerint – ezzel vonják kérdőre Bakácsot a nemesek a kerti lak megtámadását követő tanácskozásukban a 490. oldalon; és végül a 21. fejezetben, mikor Ollósi éppen megmenekül Óbesenyőn a kivégzéstől, büszkén erre hivatkozva vág vissza a parasztnak a 497. oldalon, majd a parasztnak megtudván Ollósi mesterességét, gúnyolva őt rájönnek, miként köszönhetik a kereszties vezérek neki a keresztet ruháikon. A keresztvarrás eseménye egy jegyzetben alátámasztást nyer Istvánfi szavaival, a különös azonban az, hogy a jegyzet nem az első, de a harmadik előfordulás mellett található, holott az első, narrátori említéskor ugyanilyen joggal lehetne a jegyzetelendő alap.

Ezzel azonban a történelmi és a kitaláltak ható elemek Ollósit érintő különleges keverésének nincs vége. Annak ellenére, hogy kétségtelenül a szabó minden további felbukkanása és tette csupán kitaláltként fogható fel, egyéb jegyzettel igazolt, tehát valódi történelminek vehető eseményeknek is részese. Apróság, hogy mikor Ollósi Bebek Katalinéknak kifejti Budáról

---

⁶⁷⁵ Eötvös, 1972. 410. p.

való menekülése okait, hosszan időz a pápaválasztásnál – Ollósi szavai két helyen is alá vannak támasztva jegyzettel, előbb Bakács kíséretének díszes öltözetét illetően olvashatjuk Georgius Sirmiensis a bécsi csász. kir. könyvtárban lévő kéziratának egy részletét, másodjára Bakács az Angyalvárból királyi pompával való kivonulását igazolandó szerepel Raynaldus írásából pár sor.⁶⁷⁷ Feltűnőbb, hogy Báthori István a csanádi ütközetből történő megmenekülésében szer- ves rész jut Ollósinak: a Taurinus István *Stauromachia* című művéből átvett és jegyzetben hivat- kozott elem, mely szerint Báthori a csata után a Tiszánál egy „füvön legelő kis lóra talált”, a regényben bővebben szerepel, amennyiben a lovától megfosztott ember nem más, mint a Ma- ros partján a hölgyek mellett „szinte szomorú gondolatokba mélyedett” szabó.⁶⁷⁸ Utóbb ez a történelminek vehető tényből alakított elem meglehetősen fontos lesz – és így többször is sze- repel, hiszen Ollósi ló nélkül nem mehet tovább Frusináékkal Temesvárnak, ezért kell egyedül és gyalog mennie a közeli Óbesenyőre, ahol először kis híján felakasztják, majd Lőrinc közbe- léptével Bakács követeként mutatattik be a népnek; másrésztől viszont részint ennek köszön- heti majd életét: Ollósi már a temesvári ütközet előtt sokat „remélt Báthori Istvántól is, ki, mint tudjuk, az ő lován menekült meg a csanádi csatamezőről”,⁶⁷⁹ írja a narrátor a 29. fejezet- ben, és ez a remény végül beteljesül, hiszen „miután a temesi gróf Ollósi történetét hallá, melynek valóságán nem kételkedhetett, miután ő maga volt az, ki lovát a csanádi ütközet után elvivé, s így szerencsétlenségét nagy részben ő maga okozá, Báthori oly nevetségesnek tartá az egész dolgot, hogy a szabót Dózsa táborában viselt követi szerepéért minden büntetéstől föl- menté.”⁶⁸⁰

Ollósiival kapcsolatban két írás szerepel a regényben: még a pápaválasztáskor kapott Bakácstól egy útilevelet, és van egy proklamáció, „melyben Bakács a népet e magát követének nevező alávalónak ámitásaitól inti”.⁶⁸¹ Természetesen mindkét írás akár forrásértékű papírok- kal is igazolható lehetne, ám a regényben egyik sem kap alátámasztást jegyzetekkel. Az útilevél ráadásul, mint tudjuk, fontos események kiindulópontja (és így többször is előfordul): Ollósi e papíros nélkül aligha merne belevágni hosszú útjába, Frusináéknak is rögvést megemlíti: „pénzt, mennyi szükséges, magammal vittem, s nagy útilevem, melyet előbbi uramtól tavaly kaptam, biztosít, hogy legalább a keresztések nem fognak bántani,”⁶⁸² ezért is egyezik bele abba, hogy elváljon útítársaitól a Marosnál, hisz miként a narrátor megjegyzi, „Bakács útilevele

---

⁶⁷⁶ Eötvös, 1972. 434. p.

⁶⁷⁷ Lásd Eötvös, 1972. 413. p.

⁶⁷⁸ Lásd Eötvös, 1972. 472. p.

⁶⁷⁹ Eötvös, 1972. 646. p.

⁶⁸⁰ Eötvös, 1972. 673. p.

⁶⁸¹ Eötvös, 1972. 645. p.

⁶⁸² Eötvös, 1972. 421. p.

a lázadók között már többször megtette hatását,⁶⁸³ a 21. fejezetben Lőrinc érkezte előtt ez akadályozza meg, hogy az óbesenyőiek sebtiben kémként felakasszák, majd útilevele miatt lehet a szabóból a keresztesek közé érkezett bíbornoki követ.⁶⁸⁴ Továbbá a két írás igazolatlan volta két okból is feltűnő: egyrészt – mint láttuk – a pápaválasztás a szabó előadásában megismert egyéb részletei – ha rendszertelenül is, de – jegyzeteltek, másrészt a regény egyéb írásos dokumentumai többször igazoltak jegyzetekben: ilyen a 17. fejezetben említett Polgár Tamás cigányvajdának Ulászló által kiadott szabadságlevele, és ilyen a 21. fejezetben a csanádi ütközet után egy keresztes által Óbesenyőre hozott levele Dózsának – ráadásul mindhárom iratból körülbelül egyforma terjedelem olvasható a regényben.⁶⁸⁵

A történelminek és a kitalálnak vehető elemek mindezen elismerésre méltóan fondorlatos keverését észrevéve, és ráadásul tudva, hogy a szimplán történelmi tények – mint láttuk Véghely Dénes a regény és forrásai összevetéséből – nem kevésbé fondorlatos módon kerülnek a szövegbe, úgy nem igazán fogadhatjuk el egyes irodalomtörténészek kárhóztató véleményét. Ekkora kavarodásban ember legyen a talpán, aki szét tudja választani az aranyműves által fölbonthatatlan egészévé forrasztott műben az aranyat a réztől: meglehetősen összefonódik a közélet főszereplőinek és a közéletben csak mellékes szereppel bíró alakoknak sora, tehát alig-alig lehet történeti és költött részre bontani a művet.

---

⁶⁸³ Eötvös, 1972. 474. p.

⁶⁸⁴ Lásd Eötvös, 1972. 489, 502. p.

⁶⁸⁵ Polgár Tamás szabadságlevelét lásd Eötvös, 1972. 425-6. p.; Dózsa rendeletét lásd Eötvös, 1972. 486-7. p.; Ollósi útileveléből két helyen is megismerünk részleteket: a szabó maga ismerteti magyarul Frusinácéknak, lásd Eötvös, 1972. 421. p., illetve Óbesenyőn a kocsmában a harangozó fog „izzadva a deák oklevél olvasásához”, lásd Eötvös, 1972. 489. p.

VI.

A *Magyarország 1514-ben* egyik szereplője sem főszereplő, és elég súlyosan nem az. Először talán Sőtér István írt erről: „Sajátossága a regénynek, hogy Eötvös nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival, – s ily módon, a közélet és magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény.”⁶⁸⁶

Fontosabb szereplők természetesen vannak, de ők minden fontosságuk mellett összességében mégis csupán járulékosak maradnak. „Dózsa – mint már Korda Imre rámutatott – több más alakhoz képest meglehetősen háttérbe szorul. Alig találkozunk vele; a nevéről elnevezett mozgalomban nem ő a fő intéző; ő [...] csak »katonai főnöke« a pórlázadásnak.”⁶⁸⁷ És csakugyan, a 33 fejezetből összesen nyolcban van többé-kevésbé jelen, ám ezekben sincs feltétlen a középpontban. A nyitóban éppen csak bevonulni látjuk a királyi palotába Bakács aranyos kocsija mellett, a 2. fejezetben részletesen olvashatjuk, miként sértegetik őt az úrfiak a palotában, és ő hogy vág nekik vissza a szópárbajban, a végén pedig egy bekezdésnyi összefoglaló leírását kapjuk ünnepélyes megjutalmaztatásának. Legközelebb a 8. fejezetben látjuk, ahol természetesen részt vesz a Szaleresi Ambrus házában tartott éjjeli tanácskozáson, majd pedig a 15. fejezetben az exkommunikációnál tölti be vezéri szerepét – ám e két fejezetben meglehetősen meghúzódik Lőrinc, a lázadás eszmei irányítója mellett vagy inkább mögött. Igazán meghatározóbb szerepet majd csak a regény vége felé kap: a 27. fejezetben a keresztsek temesvári táborában látjuk öccsével, Gergellyel folytatott beszélgetése során, majd ezt követően megakadályozza Telegdi Frusináék kivégzését, a 29. fejezetben vendégül látja a Frusina és Orbán esküvője tiszteletére tartott lakomán a kereszties vezéreket, a 30. fejezetben, a temesvári csatában látjuk hadvezérként, és végül a kivégzése előtti éjjel találkozunk vele a temesvári börtönben az utolsó előtti fejezetben.

Hiába, hogy a szövegben a parasztfelkelés fő értelmi szerzője Mészáros Lőrinc, ő is több fejezetben nem tűnik fel, mint amennyiben igen. Mint igazán aktív figura, az 5. fejezetben ajánlja Dózsa Györgyöt a keresztiesek vezérének Bakácsnál, a 7. fejezetben hívja Orbánt a keresztiesek köreibé, természetesen részt vesz a 8. fejezetben a kereszties fővezérek titkos tanácskozásán, illetve jelen van a 15. fejezetben a kiátkozásnál. Azután viszont, hogy Dózsa csapataival elhagyja a rákosi tábort, majd csak – a 21. fejezet végén lévő Ollósi megmentése illetve bíbornoki követté való avanzsálása jelenetétől eltekintve – a temesvári táborban folyó esemé-

---

⁶⁸⁶ Sőtér, 1967. 190. p.

nyeknél kerül elő újra. A 26. fejezetben vezetteteti a fogságba esett Orbán magát hozzá, ekkor beszélgetnek másodszer, mielőtt a fiú beállna keresztesnek. A következő fejezetben ő is megakadályozza Frusináék kivégzését, majd a 29. fejezet elején összeadja a párt, a lakomán pedig ő is mérsékletre inti Dózsa Györgyöt. A temesvári ütközetben vezeti a keresztesek bal szárnyát, a csata vége felé pedig elvágat „Bácsba, hol Hosszas seregei állanak”.⁶⁸⁸ Végül az utolsó fejezetben váratlanul felbukkan még egyszer: a záró jelenetben intő szavait Szaleresi Ambrus és Klári hallja.

Bakács Tamás sem sokszor szól bele aktívan az események alakulásába, amint Sőtér István írja róla: „a regény gerincét képező drámától távolmarad, sőt, az első fejezetek után mindinkább háttérbe szorul.”⁶⁸⁹ Ténylegesen tevékeny szereplőként csupán négy alkalommal mutatkozik: a 2. fejezetben a királyt tájékoztatja Dózsa kitüntetése részleteiről, majd ő vezeti be Ulászlót a ceremóniára, három fejezettel később tanúi vagyunk titoknokával és eztán Lőrincsel folytatott fontos beszélgetésének, melynek eredményeként lesz majd Dózsa a keresztes sereg vezére, és hol inkább, hol kevésbé heves módon jelen van három főúri tanácskozáson, az első s az utolsó királyin a 10. illetve a 33. fejezetben, illetve természetesen, mivel az ő házában tartják, a kerti lak megtámadását követő titkoson.

Telegdi Istvánt a regényről értekezők az irányzatosságnak köszönhetően úgy Eötvös, mint az elnyomott parasztság szemszögéből tekintve kitüntetett figurának vették, aki – mint emlékszünk – Eötvös a forradalomban betölthető lehetséges szerepét modellezi, illetve a szerző szócsöveként emeli fel szavát a nép kizsákmányolása, és ugyanakkor a haza önnön vesztébe rohanása ellen. Ráadásul maga a narrátor – szemben az összes többi főúrral – tiszteletre méltónak tartja, kiemeli a körülötte lévő felpiperézett divathősök tömkelegéből. Ehhez képest de facto Telegdi konkrétan alig tűnik fel a szövegben, Szilágyi Márton szavaival élve: „a regényben ábrázolt események ugyanis nélküle zajlanak, azaz csupán hiányával van jelen a mű nagyobb részében.”⁶⁹⁰ Mindössze két fejezetben tesz aktívan valamit: őt is látjuk átvonulni a hídon a királyi udvarba a nyitó fejezetben, a 2. fejezetben ő lép fel Dózsa pártfogójaként a nemes ifjakkal szemben, és a 4. fejezetben ő várja Ártándiékat budai házában, majd megérkezésük után hosszan beszélget Ártándi Tamással az ország helyzetéről, megpróbálva rábeszélni barátját, hogy vállalja el a keresztes had vezérségét. A 6. fejezet elején lévő összefoglalóból azt tudjuk meg, hogy „az ország alsóbb részébe utazott, hogy az indítandó török háborúra minden

---

⁶⁸⁷ Korda, 1882. 16. p. Azért rögzítsük, ez önmagában is elég váratlan: „Az 1514-iki pórlázadás emléke annyira össze van forrva Dózsa névével, hogy egy erről szóló múltól már a priori azt várjuk, hogy a székely legyen benne a főszereplő.” – írja Korda Imre egy mondattal korábban.

⁶⁸⁸ Eötvös, 1972. 663. p.

⁶⁸⁹ Sőtér, 1967. 191. p.

⁶⁹⁰ Szilágyi, 2004. 437. p.

szükséges készüléket megtegyen”,⁶⁹¹ és többet egyáltalán nem fordul elő, csupán a bonyolultan és ellentmondásokkal terhesen megtudott halálhírét vesszük.

Természetesen mindkét oldal, a parasztok és a nemesek főbb vezetőinek illetén szereplésére magyarázatul szolgál a narrátor többször deklarált szándéka. Ő ugyanis, mint tudjuk, saját felfogása szerint ’nem a magyar közállomány történeteit írja’. A szöveg egészét tekintve azonban ez a narrátori állítás igencsak félrevezető. Azok az egyesek, akiknek a sorsát a narrátor szándékai szerint elmeséli – tudniillik a szerelmes párok, illetve a velük közvetlen kapcsolatban állók, éppen ugyanannyira szétszórtan szerepelnek, mint a fentebb említettek.

A szerelmi szál(ak) és így a szerelmes hősök fontosságát aligha vitathatja bárki is. Sőtér István nyilván teljes joggal emeli ki a szerelmi történet funkcióját: ez „teszi lehetővé, hogy a parasztháború útvonaltát követhessük, a különböző színterein jelen lehessünk. Klári kétségbeesett szerelme űzte ki az országutakra Frusinát, – s nyomába is ugyanez a szerelem szegődik, hogy a dráma a székvárosból a parasztháború csataterére kerüljön át. Dózsa táborába éppúgy, mint Zápolyáéba, a szerelmesek vezetnek el bennünket. És Klári vak szerelme részes annak a hadi helyzetnek a kialakulásában is, mely Dózsáék temesvári vereségét okozza, – a lány viszi ugyanis Báthorihoz Zápolya levelét, – Ártándi Pál kedvéért.”⁶⁹² Ugyanakkor tévedés lenne azt gondolni, hogy a szerelmesek, vagy akár a hozzájuk szorosan kapcsolódó figurák a hagyományos értelemben főszereplők lennének. Az még hagyján, hogy Telegdi Frusina vagy Kardos Orbán illetve a közvetlen környezetükbe tartozó Bebek Katalin vagy akár Ollósi Tamás netán Szaleresi Ambrus milyen sokszor és milyen hosszan nem kerül elő. Ám meghökkentőbb, hogy Ártándi Pál, aki pedig a szerelmi bonyodalmak abszolút középpontjában helyezkedik el, és nem is kevésszer irányító szerepet játszik, mennyire sokszor nincs jelen. Eleve csak a 3. fejezetben a 87. oldalon kapcsolódik be a cselekménybe – apja ekkor érkezik meg vele a Rákosra Kereki várakból. Aztán a nádor elküldi Nagyváradra a 9. fejezetben a 237. oldalon, és legközelebb csak több mint kétszázötven oldallal később, Zápolya táborában látjuk a 22. fejezetben az 507. oldalon. És még ezután is van egy majd’ teljes százoldalnyi eltűnése: a 24. fejezet végén kapja a vadászaknál Kláritól Báthori válaszlevelét, elválnak egymástól az 554. oldalon, és Pált csak a 30. fejezetben látjuk viszont Temesvárnál a 654. oldalon, mikor visszatér egy kémcsapat élén a hírrel, hogy az ellenség csatára készül.

Még Szaleresi Klári is, aki alighanem a legtöbb eseménynél jelen van, és többször kulcsfontosságú szerepet tölt be, eltűnik, olykor meglehetősen hosszasan. A 3. fejezetben megmentik Ártándiék őt és apját rákosi házukban, a fejezet végén a 106. oldalon elkísérik megmentőiket a Duna-partig – itt elválnak Kláritól, és majd csak a 8. fejezetben látjuk viszont,

---

⁶⁹¹ Eötvös, 1972. 164. p.

amint Ártándi Pált várja éjjel az ablakában a 201. oldalon. A 9. és a 10. fejezetben ismét nem szerepel: a keresztesek tanácskozásának kihallgatása után Klári a szobájába megy a 226. oldalon, ám az apai faggatózás Pál iránti szerelme felől csak a 11. fejezetben olvasható a 264. oldalról. Hasonló módon két fejezettel később tér hozzá vissza a narrátor Telegdi elpusztított kerti lakánál: a 13. fejezet végén apja elátkozza Klárit a 330. oldalon, a hölgyet azonban csak a 16. fejezet közepe táján a 391. oldalon látjuk magához térni az atyai átkot követő ájulásából. Aztán e fejezet végén a 402. oldalon visszatér a kerti lakhoz, miután megtudta, hogy Frusináék az öreg Posztómetsző útmutatásai szerint Dunaföldvárnak indulnak, ám a narrátor nem őt és Andrást, hanem Telegdi Frusináékat követi, így csak utólag tudjuk meg a 21. fejezetben, hogyan követték erdőkön és mezőkön át ellenségeiket, és Klári csak majd' száz oldallal később (a 491.-en) toppan be váratlanul a tiszabesenyői csapszékbe. Lőrinc váratlan felbukkanásával ismét elveszítjük, akkor látjuk újra, amikor Ártándi Pállal találkozik a 24. fejezetben az elhagyott vadászlaknál az 544. oldalon. Ugyebár e fejezet végén adja Báthori válaszlevelét Ártándi Pálnak, a következő rész azonban Frusináról és Orbánról szól, Klári csak a végén csatlakozik hozzájuk: a zavarában és bánatában elmenekült Orbánt pillantja meg az 570. oldalon. A hölgy e véletlen találkozásnak következtében ismét kulcsfontosságúvá válik, ő vezeti Márton barátot Frusináék nyomára, és így miatta kerülnek Orbánék a keresztesek fogságába, miatta köt Frusina és Orbán kényszerházasságot, ő maga mégsem irányítja ténylegesen az eseményeket, csupán tudni lehet, valahol hátul jelen van ő is. Az 579. oldalon azt tudjuk meg, hogy Klári rövid idővel azután, hogy Márton a fogságába esett Orbánt Lőrinc elé küldte, megmondta a katonás barátnak Telegdi leánya tartózkodási helyét, aztán a 604-5. oldalon tűnik fel a tömegben egy rövid epizód erejéig, mikor Márton válaszol Lőrincnek, hogyan kerültek az úrhölgyek táborukba, és semmi több. Ismét tevékeny szereplő majd csak a keresztesek bukása után lesz: egészen váratlanul a 31. fejezetben a 683. oldalon parasztasszonyként jelenik meg Ártándi Pálnál, hogy bosszút álljon az ifjún, azonban megtudván apja helyzetét már csak szabadulását akarja kieszközölni. Az utolsó fejezetben még kétszer tűnik fel: a Pestről való távozásuk éjjelén Ártándiék kézfogójakor elénekeli dalát bosszújaként Pálon, és apja mellett a város határában ő is hallja Lőrinc utolsó szavait.

Sőtér István és Rónay György egybehangzóan azt állítja, azért nincs egy kiemelt főszereplő, mert a szerző az egész országról akart képet nyújtani. Sőtér István szerint „középponti hőst Eötvös azért sem keresett, mivel nem találhatott olyat, akin keresztül 1514 egész társadalmát bemutathatta volna, akin keresztül éppúgy betekinthez volna a királyi udvarba, mint Dózsa sátrába. *A Magyarország 1514-ben* – mint a címe is mutatja – egy *egész kor* regénye, és

---

⁶⁹² Sőtér, 1967. 192. p.

Eötvös nem egy hős sorsát, – hanem egy egész népét kívánta így ábrázolni.”⁶⁹³ Hasonlóan vélekedett Rónay György: „Nincs tehát – legalábbis a hagyományos értelemben és a hagyományos igények szerint – se központi hős, se központi cselekmény; a »hős« maga a történelem, pontosan ahogyan a regény címe mondja: Magyarország 1514-ben; se nem Dózsa, se nem Bakács, se nem Ártándi Pál, se senki más a szereplők közül, hanem egy ország, egy társadalom sorsának egy tragikus pillanatában, valamennyi mozgásba jött erejével”.⁶⁹⁴ Legutóbb Wéber Antal is hasonlóan vélekedett: „A mű »hőse« maga a történelem, időegysége e nevezetes és tragikus esztendő.”⁶⁹⁵ Szilágyi Márton is a cím fontosságát hangsúlyozza: „a cím és a regényszöveg poétikai kapcsolata is arra mutat, hogy itt a regény középpontjában egy ország (Magyarország) sorsa áll, egy pontosan meghatározott, sorsfordítónak tekintett periódusban (1514). Ha pedig valamely értelmezés mégis egyetlen szereplő középpontba állításával kívánja megalapozni saját magát, akkor ennek az átfogó, panoramatikus regénykoncepciónak a lényegét véti el”.⁶⁹⁶ Ennek a megállapításnak a fontosságát aligha lehet kellően hangsúlyozni, én mégis hadd tereljem Wéber Antal segítségével kissé más irányba a gondolatmenetet. Ő ugyanis az imént idézet mondatot egy olyan bekezdésben írja le, melyben Walter Scott és Eötvös József történelmi regényeinek különbségéről szól: „Itt [ti. a *Magyarország 1514-ben* című regényben] ugyanis, eltérően Walter Scott történelmi regényeitől, a regényalakok több csoportjával találkozunk ugyan, ám nincs kizárólagos, centrális szereplő. [...] A tömegjelenetek s a magán-történetek viszonyításában érezhető ugyanis némi scotti reminiscencia, ám a történetesor sajátos szerkezete meghaladja a történelmi regény modelljének megszokott történetmondó eljárásait, s függetlenül egyéb érdemeitől, netán fogyatkozásaitól, Eötvös történelmi regénye érdekes és figyelemre méltó fejleménye a hazai prózának.”⁶⁹⁷ Magam is azt gondolom, legalább annyira azért nincs egy kiemelt főszereplő, mert a szerző egy ’érdekes és figyelemre méltó’ regényt akart létrehozni.⁶⁹⁸ Ha valaki tüzetesen végigbogarássza, az egyes szereplők hol vannak és hol

---

⁶⁹³ Sótér, 1967. 191. p.

⁶⁹⁴ Rónay, 1978. 255-6. p.

⁶⁹⁵ Wéber, 2003. 318. p.

⁶⁹⁶ Szilágyi, 2004. 434. p.

⁶⁹⁷ Wéber, 2003. 318. p.

⁶⁹⁸ Ennek megfelelően nem tudom elfogadni sem Sótér István, sem Rónay György magyarázatának további, a szerzőt még inkább beemelő részeit. Sótér István elsőként a szerző politikai szemléletében véli felfedezni ennek a magyarázatát: „Eötvösnek ugyanis, ha művében hiánytalanul a forradalom oldalára áll, Mészáros Lőrincet kellett volna a regény középpontjába állítania. Ha pedig hiánytalanul elutasította volna a forradalmat, – középponti hősnek leginkább Bakács alakja, a másik, történelmileg legjelentősebb egyéniségé, kívánczolt. De éppen abból, hogy Eötvös elismerte ugyan a parasztháború jogosságát, – ám hatékonyságáról, s eredményeiről merőben kételkedően gondolkodott, – következik az is, hogy sem a jobbágyság, sem az uralkodó osztály képviselőjét nem tehet meg regénye középponti hősének.” (Sótér, 1967. 190. p.) Rónay György fejtegetése végén lyukad ki a politikus szerzőhöz: „és a központban [...] nem ezt vagy az az alak áll, nem egy fiktív vagy egy reális történelmi figura, konstruált vagy valóságos sorsával, hanem mind e sorok szövevényének csomópontjában maga a történelmet vallató Eötvös, illetve az a személyes és egzisztenciális kapcsolat, amiben Eötvös a történelemmel áll.” (Rónay, 1978. 256. p.)

nincsenek jelen, és mennyire fontos az egyes helyszíneken jelenlétük, alighanem szintén azt fogja látni, a szerző – horribile dictu: l'art pour l'art – a szereplők minél váratlanabb helyeken és módokon történő megjelenésére, szétszórtságukra törekszik.

Jó példa erre, hogy a Szent György téri tömegben három későbbi keresztes vezér is jelen van. Az első ember, aki megszólal a förtelmes időkre panaszkodva, „egy ősz szakálú vén katona, ki mióta Kinizsi meghalt s maga elvénült, azáltal tengeté életét, hogy majd egy, majd más budai kocsmában beszélé el egykori hőstetteit, s kit az egész világ Imre vitéznek nevezett”.⁶⁹⁹ Aztán az ősz katona a kalmár szerint ribellióra bújító szavait helyesli „mély hangon valaki Imre háta mögött” – „A beszélgetők arra fordultak, s egy magas alakot láttak, mely papi köntösben a tömeg közé vonult, anélkül, hogy valaki arcát láthatta.” Ki az, aki ebben a rejtőzködő figurában, már ha persze feltűnik neki létezése, ne gyanítaná Mészáros Lőrincet? És nem is teljesen jogtalanul: a mellettük álló kalmár szerint bizonyosan „azon plébánosok egyike, kik a paraszttal keresztes hadra készülnek.”⁷⁰⁰ Lőrinc külsejének leírása szintén ezt erősíti: „Termete magas s csontos volt, mozdulatai olyanok, minők inkább katonához, mint egyházi férfiúhoz illenének; komor arcain büszke öntudat kifejezése látszott”;⁷⁰¹ a kiátkozás jeleneténél pedig mély hangja kerül elő: a dominikánusok provinciálisa szózatának „éles hangjai Lőrinc férfias szónoklatával kiáltó ellentétet képeztek”.⁷⁰² És ha ez nem lenne elég, akkor az utolsó jelenetben Lőrinc a Szent György téri alaknak abszolút alteregójaként tűnik fel: „egy mély férfihang” szakítja félbe Szaleresi panaszait, és ahogy Klárral ijedten megfordulnak, „egy magas alakot vevének észre, mely, anélkül, hogy általok észrevéttett volna, másik oldalról a kereszthez közelített. A férfiú, mennyire a gyöngé világnál, melyet az éppen felhőkkel takart hold a tárgyakra vetett, ki lehetett venni, barátköntösbe vala öltözve, arcát csuklyája takarta.”⁷⁰³ Végül közvetlen Dózsa György a palotába történő bevonulása előtt Lőrinc és Gergely tűnik fel egymás mellett. A parasztok sokasága „között, melyre az átaellenében álló polgárok néha aggodalomteli tekinteteket vetének, leginkább két, az első sorban álló férfi voná magára a nézők figyelmét. Az egyik magas alak, kinek halvány arcát sötét papi köntöse még inkább kitünteté; a másik középnagyságú, de izmos férfi, s öltözetéről s fegyvereiről ítélve székely. Az első nemrég foglalá el helyét, s figyelme, úgy látszott, inkább arra volt irányozva, mi körülötte mondatott; a másik reggel óta nem mozdult a hídtól, s minden átmenő előtt levonva süvegét, a mellette állóktól halkán nevek után kérdezősködött. E férfiak, kiknek elsejénél egész személyessége, a

---

⁶⁹⁹ Eötvös, 1972. 30. p.

⁷⁰⁰ Eötvös, 1972. 34. p.

⁷⁰¹ Eötvös, 1972. 148. p.

⁷⁰² Eötvös, 1972. 361. p.

⁷⁰³ Eötvös, 1972. 726. p.

másiknál a nyugtalanság, mellyel valamire várni látszott, mindenki előtt feltűntek, rég magokra vonták sokaknak figyelmét; azonban a polgárok között senki sem ismeré az idegeneket.”⁷⁰⁴

A Szaleresi házában tartott éjjeli tanácskozáson Dózsa György és Mészáros Lőrinc mellett Dózsa Gergely, Márton barát, Szaleresi Ambrus, a pesti mészáros és Imre vitéz van jelen kereszties fővezéreként. Ez azonban nem ok arra, hogy ők valamennyi későbbi keresztiesek által elkövetett eseményen részt vegyenek. A pesti mészárossal soha többet nem találkozunk.⁷⁰⁵ A kerti lak ostromakor csupán Szaleresi Ambrus tűnik fel, hogy megakadályozza a tettet. A kiközösítés jeleneténél kizárólag Dózsa György és Lőrinc irányítja az eseményeket, mellettük egy alkommal kerül elő Imre vitéz nyers hangjával, mikor a Báthori György első szavait követő közhallgatást megtöri, és egyszer feltűnik Szaleresi Ambrus magaviselete, amennyiben ő „egyike vala azoknak, kik a szétoszlás ellen [...] most legszenvedélyesebben szót emeltek”.⁷⁰⁶ E fontos jelenet során nyilván nem csak ők hárman vannak jelen a vezetők közül, ott kell lennie valahol legalább Dózsa Gergelynek és Márton barátnak is, ám a szövegben erre csupán jelzések vannak: Imre vitéz „a többi vezérek között állva, a hírnök beszéde alatt türelmetlenségének több jeleit adá”,⁷⁰⁷ illetve: „Dózsa, alvezéreinek és sokaknak kíséretében a templomsátor jobb oldalán álló kereszt felé indult”.⁷⁰⁸ Mártonról emellett azt sem lehet biztosan tudni, jelen van-e a két nagy ütközetben. A csanádi csatáról tudósító kereszties legalábbis őt nem említi név szerint: „Előttünk György vezér sötét páncélban, vele Lőrinc, Imre, Gergely s a mármarosai nemesség s a kaszások, vele valamennyien, kik szégyellve gyávaságunkat, most kettős dühösséggel rohanunk az ellenségnek.”⁷⁰⁹ A temesvári ütközet kapcsán sem kerül elő, a narrátor Dózsa György, Gergely, Lőrinc és Imre vitéz (na és Orbán) harci tettei mellett csupán arról ad számot, hogy a csata kezdetén a „balszárny vezetése Lőrincnek, a jobbik Dózsa Gergelynek ada-

---

⁷⁰⁴ Eötvös, 1972. 56-7. p. Dózsa Gergelyt egy oldallal később egyértelműen azonosítja a narrátor: György nevét hallva a tömeg közül „arra nézett, s a székelyt, kire olvasóimat imént figyelmeztetém, meglátva, kinyújtá kezét;” majd egy ott maradónak a kérdésére, ismeri-e Dózsát, a székely azt válaszolja, tulajdon testvére. (Eötvös, 1972. 58. p.)

⁷⁰⁵ Pontosabban a Szent György téren jelen van egy nagy mészáros Zsuzsi nevű köpcös feleségével, bekapcsolódik Szaleresi és Ollósi, majd egy pesti kalmár és egy kovács beszélgetésébe (lásd Eötvös, 1972. 44, 49-51. ill. 53. p.), azonban eldönthetetlen, hogy a két mészáros megegyezik-e. Egyrészt a Szent György téri mészáros a kalmárhoz intézett szavai legalább annyira ribelliót szítóak, mint Imre vitéz korábbi szavai, másrészt viszont a narrátor a titkos tanácskozásra érkező vezérek felsorolásakor csak Imre vitézre mondja, hogy vele már találkoztunk Szent György téren (lásd Eötvös, 1972. 211. p.).

És ha már itt tartunk: a szöveg nem csak az imént említett kovácsról tud. A kerti lak ostrománál kitűnik egy izmos férfi, „ki felgyürt ingujakkal [...] nagy kalapáccsal döngötte a rostély egyik rúdját, s kit, ha a sötét éj engedné, mindenki, kormos kezeiről azonnal kovácslegénynek ismert volna.” (Eötvös, 1972. 309. p.) Erről a kovácslegényről azt tudjuk meg, hogy maga dolgozott anno a kerti kapun, ezért tartja lehetetlennek a betörését, és pár oldallal később feltűnik még egyszer, mikor a kapun való átmászást ajánlja (lásd Eötvös, 1972. 314. p.) – arra azonban, hogy ő megegyezne-e a Szent György téren kétszer némelyest szintén az urak elleni pár mondatot mondó kováccsal (lásd Eötvös, 1972. 51. és 53. p.), semmilyen támpontunk sincs.

⁷⁰⁶ Eötvös, 1972. 369. p.

⁷⁰⁷ Eötvös, 1972. 354. p.

⁷⁰⁸ Eötvös, 1972. 368. p.

⁷⁰⁹ Eötvös, 1972. 482. p.

tott által; a fővezér s Orbán, kit Dózsa maga mellé vett, középen fogtak helyett.”⁷¹⁰ Másrésről viszont ő vezeti azt a csapatot, amely elfogja és a keresztes táborba szállítja Frusinát és Bebek Katalint,⁷¹¹ az esküvőt követő lakomán is ő a hangadó, előbb a nép, utóbb a vezérek között tűnik ki,⁷¹² valamint, ahogy egész mellékesen megtudjuk, Lőrinc rá bízta Telegdi István kivégztetését.⁷¹³ A temesvár környéki keresztes jelenetek során viszont Imre vitéz kerül alig-alig elő: a 27. fejezetben csupán egyszer bukkan fel, még jelentéktelenebbül, mint a kiátkozásnál,⁷¹⁴ a lakomán pedig nem vesz részt, igaz, azért nem, mert ő vezeti a tábor biztosságára a Temes partjára rendelt száz lovast (aminek köszönhetően ő fogadja Zápolya seregeit, majd rohan be vérezen Dózsa sátorába a hírral: nyakukon az ellenség).⁷¹⁵

Kardos Kata többször segíti Orbánt illetve Frusináékat, sőt: egészen váratlan módon, egészen meglepő helyeken képes bármikor felbukanni. A 12. fejezet elején ő figyelmezteti öccsét – miután végigcaflatta az egész várost a Telegdi kerti lakától a budai várig – a keresztesek szándékára.⁷¹⁶ Pár oldallal később ha lehet még váratlanabban a kerti laknál terem: „Orbán nénje, ki nem követhette fivérét, csak most érkezett, s lélekszakadva a szobába rohanva, elmondá, hogy a kert a város felől már körülvéttetett”.⁷¹⁷ A 16. fejezetben újfent megjelenik, Posztómetsző házához viszi a rossz híreket a külvárosokban uralkodó rendetlenségről és a kihirdetendő exkommunikációról.⁷¹⁸ Végül a Temesvár környéki vadászlatban gyaníthatóan többször is megfordul: Bebek Katalin őt is említi mint olyan személyt, aki lehetetlennek tartja, hogy elhagyják rejtekhelyüket;⁷¹⁹ Orbán vallomása után „Katalin lármájára Orbán nénje is a szobába sietett, s mindketten kérék Frusinát, hogy feküdjék le”;⁷²⁰ Klári pedig ezzel tér vissza Andráshoz nyomozása után: „Ők vannak itt! Ellenségeim. Saját szememmel láttam Bebek Katalint. Egy vadászházban laknak; ott a kertben állott, s egy más asszonnyal beszélgetett.”⁷²¹

Polgár Tamás, a cigány vajda szerepe nem merül ki abban, hogy miután emberei elfogják, és a táborába vezetik a Budáról menekülő Orbánékat, vezetőjük és útmutatójuk lesz Frusináéknak vándorlásuk során a szöveg közepe felé. Többször felkeresi az úrhölgyeket a Temesvár környéki vadászlatban,⁷²² mi több, tiszteletét teszi a Frusina és Pál kézfogóját követő vacsorán: „Az udvaron s a ház földszinti részében az urak kíséretében jött csatlósok s haj-

---

⁷¹⁰ Eötvös, 1972. 656. p.

⁷¹¹ Lásd Eötvös, 1972. 574. p.

⁷¹² Lásd Eötvös, 1972. 639. és 644. p.

⁷¹³ Lásd Eötvös, 1972. 583. p.

⁷¹⁴ Lásd Eötvös, 1972. 612. p.

⁷¹⁵ Lásd Eötvös, 1972. 638. és 649. p.

⁷¹⁶ Lásd Eötvös, 1972. 290. p.

⁷¹⁷ Eötvös, 1972. 297. p.

⁷¹⁸ Lásd Eötvös, 1972. 387. p.

⁷¹⁹ Lásd Eötvös, 1972. 556. p.

⁷²⁰ Eötvös, 1972. 569. p.

⁷²¹ Eötvös, 1972. 571. p.

dúk lakomáznak, kik között Polgár Tamás, új vörös nadrágban s mentében, a nagyságos Telegdi s Bebek kisasszonyok megmenekülésének történetét adja elő.”⁷²³ Posztómetsző Filep, akinek a házába vezeti Orbán a kerti lak megtámadása elől Frusináékat, aki tehát szállást ad nekik, és másnap hírt hoz a kiátkozásról, majd végül estefelé útnak indítja őket Dunaföldvár felé, ott áll a Szent György téren a budai polgárok között Nagy Péter bíró közvetlen közelében.⁷²⁴

Legalább annyira meglepő néhány szereplőnél, hol *nincsenek* jelen, holott, szerepük, hivataluk, vagy korábbi előfordulásuk alapján ez elvárható lenne. Érthető Ártándi Pál döntése, miszerint a 9. fejezetben hosszas megfontolás után először Bornemisza Jánoshoz megy a keresztesek éjjeli tanácskozásában megismertekkel, és csak együtt mennek a nádorhoz. Természetes, hogy a 18. fejezetben Bornemisza szervezi meg a Rákoson maradt keresztes sereg levételét, hogy vele levelezik Szaleresi Ambrus, hozzá megy Farkas, ez pedig indokolja, hogy (mivel a többi főnemes nem egyezik bele a pesti vezér szabadságába) Bornemisza mindent megtesz, hogy a király nevében Szaleresi szabadságára tett ígéret megvalósuljon. És mivel ő a király udvarmestere, és a fiatal király, Lajos nevelője, így adja magát, hogy Bornemiszát mindhárom királyi tanácskozás előtt és után Ulászló társaságában látjuk, és az első előtt még Lajos nevelőjeként is módunk adódik megfigyelni. Azonban udvarmesteri hivatal ide vagy oda, a 2. fejezetben nem ő, hanem Bakács lép be Ulászló szobájába néhány elintézendő irománnyal, és hogy a terembe kísérje a királyt, ahol Dózsát kitüntetik, és ennek megfelelően fogalmunk sem lehet arról, Bornemisza jelen van-e ezen a ceremónián. Bebek Ferenc közelít elsőként Dózsához, hogy rovására tréfálkozzon a királyi palotában a 2. fejezetben, minek következtében nagybátyjától, Telegdi Istvántól – kibékítésük előtt – egy kiadós leszúrásban részesül. Ezt megelőzően éppen csak feltűnik az 1. fejezetben, midőn Drágfi János mellett átlovagol a palotába vezető hídon.⁷²⁵ Ezen túl utólag értesülünk Ollósi Tamás elbeszéléséből arról, hogy a kerti lak ostroma éjszakáján miket csinált: az ostrom kezdetekor keresi a kisasszonyokat a háznál, itt nem találva őket Bakács házához megy az ad hoc főúri tanácsba jelenteni a tapasztaltakat Bornemiszának, a ház felgyújtásakor ismét kirohan, hogy megtudja, mi történt rokonaival, végül „Bebek úrfi, ki parasztruhában a városon kívül volt, azon hírrrel tért vissza, hogy a kisasszonyok szerencsésen megmenekültek.” Bebek Katalin Ollósi beszámolóját hallva egészen meghatódik: „pár hete, hogy István bátyja megszidta, s mégis ő vesz legtöbb részt sorsunkon”⁷²⁶ – ennek ellenére (és a szoros rokonság ellenére is Telegdiékkel és Frusina nagynénjével, Bebek

---

⁷²² Lásd például Eötvös, 1972. 557. p.

⁷²³ Eötvös, 1972. 719. p.

⁷²⁴ Lásd Eötvös, 1972. 35. p.

⁷²⁵ Lásd Eötvös, 1972. 55. p.

⁷²⁶ Eötvös, 1972. 417. p.

Katalinnal) nem derül ki, Bebek Ferenc ott van-e az utolsó fejezetben Frusina és Pál kézfogóját megünneplő vacsorán.

VII.

A *Magyarország 1514-ben* narrátora nem tesz különbséget a szereplők között: számára mind-egyik egyformán fontos. Láttuk, valamennyi szereplő szétszórtan fordul elő, tűnjön bár az illető ilyen vagy olyan okból kiemeltnek, vagy első olvasásra lényegtelennek. Nincs középponti hős, nincs főszereplő, ergo nincsenek mellékszereplők sem. Mondom, ebben a szövegben mindenki egyaránt fontos.

Önmagáért beszél a lista, ki mindenkiről kapunk jellemzést vagy leírást: Ollósi Tamás, Szaleresi Ambrus, Ulászló, Bakács Tamás, Dózsa György, Telegdi István, Ártándi Tamás, Ártándi Pál, Vitus, Kardos Orbán, Telegdi Frusina,⁷²⁷ Galamb Máté, Mészáros Lőrinc, Szaleresi Klári, Perényi Ferenc, Zápolya János és Verbőczi. Láttuk az előző fejezetben, Bakács Tamás, Telegdi István hagyományos értelemben korántsem vehető fontos szereplőnek; Ulászló négy-, Zápolya János három-, Verbőczi egyetlen fejezetben szerepel – a narrátor mégis ugyanúgy jellemzi őket, mint az első olvasásra főbbnek tűnő hősöket.

A harmadik fejezetben, hogy Ártándiék elérnek a Rákosra, három férfit látunk: „Középen, izmos, fekete ménen, sötétszínű hosszú mentében, egy ősz vitéz lovagol; akár őt, akár paripáját nézzük, megismerszik, hogy mindketten láttak szolgálatot; emez minden fölösleges hánykolódás nélkül nyugodtan halad előre; amannak elbarnult arcán ifjú szépségéből már csak férfias erejének kifejezése maradt meg. E férfi mellett jobbról, délceg paripán egy ifjú, balról, csuklyában szerzetes lovagol; mindketten, úgy látszik, lovaikkal foglalkozva: amaz, hogy szép almásszürkjét időről időre ugrásra vagy más szép mozdulatokra bírja; ez, hogy fáradt s kissé vastag ménjét társaival egyenlő lépésre kényszerítse.”⁷²⁸ A narrátor mindhárom férfi leírására szentel némi időt: Ártándi Tamással valamelyest hosszabban foglalkozik (több mint négy oldal), fiával és várkaplánjával nagyjából ugyanannyit (körülbelül két oldal). És mindez nem elég: Vitus előkerül kétszer is (Telegdi István és Ártándi Tamás beszélgetése előtt és után⁷²⁹) a 4. fejezetben, a 6. fejezet elején található összefoglaló során pedig nem felejt el tájékoztatni a narrátor arról, hogy „az öreg Ártándi, újra megutálva Budát s azokat, kik ott kormányoztak, Vitussal rég ősi várába tért”.⁷³⁰

Egyforma figyelmet szentel szereplőinek, ezt igazolja az is, hogy jónéhányan párosan jelennek meg a szövegben. Dózsa Gergely majdnem minden alkalommal ott van bátyja közvetlen közelében, egyedül a kiközösítésnél nem lehet róla tudni semmit sem. Igaz nem látja a re-

---

⁷²⁷ Az ő helyzete annyiban különös, hogy nem önállóan, mintsem valamely másik figura (előbb Orbán, majd Klári) jellemzése részeként írja őt le a narrátor. Lásd Eötvös, 1972. 114-5. és 168. p.

⁷²⁸ Eötvös, 1972. 88. p.

⁷²⁹ Lásd Eötvös, 1972. 122. és 133. p.

⁷³⁰ Eötvös, 1972. 164. p.

gény elején bátyja kitüntetését, de tudjuk, hogy a palotán kívül várja be- és kivonultát. Három alkalommal jelentős szerepet tölt be: a Szaleresinél tartott tanácskozásban a házigazdával együtt megpróbálja vezértársait lebeszélni a nemesek elleni hadakozásról, a 27. fejezetben egy fontos beszélgetésben ráveszi bátyját, hogy tanúsítson mérsékeltebb magatartást, és jelesül ne engedje az elfogott úrhölgyek, Telegdi Frusina illetve Bebek Katalin kivégzését, és végül a kivégzésük előtti éjjel a temesvári börtönben a 32. fejezetben jelentős szerepe van abban, hogy bátyja fel tud készülni a halálra. Egy-két eseménynél a regény vége felé ha csupán a háttérben is, de jelen van. A 27. fejezetben a beszélgetés után ott van a hölgyek megszegyenítésekor: a jelenet elején György a sátorból vele és Ollósival lép ki, és a végén miközben feltesz neki egy kérdést, vele tér vissza.⁷³¹ Részt vesz a 29. fejezetben az Orbán és Frusina esküvője után tartott lakomán: Dózsa György őt is korholja szótlanúságáért, ő pedig a királyválasztás jelene után könyörög nála, vessen véget a lakomának, majd megpróbálja a csata elhalasztására bírni.⁷³² A temesvári csatában pedig a 30. fejezetben ő vezeti a jobbik szárnyat, illetve a belőle hiányzó szenvedélyességgel magyarázza a narrátor a keresztesek vesztét.⁷³³

Bebek Katalin és Telegdi Frusina majdnem hajszáll pontosan ugyanazokon az oldalakon szerepelnek. A 4. fejezetben Frusina a 118. oldalon lép be apja szobájába, a 119. oldalon Telegdi már a két hölgy társaságában fogadja Ártándiékát, mindketten a 122. oldalon távoznak Pállal és Vitussal, magukra hagyva a két vénebb férfit, és 133. oldalon is együtt térnek vissza, hogy Katalin vacsorához invitálja a társaságot. A 6. fejezetben a 170. oldaltól hosszan ő is ott ül a kertben, csupán a 177. oldaltól 3 oldalra hagyja magukra Frusinát és Pált. Orbán mindkettőjüket kimenekíti a kerti lak ostroma elől, együtt vannak a Posztómetsző házában, és aztán végig a vándorlásukon.⁷³⁴ A 25. fejezetben az 563. oldalon Katalin a legnagyobb indulatban hagyja el a vadászlak szobáját, Frusina előbb utána siet, majd hamarost a következő oldalon visszamegy Orbánhoz – így Katalin nem hallja Orbán és Frusina beszélgetését, mely az íródeák vallomásával végződik, mikor az 568. oldalon Orbán szó nélkül, halványan kirohan a szobából, akkor tér ő vissza. Fogságba esésük és egész megaláztatásuk során a keresztes táborban együtt vannak.⁷³⁵ A 28. fejezetben Ollósi sátorában közösen töltik az éjjelt, másnap az esküvő hajnalán a 631. oldalon míg Katalin öltözködik és szépítkeznek, Frusina egy kereszt elébe térdel, és imádkozik. Orbán ezen imája után beszél vele utoljára, itt négy oldalon ismét nincs jelen Katalin, ám mint végül, mikor berohan hozzájuk, kiderül: „a szőlőktől csak szőnyeg által elvá-

---

⁷³¹ Lásd Eötvös, 1972. 604, 607. és 621. p.

⁷³² Lásd Eötvös, 1972. 641, 648. és 650. p.

⁷³³ Lásd Eötvös, 1972. 660. p.

⁷³⁴ Lásd Eötvös, 1972. 294-303; 382-390; 401-429; 452-475. p.

⁷³⁵ Lásd Eötvös, 1972. 602-622. p.

lasztva az egész beszélgetést hallá”.⁷³⁶ A 30. fejezetben természetesen mindkettőjüket megmentik a győztesek,⁷³⁷ azt pedig felesleges is mondanom, hogy a kézfogót ünneplő vacsorán mindketten ott vannak.⁷³⁸

Nincs olyan jelenet, ahol Ulászló és vén komornyikja nem párosan lennének jelen – Vencel Ulászló mind a négy szereplésekor ott segédkezik ura mellett: Dózsa kitüntetése előtt felöltözteti a királyt a 2. fejezetben, a 10. fejezet főúri tanácsát megelőzően a reggelijét szolgálja fel, és a királyi gyerekeket irányítgatja, ott van mellette a 19. fejezetbeli és az országgyűléskori főúri tanácskozáskor is. A narrátor azonban arra is ügyel, hogy Vencel mikor *nem* lehet jelen a király mellett. Ulászló a 2. fejezetben Bakács megérkeztével komornyikját a mellékszobába küldi, aztán Vencel ismét feltűnik egy rövidke időre: felköti ura kardját, ám nem megy a nagyterembe a ceremóniára, hanem a király szobájában marad, és mindent rendbe hoz.⁷³⁹ Ugyanezt látjuk a főúri tanácskozásoknál is, Vencel ugyanis egyiken sincs jelen: a 10. fejezetben elvezeti a gyerekeket, kiviszi a reggeli maradványait, bejelenti a sorban érkező főurakat, és végül elkiséri Ulászlót a templomba;⁷⁴⁰ a Szaleresi helyzete felett tartott tanácskozás előtt Ulászló kiküldi a teremből komornyikját, majd Vencel bejelenti a nádort s a királyi tanács nagyobb részét, mindenki távoztával pedig visszajön a szobába, és sírva találja urát;⁷⁴¹ az utolsó fejezetben Vencel az összes tanácsot bejelentve lép a szobába, és végül egyedül marad Ulászlóval.⁷⁴²

Nem csak Vencel (és ha úgy tetszik: Bebek Katalin vagy akár Verbőczy), több szereplő segítője vagy szolgálja szintén különös figyelemben részesül a narrátor részéről. András, Szaleresi boltoslegénye messze nem csupán Klári segítője, nem egyszer ő is beleszól az események alakulásába. Már idéztem azt a narrátori magyarázatot, mely szerint a kerti lak ostroma megszervezésekor szó sincs arról, hogy pusztán Klári szeszélyes kívánsága, a bosszúállás Pálon, teljesülne: András ezzel urát akarja végérvényesen a keresztesekhez kötni.⁷⁴³ Ez több mint a narrátor részéről sejtetett merő szándék – Szaleresi este a táborba érve borzadva hallja a hírt, hogy éppen az ő seregei „állítólag saját parancsára Telegdi kerti lakának megtámadására indultak ki”;⁷⁴⁴ másrészt a leégett lak mellett a kertben András magát felelősnek tartja, Szaleresi lánynak szegezett kérdésére, ő-e oka mindennek, „András könnytelt szemekkel magát akar a

---

⁷³⁶ Eötvös, 1972. 635. p.

⁷³⁷ Lásd Eötvös, 1972. 670-1. p.

⁷³⁸ Lásd Eötvös, 1972. 719-724. p.

⁷³⁹ Lásd Eötvös, 1972. 67, 72-3. p.

⁷⁴⁰ Lásd Eötvös, 1972. 244, 247, 248, 250. és 263. p.

⁷⁴¹ Lásd Eötvös, 1972. 444, 448. és 451. p.

⁷⁴² Lásd Eötvös, 1972. 711, 717. p.

⁷⁴³ Lásd Eötvös, 1972. 304. p.

⁷⁴⁴ Eötvös, 1972. 316. p. András így kitalálja ura szándékát, mi több, éppen csak meg tudja előzi: Szaleresi ugyanis a házában tartott éjjeli tanácskozáson „meggyőződött, miként vezértársai vétkes föltételeinek többé ellentállnia nem lehet, s elhatározá magát, hogy seregeivel együtt a keresztesektől elválik.” – ezzel a szándékkal megy több polgárral a táborba este, ahol a számára oly borzalmas hírt kell vennie.

szerencsétlenség szerzőjének vallani.⁷⁴⁵ A keresztetek leverésében is fontos része van Andrásnak. Klári mint emlékszünk talán, a 22. fejezetben azzal küldte ki Andrást, hogy kutassa át a vidéket Frusina után. Minden, ami ez után következik, hogy Klári és Pál találkozik, a levélváltás Báthori és Zápolya között, a temesvári csata, tulajdonképpen Andrásnak köszönhető, hiszen ő fogságba esve beletörődik a rá váró alighanem kegyetlen sorsba, csak egy dologhoz ragaszkodik: Ártándi Pállal szólhasson. Ráadásul Pálnak András a saját és meglehetősen tudatosan legyártott interpretációjában adja elő az eseményeket: „A fogoly a történeteknek egy részét nem mondá el. Azt például hogy Telegdi kerti lakásának megtámadását Klári intézé el, s hogy e merényletnek ő maga volt egyik főszközlője, András tanácsosabbnak tartá elhallgatni; – annál többet szólt asszonyának szerelméről. Szerinte Klári azért hagyá el apai házáat, hogy Pált keresse fel. Száz veszéllyel küzdve barangolta át az országot, s őt is csak azért küldé ki, hogy neki kedveséről hírt hozzon – szóval: András annyit s egyszerűségében oly szívrehatólag beszélt, hogy Pál lelkiismerete felszólt.”⁷⁴⁶

Farkas tiszte szerint Ártándi Pál huszára. Az azonban, ahogy Farkas a szövegben valójában szerepel, a legkevésbé sem felel meg annak, ami az ember eszébe juthat, ha egy fiatalúr huszára szerepéről gondolkodik. Alig van ura környezetében, ha mégis, akkor is általában rosszalja Pál tettét; a szöveg nagy részében teljesen más okokból kerül elő; mások megbízásából jár el. A regény elején még csak-csak teljesíti feltételezéseinket. Csak-csak, mivel a narrátor nem említi őt sem Ártándiék Pestre érkeztekor, sem pedig Pál Frusinánál tett látogatásánál, utólag azonban összerakható, Farkas ez idő alatt becsületes szolgaként kíséri urát. Minden valószínűség szerint együtt utazott Biharból Ártándiékkel,⁷⁴⁷ hiszen ennek a kitételnek ezen feltételezés nélkül nem nagyon van értelme: Farkas az a szolga, „kit az öregúr (ti. Ártándi Tamás) fia mellett Budán hagyott”; elment a kerti lakhoz is – és ezt nem csupán onnan tudhatjuk, hogy mikor először felbukkan ura mögött a 8. fejezetben, Pál éppen Frusináéktól megy Klári felé: „míg ura Frusinánál volt, ő a szobaleánnyal igen kellemes órákat”⁷⁴⁸ töltött. Többször segédkezik Pálnak Klárral a megmentésükkel kezdődött kalandjának tovább szövésében: „Előtte urának pesti kalandjai titokban nem maradhattak. Sokszor a parthoz kíséré őt, sokszor éjjelre hajósokat rendelt, sőt néha egyes hírt vagy levélkét vitt át Klárhoz, s így mintegy segéde volt ura titkos szerelmének,”⁷⁴⁹ e fejezetben azzal válunk el tőle, hogy a partról „lovaival lannas hazafelé indult”,⁷⁵⁰ a következő fejezet végén egyetlen okból kerül elő: Pál a Frusinához

⁷⁴⁵ Eötvös, 1972. 330. p.

⁷⁴⁶ Eötvös, 1972. 511. p.

⁷⁴⁷ Ez a lehetőség a 3. fejezetben nyitva van: „a Rákoson egy kis csapat lovassal találkozunk”, a két Ártándi és Vítus „után négy szolga jó, kik két, poggyással megrakott gebét vezetnek.” (Eötvös, 1972. 87. és 88. p.)

⁷⁴⁸ Eötvös, 1972. 195. p.

⁷⁴⁹ Eötvös, 1972. 194-5. p.

⁷⁵⁰ Lásd Eötvös, 1972. 199. p.

és Klárihoz szállítandó „leveleket Farkasnak a szükséges utasítás mellett átadá”.⁷⁵¹ Onnantól azonban, hogy átadja a Klárinak szóló levelet, egészen más sors jut neki osztályrészül, mint ami várható lenne. A 11. fejezetben Klári váratlan reakcióját és ájulását látva, Farkas zavarában előveszi a Frusinának szóló levelet is – ez pedig végzetes tettnek bizonyul. Farkas nem követheti urát, hiszen előbb Klárinak, utóbb apjának köszönhetően hosszan Szaleresi pesti házában van elzárva. Majd a 18. fejezetben egy teljesen új feladat jut neki. Erzsébetnek elmondja meggyőződését, „hogyan esetre, ha Szaleresi akarja s ha a dologgal őt megbízza, Bornemisznánál, ki most Budán parancsnokol, ki fogja eszközölni, hogy a gazdának semmi bántása ne legyen.”⁷⁵² Erzsébet többször szól erről urának, míg végül egy este betelik nála a pohár, és magához hivatja Farkast. A huszár így Szaleresi és Bornemisza között lesz közvetítő: „éjjelenként ide s tova járt Pest és Buda között, nem kissé csudálkozva új helyzetén maga is.”⁷⁵³ A fejezet végén végén azt tudjuk meg, hogy Farkas Ambrust nem hagyta el akkor sem, mikor fogságba kerülve hurcolják el, a csonkatoronyba is bebocsátják hozzá, sőt később kiderül, naponta kétszer is meglátogatja, és Hammel plébánossal együtt ellátja mindennel.⁷⁵⁴ Végül ennek köszönhetően kerül vissza Ártándi Pálhoz is, igaz most elsősorban Bornemisza parancsát teljesítve – miután Szaleresit elküldik Temesvárra Zápolyához, Bornemisza Ártándihoz küld egy levelet Farkas által, melyben Zápolyánál közbenjárásra kéri Szaleresi szabadonbocsátásáért. Az utolsó fejezetekben Farkas továbbra is mások segítségére van: Klárinak ő hívja fel figyelmét arra, hogy apja itt van a börtönben, és ezért inkább máshogy kéne viszonyulnia Pálhoz, ő kíséri le a cellába és vissza, a 32. fejezetben a cellából „Szaleresi leányával s Farkassal hallgató bámulás között menének el”.⁷⁵⁵ Farkas azonban nem csupán azért nem felel meg a huszárság által tőle elvárhatóaknak, mert folyton mások szolgálatában tevékenykedik. Többször nézeteltérésbe kerül urával, mivel józan paraszteszével mintegy élő lelkiismeretként figyel az egyre erkölcslenebbül viselkedő Pál cselekedeteit, és ráadásul rosszallásainak hangot is mer adni. Először a 8. fejezetben kerül összetűzésbe urával, hogy figyelmezteti őt, nem kellene Pestre mennie; másodszor Temesváron kerülnek kínos helyzetbe („úr és szolga elhallgattak, Pál, hogy az öreg huszár tekintetét kerülje, az ablakhoz állt, s kinézett; emez hallgatva maradt előbbi helyén.”⁷⁵⁶) mivel Farkas mint becsületes cseléd képtelen megérteni, Pál miért nem akar segíteni Szaleresi kiszabadulásában; az utolsó fejezetben a kézfogót ünneplő vacsorán hogy felhangzik az utcáról Klári dala, Farkas felismeri az énekest, és újfent zavarba hozza urát: „szemei szomorúan függ-

---

⁷⁵¹ Lásd Eötvös, 1972. 199. és 237. p.

⁷⁵² Eötvös, 1972. 432. p.

⁷⁵³ Eötvös, 1972. 434. p.

⁷⁵⁴ Lásd Eötvös, 1972. 438, 441. és 678. p.

⁷⁵⁵ Eötvös, 1972. 702. p.

⁷⁵⁶ Eötvös, 1972. 683. p.

tek urán, s midőn Pál tekintete a társaságon végigfutva, szolgájának elégedetlen, csaknem feddő kifejezését észrevé, megszégyenülve tulajdon cselédje előtt, lesüté szemeit.”⁷⁵⁷

Galamb Máté egyetlen jelenetben tűnik fel, ám fontos szerepkörben: az 5. fejezetben lép be halkkal s vigyázva urához, Bakács Tamáshoz, elbeszéli Ártándi Tamás valószínű kinevezését a keresztes hadak vezérévé, és egy, urával a dolog felett folytatott hosszas beszélgetés végén Dózsát ajánlja Bakács figyelmébe vezérnek azzal, hogy az ötlet a ceglédi plébánostól származik, aki két órája szeretne eminenciájához kerülni éppen ezzel a kéréssel. Fontosságát az is jelzi, hogy – talán szolgál és ura sajátos viszonya, talán a szerepkör miatt – a narrátor majd’ egész oldalas jellemzést ad Galambról, megismertet egész élettörténetével.⁷⁵⁸

Néhány személy látszólag egyáltalán nem fontos, teszem azt csupán egyszer van valódi szerepe, az is csak valami elenyésző apróság (Galamb imént említett szerepénél gyakran elenyészőbb), ugyanakkor többször kiderül róla, hogy befolyással van vagy eseményekre, vagy más szereplőkre. A parasztok között feltűnően ilyen Orbán egyik sógora. Mindössze egy alkalommal jelenik meg ténylegesen a szövegben, a 26. fejezetben ő viszi el Orbán üzenetét Frusináékhoz, melyben a fiú tudósítva őket helyzetéről, azt kéri, hagyják el eddigi tanyájukat, s menjenek Zápolya táborába.⁷⁵⁹ Ám emellett számtalan ponton kapcsolódik a szöveg világába. A 7. fejezet végén Lőrinc mondja Orbánnak első találkozásukkor mintegy figyelmeztetve a fiút, hogy családjával (és Orbán másik nővére családjával) keresztesnek állt, a rákosi táborban van.⁷⁶⁰ A 12. fejezetben Kata azért tudja figyelmeztetni Orbánt a veszélyre, mert férje látva Szaleresi legényeinek déli mozgolódását, megtudja az éjjeli tervet – ahogy Kata magyarázza öccsének: „Ma éjszaka akartuk a tábort titkon elhagyni, miután férjem szándékát néhány szomszédjával közlé, kik, mivel a vezérek hazamenetelre senkinek sem adnak engedelmet, velünk akartak ellállni, s így látván a csoportozást, attól tartottunk, hogy szándékunk talán értésökre esett, s hogy azon tanakodnak, miként akadályoztassák? Pár perc múlva férjem visszajött, s elmondá hogy még ez éjjel Telegdi kerti lakát akarják megtámadni.”⁷⁶¹ Fontos, hogy megtudjuk Orbán tünődésekor, mikor nővérét megpillantja: „Katának férje somlyai Báthori Istvánnak Temesvár közelében fekvő egyik jószágán mint erdőmester szolgálván, egész életén át urának különös pártfogásában részesült.”⁷⁶² Ugyanis a 22. fejezetben mikor Frusina gyöngesége miatt nem folytathatják vándorlásukat Temesvár felé, a fiú így kézenfekvő módon választja ezt a

---

⁷⁵⁷ Eötvös, 1972. 724. p.

⁷⁵⁸ Lásd Eötvös, 1972. 139-140. p. A pontosság végett azért fel kell, hogy hívjam arra a figyelmet, Ollósi Tamás menekülése előtt május 15-én reggel Galambbal, az érsek huszárainak hadnagyával és a főszakáccsal beszél. (Lásd Eötvös, 1972. 419. p.)

⁷⁵⁹ Lásd Eötvös, 1972. 580. p.

⁷⁶⁰ Lásd Eötvös, 1972. 192. p.

⁷⁶¹ Eötvös, 1972. 291. p.

⁷⁶² Eötvös, 1972. 290. p.

vadászlatot menedékül: „Temesvár közelében, somlyai Báthori István jószágán, lakott Orbán nővére, kivel Budán találkozánk. A vadászház, melyben férjével élt, minden falutól távol sűrű erdőség között feküdt, s így, habár kevés kényelmet, legalább biztos menedéket ígért.”⁷⁶³ Ennek köszönhetően még kétszer értesülünk róla. A 22. fejezetben a narrátor említi, hogy híreket visz a vadászlatba Orbánéknak: „A sűrű erdőség között rejtett házat csak Polgár és Orbánnak sógora, ki ismét a keresztesekhez szegődött, látogatták meg néha, s ezek tudósíták lakóit a világban történekekről.”⁷⁶⁴ És Bebek Katalin rá is panaszkodik a 25. fejezetben, hogy nem hagyhatják még mindig el a házat: „Orbán nem bánna, ha a világ végéig itt kellene is maradnunk; nővére, sógora s maga a cigány is vele tart; akárkit kérdezzünk, mind azt mondja, hogy a lázadók közel vannak, s még nem hagyhatjuk el e házat”.⁷⁶⁵

A váradi püspök Perényi Ferenc szerepe például hagyományosan nézve több mint korlátolt, mégis elszórtan a regény elejétől a végéig fel-fel bukkan. Igazán cselekvőnek azon kívül, hogy kétszer kíséri Ártándi Pált,⁷⁶⁶ csupán a 22. fejezetben látjuk, mikoris előadja a két Ártándinak, milyen valódi indok lehet amögött, hogy Zápolya még mindig nem hajlandó Báthorinak segítséget nyújtani. Ugyanakkor nevével – főként Pállal kapcsolatban – többször találkozunk, és mint jeleztem, még egy jellemzést is kap. A harmadik fejezetben Pál jellemzésekor megtudjuk, hogy „Perényi Ferenc, a nádor fia s bihari főispán, senkit sem szeretett inkább nálánál”;⁷⁶⁷ aztán Pál Biharba érkeztekor ismét megemlékezik mint ki Pálhoz „korának egész szenvedélyességével ragaszkodott”, és mint aki a nagyváradi győzelmük legfőbb érdemét (Czibak Imre és Bajon Bence mellett) Pálnak tulajdonítja.⁷⁶⁸ Részt vesz Zápolya tanácskozásában, bár csak legfeljebb kétszer szólal meg,⁷⁶⁹ és természetesen vezérként harcol a temesvári ütközetben, itt egy rövid, ám szellemes párbeszédet is lefolytat Zápolyával.⁷⁷⁰

Hasonlóan érdekes apja, a nádor is: őt magát tevékenyen az egy titkos- és a három királyi tanácson kívül csak egy alkalommal, a 9. fejezet végén látjuk – itt ébreszti fel Bornemisza János a keresztesek Pál által megtudott terveivel, hogy közösen döntsenek a továbbiakban teendőkről. Azonban Perényi neve is elég sokszor említetik: például Pál tőle érkezik Frusinához a 6. fejezetben,⁷⁷¹ vagy többször előkerül Ártándi Tamás keresztes vezérré jelölése kapcsán: maga Ártándi csak akkor hajlandó elvállalni a feladatot, „ha a nádor és más ország-

---

⁷⁶³ Eötvös, 1972. 505. p.

⁷⁶⁴ Eötvös, 1972. 505. p.

⁷⁶⁵ Eötvös, 1972. 556. p.

⁷⁶⁶ Lásd Eötvös, 1972. 535, 536. p.

⁷⁶⁷ Eötvös, 1972. 93. p.

⁷⁶⁸ Eötvös, 1972. 509. p.

⁷⁶⁹ Lásd Eötvös, 1972. 531-5. p.

⁷⁷⁰ Lásd Eötvös, 1972. 655, 657. p.

⁷⁷¹ Lásd Eötvös, 1972. 178. p.

nagyok azt szintén célszerűnek tartják”,⁷⁷² Bakács még hajnalban szeretné magához kéretni Dózsát, hogy Telegdit és a nádort megelőzhesse – mint még a beszélgetés előtt Galambnak mondja: „Úgy kell elintéznünk dolgainkat, hogy mikorra Perényi s Telegdi hozzám jőnek, Dózsa már vezér legyen,”⁷⁷³ végül pedig a narrátor említi, hogy Telegdi s a nádor elkövettek mindent, hogy megakadályozzák, Dózsa vezérségét, „az első minden kigondolható okokkal, az utóbbi szokott szenvedélyességével, a királynak Ártándit ajánlva e hivatalra”,⁷⁷⁴ illetve hogy a keresztések Telegdi mellett Ártándi Tamást is gyűlölik, mert „a nádor által Dózsa helyébe fővezérnek ajánltatott.”⁷⁷⁵

---

⁷⁷² Eötvös, 1972. 133. p.

⁷⁷³ Eötvös, 1972. 146. p.

⁷⁷⁴ Eötvös, 1972. 161. p.

⁷⁷⁵ Eötvös, 1972. 209. p.

VIII.

A *Magyarország 1514-ben* öt narratív tömbre osztható. Az első tömböt az első öt fejezet alkotja, a második a 6. fejezettel kezdődik és a 17. fejezettel ér véget, a harmadik a 21., a negyedik pedig a 30. fejezetig tart. Az első tömb eseményei egy nap játszódnak, néhány nap történéseit olvashatjuk a második és a negyedik tömbben, a harmadik tömb pár hetet ölelhet fel, és végül az utolsó tömb két külön nap zajlik.

Az első tömb 1514. április 23-án játszódik; a tömb valamennyi fejezete egy-egy térbeli töréssel kezdődik, ám közülük csupán a harmadik jár időbeli töréssel is, e tömbben tehát az idő lényegileg és feltehetően lineárisan halad. Az első fejezetben reggel várnak a népek a Szent György téren Budán. A 2. fejezetben reggel van a királyi lakban, nem sokkal később tünteti ki Dózsát Ulászló. A 3. fejezetben a Rákoson Ártándiékkel este találkozunk, ugyanazon „nap estéjén, melyen Dózsát reggel a királyi udvarnál láttuk,⁷⁷⁶ már sötét van, mikor Szaleresit („kit reggel Budán láttunk,⁷⁷⁷) és házát megmentik: az „alkony s két, a földön álló lámpa, csak gyenge világot terjesztének a tárgyakra, s idő kellett, míg a négy szenvedő, kik pecekkel szájukban nem szólalhattak, feltaláltattak.”⁷⁷⁸ A 4. fejezet ugyanekkor este folyik: hogy Telegdi István Orbán társaságában nyugtalanul várja Ártándiékát, a narrátor gondban van szobája leírásával, mivel a „tárgyakat két, az asztalon égő viaszgyertya világításánál inkább gyanítani, mint látni lehet”,⁷⁷⁹ pár oldallal később érkeznek meg vendégeik, a fejezet végén vacsorájuknál ülnek. Az 5. fejezet ugyanezen éjjel történik: „aznap is, midőn az Ártándiak Budára jöttek – s a város lakói rég nyugodni mentek, [...] Bakácsot dolgozószobájában még magányosan fel s alá járva találjuk”,⁷⁸⁰ Galamb Máté azért zavarja meg urát a hírral, Ártándit szeretné Telegdi a keresztes had vezérének, mert „Telegdinek a bíbornok zsoldjában álló egyik cselédje tudósítá Galambot Ártándi föltételéről, melyről ez Telegdivel a vacsora fölött sokáig beszélgetett”,⁷⁸¹ Bakács pedig másnap hajnalra kéreti beszélgetésük után Lőrincsel Dózsát magához: „a király hatkor templomba megy; ha ez ügyben valamit tenni kívánunk, szükség, hogy mindjárt mise után szóljak vele.”⁷⁸²

A második tömb három héttel később, május 13-án kezdődik. A 6.-tól a 9. fejezetig zajlanak az első nap eseményei. A 6. fejezetben estefelé Frusina Bebek Katalin társaságában ül

---

⁷⁷⁶ Eötvös, 1972. 87. p.

⁷⁷⁷ Eötvös, 1972. 101. p.

⁷⁷⁸ Eötvös, 1972. 101. p.

⁷⁷⁹ Eötvös, 1972. 107. p.

⁷⁸⁰ Eötvös, 1972. 134. p.

⁷⁸¹ Eötvös, 1972. 142. p.

⁷⁸² Eötvös, 1972. 158. p.

a kertjükben, a „bájló kilátáson, melyre a leáldozó nap végső sugárait veté, jártatá szemeit”,⁷⁸³ mikorra már egészen elesteledett („Nyugot felé csak halvány vonal jelölte még a helyet, hol a nap a hegyek megett lenyugodott. A tiszta ég sötétkék ívekben boltozott a táj fölött, csillagok ragyogtak, s a berekben énekhez fogott a csalogány.”⁷⁸⁴) megérkezik Ártándi Pál. A következő fejezet párbeszéde Orbán és Lőrinc között egy apróbb térbeli és időbeli törésnek köszönhetően párhuzamosan folyik az előző fejezet párbeszédével: Orbán „Frusina társaságában töltve a délutánt, alkonyatkor a város felé vevé útját,” illetve midőn „a házat elhagyá, a kapu előtt Ártándival találkozott, ki lóháton éppen a házhoz jött”,⁷⁸⁵ továbbá a barát utolsó szavainál „a kertkapu megnyílt, s Ártándi Pál lovagolt el a beszélgetők mellett.”⁷⁸⁶ A 8. fejezetben már bőven éjszaka van, mikor Ártándi útnak indul Klárihoz: „Az éj csendes vala; a kertekből, melyek között útja átvezetett, felhangzó csalogányok éneke, a toronyórák nyugodt ütése s az egyenlő zörgés, mely a Duna-malmoktól áthallatszott, még bájlóbbá tevék az általános hallgatást”.⁷⁸⁷ Ugyanazén éjjel folyik tehát a keresztes vezérek titkos tanácskozása Szaleresinél, döntésük után Lőrinc azzal vet véget Márton és Imre vitéz beszélgetésének, hogy már éjfél elmúlt, mikor bekezeszti a tanácskozást, már szürkülni kezd.⁷⁸⁸ A 9. fejezetben így a hajnalban megy Pál Kláritól a kikémlt információkkal Bornemiszához, majd csak miután a nádorral és leveleivel végzett, jön el a reggel: „a felkelő nap már a nagy pesti rónán találta őt”.⁷⁸⁹

A 10. fejezet egy elsősorban térbeli törés után a második nap (vagyis május 14.) reggelén a királynál játszódik.⁷⁹⁰ Ulászló a szobájában, „elvégezvén az isteni szolgálatot, reggelijénél ül,”⁷⁹¹ a királyt „bús gondolataiból gyermekei ragadták ki, kik úzve egymást, a szobába rohantak, s apjoknak jó reggelt kívánva, víg zajgás s kedves öleléseik által vele minden egyebet elfeledtetének.”⁷⁹² Előbb Bornemisza érkezik, majd hamarost „a bíbornokot bejelentve, Vencel lépett a szobába; s miután általa a reggelinek maradványai kivitettek, Bakács jelent meg a király előtt.”⁷⁹³ Az első főúri tanácskozás után még mindig elég korán van: Ulászló imádságos könyvét kezébe véve a templomba készül, invitálását Bornemisza ezzel utasítja vissza: „Annyit kell végeznem még ma reggel, hogy nem kísérhetem felségedet”.⁷⁹⁴

---

⁷⁸³ Eötvös, 1972. 170. p.

⁷⁸⁴ Eötvös, 1972. 177. p.

⁷⁸⁵ Eötvös, 1972. 181-2. p.

⁷⁸⁶ Eötvös, 1972. 192. p.

⁷⁸⁷ Eötvös, 1972. 193. p.

⁷⁸⁸ Lásd Eötvös, 1972. 224. p.

⁷⁸⁹ Eötvös, 1972. 237. p.

⁷⁹⁰ Ezt mindjárt az első mondat rögzíti: „Azon éjszaka, midőn Ártándi a keresztesek összeesküvésének hírért Bornemiszával közlé, a királynak nyugalmát nem zavará senki palotájában.” (Eötvös, 1972. 238. p.)

⁷⁹¹ Eötvös, 1972. 238. p.

⁷⁹² Eötvös, 1972. 242. p.

⁷⁹³ Eötvös, 1972. 247. p.

⁷⁹⁴ Lásd Eötvös, 1972. 263. p.

A 11. fejezetnél van az első igazán feltűnő tér- és időbeli törés. Ugyanis ez a 8. végéről folytatja, most a Szaleresi házában maradt két szereplő, Klári és Ambrus sorsát követjük tovább. Pál távoztával Klárit apja veszi elő, hogy elbeszélgessen vele Ártándival lévő viszonyáról, majd Ambrus a keresztes táborba megy, Klári pedig „szabadon átengedé magát érzelmeinek”: szomorú gondolatokba van merülve, mikor rávirrad – hogy fölnyitá ablakát, a „fölkelő nap első sugárait veté a budai hegyekre”.⁷⁹⁵ Előbb a ház gazdasszonya, Erzsí siet hozzá, majd Ártándi huszára, Farkas érkezik meg. Klári Farkas elzárása után Erzsit a táborba küldi, hogy Andrást hívja hozzá, ám ennek a szálnak folytatását csak áttételesen, Kata Orbánt figyelmeztető szavaiból, a következő fejezetben tudjuk meg: „dél felé a táborban, főképp a pesti seregek között, rendkívüli mozgást vevénk észre. Szaleresi boltoslegényei rendre járták a fegyvereseket, kik azután kisebb-nagyobb csoportokba gyűlve, úgy látszott, valamiről tanácskoztak.”⁷⁹⁶ A 12. fejezet ismét térbeli és időbeli törés után a második nap estjén Orbánnal történt eseményeket adja elő. Az íródeák reggel Telegdi budai házából „ura legbecsesb dolgait s főképp a tárnoki hivatalt érdeklő összes irományokat” átszállítja Bornemiszához, még „nem volt dél, midőn Orbán e tiszten eljárván [...] Bornemisánál megjelent, s ezáltal, hogy halomra gyűlt foglaltosságaiban segédje legyen, ott tartóztatott. [...] Est vala, midőn ezt bevégzé, s Bornemisz, [...] neki távozásra engedelmet adott.”⁷⁹⁷ Innen Telegdi budai házába megy, a lemenő napot látja a várbeli sétahelyről („A nap leáldozva, végsugarait önté el Pest fölött, s a sötét várfalak, melyeket akkor oly széles vízárak környékezett, hogy a város, magasról tekintve, szigetnek látszott, ragyogva állottak a piros esti fényben.”⁷⁹⁸), ahol végül nővére ráakad. A „nap lealkonyodott, és sebes léptekkel közelgett az éj”,⁷⁹⁹ hogy Katával útnak indulnak, a sötét akadályozza meg őket, hogy kijussanak a várból, és csak több mint egy órával azután, hogy találkoztak, engedik ki a harmadik kapun Orbánt, eddigre már „tökéletesen elsötétedett”.⁸⁰⁰ Megérkezve a kerti lakhoz előbb a kulcsárral kell vitába elegyednie, majd csak ezután, éppen az ostrom kezdete előtt, a közelgő morajt hallva tud távozni a Posztómetsző házához a hölgyekkel. A 13. fejezetben olvashatjuk tehát a kerti lak éjszakai ostromát – újabb kisebb tér- és időtörés után, a támadók oldala felől. Klári midőn „végre elsötétedett, nem fékezheté tovább nyugtalanságát”,⁸⁰¹ és megpróbálva leállítani a támadást, menteni a menthetőt, a lakhoz siet, utána érkezik meg apja, mikor a keresztesek már – nem tudván betörni a kaput – éppen másznának át felette, hogy szintén sikertelenül megakadályozza a merényt. A 14. fejezettel zárul a második nap:

---

⁷⁹⁵ Eötvös, 1972. 267. p.

⁷⁹⁶ Eötvös, 1972. 291. p.

⁷⁹⁷ Eötvös, 1972. 286-7. p.

⁷⁹⁸ Eötvös, 1972. 287. p.

⁷⁹⁹ Eötvös, 1972. 292. p.

⁸⁰⁰ Eötvös, 1972. 293. p.

⁸⁰¹ Eötvös, 1972. 305. p.

Ambrus késő éjjel tér haza („az utcákon minden hallgatott, s az ablakok sötéten álltak, midőn házának küszöbéhez érve, csendesen, hogy szomszédait föl ne ijessze, magával hordott kulcsával a kaput felnyitotta.”⁸⁰²), rátalál az alvó Farkasra, majd hajnalban ismét elzárva őt a táborba megy. Végezetül ki kell térni arra, hogy a második nap éjszakájának két másik eseményéről is tud a szöveg: a 15. fejezetben a ferences Villibald Lőrincsel való beszélgetéséből derül ki, hogy az úri lakok felgyújtásakor a várban lévő főnemesek Bakácshoz tódultak, s fenyegetéseikre az érsek engedett: még éjjel a különféle szerzetek gvárdiánjai s priorjai a bíbornok őminenciájához hívtak, hogy átvegyék a másnapi teendőikre vonatkozó parancsot,⁸⁰³ utóbb és részletesebben pedig a 17. fejezetben Ollósi elmesélése alapján ismerjük meg a főurak éjjeli tanácskozásán történeteket.⁸⁰⁴

A harmadik nap (május 15.) eseményeit több fejezetből és több szemszögből ismerjük meg. A 15. fejezet újfent idő- és térbeli törés után a kereszties táborban történeteket mutatja be. Az ostrom éjszakáját követően látjuk Lőrincet a Rákoson egy homokhalmon: „Kelet felé tekint, hol a mindég tovább terjedő szürkület előtt csillag csillag után fényét veszítve eltűnik; néha a Duna tulsó partjára néz, hol a vörös lángfoltok, mik Buda fölött a múlt éj kicsapongásaira intenek, fokról-fokra elhalványodnak, s keble nehéz fohásztól emelkedik.”⁸⁰⁵ Tépelődése végén, mikor a „nap első sugarai színezzék a láthatárt”,⁸⁰⁶ letérdelt és imádkozott, ám imáját Villibald léptei szakítják félbe. A keresztiesek éppen bevégzik a reggeli misét, midőn megérkezik Báthori („ezüsttel hímzett címere a nap sugaraiban ragyogott”⁸⁰⁷) és a királyi őrsereg egy kis csapata, meg a különböző szerzetesek. A 16. fejezet Orbán és a hölgyek, illetve Klári s András szemszögéből vagyis ismét törés után számol be a harmadik napról. Frusina és Bebek Katalin a Posztómetező házában alig fél órával megérkezésük után „csendes álomba merülve, a kiállott bajokról s a még mindig bizonytalan jövőről megfeledkezének.”⁸⁰⁸ Orbán „még éjjel kiment, hogy a város állapotáról magának tudomást szerezzen” – a „nap már fenn volt régen,” ám „még mindég nem tért vissza.”⁸⁰⁹ Megérkezése után előbb Posztómetező megy ki („úgyis alkonyat előtt a kisasszonyok semmi esetre sem indulhatnának útra”⁸¹⁰), pár „óra múlva Orbán nénje jött a házhoz”, majd Posztómetező „– ki, hogy magának, biztosabb tudomást szerezzen, maga a Rákoson volt, s ki az exkommunikáció kihirdetésénél történeteket szemével látá – végre

---

⁸⁰² Eötvös, 1972. 334. p.

⁸⁰³ Lásd Eötvös, 1972. 347. ill. 346. p.

⁸⁰⁴ Lásd Eötvös, 1972. 415-418. p.

⁸⁰⁵ Eötvös, 1972. 340. p.

⁸⁰⁶ Eötvös, 1972. 346. p.

⁸⁰⁷ Eötvös, 1972. 352. p.

⁸⁰⁸ Eötvös, 1972. 382. p.

⁸⁰⁹ Eötvös, 1972. 382-3. p.

⁸¹⁰ Eötvös, 1972. 386. p.

délután hazajött, s mindent elbeszél,⁸¹¹ – Bebek Katalin csak ekkor győződik meg Frusina döntésének helyességéről. Indulásuk előtt azonban még Orbán visszamegy a kerti lakhoz, hogy Katalin legkedvesebb emlékeit elhozza. Orbán második kimenetelkor van először egy fejezetben belül idő- és térbeli törés. Ekkor tudjuk meg, hogy Klári öntudata a 13. fejezet végén, vagyis az előző éjjel történt apai átkot követő ájulása után lassanként tért vissza: „Már szürkülni kezdett, midőn magához tért.”⁸¹² Telegdi kertjében András van mellette, aki a ház egyik szobájába vezet, és aztán maga „kiment, hogy a dolgok állásáról hírt hozzon, s ha csak lehetséges, biztosabb rejteket keressen fel.”⁸¹³ Klári sokáig van egyedül keserves gondolatokba mélyedve („A nap magasabbra emelkedett, s a törött ablakokon át fényvonalakat vetett a szobába; a kertben víg madárcsevegés hallatszott, s a távolabb bokrokban a fülemile zengé szelíd-bús énekét.”⁸¹⁴), András valamikor délután tér vissza, és borzadva beszél el a kiátkozás jelenetét – Klári azonban csak a saját új rögeszméjével van elfoglalva, mindenképp fel akarja találni Frusinát. András képtelen visszatartani a hölgyet, így inkább maga indul ki ismét, hogy Frusina nyomára akadjon. Klári egy ideig „a szoba egyik szögletében ülve, nyugodtan várta visszaérkezését,”⁸¹⁵ ám midőn „elsötétedett, a kertbe ment.”⁸¹⁶ Gondolataiból a lakhoz „mindinkább közeledő lépések ébreszték föl” – most érkezik (az iménti törés előtt elindult) Orbán „szűrbe burkolva, mellyel a kezében levő mécsset takará,”⁸¹⁷ s egyenesen azon szobába megy, hol előbb Klári tartózkodott. A hölgy a lámpa világánál megismeri az íródeákot, és a távozót követve megtudja Frusináék úticélját. A kisasszonyok elindulása után maga a feldúlt kerti lakhoz „sietett vissza, hol rá András a legnagyobb nyugtalanságban már régóta várt.”⁸¹⁸ Végül a 17. fejezetben veszi kezdetét Frusináék vándorútja. Orbán vezetésével éjjel hagyják el Budát a Duna mentén, a telihold szelíd világításában kerülnek meg éjszaktól dél felé az egész várost.⁸¹⁹ Egyszerre mögöttük távolból lódobogás hallatszik (Katalin „a hold sugáraiban egy óriás alakot vél látni,”⁸²⁰), némi teketória után Ollósi ér melléjük, és csatlakozik hozzájuk.

Eddig – eleinte egészen konkrétan, utóbb már csak kikövetkeztethetően – tudni lehet, mi melyik nap történt, innentől azonban teljesen elveszítjük az időt. Ráadásul ebben a tömbben az elbeszélés menete felgyorsul: míg például a kerti lak ostroma napjával mindent összevetve 111 oldalon át molyol a narrátor, most 20 oldalon összesűrítve kapjuk pár hét történe-

---

⁸¹¹ Eötvös, 1972. 388. p.

⁸¹² Eötvös, 1972. 391. p.

⁸¹³ Eötvös, 1972. 394. p.

⁸¹⁴ Eötvös, 1972. 394. p.

⁸¹⁵ Eötvös, 1972. 399. p.

⁸¹⁶ Eötvös, 1972. 400. p.

⁸¹⁷ Eötvös, 1972. 401. p.

⁸¹⁸ Eötvös, 1972. 402. p.

⁸¹⁹ Lásd Eötvös, 1972. 403. p.

⁸²⁰ Eötvös, 1972. 407. p.

it. A 18. fejezet első mondata a térbeli törést világosan jelzi: „Térjünk vissza a fővárosba.”⁸²¹ Ám hogy itt egyben időbeli törés is van, mely mellé még ellipszis is társul, csak mellékesen derül ki: Szaleresi számára „Minden nap aggasztóbb híreket hozott. Majd azt, hogy a királynak cseh s morva hadai már Pozsonyig értek; majd meg azt, hogy saját seregeinek egy része a budai urakkal titkos szövetségben áll, s őt az egész táborral együtt el fogja árulni”.⁸²² A bizonytalanságot növeli, hogy ezen időszakból csupán néhány eseményről tudunk, és – hiába derül ki némi időtartam – ezek sincsenek konkrét dátumhoz kötve. Szaleresi este hivatja Farkast, a huszár egy óra alatt ér a pesti háztól a budai Szent János kapuhoz, majd a kereskedő „az álmatlanul töltött éj után reggel felé Farkast szobájába lépni látá.” Ezt az időszakaszt nem lehet mihez kötni, az eseménysor kezdete ugyanis rögzítetlen: „Végre egy este Erzsébet ura magaviseletében, ki éppen a táborból tért vissza házához, rendkívüli fölgerjedést vett észre.”⁸²³ Tudjuk, hogy az alkudozás Farkas közbenjárása által Bornemisza és a pesti vezér között „nem tartott sokáig”,⁸²⁴ ettől azonban még fogalmunk sem lehet, mikor verik le a pesti kereszteseket a nemesek. Elképzelhető, hogy a 19. fejezetben Szaleresit a vereség után közvetlen gúnyolják volt társai a börtönben, lehet, hogy ez is egy időbeli törés után történik, biztos csak az, hogy a gúnyolást követően „Másnap Szaleresi rabtársaitól különválasztatott, s a csonkatorony legfelsőbb emeletében sötét kamrácskába záratott.”⁸²⁵ Az is bizonytalan, a főurak második tanácskozása a királynál mikor van, csupán sejtetve van, eltelt valamennyi idő (a kiátkozás óta), hiszen közben Szegedről megérkezett a hír, hogy Dózsa visszavonult a város ostromától. Az egész tömb időtartamára némi halvány támpontot a 20. fejezet két megjegyzése nyújt. Frusináéknak „két egész hétig a csepeli szigeten kelle mulatniok”,⁸²⁶ másrészt körülbelül három hétig tart az útjuk: ugyanis Csanádhoz érve Polgár, „ki az egész három hét alatt soha önbizalmát csüggedni nem érzé, [...] most hallgatva mereszté szemeit az égő városra.”⁸²⁷ Az út részletes leírásával azonban a narrátor nem hajlandó fárasztani az olvasót, mindössze rögzíti: „utasaink nagyrészt éjjel haladtak, s a napot nádasok között vagy egyes elhagyott pásztorkunyhókban tölték”.⁸²⁸ Az útból csupán néhány apró momentumot emel ki, ezek is inkább arra szolgálnak, hogy érzékeltessék, hosszabb időbe telik az utazás, sok helységet érintenek.⁸²⁹ Végül, hogy Csanádhoz ér-

---

⁸²¹ Eötvös, 1972. 430. p.

⁸²² Eötvös, 1972. 431. p.

⁸²³ Eötvös, 1972. 433. p.

⁸²⁴ Eötvös, 1972. 437. p.

⁸²⁵ Eötvös, 1972. 441. p.

⁸²⁶ Eötvös, 1972. 452. p.

⁸²⁷ Eötvös, 1972. 463. p. Ezt erősíti, hogy Klári szintén „hetekig tartó tévelygés után” ért Csanád közelébe. (Eötvös, 1972. 493. p.)

⁸²⁸ Eötvös, 1972. 453. p.

⁸²⁹ Alighanem ezért sorolja fel az érintett földrajzi objektumokat: „elhagyták a szigetet, s miután a ráckevei réven éjjel átkeltek, minden falut s a nagy puszták lakott részeit kerülve, Szentiván, Apaj, Sarlosár felé Kecskemétnek folytatták útjokat. – E nagy helység határát elérve, a kalauz, ki leginkább minden révtől félt, hogy a Köröst elkerül-

nek, az elbeszélés visszatér az előző tömbökben megszokott sebességhez. Mintegy fékezve az eddigi rohamot előbb két oldalon át tájleírást kapunk, majd a 459. oldaltól végleg lelassul a narráció: Bebek kisasszony és Ollósi víg csevegése két és fél oldalon át folyik, ezt a csanádi csatátér még hosszabb leírása követi. A napszakok inentől ismét jelezve vannak, az esemény-sor egésze azonban datálatlan marad, a kezdete mindössze ennyi: „Polgár Tamás utazóinknak, midőn este megindultak, tudtokra adá, hogy Isten segedelmével még napkelet előtt Csanádon lesznek”.⁸³⁰ A csanádi csatamezőt természetesen, minthogy eleve csak éjszakánként haladnak, éjjel érik el, a 470. oldalon noszogatja Polgár útítársait Sipos Antaltól való továbbmenésre az-zal, hogy „már szürkülni kezd.” A következő fejezetben Ollósit követjük tovább, ő másnap reggel kerül Tiszabesenyőre: „Éppen a nap első sugárai terültek el a láthatáron, midőn e falut elérte”,⁸³¹ a kereszties beszámolója a tegnapi előtti csatáról, Klári és aztán Lőrinc megérkezése így valamikor délelőttre tehető.

A negyedik tömb két hónap kihagyást követően kezdődik, a 22. fejezet Zápolya táborában Ártándi Pállal foglalkozik, az időpont datálatlan: „Aznapi azonban, midőn vele találkozunk, Ártándi Pált, szokott nyugalma, úgy látszott elhagyá.”⁸³² Alighanem délelőtt járkál Pál fel s alá a tölgyek alatt, hiszen ma virradatkor érkezett András fogolyként a táborba, s Pál már túl van a vele folytatott beszélgetésen. Apja és Perényi megy hozzá, majd megbeszélésük után Pál hirtelen ötletétől vezérelve „a falu felé vevé útját, hol reggel Andrást börtönében meglátogatta”,⁸³³ Perényiék pedig Zápolya sátora felé mennek. A 23. fejezet apróbb tér- és időbeli törés után folytatja: Zápolya sátorában beszélget a vajda és Verbőczy, majd Petrovics jelenti, „az erdélyi s a váradi püspökök a többi vezérek kíséretében Zápolyával szólni akarnak”.⁸³⁴ A következő fejezet is időbeli és térbeli töréssel nyit, Ártándi Tamás és Pál, meg Perényi Ferenc Lugoson vannak, majd Pál midőn „sötétedni kezdett, András tanácsára nagy vörös kereszttel ékesített parasztruhába öltözött, s rövid búcsú után lóra ülve, új követőjével Temesvár felé nyargalt.”⁸³⁵ Még ezen az éjjel találkozik tehát Klárral az elhagyott vadászháznál, a boldog pár gyönyöreinél az 544. oldalon álló üres sorok utáni beszélgetésük már a második napon folyik: Pál „a korány világa inkább elterjedvén” veszi észre a változást, „melyet Klári arcain a bú okozott”,⁸³⁶ András pedig megrakott kosarában a reggelijüket hozza. Aztán váratlan újabb gyorsí-

---

je, egyenesen délnek, Fejértó és Pusztaszter felé fordult. Innen ismét keletnek vevé útját, s miután társaival együtt Míndszentnél egy ismerős révész segedelmével a Tisza túlsó partjára jutott, egyenesen Csanád irányában sietett tovább.” (Eötvös, 1972. 453. p.)

⁸³⁰ Eötvös, 1972. 459. p.

⁸³¹ Eötvös, 1972. 476-7. p.

⁸³² Eötvös, 1972. 510. p.

⁸³³ Eötvös, 1972. 522. p.

⁸³⁴ Eötvös, 1972. 531. p.

⁸³⁵ Eötvös, 1972. 536. p.

⁸³⁶ Eötvös, 1972. 545-6. p.

tással pár mondatban eltelik az egész második nap: „Óra folyt óra után. A bájló korányt tik-
kaszto dél váltá fel, s az est sugáiraiban ismét hosszabbra nőttek az árnyak. A szeretők nem
vevék észre az idő haladását.”⁸³⁷ Klári akkor indul Temesvárnak Zápolya levelével, „midőn e
végső sugárok is eltűntek, s a sötétedő erdőt a nyugodni szállott madarak csiripelése tölté
el”.⁸³⁸ Pál némi rágódás és ábrándozás után átalussza az éjjelt: midőn „gyöngye érintésre föléb-
redett, már szürkülni kezdett. Mellette Klári állott; kis távolságra András, a nyergelt lovakat
tartva.”⁸³⁹

A 25. fejezet első eseményei Pál és Klári elválásának idejével körülbelül párhuzamosan
zajlanak („Míg Pál bájló kedvesével útját az erdőségen át folytatja”), a találkahelyüktől „egy
mérőföldnyire beljebb az erdőben,”⁸⁴⁰ egy hasonló vadászlakban. A harmadik nap reggelén elé-
geli tehát meg Bebek Katalin a több mint két hónapja tartó elzártságot, s hogy minden kétsé-
günk eloszoljon, Orbán „magát meghajtva, jó reggelt kívánt”,⁸⁴¹ midőn belépett hozzájuk a
szobába. A két fejezet párhuzamos ideje végül egyesül: Orbán szerelmi vallomása után zavará-
ban „felugrott, s szó nélkül kirohant a szobából”,⁸⁴² és a magányos erdőségekbe fut – itt veszi
észre őt Klári és András az egyik ösvényen, miután már elváltak Páltól. A fejezet végén Klári
visszafele követi az ösvényt, melyen az íródeák jött, és így felfedezi Frusináék rejtekhelyét. A
26. fejezet Orbán sorsát követi tovább, aki fölgerjedt állapotában szomorú gondolatok között
„észre sem vette, hogy a lugosi úthoz közel ért,”⁸⁴³ s itt belefut a Zápolya közeledésére ide
kiküldött keresztes csapat éppen vadászgató tagjaiba. Néhány perc múlva a csapat vezére, Már-
ton elé vezetik, ekkor még mindig korán reggel van: „a még harmatos fű s a sima cserlevelek
fényt vetve ingadoztak a könnyű szellőben”.⁸⁴⁴ Márton előbb ott helyben felakasztaná a fiút,
ám mivel ő azt mondja, ismeri Lőrincet, inkább a paphoz küldi pár oláh és Sipos bátyja kísére-
tében. Hogy Orbán távozik, Mártont „rövid idő múlva Klári verte fel nyugalmából; s a hír,
hogy Telegdi leánya ily közel van, a vezért s seregeit új mozgásba hozá.”⁸⁴⁵ Az elbeszélő Or-
bánt követi a keresztesek táborába: az íródeák miután megérkeznek, sógorát elküldi a vadász-
lakhoz, majd kinyilvánítja Lőrincnek: feltett szándéka beállni keresztesnek. Lőrinc megpróbálja
őt különféle érvekkel eltántorítani, az ügy reménytelenségéről beszél, körbeviszi a táborban,
ám mivel Orbán hajthatatlan marad, Dózsához vezet – ekkor azonban „a tábor másik oldalán
rendkívüli lárma vonta magára figyelmét”, és „ahelyett, hogy Orbánt Dózsa sátorába vezetné,

---

⁸³⁷ Eötvös, 1972. 550. p.

⁸³⁸ Eötvös, 1972. 550-1. p.

⁸³⁹ Eötvös, 1972. 553. p.

⁸⁴⁰ Eötvös, 1972. 555. p.

⁸⁴¹ Eötvös, 1972. 561. p.

⁸⁴² Eötvös, 1972. 568. p.

⁸⁴³ Eötvös, 1972. 573. p.

⁸⁴⁴ Eötvös, 1972. 574. p.

sietve arra vevé útját.”⁸⁴⁶ E ponton láthatjuk a szöveg alighanem legravaszabb időkezelését, ugyanis ezt az időpontot rövid időn belül még két másik szemszögből is megfigyeljük. A 27. fejezet elején Dózsa György és Gergely beszélget a vezéri sátorban, ez a társalgás körülbelül egy időben folyhat Lőrinc és Orbán iménti párbeszédével, hiszen (először érve el ismét az előző fejezet záró pontját) hamarost félbeszakad: „egy őr rohant a szobába, és hírül hozá, hogy éppen Márton barát csapatának egy részével tért vissza a táborba, s hogy nemeseket hoz magával, kiket a lugosi úton fogott el.”⁸⁴⁷ Dózsa magához kéri a foglyokat, ám az őr hamarost újra visszatér azzal, hogy „a nép a rabokat szét akarja tépni”⁸⁴⁸ – a fővezér erre dühösen az ajtó felé indul, Ollósi ekkor rohan a sátorba, hogy elhívja, segítsen. Itt ismét törés van az időben, és az imént már lezajlott eseményeket egy újabb szemszögből is megtekintjük. Most Márton barát felől szemléljük a történeteket: a a táborba érve (nagyjából az előző fejezet záró pontjakor) nagyobb tömeg vette körül őket, eleinte még rendben haladtak a fővezér sátora felé, ám „Dózsának váratlan parancsa, mellyel az őr a közeledek elébe sietett, csakhamar a legvadabb zajjá változtatá a látszó nyugalmat.”⁸⁴⁹ Az őrjengőket Lőrinc közbejötve tartja vissza, aki végül Márton néhány fegyverese segítségével annyit ér el, hogy a rabokat György elé vezetteti: „az egész tömeg tolongva Dózsa sátora felé vonult, melyből ez, Gergelytől és Ollósitól követve, éppen akkor lépett ki.”⁸⁵⁰ Miután ezt ilyen alaposan körüljártuk, és végre a fővezéri sátonál egy térbe kerülnek a szereplők, újra lineárisan folynak tovább az események: a hosszas közjáték végül azzal zárul, hogy életben maradnak a kisasszonyok, a nép szétszéled a másnapi lakodalomra készülendő, Dózsa Gergellyel visszamegy a sátorába, Ollósi felajánlja saját kényelmesebb lakát az asszonyoknak, Orbán pedig az erdő felé siet.

Míndez meglehetősen hosszú idő alatt zajlik le, és nem kizárólag azért, mert a narrátor az időben háromszor is visszalépve adja elő a történeteket. A 28. fejezet elején mikor Orbán „egy fa alá veté magát”, már az „alkonyodó nap a láthatárhoz közelgett.”⁸⁵¹ Álmatlanul tölti az éjt, sorsáról és Frusina sorsáról tűnődik, majd a negyedik nap reggelén, hogy „a nap feljött, a tábor felé indult.”⁸⁵² Itt ismét tér- és időbeli törés van. Frusina és Bebek Katalin a táborban töltött éjszakájával folytatódik a szöveg – a kiállott szenvedések után a hölgyek Ollósi sátorában „szabadon engedték át magukat fájaldimuknak,”⁸⁵³ hármásban beszélgetnek, majd „Katalint hamar elnyomá az álmom. Frusina soká ébren maradt, s szomorú jövőjére gondolva tölté az

---

⁸⁴⁵ Eötvös, 1972. 579. p.

⁸⁴⁶ Eötvös, 1972. 590. p.

⁸⁴⁷ Eötvös, 1972. 599. p.

⁸⁴⁸ Eötvös, 1972. 601. p.

⁸⁴⁹ Eötvös, 1972. 602. p.

⁸⁵⁰ Eötvös, 1972. 604. p.

⁸⁵¹ Eötvös, 1972. 626. p.

⁸⁵² Eötvös, 1972. 628. p.

éjszakát. Végre a testi fáradtság meghozá neki is nyugalját.” Nem sokat tudnak aludni: a „zaj, mely a tábort eltölté, mihelyt a nap szürkülni kezdé, nem engedé, hogy ez álom hosszú legyen.”⁸⁵⁴ Katalin öltözködik, Frusina azalatt imádkozott, imája végén midőn „fölkelt s megfordult, Orbánt látá maga előtt”.⁸⁵⁵ Utolsó párbeszédük végén Orbán megfogadja, hogy meghal, mielőtt „a nap a láthatáron lenyugszik,” majd elhagyja a sátozt. „Egy órával később”⁸⁵⁶ kezdődik az esküvő. A 29. fejezet a pár sorral elintézett házassági szertartás után folytatja az események előadását – a lakoma már délben van: egy szó se hallatszott, „annyira el vala mindenki foglalva ebédével”,⁸⁵⁷ majd valamikor délután rohan Imre vitéz véresen közéjük: az ellenség megérkezett. Dózsát kivéve minden vezér másnapra akarja halasztani az ütközetet, ő azonban szenvedélyesen így fogadkozik: „Adjatok páncélt és sisakot, hogy a lenyugvó nap ne lássa többé a vakmerőket, kik Isten szent hadát megtámadni merészelik.”⁸⁵⁸ A 30. fejezet elején ismét térbeli és időbeli törés van. A nemesi csapatok megérkezésekor egyedül Zápolya akará másnapra halasztani az ütközetet, alvezérei másképp vélekedtek – ám a hősiesség, melyet Imre vitéz fogadja a seregeiket, és a csapatok fáradtsága miatt végül is táborütéshez fognak; egy óra múlva tér vissza Ártándi azzal a hírral, hogy az ellenség csatára készül, így aztán ők is az ütközethez szükséges előkészületekhez látnak. A negyedik nap délutánján zajlik tehát a temesvári ütközet: a csapatok elrendezése után „a hadak egy pillanatig hallgatva álltak egymással szemközt. A nap ragyogva tündöklött fegyvereiken.”⁸⁵⁹ A negyedik nap éjjelén van vége a fejezetnek, a csendes csatamezőn „csak a hold önté el halvány sugárait a halottak fölött,” Orbán az „ég felé fordult arccal fekszik a fűz alatt. Meredt szemén a holdsugár tükrözik, s nincs meleg kéz, mely azt örök álomra bezárja.”⁸⁶⁰

Az ötödik tömb tulajdonképpen kétszeres befejezését adja a szövegnek. A 31. és a 32. fejezet majdnem két héttel a keresztetek legyőzése után zajlik Temesvározt. Ártándi Pál rosszkedvűen „jár egy délután fel s alá kis szobájában, mely neki a várpalota második emeletében lakásul adatott, látszólag fölgerjedve.”⁸⁶¹ A szobában Farkas van mellette, ki – mint utólag kiderül – néhány órája érkezett Bornemisza levelével urához Temesvárra.⁸⁶² Beszélgetésüket a parasztasszonynak öltözött Klári betoppanása szakítja meg, aki eredetileg azért jön, hogy megbosszúlja Pál aljasságát, ám Farkas figyelmezteti: apja élete Zápolya hatalmában van. Klári

---

⁸⁵³ Eötvös, 1972. 628. p.

⁸⁵⁴ Eötvös, 1972. 631. p.

⁸⁵⁵ Eötvös, 1972. 632. p.

⁸⁵⁶ Eötvös, 1972. 636. p.

⁸⁵⁷ Eötvös, 1972. 640. p.

⁸⁵⁸ Eötvös, 1972. 649. p.

⁸⁵⁹ Eötvös, 1972. 656-7. p.

⁸⁶⁰ Eötvös, 1972. 671. p.

⁸⁶¹ Eötvös, 1972. 675. p.

⁸⁶² Lásd Eötvös, 1972. 682. p.

Farkassal a tömlöcbe megy, majd hamarost visszatér, és immáron csupán apja szabadságáért esdekel Pálnál, aki cserébe egykori búcsúlevelét kéri. A 32. fejezet Dózsaák börtöncellájában játszódik, tehát az előző fejezethez képest ismét térbeli és időbeli törés van. Dózsa György és Gergely mellé Szaleresi Ambrust az előző nap szállították a csonkatoronyból; továbbá másnap lesz a kivégzésük: „Mindhárman egy börtönbe zárattak, s most, miután néhány óra előtt maga Zápolya megjelent közöttük, s nekik a jövő napra határozott büntetésüket tudtokra adá, remény nélkül várák a pillanatot, mely nyomorult létöknek véget vet.”⁸⁶³ Az előző fejezetnél előrébb járunk: Klári már járt itt Farkas kíséretében, Gergely „az ablaknál áll, s nyugodtan néz ki a rónaságra, melyre a lemenő nap végsugarait önti el.”⁸⁶⁴ György és Gergely, majd a hozzájuk csatlakozó Ambrus beszélgetése végére a nap leszállt, most György áll az ablakban: „Künn a rónaságon, melyen Dózsa György az ablakhoz támaszkodva szemeit jártatá, minden sötét vala. Fenn az égen, szakadozott fellegek között, csak itt-ott tűntek fel egyes csillagok, mintha a kis fénypontok, melyek az ablak vasrúdjain átragyogtak, csak még feltűnőbbé akarnák tenni a sötétséget, mely a foglyokat mindenfelől környezé.”⁸⁶⁵ Gergely még megpróbálja vigasztalni Szaleresit, majd ő is az ablakhoz áll – ekkor jön a porkoláb Klárral, hogy Szaleresit kiengedje. Távozásuk után Dózsa György – megtudván a porkolábtól, másnap mi vár rá – „ágyára feküdt s rövid idő múlva elaludt, oly mélyen, oly nyugodtan, mint máskor csaták előtt szokása vala. – Gergely a feszület elébe térdelt, s imádkozott.”⁸⁶⁶

Dózsa kivégzése súlyosan nem része a szövegnek, az utolsó fejezet tér- és időbeli törést követően ismét Budán játszódik. Talán meglepő, de ennek a napnak újra ki lehet következtetni a dátumát: a fejezet elején megtudjuk, hogy a király október tizennyolcadikára hirdetett országgyűlést a Rákosra, másrészt a nádor az utolsó királyi tanácskozást megnyitó szavaiból kiderül, hogy harminckét nappal vannak az összegyűlés megnyitása után⁸⁶⁷ – ergo a tanácskozás november 17-én van (igaz, nem derül ki, melyik napszakban). Végül a narrátor Frusina és Pál kézfogója tiszteletére tartott vacsoráról számol be, ez a tanácskozás napján este van: „Bebek Katalin legalább a kézfogót akará ünnepélyesen megülni az országgyűlés vége előtt, s aznap, melyen Ulászló a tanács által elébe terjesztett törvényeket kénytelenül elfogadá, az ország főbb nemességét Telegdi palotájában találjuk egybegyűlve”; „hatkor a vacsora szokott órája eljövén, valamennyien asztalhoz ültek”.⁸⁶⁸ A szöveg legutolsó jelenete is e nap játszódik: Klári véletlenül hallja, „hogy éppen azon estén, melyre elutazásuk határozottatott, Telegdi

---

⁸⁶³ Eötvös, 1972. 693. p.

⁸⁶⁴ Eötvös, 1972. 694. p.

⁸⁶⁵ Eötvös, 1972. 699. p.

⁸⁶⁶ Eötvös, 1972. 703. p.

⁸⁶⁷ Lásd Eötvös, 1972. 704, 712. p.

⁸⁶⁸ Eötvös, 1972. 719. p.

Frusina s Ártándi kézfogója ünnepeltetik,⁸⁶⁹ ezért tud az ablak alá állni, hogy elénekelje énekét. E kívánata teljesültével hagyják el a várost, mikor Lőrincsel utoljára találkoznak a Szent Pál zárdájához közeli kőkeresztnél, már éjszaka van: „Most a felhők között bujdosó félhold kétes világot terjesztett a vidékre, s csak a távolban feltűnő fénypontok intének a városra, melynek körrajzát az éj fátyola eltakará.”⁸⁷⁰

Az idő ugyanakkor nem csak ez eddig vázolt módon telik a regényben. A *Magyarország 1514-ben* cselekménye ugyanis amellett, hogy csupán néhány nap alatt zajlik le, majdnem egy évet fog át: április 23-án tavasszal kezdődik, és november 17-én ősszel ér véget. Az évszakok változása ráadásul a napok múlása mellett szintén végig folyamatosan követhető. A szövegnek körülbelül a feléig tart a tavasz: a 3. fejezetben kezdődik, itt „a már tavaszilag duzzadó faágak között”⁸⁷¹ lovagolnak Ártándiek a Rákoson, a 6. fejezetben teljeseedik ki: ekkor Telegdi kertjében a „tavasz elárasztá minden bájait a vidéken,”⁸⁷² és a 17. fejezetben van vége: Frusináék útrakelésükkor „a természet a tavasz utolsó napjainak egész pompájában terült el”.⁸⁷³ A 24. fejezetben Pál és Klári egy nyári éjszakán találkozik: „Fenn az égen tündöklő fényben ragyogtak a csillagok; a pázsiton az éji harmat milliónyi cseppjei csillogtak, s a hold, mely töltéséhez közel csak most emelkedett az erdő fölött, előnté sugarait a sötét lombozaton. Egyes helyeken, hol az erdő szélesebbre volt kivágva, az egész táj világosnak látszott; máshol csak egyes ezüst sugarok találák útjokat a sűrű lombon keresztül, s itt egyes fénypontok látszottak a földön, nyugtalan lidércekként ide s tova bolyongva, táncolva s eltűnve, amint gyöngye szellő a fák sudarait megingatá.”⁸⁷⁴ Végül az utolsó fejezetben ősz van: az utolsó jelenetben „Szomorú és elhagyott vala minden – a fák között őszi szél süvöltött, s az úton elszáradt levelek szállongtak körül.”⁸⁷⁵

Nem mondhatok mást: a *Magyarország 1514-ben* az időszerkezet tekintetében is valami hihetetlen aprólékos (és látjuk: kettős) figyelmet követel olvasóitól. A szöveg időkezelése meglehetősen bonyolult, számtalan apró finomsággal. Érdeemes például megjegyezni, hogy számos alkalommal azt, hogy egy adott esemény mely napszakban játszódik, nem közvetlen az eseménynél rögzíti a narrátor, mintsem valamely későbbi fejezet mellékes megjegyzésében. Így tudjuk meg a 3. fejezet két apró tagmondatából, hogy az első két fejezet eseményei reggel történtek. Hasonló módon derül ki, hogy a szöveg első napja, 1514. év Szent György havának 23-a: vasárnap. A nyitó jelenet kezdetén egy szó sem esik napról, majd az *egyiké* beszélgetés során

---

⁸⁶⁹ Eötvös, 1972. 725. p.

⁸⁷⁰ Eötvös, 1972. 725. p.

⁸⁷¹ Eötvös, 1972. 100. p.

⁸⁷² Eötvös, 1972. 164. p.

⁸⁷³ Eötvös, 1972. 403. p.

⁸⁷⁴ Eötvös, 1972. 539. p.

⁸⁷⁵ Eötvös, 1972. 725. p.

egy kovács panaszkodó szavai áttételesen erre utalnak: „szégyen, gyalázat, amit ezek az urak tesznek. Hétfőtől szombatig dolgozunk; a gyalu, a fűrész és kalapács késő estig hangzik az utcákon, s ha vasárnap kijövünk, s mulatni akarnánk, csak hogy az úrfiak lovaikkal le nem gázolnak, minden inas vagy apród többnek tartja magát polgármesterünkénél.”⁸⁷⁶ És az ez alapján támadt gyanú a 3. fejezetben, Szaleresi egyik mondatában igazolást nyer: „Ma, vasárnap lévén, Klárikámmal s gazdasszonyommal körülnézni jöttem kertembe, s ha a nemzetes úr nem jó, halál fiai lettünk volna valamennyien.”⁸⁷⁷

A szöveg többféle megoldással élve futtatja több szálon az eseményeket: van úgy, hogy az egyik szál előrehaladása során a másik egy helyben áll, van úgy, hogy a másik is halad előre, olykor ugyanannyi, olykor pedig eltérő ideig. Ameddig a 9. fejezetben Pált követjük Bornemiszához majd tovább, illetve a 10. fejezetben lezajlik az első királyi tanács, a Szaleresi házában maradtakkal nem történik semmi, a 11. fejezet Ártándi távoztatótól meséli el a Kláriver történetet. A 6. és a 7. fejezet két párhuzamosan zajló eseményről ad számot: Frusina azalatt vall szerelmet Pálnak a kertben, míg Orbán kint a kerítésnél Lőrincsel beszélget, mégis: az első szál történéseit – alighanem a vallomást követő szótlanúság miatt – csak részben tudjuk meg, vagyis Orbán és Lőrinc hosszabban társalog, hiszen Pál távozását csak a 7. fejezet végén látjuk, kívülről. A 12. fejezetben Orbánt követjük május 14-én reggeltől estig. Mialatt az írődeák Bornemisának segédkezik, a 11. fejezet végén félbeszakasztott események is haladnak, András dél felé megszervezi a kerti lak ostromát, mint erről Kata figyelmeztetéséből utólag értesül Orbán. A 26. fejezet effektíve szintén csak egyetlen cselekményszálról számol be: Orbán az előreküldött keresztesek karjaiba sétál, fogolyként a táborba kerül, beszél Lőrincsel, és beáll keresztesnek, ám ezalatt egy másik szál eseményei is zajlanak, habár mi semmit sem tudunk meg ebből: az 579. oldalon Klári veri fel a katonás barátot a hírrel, Telegdi leánya közel van hozzájuk, az 590. oldalon pedig Lőrinc figyelmét a foglyok megérkezése miatt a tábor másik oldalán támadt rendkívüli lárma vonja magára.

Külön élvezetet jelenthetnek azok az időpontok, melyek különböző szereplők felől szemlélve többször is szerepelnek. Frusináék a keresztes táborba érkezésekor ezt a – filmes környezetben Quentin Tarantino alkotásai óta gyakori – jelenséget többször is megfigyelhetjük: pár percnyi eltérés lehet aközött, hogy az 590. oldalon Lőrinc a tábor másik oldalán támadt lárma felé indul, és hogy a 603. oldalon (immáron a tábor másik oldalán) megkérdi a tömegtől, mit jelent a lárma; még ennyi különbség sem lehet aközött, hogy a 600. oldalon Dózsa kiküldi az őrt azzal, hogy vezettesse hozzá a foglyokat, és hogy az őr két oldallal később kint elmondá Dózsa szavait a tömegnek; és végül Dózsáék a sátorból való kilépését két oldal-

---

⁸⁷⁶ Eötvös, 1972. 51. p.

ról látjuk: előbb belülről a 601-2. oldalon, majd kívülről a 604.-en. Két szemszögből látjuk Ártándi megérkezését Telegdi kerti lakához is: előbb Frusinák felől belülről a 176. oldalon, majd Orbán felől kívülről a 181-2. oldalon.

Legalább ennyire érdekes, amikor egy adott időpont természeti jelenségét figyelhetjük meg több szereplő oldaláról. A 6. és a 7. fejezet egy időben zajló két beszélgetésének ugyanaz a teleholdas éjszaka adja a háttérét – a szereplőket azonban ez egészen máshogy érinti. Ártándi és Frusina meghatva nézi a kertben a kelő holdat („A tiszta ég sötétkék ívekben boltozott a táj fölött, csillagok ragyogtak, s a berekben énekhez fogott a csalogány. [...] Kelet felé a nagy rónaságon szinte gyenge világosság kezdett elterülni. A telő hold első sugárait árasztá a sík fölött. Minden világosság akaratlanul magához vonja az ember tekintetét; erre fordultak Ártándi s Frusina is. Hallgatva nézék az emelkedő csillagzatot, mely fényes golyóként a láthatáron fölmerülve, ezüstsugárait elönté a vidéken.”⁸⁷⁸), míg mindebből Orbán a kertkerítés melletti padon ülve szinte semmit sem vesz észre („S arcát kezeivel takarva, könnyezett. Benn a kertben csalogányok énekeltek, ő nem ügyelt a dalra, mely Ártándinak s Frusinának oly édesen hangzott, a holdvilág elönté fényét az egész táj fölött; ő nem látá ezüst sugarait – mert van-e fény a természetben, mely a bánatában elsötétedett emberi keblet földéríthetné?”⁸⁷⁹) A kiátkozás délutánjának vihara is egészen eltérő jelentést hordoz a különböző szereplők számára. A 15. fejezetben hogy harmadszor is leesik az eltávozni akarók gyülekezőhelyéül szolgáló feszület, Lőrinc égő esőt, Szodomát és Gomorát emlegető szavaikor az égen „sötét felhőtömegek tornyosultak, s a közelgő vész [...] az ég haragjának mintegy új bizonyítványaként tűnt fel.”⁸⁸⁰ Közvetlen a kiátkozás után „a budai hegyek felől közelgő vész mindég sötétebb felhőtömegekben tornyosult az égen, s a neheztelő ég erős szózata gyanánt hangoztak a mennydörgés első csapásai fejeik fölött”,⁸⁸¹ Lőrinc azonban szózatában az égzengésnek egészen ellenkező jelentést tulajdonít – nem lebeghet Isten áldása fölöttük míg szabadságukat ki nem harcolták –, s felbújtja a tömegeket a nemesség elleni harcra. Végül a nép nyugodtan szétoszlik készülve a másnapi indulásra, „s egy negyedóra után e helyen, hol annyi zaj terült el, csak a mennydörgés hatalmas szózata s a leszakadó eső zavará a hallgatást, mely a Rákoson elterjedett.”⁸⁸² Ám nem mindenkire hatnak Lőrinc szavai: András visszatérésekor a kerti lakhoz – „letéve kosárcáját, melyben eleséget hozott, s lerázva átázott ruháját” – rögvest az időről szól: „mily idő ez; nemhiába, hogy exkommunikáltak, máris megérezni; reggel a legszebb idő, s most égiháború, milyenre gyermek-

---

⁸⁷⁷ Eötvös, 1972. 104. p.

⁸⁷⁸ Eötvös, 1972. 177. p.

⁸⁷⁹ Eötvös, 1972. 182. p.

⁸⁸⁰ Eötvös, 1972. 372. p.

⁸⁸¹ Eötvös, 1972. 376. p.

⁸⁸² Eötvös, 1972. 381. p.

ségem óta nem emlékezem”,⁸⁸³ majd borzadva beszél el Klárinak a Rákoson látottakat. Klári pedig a kerti lakban egész egyszerűen semmit sem érzékel a körülötte is dúló viharból: „A vidéken vész vonula át; ő alig vevé észre. A vihar ide s tova csapdosá szobájának törött ablakait, de mindez nem zavará őt gondolataiban, melyekbe mindinkább elmélyedett.”⁸⁸⁴

---

⁸⁸³ Eötvös, 1972. 397. p.

⁸⁸⁴ Eötvös, 1972. 397. p. És érdekes módon Posztómetszőnél sem kerül elő a jelenség, még csak egy elázás erejéig sem – lásd Eötvös, 1972. 388. p.

IX.

A *Magyarország 1514-ben* a Northrop Frye által összegyűjtött démonikus képesség elemeit igen jelentős számban tartalmazza. A világ, melyet bemutat, ahogy Szilágyi Márton megfogalmazta, 'Istentől el van fordulva', „a megrendülés és káoszba süllyedés állapotában leledzik.”⁸⁸⁵

A társadalom javarészt a démonikus emberi világ társadalma, „melyet az egók egyfajta molekuláris feszültsége tart össze, lojalítás a csoporthoz vagy a vezérhez, mely lefokozza az egyént,”⁸⁸⁶ vagy amint Faragó Kornélia írja Krasznahorkai László *Az ellenállás melankóliája* című regénye mint démonikus regény elemzésében Frye nyomán, a „társadalom nem az individuális lények summája, hanem a vakon ható vektorális erők vonatkozási rendszere, individuumokat felülmúló *tér*, melyet az individuumokat megbéklyózó erők tartanak egybe.”⁸⁸⁷ Sótér István jegyezte meg monográfiájában, hogy Eötvös „a nép megmozdulásaiban csak »vak, anyagi erőt« hajlandó látni. »Vak erőnek« mutatja a forradalmat a Telegdi-nyárilak kifosztásának képében, a mulatozó tábor leírásában, Orbán és Telegdi Fruzsina kényszerházasságának jelenetében stb.”⁸⁸⁸ Másrészt mindhárom nagy tömegjelenetben kiválóan megfigyelhető a tömegpszichózis jelensége. A kerti lak ostromakor Szaleresi Ambrus csupán néhány percig képes feltartani az embereket: „Első pillanatban a sokaság hallgatott, s mint mindég, ha valaki elég bátor s neki parancsolni mer, engedelmeskedett. De mihelyt az első meglepetés elmúlt, a tömeg zúgolódni kezdett, s »nem megyünk! le Telegdivel és barátaival! törjétek fel a kapukat!« – voltak a szózatok, miket Szaleresi a tompa morajból mindég világosabban kihallott, míg a zaj, közelgő fergegként, mindég hatalmasabbá növekedett, s az általános ordítás minden egyes szózatot érthetlenné tett.”⁸⁸⁹ Helyette sokkal inkább az ő sorsukkal rokon sorsot előadó Gáspárra hallgatnak. A kiátkozás jelenetében Mészáros Lőrincről derül ki kétszer is, hogy szónoki tudományával valami elképesztően képes irányítani a tömeget – előbb arra próbálja rávenni a többséget, hogy ne hagyják el a tábort, utóbb mivel „szavai a tömeg nagyobb részének érzelmeit fejezik ki”,⁸⁹⁰ arra hangolja a kereszteseket, hogy a törökök helyett forduljanak az urak ellen. Telegdi Fruzinának a keresztes táborba kerülésekor Dózsa parancsára, miszerint engedjék szabadon a foglyokat, csak a közel állók kezdenek visszavonulni megszokott engedelmességből, ám hátulról – akárcsak Szaleresi próbálkozásakor – halk „morgás, gyöngye ingadozás volt észrevehető a tömegben,” mely aztán magával ragad mindent: „Dózsa, midőn körültekintve, még a közelebb

---

⁸⁸⁵ Szilágyi, 2004. 436. p.

⁸⁸⁶ Frye, 1998. 126. p.

⁸⁸⁷ Faragó, 2001.109-10. p.

⁸⁸⁸ Sótér, 1967. 180. p.

⁸⁸⁹ Eötvös, 1972. 317. p.

⁸⁹⁰ Eötvös, 1972. 379. p.

állók között is nyílt ellenszegülést látott: érzeni kezdé a tömegek fölött gyakorolt hatalomnak természetét, mely ellenállhatlan, de csak addig, míg ellentmondásra nem talál, s melyet a leggyöngébb, néha ismeretlen ellenség is semmivé tehet, ki rajta először kételkedni mer.”⁸⁹¹ Bár Dózsa abszolút határozottan lép fel ellenük, kitarva álláspontja mellett, a helyzetet végül Márton barát menti meg, mivel ő nem csak azt tudja, „hogya ki a nép kegyét azáltal veszti el, mert véleménye a sokaság kívánataival ellenkezett, azt nem engedékenységgel, hanem csak azáltal nyerheti vissza, hogy saját nézetét kiviszi”,⁸⁹² de azt is felismeri, hogy egy aljas élvezet, a *káröröm* segítségére lehet.

A nép irányíthatatlanságának egy másik (és egészen kézenfekvő) magyarázatát is felfedezhetjük: a keresztesek különböző nemzetiségűek, tehát de facto nem érthetik egymást. A nyolcadik fejezetben a nemesség a keresztesek felőli vélekedései kapcsán ez a tény kétszer is szerepel: a Rákosnál táborozók egy „gyülevész sokaság, melyet vallásos vakbuzgalom vagy munkakerülés az ország minden részeiből összehozott, s mely tíz különböző nyelven szólván, semmi kötelék által össze nem tartatik”,⁸⁹³ András erre hivatkozik Klári előtt, amiért képtelen szétküldeni a kerti lak ostromára érkezetteket: „mit tehetek én ennyi ember ellen? még mondani sem tudnám mindeniknek, hogy menjen el: az ördög érti mindazon nyelvet, melyen ezekhez szólni kellene, s ha tenném, legfőlebb is föbe ütnének; ez volna az egész nyereség.”⁸⁹⁴; a kiátkozás előtti misénél a narrátor nem mulasztja el ismét megjegyezni: a nép ezrei „külön nyelveken, de azonegy szent ének hangjainál imádják Istenöket.”⁸⁹⁵; végül mikor Orbánt Lőrinc elé viszik elfogói, ismét van egy utalás erre, hiszen útközben az öreg Sipos „nem értve oláh kíséretől, a táborban létező állapotokról szabadon tárta ki szívét öccse előtt.”⁸⁹⁶

Ez a démonikus társadalom, a nép maga – mint az előző bekezdés idézeteiből is már látszódott – leginkább ördögi csőcselékként, borzalmas hordaként jelenik meg, melytől adekvát módon legfeljebb rettegni lehet.⁸⁹⁷ Mindjárt az első fejezetben a Szent György téren így írja le a Dózsa kitüntetését megnézni akaró nagy csapat parasztot a budai polgárok felől szemlélve a narrátor: „Vad kinézésű, rongyokba öltözött emberek, szűrökkel vagy nyersbőrből készített bundákkal vállakon, részint mezítláb, részint bocskorokban, koldusoknak látszanának, ha fegyvereik nem mutatnák, hogy nem alázatosan könyörögni jöttek. Egy része nehéz bunkókra vagy vasvillákra támaszkodott, mások hosszú rúdra egyenesen fölvert kaszát vagy szegekkel

---

⁸⁹¹ Eötvös, 1972. 607. p.

⁸⁹² Eötvös, 1972. 615. p.

⁸⁹³ Eötvös, 1972. 204. p.

⁸⁹⁴ Eötvös, 1972. 307. p.

⁸⁹⁵ Eötvös, 1972. 351. p.

⁸⁹⁶ Eötvös, 1972. 579. p.

⁸⁹⁷ Ez persze igazán annak fényében meglepő, ha visszaidézzük, a hagyományos értelmezés szerint a *Magyarország 1514-ben* lapjain 'a nemes báró elnyomatott népünk' jogai mellett harcol.

erősített cséplőt tartottak vállaikon, s az izmos karok, melyek visszacsúszott bő ingujjaikból kilátszottak, mutatak, hogy e parasztos fegyverek bármily karddal megvíhatnak. Ki ez embereket látá, nem bámulhatott a rémulésen, melyet nagy számmali megjelenésök a városban okozott; s habár mindeddig semmi sem történt, mi Telegdinek s másoknak a kereszthad kihirdetése ellen nyilvánított aggodalmaikat igazolhatá: mélyebben látók már az első napokban sejdíték a veszélyt, s belsejökben átkozák a bíbornokot, ki hogy a hazát a töröktől veszélytől megmentse, rá sokkal nagyobb hozott.”⁸⁹⁸ Vad kinézetüket és az általuk keltet rémuletet és rettegést még fenyegetőbbé teszi némaságuk, és az időnként felőlük hallható mormogás: „A parasztok hallgatva álltak a híd mellett, csak olykor-olykor, midőn a fényesen öltözködött uraknak valamelyike mellettök elment, kérdezé meg egyik vagy másik szomszédjától az átmenőnek nevét. Ilyenkor a tömeg között halk mormogás vala hallható, melyet azonban rövid idő múlva ismét csend váltott fel.”⁸⁹⁹

Hasonló félelem érezhető, Szaleresi Ambrus szavaiból. Szaleresi megmenekülésük után „nagy sóhajtasok között beszélé el, mily bizonytalanságban él, főképp a legújabb időben, minden kereskedő”: „Mintha az egész ország kóborlói és gazemberei itt gyűlnének össze városunk körül, s mintha még hamarjában valami gonosztettet akarnának elkövetni, hogy az egyháznak legyen mit megbocsátania.”⁹⁰⁰ – a kereskedő végül aggódva kérdezi megmentőjét, mit látott keresztülutazva az országon.⁹⁰¹

A parasztsereg résztvevőire saját társaik – és ráadásul nem egyszer ugyanazon társadalmi réteg tagjaiként, vagy legalábbis onnan származóként – feltűnően gyakran elítélően és félelemmel telve tekintenek. Telegdi kerti lakát kizárólag zsákmányt remélő gyülevész nép akarja megtámadni – figyelmezteti az ostromra a jobbagyszármazású Orbánt nővére oly nyugtalanul,⁹⁰² és Kata aggodalmát rögvest megéri Orbán, ahogy közelebb jut a kerti lakhoz: „De mennyivel inkább közelgett Telegdi kerti lakához, annyival többet látott maga körül, mi aggodalmát növelé. A csapszékek telve emberekkel, az utcákon gyanús kinézésű alakok, itt-ott egyes csoportozatok, melyeknek fegyvereiből látni lehetett, hogy nem békés szándékkal jönnek”.⁹⁰³ Szaleresi Klári az ostromot megakadályozandó siet a kerti lakhoz, ám elég egy tekintet

---

⁸⁹⁸ Eötvös, 1972. 55-56. p.

⁸⁹⁹ Eötvös, 1972. 56. p.

⁹⁰⁰ Eötvös, 1972. 104. p.

⁹⁰¹ Telegdi István nyugtalansága, aggodása Ártándiék késői meg nem érkezete felett a 3. fejezetben részint szintén ezt a rettegést, félelmet jelzi. Míhelyst végre kettesben marad Ártándi Tamással, konkrétan ugyanezt a kérdést teszi fel barátjának („S utatokon Bihartól idáig nem vettél semmi feltűnőt észre?”), és a válasz („Sok parasztot s más népet láttunk, mely erre Pest felé jön [...]. A nép mind dorongokkal s kaszákkal jön, s a kereszties hadról beszél;”) a legkevésbé sem nyugtatja meg: Ártándi állítása szerint soha ily nyugtalanak nem látta. (A jelenetet lásd Eötvös, 1972. 122-3. p.)

⁹⁰² Lásd Eötvös, 1972. 292. p.

⁹⁰³ Eötvös, 1972. 294. p. A Szent György téri csapat és a kerti lakot megtámadni akarók hasonlóságát jelzi a mindkettőjük felől hallatszó moraj: „De midőn a tompa moraj, mely a kertbe nyíló ablakokon áthallatszott s

vetnie a csapatra, hogy meggyőződjön célja teljesíthetlenségéről: „a sereg, melyet Klári maga előtt látott, a kereszties had söpredékéből állott. Itt-ott egy polgárilag felöltözött egyén tűnt fel, ki a rendetlen tömegben áttolakodva, halk rendelkezéseket osztogatott; de a többi gyülevész nép volt, rongyokkal takart koldusok, fegyver helyett kaszákat és dorongokat viselve kezeikben, s türelmetlenül várva a megtámadás jelét. A hölgy, amint Andrást keresve, a tömeg közé vegyült, borzadott, midőn hallá beszédeiket, mikkel a tettehez készültek.”⁹⁰⁴

Tévedés lenne azt hinni, hogy a Szent György téri csoport, vagy a kerti lak ostromában részt vevők csupán kisebbséget képeznének a keresztiesek között. András említi utálkozva Ártándi Pálnak, hogy a vajda levelét nem lesz bonyolult dolog Báthorihoz eljuttatni: „higgye el a nemzetes úr, pénzért akármennyit találna seregeink között, kik a levelet szívesen Báthori kezébe szolgáltatnák, habár Dózsának s az összes seregeknek el kellene veszni miatta. Ocsmány nép az a paraszt. Mikor a Bégát a Temesbe akarták átvezetni – mert csak így foglalhatni el a várost biztosan –, hány találkozott az alávaló teremtések közül, kik egypár aranyért a töltéseket éjjel átfúrták, pedig György vezér eleget akasztatott fel e gázságért. Mit használt; ha aranyat lát e pórnép, mindenre kész. S hát még, hol csak levélhordásról van szó?!”⁹⁰⁵ A keresztiesek táborának egyik leírása sem kelt sok bizalmat az olvasóban. A narrátor szerint a hajnali rákosi tábor csupán távolabbról tekintve mutathatja egy vidám tábori élet képét, „közelről alig lehet szomorúabb látványt képzelni, mint mely itt a nézőt meglepé. – A rend és sor nélkül felállított mocskos ponyvával vagy gyékénytakarókkal borított sátorok, melyeknek néhányai csak a földbe szúrt rudakból s rájuk aggatott rongyból állottak; a sátorok közötti utcák és közők, teli rakva minenféle gazdasági eszközökkel és becstelen bútorokkal, miket e szegény emberek magokkal hoztak; asszonyok, kik a tábort mindenfelé lármával tölték; kisebb és nagyobb gyermekek sikoltásai; szóval: az egész inkább roppant kívándorlásnak, mint hadsereg táborának látszott. Magok a zászlók s egyéb hadi jelek sem hasonlítanak azokhoz, miket hadseregek-nél rendesen látni szoltunk. A nagy lobogón kívül, mely Dózsa sátora előtt tűzetett fel, többnyire csak templomi zászlókat lehetne találni, sok helyen ezeket is gerelyre akasztott színes kendő pótolá ki, vagy egyszerű feszület, magasabb rúdhoz kötve. S mint tábora, olyan volt a sereg is. Rongyokba öltözött koldustömeg, rendes fegyverek s hadi készület nélkül.”⁹⁰⁶ Dózsa távozása után Szaleresi Ambrus képtelen a parancsa alatt álló mintegy hétezer pesti fegyveres között rendet tartani, és a táborban „a legnagyobb egyenetlenség uralkodott”: „Ha Szaleresi csak

---

melyre Kata a szobában levőket figyelmessé tévé, mindég erősebbé vált, s midőn a csendes éjen át már a közlő sokaság lépései s egyes halk szavak is hallatszottak, és a kertész halványan rohant a szobába s jelenté, hogy mindég több s több fegyveres nép gyülekezik a kertkapu körül: Orbán szavainak valóságán nem lehet többé kétkedni.” (Eötvös, 1972. 298. p.)

⁹⁰⁴ Eötvös, 1972. 305-6. p.

⁹⁰⁵ Eötvös, 1972. 538-9. p.

⁹⁰⁶ Eötvös, 1972. 350. p.

egy órára távozott, sőt néha jelenlétében is, egyes csapatok fegyvert fogtak egymás ellen s a szerencsétlen vezér saját élete veszélyeztetésével is alig bírta elválasztani a küzködőket. – Minden általános feloszlásra mutatott.”⁹⁰⁷ A nyomor és a káosz, ha lehet, még nagyobb méretben látható a Temesvárt ostromló keresztések között, hiszen a „hosszú ellentállásra, mellyel Temesvár előtt találkoztak, se Dózsa, sem seregei nem voltak elkészülve, s ez oknál fogva semmit sem szereztek meg, mi egy vár rendes ostromához szükséges. A keresztések még csak sátorokat sem hoztak magukkal, s velük ide is eljött családikkal együtt a szabad ég vagy faágakból készült kis kunyhók s ereszek alatt tengődtek. A rend, melyet Dózsa a had kezdetén seregei között szigorúan fenntartott, már rég a legnagyobb féktelenségnek adott helyet. A csanádi ütközet óta Dózsa oly megvetéssel tekintett elleneire, hogy vezéri kötelességeit nem teljesíté többé. Az alvezérek példáját követék, s a sereg mindig inkább elvadulva, napról-napra kevésbé hajlott Lőrinc s Dózsa Gergely parancsaira, kik e táborban kötelességeikhez hívek maradtak, habár nagyrészen hasztalan, mert senki sem támogató törekvéseiket. [...] A környékben lakó nép ily számos sereget élelmiszerekkel rendesen nem láthatván el, a tábor nagyrészt zsákmányokból élt, s mint az ilyenre szorult seregek általában, majd ínség, majd hallatlan pazarlás közt folytatá napjait.”⁹⁰⁸

A keresztésekről saját vezéreik sincsenek valami jó véleménnyel, és ez is csőcselék voltak emeli ki. A fővezér maga a legcsekélyebb bizalommal sem volt csapatai irányába: „Mint Lőrinc és Gergely előtt megvallá már a háború kezdetekor is, nem annyira a király iránti tisztelet, mint inkább a pórhad iránti bizalmatlanságában volt kereshető az ok, minélfogva Budát meg nem támadá. Nem bízott az ostrom sikerében, bármi csekély volt is a főváros védelmezőinek száma; s igazolá előrelátását, mit később Szegednél tapasztalt, hol az egész kereszties had e síkon fekvő s csak vízárkok s földtöltések által védelmezett város előtt halászok és hajóslegények által visszaveretve, kudarcot vallott.”⁹⁰⁹ Szaleresi, mikor Bornemiszához küldi Farkast a kibékülési szándékát tudató levéllel, a keresztéseket ’fenevadaknak, pokolfajnak’ nevezi.⁹¹⁰ Lőrinc körbe akarja vezetni Orbánt a temesvári táborban, hogy a látvány hatására a fiú változtassa meg szándékát, s mégse csatlakozzon hozzájuk, hiszen a pap meggyőződése szerint vesztük kikerülhetetlen: „Ha Zápolya nem vezetné is ellenünk seregeit, a mirigy, melynek naponként száz áldozata hull, s belső viszálykodásaink semmivé tesznek.”⁹¹¹ Akárcsak Lőrinc, a végén Dózsa György is meg van győződve bukásuk szükségszerűségéről: „Zápolya közelgő hadai; az engedetlenség, melyet seregeinél tapasztalt; a gyávaság, mellyel azok, ha Báthori Temesvárból

---

⁹⁰⁷ Eötvös, 1972. 431. p.

⁹⁰⁸ Eötvös, 1972. 589. p.

⁹⁰⁹ Eötvös, 1972. 642. p.

⁹¹⁰ Lásd Eötvös, 1972. 433. p.

⁹¹¹ Eötvös, 1972. 590. p.

kirohanást tett, utolsó időben mindig visszavonultak; a mindig növekedő szökések, melyek miatt a betegségek által tizedelt tábor naponként néptelenebbé vált, szóval minden mutatá, hogy közel áll az előrelátott katasztrófa”.⁹¹²

A regény elején szinte kitapinthatóan jelenlévő rettegés természetesen beigazolódik. A csőcselék megtámadja Szaleresi Ambrus rákosi házát, megostromolják Telegdi kerti lakát, végül kitör a parasztfelkelés. Menekülésre, otthona elhagyására kényszerül jópár szereplő. Keresztül utazza az országot Telegdi István, Ártándi Tamás és fia, Pál, Dózsa György és öccse, Gergely. Menekülniük kell a kerti lak ostromakor Telegdi Frusinának és Bebek Katalinnak Orbánnal, hozzájuk csatlakozik Ollósi Tamás, majd Polgár Tamás. És ugyanez a sors osztályrésze Szaleresi Klárinak és Andrásnak, valamint Szaleresi Ambrusnak, de idetartozónak vehetjük Szaleresiék végső számkivettségét is. A menekülések velejárója az elveszettség, „az eltévedés képe”⁹¹³ – bár Polgár vezetőjükül szegődik, ettől még ezt élék át Frusináék, valamint az őket üldöző Kláriék, de persze ilyesmi borzalmas élményben részesültek vehetjük Orbán különböző keresztesnek álló rokonai (nővére, Kata, annak férje és egész családja, vagy az öreg Sipos) sorsát is.

Kiemelkedően a démonikus elemek közé tartozik a regényben szereplő valamennyi tűz. „A tűz világa a rossz szellemek világa, a lidércfények, bolygótüzek, a pokolból kiszabadult szellemek világa, evilági formája a máglyán elégetés, [...] s a leégő városok, például Szodoma pusztulása.”⁹¹⁴ – írja Northrop Frye. A keresztesek felgyújtják Telegdi kerti lakát az ostromot követő fosztogatás végén, mellette kitűzik a veres lobogót a közelben található többi nemesi ház felett is, a csanádi győzelem is azzal zárul, hogy éjjel felgyújtják a várost: „Nagyszerű látvány vala ez. – Csanád, mint akkoridőben alföldi városaink nagyobb része, fából s egyéb gyúlékony anyagokból épült. Maguk a város bástyái, itt, hol kő mérföldekre nem találtak, sárfalakból s erős tölgyfalánkolatból voltak készítve, úgyhogy az elterjedő lángoknak semmi sem állhatott ellent. Házról-házra futott a tűz; a szalma- s nádfüdelek iszonyú gyorsasággal lobbantak fel egymás után. A háromsorú palánkolat, mely a várost védelmezé, szintén felgyújtva, most éppennyi égő gyűrűt képezte az egész körül, mely fölött három templomtorony óriási szövétneként lobogott az ég felé, szikrákat szórva maga körül. A falak végre elégve ledőltek, s torony torony után a körülötte hullámzó lángtengerben elmerült. – Az egész fölött óriási füstoszlop emelkedett, alul fényes, mint az izzó vas, magasabban sötétvörös fátyolként borulva el az ég egy részén, míg a másikon szétszaggatott felhők között a holdvilág önté el halvány sugarait, s egyes csillagok bolyongtak. A hold s lángok e pusztulás nagy képe fölött szokatlan világot

---

⁹¹² Eötvös, 1972. 644. p.

⁹¹³ Frye, 1998. 128. p.

⁹¹⁴ Frye, 1998. 128. p.

terjesztének el. Fenn a légben rémülten ide s tova szállongó madarak szava hallatszott; a rónaságon szétkergetett nyájak és gulyák tévelyegtek ide s tova, majd az égő kazlak körül csoportozva, majd ismét szétrohanva, s panaszos bőgéssel töltve az éjszakát.”⁹¹⁵

A démonikus világ velejárójaként tudhatjuk be a börtönt és a tömlöcöt (Frye ezeket is említi⁹¹⁶), így Szaleresi csonkatoronybeli rabságát, és a három fogoly, az ide hurcolt Szaleresi és a két Dózsa fogságát a temesvári tömlöcben. Ide tartoznak „a kínzás és a megcsonkítás képei”,⁹¹⁷ bármennyire elhalgatva is legyenek jelen – a pesti sereg szétverése utáni Szaleresit fenyegető szavak fogolytársaitól a csonkatoronyban, illetve Telegdi István és Dózsa György egy az egyben nem bemutatott, mégis többszörös anticipációval sejtetett kivégzése. Telegdi István kivégzéséről mint már jeleztem, Lőrinc mondja, hogy ’iszonyú mód’ lett végrehajtva, Dózsa megkoronázását kétszer is elég részletesen olvashatjuk, borzalmasságát többször is sugallja a szöveg⁹¹⁸ – előbb a kereszties táborban hangzik el Dózsa egy távoli rokona szájából: „Anyja megálmodta egyszer, hogy fiát nagy királyi széken látja, s fején korona ragyogott, kezében királyi pálcá, oly fényes, hogy szeme kábult tőle, mintha izzó vasra nézne. Körülötte az erdélyi vajda s nagy urak és tömérdek nép, mely üdvözlésére egybegyült. Dálnokon egy hétig sem szóltak másról, mint Dózsáné álmáról, s egy vén cigányné megjövendölte, hogy királyi széken fog meghalni.”⁹¹⁹ majd a porkoláb mondja a kivégzést megelőző éjjel a tömlöcben: „várj csak holnapig, majd megkoronáznak. Ha akarod, felhozom ékességeidet. Egészen új koronád, kerékvasból csinálták a cigányok. Királyi pálcád jó tizenöt font. A karszék magas s kényelmes, mint királyhoz illik. Ha majd a korona s pálcá szép vörös lesz s izzó székedre ültettek, akkor szólj büszkén, ha férfi vagy.”⁹²⁰

Frye alapján démonikus elemnek kell vennünk a csataleírásokat, és talán még inkább az ütközetek utáni csatamezők leírását. A Csanádnál Frusináék elé táruló látvány, monumentális leírása Rónay György szerint „irodalmunk legszebb, legnagyobb lapjai közé tartozik”:⁹²¹
„Amerre szemeik fordulnak, holttestek fekszenek. Itt egyenként szétszórva, ott egyik a másikon halomra dőlve. Fényesen öltözött nemesek mellett parasztok pihennek; a hímzett ruhát s rongyos inget a vér egy színre festé, s a kard és kasza egyaránt széttörve hever körülöttük. Több helyen a küzdőket még a halál sem választhatá el egymástól. Fegyvertelenül, halálos sebbel keblében, a földön fekvő paraszt még egyszer megragadá urát, ki lesujtva mellé terítettett, s a haldoklók újra küzdeni kezdenek; amaz, hogy zsarnokán bosszút álljon, ez, hogy fellázadt

---

⁹¹⁵ Eötvös, 1972. 463-4. p.

⁹¹⁶ Lásd Frye, 1998. 128. p.

⁹¹⁷ Frye, 1998. 127. p.

⁹¹⁸ Lásd Eötvös, 1972. 667, 669. p.

⁹¹⁹ Eötvös, 1972. 647. p.

⁹²⁰ Eötvös, 1972. 701. p.

⁹²¹ Rónay, 1947. 40. p.

jobbágyát még egyszer elnyomhassa. A csata távolabb helyekre vonult, körülöttük csak halottak maradtak, de ők nem engedtek párviadalukban; egymásba kapaszkodva, ellenének testébe vajt körmökkel: így találta őket a halál, s így merevedtek el tagjaik; úgy látszék, mintha a mozdatlan szemek még gyűlöléssel néznének egymásra, mintha az elhalaványodott ajkakon még átkok lebegnének. Az emberek között lódögök feküdtek, s merre a szem látott, fegyvertöredékek. A hold halavány sugarakat vetett a mezőre. Az éj csendében mindenfelől varjúkárogás s a vércse éles hangja hallatszottak; az utasok közelítésére egy pár sas följesztve hagyá el prédáját, s messze ívekben keringett fejeik fölött, mintha látni akarná, ki meri háborítani nagy királyságában?”⁹²² És legalább ennyire megrázó a temesvári csatamező – alighanem Arany János tíz évvel későbbi keletkezésű *A valesi bárdok*ében visszaköszönő⁹²³ – leírása: „A csatamezőn néma csend uralkodott. Mikoron éj lett, s csak a hold önté el halvány sugarait a halottak fölött, egyes asszonyok jöttek, kik üldözőik elől a nádasokba menekülve, most halk léptekkel jártak körül a gyászos mezőn. Férjeiket vagy testvéreiket keresték. Lehajolva az egyes halottak fölébe, kiknek ruhái vagy termete őket egy percig csalódásba hozták, szomorúan fölkelve, ha csalódásukat észrevevék s tovább haladva, így barangoltak körül, míg egyesek közülük a keresetteket feltalálák, s párjuk hideg keblére borulva, halk nyögéssel panaszlák szerencsétlenségüket.”⁹²⁴

Nem egyszer démonikus a regény növényi és állati világa is – „sötét erdő”, „vagy pedig vadon”, lehet „ijesztő, elvarázsolt kert”,⁹²⁵ amint Frye írja. Egyértelműen ilyen módon ijesztő a csőcselék által feldúlt kert Telegdi háza körül: „A kert a vad csapat pusztításait szintén nem kerülte ki; füve s virágai legázoltattak, a vékonyabb fák kitörve fekszenek az utakon, a vastagabbakon fejszevágások látszanak; a lugasok, félig lerontva, szomorúan lógnak feldőlt padok fölött: s a klasszikus istenségek, mikkel Telegdi kertét ékesíté, ledöntve márványalapaikról, lecsapott fejekkel s tagokkal hevernek a földön.”⁹²⁶ Rémisztően hat Frusináékra a táj (amit a narrátor őserdőnek is mond), hogy elindulnak Budáról: „Minden bokor, mely virágtakart ágait kísértetként feléjük nyújtá, az álmából fölvert madár által okozott zöreij új meg új rémüléssel tölté el az asszonyokat”,⁹²⁷ utazásuk során később is sokszor rettegniük kell: „Ha a napot erdőben vagy nádasokban tölték, a vad, mely szaladva az ágakat csörögteté, vagy egyes szárcsa, mely a nád között megmozdult, új meg új rémülésre adott alkalmat;”⁹²⁸ „A vidék, melyen átha-

---

⁹²² Eötvös, 1972. 465-6. p.

⁹²³ „Levágva népünk ezrei,
Halomba, mint kereszt,
Hogy sírva tallóz, aki él:
Király, te tetted ezt!” (Arany, 1951. 274-5. p.)

⁹²⁴ Eötvös, 1972. 671. p.

⁹²⁵ Frye, 1998. 128. p.

⁹²⁶ Eötvös, 1972. 390. p.

⁹²⁷ Eötvös, 1972. 403. p.

⁹²⁸ Eötvös, 1972. 454. p.

ladtak, mondhatlanul szomorú vala. Végtelen rónaság mindenfelől; itt mérföldekre terjedő nádasok, folyók áradásainak maradványai; ott rengeteg tölgyesek vagy határtalan mező, melynek unalmas egyformaságát emberi szorgalom nem tevé érdekesebbé. Más években kalászok hullámzottak e rónaságon; a réteken nagy nyájak kolompoltak pásztorének s a távol tornyokról áthangzó harangozás életet adott a magánynak. Most minden elhagyatva állt.”⁹²⁹

Valami hihetlenül démonikusak a pusztításokat követő állapotokat leíró képek. Például a feldúlt kerti lak leírása: „Maga a ház, mely tegnap még magas halmáról oly ékesen nézett le a városra, most romokban áll. Födele leégett, falai füsttől s lángtól elbarnultak s szétrepedeztek, az ékes márványpárkányzat széttöredezve, egyes, még füstölgő gerendákkal a ház körül fekszik. Mint a háznak külseje, olyan vala belseje is. A bolthajtások, igaz, nem szakadtak be, s a láng a szobákban nem okozott kárt, de a nép mindent darabokra tört; az egész házban nem maradt egyetlenegy ajtó vagy kályha, nem egy bútor, mely épen hagyatott volna; alig lenne megmagyarázható, miként történt, hogy a sokaság, mely a kitörő tűz miatt oly kevés ideig maradt a házban, ezalatt mindennek tökéletes megrontására időt talált, ha nem tudnók, hogy a nép sohasem szorgalmasabb, mint bosszújában. A házban s körülötte halotti csend uralkodik. Néha, mikor a tűzben falától elvált vakolatnak egyes darabjai omlanak le, gyenge zörrenés hallatszik; itt-ott a gerendák között a még egészen el nem aludt tűz, légvonattól érintve, újra pattogni kezd; s ha az esti szél a nyitott ablakok valamelyikét megingatá, néha egy elrepedezett üvegtábla esik ki ráájából, – különben mély hallgatás.”⁹³⁰ Frusináéknak Csomád felé haladtukban nem egyszer ehhez egészen hasonló látványban van részük: „Ha utasaink néha éjjel valamely falun mennek át: a kapuk tárva, a házak nyitva állanak, elhagyatva minden, mintha a lakosok kihaltak volna, s minden család házáat hagyá vala emlékjelül e nagy temetőn, melynek közepében óriás kísértetként a magas templomtorony emelkedik ég felé. Elhagyatva áll az istenház, mint egész környéke; elköltöztek a hívek, kik szent falai között össze szoktak gyűlni; a harangok némán függenek magas állásukon; rég elhervadtak a koszorúk, melyeket ájtatos kezek aggatának a templom előtt álló feszületre, s az örök lámpa nem önti fényét a színes ablakokon át. Semmi nem zavarja a halotti csendet, mely ez egykor népes utcákon vándorainkat most környékezi. Néha a házak egyikében felejtett kakas a szokott órában felzengi hangos énekét; de társai, kik egykor szavára feleltek, gazdáikkal most távol vándorolnak, s a faluőr éneke visszhang nélkül hal el a szalmatető fölé. Néha kutyaugatás hallatszik, s az itt feledett ebek a lödodobogásra kirohannak az udvarokból, mintha visszatérő gazdáik elébe sietnének, egy ideig

---

⁹²⁹ Eötvös, 1972. 457. p.

⁹³⁰ Eötvös, 1972. 390-1. p.

hallgatva követik a lovasokat, s miután meggyőződtek, hogy idegenek, szomorúan vonítva térnek vissza kapuikhoz.”⁹³¹

A démonikusnak kell vennünk azt is, hogy a *Magyarország 1514-ben* számos eseménye éjszaka, sötétben történik. Sötétben támadják meg Szaleresiéket a regény elején, Telegdihez már valamikor éjjel érkeznek meg Ártándiék. Lőrinc késő éjjel beszél Bakáccsal. Ártándi éjjelenként találkozik Klárral. A 6. fejezetben már Frusináékhoz is estefelé érkezik meg Pál, még később van, mikor Klárhoz megy látogatóba Pestre. Ezen éjjel beszélget Orbán Lőrincel a kerti lak kerítése tövében, majd elválásuk után a városnak vevé útját (a kulcsár mielőtt nyugodni menne, némi aggodalommal a hangjában ereszti ki a kerti kapun: „Vigyázzék magára! oly időket élünk, melyekben késő este nem tanácsos gyalog járni.”⁹³²). Ugyanezen éjjel tartják a kereszties fővezérek titkos tanácskozásukat Szaleresi házában. Végül ugyanezen éjszaka jár a tanácskozás után Ártándi Bornemisza Jánosnál és aztán a nádornál. Természetesen éjjel támadják meg Telegdi kerti lakát a keresztiesek. Orbánt már naplementekor találja meg nővére (családjával ezen éjszaka akarták a tábort elhagyni), a sötétben menekül el a kerti lakból az íródeák vezetésével Telegdi Frusina és Bebek Katalin. A támadást követően Bakácshoz éjjel ront be a többi főúr, hogy bűnrészességgel vádolják őt, és még éjjel van, mikor a bíbornok magához hivatattja a szerzetek gárdiánjait és priorjait, hogy átvegyék a másnapra vonatkozó parancsolatát. Szaleresi Ambrus még késő éjjel ér haza az ostrom után. Frusináék éjszaka indulnak útnak Posztómetező házából, éjjel hagyja el Ollósi is Pestet, ekkor éjjel esnek a cigányok fogságába. Sőt: menekülésük során is nagyrészt éjjel haladhatnak tovább, napközben nádasok között, vagy elhagyott pásztorkunyhókban húzzák meg magukat. Csongrádot éjjel gyűjtik fel a keresztiesek, Frusináék éjjel érnek el a csongrádi csataterre, Báthori István ezen éjjel menekül el Ollósi lovával. Szaleresi éjjel küldi el Farkast levelével Bornemiszához, Farkas később is éjjelente jár ide s tova Pest és Buda között; a keresztiesek pesti seregének leverését követően éjjel látjuk Szaleresit a csonkatoronyban. Ártándi Pál András társaságában sötétedéskor indul el Zápolya táborából, éjjel találkozik Klárral a vadászaknál; Klári a következő éjjel viszi el Zápolya levelét Temesvárra. Éjjel szabadul ki Klári segítségével Szaleresi a temesvári tömlöcből, Dózsáék is éjjel tudják meg a tömlöctartótól, mi vár másnap rájuk. És végül az utolsó jelenet is éjjel játszódik – Klári a kézfogót követő vacsora alatt énekl el énekét az ablak alatt, eztán zajlik a Lőrinc és Ambrus utolsó párbeszéde a Szent Pál zárdája melletti kőkeresztnél.

Ez a szereplők számára nem jelenthet mást, mint hogy az idő kizökkent a normális ke-
rékvágásából. Az 5. fejezet első jegyzetében a narrátor azt valószínűsíti, akkoron éjjelente még

---

⁹³¹ Eötvös, 1972. 457-8. p.

⁹³² Eötvös, 1972. 192. p.

aludni volt szokás, kilenckor lefeküdtek az emberek.⁹³³ Annál meglepőbb, hogy mennyiszter nem alszanak egy szemernyt sem a szereplők. Május 13. reggele és 15. éjjele között Klári mindösszesen néhány órát nincs ébren, a kerti lak feldúlása után, hogy apja elátkozza, elájul, és 15-én szürkületkor, hajnalban tér magához. A 4. narrációs tömb első napja éjjelétől a harmadik nap estéjéig sem alszik Klári sokat, csupán az elhagyott vadászlaknál az átélt gyönyör után pihenhetnek a szeretők néhány órát. Minden bizonnyal két napon át egyfolytában talpon van Orbán május 14. reggelétől 15. éjjeléig a kerti lak ostromakor, és a 4. narrációs tömb 3. napjának reggelétől a 4. nap délutánján zajló temesvári csatában bekövetkezett halááig. Eleve furcsa, milyen sok minden történik éjszaka – ezzel nem egyszer a szereplők maguk is tisztában vannak. Galamb kénytelen mentegezni magát ura előtt, hogy Lőrincet nem mindjárt vezette hozzá: „eminenciádnak nem szokása este valakit fogadni, kit magához nem rendelt, főképp egy falusi plébánost”.⁹³⁴ Szaleresi gazdasszonyát egész váratlanul éri, hogy ura hazajön a keresztes vezérekkel: „De ki is gondolta volna! Ambrus gazda kétszer mondta, hogy ne várjunk a vacsorával, mert éjszaka a táborban marad, s mégis most hazajön s pedig annyi emberrel”.⁹³⁵ Bornemisza János egyszer csak ezt a kérdést szegezi Pálnak: „De hogy-mint [...], mily véletlen eset által jöttél te ily késő éjszaka Szaleresi házához?”⁹³⁶ Szaleresi Ambrus a keresztes vezérek távoztával Kláritól „szokatlan komolysággal kérdé: miért nem fekszik már ágyában ily késő éjszaka?”⁹³⁷ És jobban belegondolva nem egyszer csakugyan több mint meglepő, mik meg nem történhetnek – az akkor még alig-alig ismert Lőrinc éjjel bejut Bakácshoz, Lőrinc sötétedés után a kerti laknál összetalálkozik Orbánnal, a kerti lak ostroma éjjelén Szaleresi gazdasszonya, az öreg Erzsébet sem tartózkodik odahaza. Nem magától értedődő, hogy Ártándi felkelti Bornemiszt a keresztesek tanácskozása után,⁹³⁸ és több mint nehézkes, ahogy aztán a nádorhoz kerülnek: „Hosszabb idő múlt, mielőtt Bornemisza a nádor cselédeit arra bírhatá, hogy urokat felköltse. Perényi, ki ez időben még inkább szenvedett köszvényben mint máskor, s ki pár hét óta a közdolgookban semmi részt sem vett, cselédeit kivéve, senkit maga elébe nem bocsátott; s miután Bornemisza tekintélye s azon állítás, hogy a dolog, mely iránt a nádorral szólni akar, halasztást nem szenved, a komornyikot végre lefegyverezték, s miután ez ura hálósobájába ment, a szitkok, melyekkel beteg ura által fogadtatott, s melyek a teremig, hol Bornemisza Ártándival

---

⁹³³ Lásd Eötvös, 1972. 742. p.

⁹³⁴ Eötvös, 1972. 147. p.

⁹³⁵ Eötvös, 1972. 203. p.

⁹³⁶ Eötvös, 1972. 234. p.

⁹³⁷ Eötvös, 1972. 264. p.

⁹³⁸ Pedig a szöveg erre megelégszik ennyi magyarázattal: „a lépcsőknél s a folyosókon álló őrcök az előttük ismeretes Ártándit könnyen át bocsátották, s az ifjú nemsokára Bornemisza lakásában s néhány perc múlva, melyek az ősz katonánan elkészülésére elegendőek voltak, jelenlétében találta magát.” (Eötvös, 1972. 231. p.)

helyet fogtak, kihallatszottak: meggyőzték ezeket, hogy a cselédek, Perényi rossz kedvéről szólva, csak igazat mondának.”⁹³⁹

Szilágyi Márton értelmezésében jelentős szerep jut a regény démonikusságának. Interpretációjának ezt mindjárt a kezdetén rögzíti, szerinte a szerző regényében egyszerűen átvette és megőrizte a – Kulin Ferenc a *Hódíthatatlan szellem* című dolgozata tanúsága szerint⁹⁴⁰ – múlt eme részletéről meglévő akkori képzetet: „a Dózsára vonatkozó korabeli (azaz tágan felfogva, 18. század végi, 19. század eleji) említések inkább azt mutatják, hogy személyét nem korszakot befolyásoló figurának, hanem csupán nagyszabású gonosztevőnek tekintették – mint ahogy 1514 is a zűrzavar és káosz időszakának számított, ahogyan ezt Fazekas Mihály Lúdas Matyjának (1817) tudatosan kijelölt történeti cselekvényideje is bizonyítja. Ilyenformán Eötvösnek is nyilván a leginkább egy ilyen szemléleti hagyománnyal kellett számot vetnie, s [...] az író ezt a szembesítést el is végezte – s noha több ponton valóban szuverén módon átértelmezte a történetírói tradíciót, ezt a beállítást alapvetően megőrizte.”⁹⁴¹ Elemzése több későbbi pontján is jelzi a regény démonikus voltát: a moralitás, a szereplők erkölcsének kérdését vizsgálva megállapítja, hogy a szövegben Magyarország egy „olyan elátkozott, Istentől eltávolodott térként [jelenik meg], amelyben a becsületnek nincs helye.”⁹⁴² Szerinte a regény középpontjában részint a katasztrófa, Magyarország (ténylegesen majd Moháccsal bekövetkező) bukása áll. Ennek látja alárendelve a szöveg térképezését. A „cselekvény – egy olyan, kontrasztos térszervezés jegyében, amely a leginkább az erőszakos szembenállást megjelenítő regényekre jellemző – jórészt két központ körül kristályosodik ki: Buda (illetve az ezzel voltaképp összefüggőnek ábrázolt Pest), Ulászló székhelye az egyik pont, a másikká pedig Dózsa tábora válik Temesvárnál.” És Temesvár fokozatosan átveszi a középponti szerepet, ide érkezik majd’ mindegyik szereplő, Dózsát a keresztetek a lakomán királynak kiáltják ki, „a tökéletesen szétesett és a formális katonai fegyelmet is nélkülöző temesvári tábor pedig parodisztikusan átminősül királyi központtá”, „Dózsa veresége ilyenformán az igazi ország pusztulásának előképévé válik, a halottakkal borított csatatér a pusztasággá váló Magyarország allegóriája – mint ahogy az volt

---

⁹³⁹ Eötvös, 1972. 235. p.

⁹⁴⁰ Példának okáért Kulin Ferenc azt írja, a *Főúr és pór* című 1845. januárjában az *Életképek*ben megjelenő novella szerzője, Beöthy Zsolt egyszerűen „azonosul a lázadókat hibáztató történetírók szemléletével. A »vércseppig zsarolt pórosztályt« Dózsa táborában már »csürhe nép«-nek, »szörnyű had«-nak mutatja, melynek »nagy része heverő munkátlanokból állott«, s mely mintha nem is a »földesúri önkény«, s » általában a vagyontalanabbak sorsa« ellene [sic] készülne tenni, csak azért gyűlt össze, mert »megunta henyesége miatti rossz sorsát«, s hogy »polgárszívekben fűrössze vágjait.«” Petőfi Sándor 1847 márciusában keletkezett *A nép nevében* című költeménye két sora („Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép, / Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad?”) Kulin szerint a legkevésbé sem Petőfi eredetiségét mutatja: „A fölkelő »szörnyű nép«, amelyik »vesz, ragad« [...] csak utal azokra a képekre, amelyeket a konzervatív-reakciós történetírás vett át a forrásmunkákból, s adott tovább elrettentő emlékként a parasztháborúról.” (Kulin, 1982. 117., 129. p.)

⁹⁴¹ Szilágyi, 2004. 434. p.

⁹⁴² Szilágyi, 2004. 436. p.

már a korábban hihetetlen plaszticitással leírt csanádi csatater is.”⁹⁴³ Számára a regény térkezelésével szorosan összefüggő időkezelése is ezt mutatja, meglátásban „a regény tragikus történelmeképének középpontjában valójában egy olyan esemény áll, amelyről a regényben csupán utalások találhatók – ez pedig a mohácsi csata”: „kimondatlanul is Mohácshoz mérődik hozzá az összes szereplő jelleme és múltbéli cselekedete, s a morális romlás Mátyástól induló folyamatának mélypontja is ide lokalizálható”.⁹⁴⁴ Ehhez szeretnék egy apró kiegészítést tenni, tudniillik a két tágabb külső időpont (Mátyás uralkodása és a mohácsi vész) mellett két közelebbi időpontot is találhatunk a regényben, melyekhez a moralitás eltűntét, a káosz eljövételét köthetjük, és ezek, ha lehet, még hangsúlyozottabban jelzik, a regény Istentől elfordult, áldatlan állapotban lévő országot mutat be. A történet ugyanis két kiemelkedő keresztény időpont, húsvét és advent *között* folyik – a megváltó feltámadásakor öröm helyett a káosz jön el, és másrészről senki sincs, aki várna Krisztus megszületésére. A kezdő időpont többször is előkerül. A narrátor ezzel indokolja Dózsa György Szent György havának 23-án történő megjutalmazását: „A keresztes bulla csak egy héttel ezelőtt húsvét vasárnapján hirdettetett ki, és semmi sem buzdíthatná inkább részvétre a népet, mint ha látja, miként a törökök ellen küzdve nemcsak örök, de földi jutalmakra is számíthat.”⁹⁴⁵ Ártándi Tamás Szaleresi Ambrus megmentése után azt mondja: „Húsvét után kedden hajnalkor”⁹⁴⁶ indultak el Biharból Budára. Minden borzalom ezzel veszi kezdetét, Telegdi és Szaleresi aggódó kérdése, mit láttak Ártándiék Bihartól Budáig az úton ezt jelzi, de talán egyértelműbben ezt mutatják Szaleresi Ambrus Ártándinak szóló – részint már idézett – panaszkodó szavai: „Rablások, pincetörések, gyilkolások, nálunk minden gonosztett napirenden van [...], mióta Tamás bíbornok őminenciája Rómából visszajött, s a pápa levelét, mely minden keresztesnek bűnbocsánatot ígér, kihirdeté: azóta mi, pestiek, nem jöhetünk ki falaink közül anélkül, hogy haramiák által meg ne támadtassunk.”⁹⁴⁷ A másik oldalon Lőrinc és Szaleresiék utolsó párbeszédének nagyon őszi időpontja, a kiszámítható november 17-e, lehetővé teszi, hogy adventben jelöljük ki a regény idején túl lévő záró időpontot.⁹⁴⁸

⁹⁴³ Szilágyi, 2004. 442. p.

⁹⁴⁴ Szilágyi, 2004. 443, 444. p.

⁹⁴⁵ Eötvös, 1972. 29. p.

⁹⁴⁶ Eötvös, 1972. 104. p.

⁹⁴⁷ Eötvös, 1972. 104. p.

⁹⁴⁸ Jomagam *A falu jegyzője* kapcsán azt mertem állítani, a szövegben megjelenő táj és idő kísértetiesen egybeesik egy kortárs magyar író tájával és idejével, és az ő szövegeiből is leginkább a *Sátántangó* világával. A különös az, hogy most kénytelen vagyok tovább vinni az Eötvös és Krasznahorkai regények között némileg félénken húzott párhuzamot. Ugyanis Szilágyi Márton Frye-t abszolút mellőzve tartja démonikusnak a *Magyarország 1514-ben* világát, ő csupán Faragó Kornélia *Az ellenállás melankóliája* értelmezésére támaszkodik. És véleményem szerint itt nem csupán két démonikus regény véletlen azonosságairól van szó. Kétségtelenül, arról is: amiket Faragó fő pontokként *Az ellenállás melankóliája* démonikus elemeiként felsorol (az individuumukat elvesztett, vakon cselekvő egyes emberek, a csöcselék, a városok pusztulása, az éjszaka, az elveszettség), egytől egyig több mint fontos elemei a *Magyarország 1514-ben* világának is. Vagy: az a rettegés, melyet Szaleresi meg a többi polgár átél a regény elején, egészen hasonló ahhoz, melyet Pflaumné megtapasztal hazafele menet a vonaton, majd végigyalogolva a város-on szintén a regény elején. Azt gondolom, a káosz és a reménytelenség olyannyira mélyen érzékelhető mindkét

---

szövegben, mindkét szöveg olyan hasonló gyomorkifordító módon megrendítő, hogy Krasznahorkai László második regényét bizonyos szempontból bátran Eötvös József harmadik regénye átírásának tekinthetjük. Krasznahorkaitól ez talán nem is áll olyan távol: a *Kegyelmi viszonyok* záró szövege, *Az utolsó bajó* című novella, mely szintén meglehetősen apokaliptikus, és melynek témája Magyarország eltűnése, Vörösmarty Mihálynak van ajánlva. (Erre a tényre Szilágyi Márton volt oly szíves visszaemlékeztetni.)

X.

Lehetséges, hogy a *Magyarország 1514-ben* szerzője a szöveg megírása előtt irányregényt szeretett volna írni. Az sem zárható ki, hogy *utána* úgy gondolta, irányzatos művet alkotott. A megírás során azonban gyaníthatóan főként egy cél lebegett előtte: az a világ, Magyarország, 1514-ben, ami a szövegben megjelenik, minél teljesebb és – megkerülhetetlen a szó – hitelesebb legyen.

A regényről írók abszolút megoszlanak azzal kapcsolatban, hogy ez sikerült-e, mi több: nem egyszer ugyanarról a locusról vagy jelenségről éppen ellenkezőleg vélekednek. Gyulai Pál egyetemi előadásában nem mulasztotta el e regénnyel kapcsolatban is megjegyezni, a szereplők kifejezésmódja hibás: „Eötvös személyei ugyanis majd mindig egyformán beszélnek, azaz, hogy tulajdonképp nem is ők beszélnek, hanem maga a költő. – Mindenütt az Eötvös lyrai melegségű, ódai lelkeseltségű, melancholikus vagy humoros hangját halljuk a különböző személyek szájából.”⁹⁴⁹ Máshonnan kiindulva ugyanerre lyukad Péterfy Jenő. Szerinte Eötvös nem tudja „a szenvedélyt költőileg jeleníteni”, a szenvedély ugyanis „nem tűri a körmondatok láncait”, s ennek megfelelően a szereplők nyelvezete hiteltelen. Erre hozza fel Lőrincet, aki „fényes retorikával fejt föl Bakács, Orbán deák, Dózsa, illetőleg az olvasó előtt mindazon okokat, melyek őt a lázadásba sodorták; de szenvedélyére legföljebb következtethetünk; az szemléletünkbe nem esik.” Kiemeli a Bakáccsal folytatott párbeszédet: „az egész jelenet mégis csak kollokvium hatását teszi; a primás az aggódva kérdező, Lőrinc a szónokias felelő. Oly gonddal használja a kérdő, fölkiáltó mondatokat, oly jelesen csoportosítja érveit, oly kitűnően adja elő a lázadás okait, hogy akár Livius szónokai tanulhatnának tőle.”⁹⁵⁰ Rónay György szerint ez a megfigyelés utóbb iskolakönyvek közhelye lett: Eötvös „hősei jóformán mind egyformán beszélnek, az ő jogászián pallérozott, körülményes, terjengős nyelvén, Dózsa ugyanolyan körmondatokban, mint Lőrinc pap vagy az országurak, Szaleresi ugyanúgy, mint Bakács vagy Telegdi, s a nyelvi anyag, a stílus tekintetében végül is alig van különbség egy király előtt tartott országtanács meg egy polgárházban tartott tanácskozás közt.”⁹⁵¹ Elgondolkodtató azonban, hogy Rónay bár ezt lényegében igaznak tartja, mégis azzal folytatja fejtegetését, hogy ez az egynemű stílus „egy magasabb kompozíciós síkon” Eötvös legfőbb erényei egyikévé válik. Példaként azt a jelenetet hozza, amikor a 2. fejezetben Dózsa szembeszáll az őt ugrató úrfiakkal: „A szópárbaj egészen valószerűen indul: igerkedő csipkelődésekkel bosszantják a piperkőc uracsok a komor székely bikát, míg abból ki nem tör az indulat. [...] csattanó replikák változnak, »paraszt«, »szemtelen«, s ez utóbbira vág rá Dózsa még szónokiasságában is elfogad-

⁹⁴⁹ Gyulai, 1899. 57. p.

⁹⁵⁰ Péterfy, 1983. 525-6. p.

⁹⁵¹ Rónay, 1978. 251. p.

ható tirádája: »Szemtelenek ti magatok ...« [...] Ez az a pont, ahol »a kölcsönös ingerültség tetőfokára hágott«, s ahol már nem lehet mit tenni [...] véget kell vetni a dolognak, be kell hozni valakit, aki a »tetőfok« holtpontjáról továbbsegíti a jelenetet – és Eötvös valóban be is hozza Telegdit. Előbb azonban [...] még ajkára ad Dózsának egy hatalmas tirádát, s ezzel azt, ami a »valószínűség« síkján már nem fokozható, egy más síkon, a retorika síkján egy fokkal magasabbra hevíti; s itt most már nem a pszichológia törvényei érvényesek, hanem a retorika szabályai, a periódus arányosan elosztott tagjaiban a fokozás mesteri teljesítményével.»⁹⁵²

Péterfy Jenő szerint Eötvös nem csak a szenvedélyt nem tudja ábrázolni, „képzelme jellemrajzoló erő nélkül szűkölködik. Majdnem mindenütt látni lehet azt a finom vonalat, hol a történet adata megszűnik, s a szabad alakítás kezdődik. A nagyobb rész rendesen a történeté, nem a képzelemé. Az utóbbi nem olvasztja be elemébe a történetet s alakjait, inkább csak magyarázza, rendez. Amint az alakok szenvedélyes kifakadásai gyakran az író gyűjtötte adatok szónokias elmondásából állnak, úgy maga az egész alak rajza is – például Ulászlóé, Bakácsé, Telegdyé – az ilyen egymáshoz illesztő modor eredménye.»⁹⁵³ Bán Aladár bár sokmindenben visszamondja Péterfyt, ebben a tekintetben nem egészen osztja véleményét, számára egy-két figura jellemzése jó lett: „A tehetetlen, gyámoltalan uralkodó rajza nagyon sikerült. A székely vitéz rajza is találó, kinek színlelt elkeseredése és hiúsága természetes hűséggel jelennek meg. Bakács, Szaleresi jellemrajza kevésbé sikerült.»⁹⁵⁴ Többen egyértelműen meg voltak elégedve a regény jellemeivel. Gyulai Pál egyetemi előadásában azt mondta, „erős e mű a kor nagy kérdéseinek és az azt képviselő személyek jellemének rajzolásában».⁹⁵⁵ Ugyanígy látta Mohr Gedeon is: „Jellemzésében Eötvös József felveszi a versenyt bármely modern írónkkal. A regény alakjai eleven, élő emberek, akiket magunk előtt látunk néhány szavas jellemzése alapján.»⁹⁵⁶

Péterfy Jenő hibásnak tartotta a tömegrajzot is, Eötvös „éppoly kevésbé tünteti föl kel- lően azt az irracionális s mégis ellenállhatatlan hatalmat, mely a tömegeket hajtja s kormányozza.»⁹⁵⁷ Ezzel szemben Beöthy László lelkesedett a tömegek pszichológiáját értékelve a regényben: „Oly igazán hatalmas erejű és valódiságával ható rajzot, mint a keresztes táboré több ízben is, Keményen kívül hiába keresnénk. Ha Eötvös téved is néha a személyek jellemzésé-

---

⁹⁵² Rónay, 1978. 252-3. p. És tovább is folytatja: „Így szólaltatni egy Dózsát: merő képtelenség. És mégis: azon a forrponton, amelyre a jelenet hevült, ez a retorika imaginárius síkjára való átcsapás egészen természetes; az olvasó nemhogy fönnakadna a lélektelen abszurdumon: ellenkezőleg, ráhagyja magát Eötvös stílusának, pátosának sodrára; izgalma nem csökken, hanem inkább fokozódik, ha egy más minőségű, tisztán verbális közegben is; szívverése fölgyorsul, vére megmelegsik, sors, végzet zúgását hallja a mondat méltóságteljesen indulatos hömpölygésében.”

⁹⁵³ Péterfy, 1983. 528. p.

⁹⁵⁴ Bán, 1902. 26. p.

⁹⁵⁵ Gyulai, 1899. 57. p.

⁹⁵⁶ Mohr, 1957. 14. p.

⁹⁵⁷ Péterfy, 1983. 528. p.

ben, meglepő erővel találja el a tömegeket.”⁹⁵⁸ Hozzá hasonlóan Császár Elemér úgy véli, „megkapó a tömegek rajza. Élet lüktet mozdulataikban, szinte látjuk, amint a soraikon végigrezdülő gondolat, a tömeg lélektanának sajátos természete szerint, a villamos szikra erejével egyszerre gyújtja lángra érzelmeiket, egyszerre hozza a leghevesebb mozgalmába lelküket, testüket.”⁹⁵⁹

Gyulai Pál szerint a regény „gyöngye az inventio és cselekvény tekintetében.”⁹⁶⁰ Korda Imre is hibáztatja ezért: „Önkényűleg vezet ide oda személyeit, csakhogy könnyebben összehozhassa őket: pl. a Magyarországon Telegdi Frusina Budáról menekülve, épen oda rejtőzik a keresztesek elől, a hol ezek legnagyobb tábora jár, csak azért, mert a Frusinát kereső Szaleresi Klári is épen azon a vidéken tartózkodik, stb.”⁹⁶¹ Velük szemben Ferenczi Zoltán, Szinnyi Ferenc, Császár Elemér és Sőtér István, úgy vélte, Eötvös sehol és soha „nem építette nagyobb gonddal a cselekvényt”,⁹⁶² jól egybe van építve a regény történelmi és irodalmi, köz- és magánéleti szála.

Nos, ezekben a pontokban már nem tudok olyan egyértelműen állást foglalni, mint abban a kérdésben tudtam, hogy elválik-e történelmi és költött részre a szöveg. Mert csakugyan nem igazán különülnek el az egyes szereplők beszédmódjukban, Eötvös az övétől eltérő társadalmi körből és korból kikerült szereplők saját hangjának megalkotását sikeresen talán csak a novellák gazdáinál és parasztjainál tudta igazán megoldani, ám van valami abban, amit Rónay György fejteget a magasabb kompozíciós síkról. Bodnár Zsigmond is egy megengedő álláspontra helyezkedik: „A király, a sok főúr és főpap, közép- és kismemes, alsó és szerzetes pap, jobbagy, férfi és nő, Eötvös nyelvén és hangján beszélnek ugyan s így valószínűtlen az előadásmódjuk, nem természetesek az eszméik, képeik, hasonlataik; mégis átlagos jellemök, beszédek és tetteik az igaz, a való több színét mutatják az olvasónak, mint előbbi regénye. Bánt ugyan, hogy mindegyik ajkáról Eötvös gondolatait kell hallanunk; de szívesen bevalljuk, hogy nem torzít és túloz annyira és mégsem mondhatni, hogy elmosódnak alakjai”.⁹⁶³ Részemről annyira elsősre nem akadtam fent Dózsa tirádáján a királyi palotában, miként számomra hitelesnek hatott jónéhány egyéb szereplő beszéde is, így például a Telegdi és Ártándi között folyó párbeszéd a 4. fejezetben, Bakács monológja a két szoborhoz⁹⁶⁴ és párbeszéde Galambbal az 5. fejezetben, Bornemisza szavai az első királyi tanácsban a 10. fejezetben, Báthori György

---

⁹⁵⁸ Beöthy L., é. n. 37. p.

⁹⁵⁹ Császár E., 1939. 175-6. p.

⁹⁶⁰ Gyulai, 1899. 57. p.

⁹⁶¹ Korda, 1882. 20. p.

⁹⁶² Ferenczi, 1903. 152. p.

⁹⁶³ Bodnár, 1905. 50-1. p.

⁹⁶⁴ Erre a jelenetre Mátrai László azt írja, a „regénynek nemcsak lélektani, de művészi szempontból is egyik legmegragadóbb epizódja”. (Mátrai, é. n. 19. p.)

és Lőrinc szónoklatai a 15 fejezetben, vagy Márton barát prédikációja a tömeghez a 27. fejezetben. És szerencsére két személynél, Bakácsnál és Bornemisánál – Török Lajos segítségével – még egy érvet is fel tudok hozni illetően benyomásom mellett, számukra tudniillik „saját történeti jelenük jelenti időbeliségük tapasztalati horizontját.”⁹⁶⁵ Bakács így inti le Galambot: „Hagyj békét a jövő századoknak [...], minden kor önnézetei szerint festi magának a múlt embereit, s a nagy nevek között, melyek fennmaradnak, a nagyobb rész oly dolgok miatt dicsőíttetik, melyek még csak eszébe sem jutottak soha.”⁹⁶⁶ Bornemisza pedig ezzel próbálja meggyőzni Perényit és a többi Bakács ellen feldühödött főurat: „minek említeni azokat, mik a jelen viszonyok előidézésére talán alkalmul szolgálhattak, de minek megváltoztatása hatalmunkban nem áll? A múlt a történeté, s félek, hogy az rólunk, kik e haza kormányában jelenleg nagyobb befolyással bírunk, egykor szigorú ítéletet fog mondani; a mienk csak a jelen, s amennyiben emberektől függ, a jövő, melyet nehéz veszélyek fenyegetnek. Fordítsuk erre figyelmünket, s háritsunk el mindent, mi köztünk keserűséget idézhetne elő.”⁹⁶⁷

A cselekmény és a szereplők vezetése tekintetében is bizonytalan vagyok: egyrészt úgy vélem, kellően kézben tartja és ügyesen bonyolítja a szerző a cselekmény menetét, ha már *A falu jegyzője* bonyolult, több szálon futó cselekményét jól meg tudta oldani, két évvel később aligha veszthette el ebbéli képességeit. Másrészt viszont kétségtelen, csak úgy hemzsegnek a véletlenek a szövegben: Lőrinc és Orbán összefut Telegdi kerti laka mellett a 7. fejezetben; a 11. fejezetben „váratlan történet”-nek nevezi a narrátor azt, hogy Klári kezébe jut a Farkas által az asztalra letett Páltól Frusinának szóló levél; Orbánt éppen megtalálja nővére május 14-én a várban; a kapus éppen akkor süti el véletlen a puskáját, hogy már megegyeznének az ostromlók és a szolgák a kerti lak ostrománál; a 15. fejezetben a kereszt leesésekor szintén azt írja a narrátor: „Egy egészen váratlan esemény mindennek más fordulatot adott.”;⁹⁶⁸ éppen Ollósi éri utol a Budáról menekülő Frusináékat; Báthori István éppen ott bújkál a mocsárban, ahova Ollósi lova téved legelés közben; Klári és András éppen a tiszabesenyői csapszékbe lép be, midőn Ollósi ugyanitt küzd a parasztokkal; Lőrinc éppen akkor lovagol be csapatával Óbesenyőre, hogy Ollósinak már a nyakára tették a kötelet; a két vadászlak, ahol Frusináék rejtőznek, illetve ahol Klári és Pál találkozik, csupán egy mérföldre van egymástól, és így tovább. Azonban teszem azt a kereszt leesésének hitelességét tényleg nem igazán lehet megítélni. Elsőre nyilván az egész jelenetet önkényes szerzői megoldásnak véljük, ám mihelyst elolvassuk a hozzá kapcsolt lábjegyzetben a forrásban *lényegileg* ugyanígy leírtakat, elbizonytalanodunk.

---

⁹⁶⁵ Török, 2004. 332. p.

⁹⁶⁶ Eötvös, 1972. 143. p.

⁹⁶⁷ Eötvös, 1972. 254-5. p. (Sajnálatos módon Török Lajos mindkét idézetet Bakácsnak tulajdonítja: szerinte a másodikat Ulászlónak mondja az érsek.)

⁹⁶⁸ Eötvös, 1972. 369. p.

Péterfy Jenő ezt a jelenetet összességében mégis különöst elhibázottnak tartja: „Véletlenül, szélvészről sodorva vagy az ég közvetlen behatása által dőlt-e le a kereszt – a krónika nem kutatja. Eötvös az egészet Lőrinc pap és Villibald szerzetes közt előre megszűrt »szükséges« csalásból származtatja. Oda minden költői hatás! Szabad-e a költőnek a legprózaibb magyarázathoz fordulnia? Képzelmének ily olcsó pragmatizmuson megpihennie? A népmozgalom ereje növesztésére ilyféle színházi gépezetet alkalmaznia? [...] Az ilyen magyarázat a nevetségig józan, s minden, csak igaz, csak költői nem.”⁹⁶⁹ Bodnár Zsigmond Péterfy olyannyira megütközött szavaihoz két további árnyaló magyarázatot fűz: „1847-ben egy Eötvös az ő regényében nem adhatott elő valamely csodát a krónika naiv szavaival. Az olvasó megütközött volna rajta, és kifogást tesz a költő naiv előadása ellen. [...] De egyéb is ajánlotta a költő magyarázatát. Igaz, hogy Lőrincz czeglédi plébános a keresztetek főigazgatója és vezére volt és így olyan férfiú, kit a költő nemesebb szerepben mutatott be, a kit rokonszenvenné kellett tennie az olvasó előtt. De mégis pap volt, a tekintély némi képviselője, azért csak a közfelfogásnak tón eleget a költő, mikor ezt az embert egy kis hunczutsággal czifrázza föl és úgy mutatja be realista olvasójának.”⁹⁷⁰ Péterfyvel egyértelműen szemben állva Ferenczi Zoltán monográfiájában lelkendezve ezt írja: „A szerző nagyszerű képben rajzolja ezt a jelenetet, mely az egész regényben a legszebb. [...] Erre a jelenetre, ha nem történt is így, egészen talál az ismert mondás, hogy a költészet néha igazabb, mint a történelem.”⁹⁷¹ Ráadásul Eötvös színházi gépezetét Péterfyvel szemben a parasztháborúról szóló történelemkönyvek el tudják fogadni. Márki Sándor 1883-as művében a nép maradása okaként a babonás félelemtől való elfogódottság mellett „egy kis család” lehetőségét említi, a témáról született legutóbbi monográfia, Barta Gábor és Fekete Nagy Antal műve eldönthetetlennek tartja, hogy a kereszt leesése különös „véletlen vagy (Eötvös és Márki is gyanította) ügyes szemfényvesztés”.⁹⁷²

Számtalanszor szakad félbe valamilyen folyamat, alig van olyan fejezet, melyre ne jutna minimum két ilyen fordulat, de jópárban négyenél többet találunk. A Szent György téren Peterdorf Péter szavai egy „pillanatban iszonyatos zaj által szakítottak félbe”,⁹⁷³ „Valószínű, hogy az öreg Ártándi szavainak, mint egyéb alkalmakkal, Vítus ismét ellentmondott volna, s hogy a szerzetes, rendének védelmezése közben, talán félelméről is megfeledkezett volna, ha e pillanatban segítségkiáltások nem vonják magára az egész társaság figyelmét.”⁹⁷⁴ Bebek Katalin és Frusina „beszélgetését ez érzékeny pillanatban lódobogás szakítja félbe”,⁹⁷⁵ Erzsébet szá-

---

⁹⁶⁹ Péterfy, 1983. 529. p.

⁹⁷⁰ Bodnár, 1905. 55. p.

⁹⁷¹ Ferenczi, 1903. 146. p.

⁹⁷² Lásd Márki, 1883. 87. p.; Barta – Fekete Nagy, 1973. 116. p.

⁹⁷³ Eötvös, 1972. 41. p.

⁹⁷⁴ Eötvös, 1972. 100. p.

⁹⁷⁵ Eötvös, 1972. 176. p.

vait Klári és Pál fényes jövőjéről Farkas kocogása „szakítá félbe”;⁹⁷⁶ Lőrinc imáját „léptek szakíták félbe, s feltekintve, egy szerzetest láta, ki a táborból feléje közelített”,⁹⁷⁷ és így tovább. Ám több mint elgondolkodtató, amit az egyik ilyen jelenethez kapcsol a narrátor. Mielőtt rátá-lálna a 12. fejezetben Kardos Kata öccsére, Orbán válságban van, nem tudja mit is tegyen – a narrátor egy kitérő bekezdésben ezt írja, épp mielőtt a fiúhoz érne Kata: „Egyike a sors leg-főbb jótéteményeinek, hogy éltünk legnehezebb pillanataiban, midőn kettős út előtt állva a választás látszólag tőlünk függ, közönségesen ő határoz helyettünk. Egy percig szabadságunk csalódásában hagy; de ha, nem tudva, merre forduljunk, a bizonytalanság gyötrelmeit ismerni tanultuk, s tapasztalásból meggyőződénk, miszerint e szabadság, melyet az emberi lét fő kin-csének gondolánk, egyszersmind e lét legnagyobb kínja: akkor a sors újra megragad karjaival, s az utaknak egyikén, melyek között választani nem tudánk, ismét előre taszít. Ez történt Or-bánnal is, kit gondolataiból most egy asszonyi hang ébreszte föl, mely őt nevével szólítja.”⁹⁷⁸ Ez a bizonytalanság valahogy aztán átragad a korábban felsoroltakra is, számomra legalábbis valahogy nem lesz teljesen valószínűtlen a regény egyik hirtelen vagy váratlan fordulata sem, elképzelhetővé válik teszem azt Lőrinc és Orbán sötétedéskori találkozása,⁹⁷⁹ hogy Szaleresi késő éjjel hazatér a keresztes vezérek társaságában, vagy hogy Klári váratlanul benyit Ártándi Pál szobájába késő délután Temesvárott – főként ha tudatában vagyunk annak, hogy a szereplők számára ebben a démonikus világban kizökkent az idő, káosz uralg, és egészen irracionális dolgok történhetnek meg. És úgy tűnik nem csak számomra vált elfogadhatóvá, hiszen Szinyei Ferenc azt állapította meg, hogy ez „Eötvös legjobban megkomponált regénye. [...] Valószínűtlenség nincs benne, hacsak Klári rögeszméjét nem mondjuk annak, hogy folyton keresi Frusinát s Pálról le akarja mondatni.”⁹⁸⁰

Egy másik példa, ami hasonló eredményre vezethet, a kémkedés mint olyan. Bár egy-szer sem bújjik elő senki sem kályhalyukból, számtalanszor vesznek valamilyen fordulatot egy-egy kémlelés következtében az események: Galamb kikémlelteti Telegdi és Ártándi beszélgeté-sét Telegdi egyik cselédjével, Ártándi Pál a szomszéd szobában kihallgatja a keresztes vezérek éjjeli tanácskozását, Klári kilesi a kerti lakhoz visszatérő Orbánt, s aztán kihallgatja úti céljukat Posztómetsző házánál, Klári és András meglesi a vadászlaktól szerelmi zavarában elfutott Or-bánt, majd a fiú nyomait visszafele követve jut el a hölgy Frusináék rejtekhelyéhez. Ezek így

---

⁹⁷⁶ Eötvös, 1972. 274. p.

⁹⁷⁷ Eötvös, 1972. 346. p.

⁹⁷⁸ Eötvös, 1972. 289-90. p.

⁹⁷⁹ Ezt ráadásul az is némelyest valószínűbbé teszi, hogy Orbán ugyanabba az iskolába járt, mint ahol külföldi útja előtt Lőrinc is tartózkodott. Ez első párbeszédük előtt derül ki: „Orbán rég ismerte Lőrincet. A budai iskolában e pap, ki akkor kizárólag a tudományoknak élt, s majdnem egész idejét a nagy királyi könyvtárban tölté, a szorgalmas Orbánt nemegyszer segíté tanulásában; később Lőrinc külföldre utazott, s Orbán csak néhány hónappal ez előtt találkozott ismét régi ismerősével Cegléden mint plébánossal”. (Eötvös, 1972. 182-3. p.)

első blikkre természetesen regénytechnikai hibának vehető, de ugyanakkor a szöveg jelzi, a kémkedés ekkoriban csakugyan az egészen mindennapi jelenségek közé tartozhatott: Orbán, mikor feltűnik éjjel mögöttük valaki és nem tágit, „e makacs követőben kémet gyanítva, nem minden aggodalom nélkül nézett visszafelé”,⁹⁸¹ Farkas viccesen azt mondja Erzsébetnek: „utoljára is, ha mint kémet nem akasztanak fel, mint titkos tanácsos halok meg”,⁹⁸² a tiszabesenyőiek Ollósit kémként akarják felakasztani (Lőrincnek már egészen magától értedődő módon így mutatják be), és a fiatal keresztes is felhívja rá figyelmüket: „Ez a dolgok rendes sora táborunkban. Dózsa maga szoroson meghagyá: ha kémet találunk, fel kell akasztani.”⁹⁸³ András szerint „Temesvár s a keresztesek között számos összeköttetés volt”,⁹⁸⁴ és Lőrinc, Dózsa Gergely, Imre, tehát a rend mellett küzdő keresztes vezérek ellenzik a lakomát Orbánék esküvője után, mivel „Kémek hírei szerint Zápolya seregei csak kétórányi távolságra álltak már Temesvártól”.⁹⁸⁵ Ha mindez netán nem lenne elég meggyőző – miután Galamb elbeszélé Bakácsnak a Telegdi és Ártándi vacsorája alatt történekről, a narrátor egy egész bekezdésben azt fejtegeti, hogy a „kormány nyomorultságának a kémlelésnél nincs biztosabb jele”: „egyrésről Bakács s barátai, a másíkról Zápolya s a Báthoriak kémekkel töltötték el az egész országot, és szolgálí, sőt néha leghívebbnek gondolt barátai előtt nem szólhatott az ember anélkül, hogy félnie nem kellene, miszerint mindenik szava politikai ellenségeinek tudomására jut”,⁹⁸⁶ és ezt még egy jegyzettel is megtámogatja.

Úgy vélem, az okok és okozatok sajátos komplex viszonya hitelessé teszi a szöveget. Mi több, talán azt is megkockáztatom, annak ellenére, hogy a legutóbbi történelmi álláspont szerint a szöveg lényeges mozzanatai, ’a története pilléreit adó tények’, nem tekinthetők elfogadottnak (például mire a keresztesek szétoszlását elrendelte az érsek, már rég útközben voltak Dózsaák, kérdéses, volt-e Temesvárnál egyáltalán csata⁹⁸⁷) történelmileg mégis hitelesnek hat a regény.⁹⁸⁸ Mint megfigyelhettük a történelmi és a költött részek szétválaszthatatlansága kapcsán írtaknál, a *Magyarország 1514-ben* eseményeihez számtalan egymástól független ok vezet, és

---

⁹⁸⁰ Szinnyei F., 1926. 261. p.

⁹⁸¹ Eötvös, 1972. 407. p.

⁹⁸² Eötvös, 1972. 434. p.

⁹⁸³ Eötvös, 1972. 495. p.

⁹⁸⁴ Eötvös, 1972. 538. p.

⁹⁸⁵ Eötvös, 1972. 637. p.

⁹⁸⁶ Eötvös, 1972. 142. p.

⁹⁸⁷ Vö. Barta – Fekete Nagy, 1973. 70-6., ill. 196-205. p.

⁹⁸⁸ Ezt támasztja alá, hogy Benkő Samu immáron ismervén az újabb történelmi kutatások (Barta Gábor, Szűcs Jenő, Fekete Nagy Antal) eredményeit így nyilatkozik: „Eötvös írói rangját mutatja és regényírói módszereit dicséri az, hogy művészi leleménye sehol sem ütközik össze a későbbben előkerült források tanúságtételével, ellenkezőleg, a regény olyan jelenségeket ábrázol és olyan összefüggésekre vet fényt, amelyeket a korabeli történetírás nem ismert vagy alig sejtett, csak a legújabb kutatások fedtek fel és bontottak ki részletesen. Bízást mondhatjuk, hogy néhány alapvető kérdésben a mai történetírás egyenesen a múlt századi regényíró anticipációit igazolta.” (Benkő, 1984. 266. p.)

jónéhány közülük olyan, melyet a történelmi események okaiként is elfogadottnak kell vennünk. Teszem a lázadás kitöréséhez szükségeltetik a parasztok elnyomott helyzete, hogy Telegdi ellenzi a kereszties had kihirdetését, hogy az országban már több helyütt nyílt erőszakoskodások vannak, és a nemesek is fegyverkeznek, Szaleresi Klári és Ártándi Pál viszonya, Pál levelei, Farkas figyelmetlensége, András célja Szaleresi Ambrust véglegesen a keresztiesekhez kötni, és így tovább. A számos ok együtt érvényes, egyik sem jelölhető ki sem fő, sem fontosabb oknak.

Emellé vegyük számításba, hogy a legkevésbé sem valamelyik nagy ember akarata szerint történnek a dolgok, a narrátor többször jelzi, akiket kulcsfontosságú embereknek lehetne venni, valójában nincsenek befolyással az eseményekre. Mint Rónay György írja, Eötvösnél „az ember a történelemben egy ideig azt hiszi, hogy ő irányítja a dolgokat; eljön azonban a pillanat, amikor a történelem túlcsap rajta, amikor »a kocka el van vetve« anélkül, hogy ő maga vetette volna el; előáll, tőle függetlenül, mintegy az erők összesűrűsödése folytán egy helyzet, amelyben, mint a Telegdi-villa fölgújtása utáni hajnalon a Rákos mezején töprengő Lőrinc mondja magában, »mi tegnap még akaratunktól függöt, elkerülhetlenné válik.«”⁹⁸⁹ Mikor a kereszties vezérek titkos tanácskozásukat tartják, a lázadás már több helyütt rég kitört. Az 5. fejezetben Bakács pedzegeti Galambnak, hogy a kereszties háború kihirdetésénél nem csak az volt a célja, hogy a töröknek hadat üzenjen, egy saját hadsereget akart létrehozni az urakkal szemben, ám miután tárgyalt Lőrincsel, a narrátor szerint rájött, a dolgokat egyáltalán nem képes irányítani: „A helyzetnek megváltoztatása, melyet ő maga idézett elő, nem tőle függött többé; bármi veszélyesnek ismeré az utat, nem lehetvén visszalépnie, előbbre kelle haladnia”.⁹⁹⁰ A narrátor azt írja, mihelyst András távozott Kláritól május 14-én, hogy az ostromra embereket gyűjtsön, a hölgynek „meg kelle nyugodnia helyzetében, s a dolgok fejleményét a sorsra bízni, melynek kerekei életünkbe ritkán vágnak be anélkül, hogy rá magunk ne adnánk alkalmat, de mely, ha rajtunk egyszer hatalmat vett, ellenállhatlanul ragad el magával.”⁹⁹¹ Lőrinc a kerti lak ostroma utáni hajnalon kénytelen belátni, egyáltalán nem rajta múlt a dolgok illetén módon való alakulása. Árulkodó Telegdi István halála: egyrészt Dózsa György úgy véli, „az ő akarata ellenére Telegdi István is e pap [ti. Lőrinc] által áldoztatott fel”,⁹⁹² másrészt viszont Lőrinc maga azt mondja Orbánnak, „midőn Dózsa egy napra a fő tábort elhagyá, Telegdi kivégeztetését elrendelém; habár magam is elmenvén, s annak végrehajtását Mártonra bízván, iszonyú módjáról nem volt tudomásom.”⁹⁹³ Hasonlóan jár Bornemisza, mikor a regény

---

⁹⁸⁹ Rónay, 1978. 258. p.

⁹⁹⁰ Eötvös, 1972. 158. p.

⁹⁹¹ Eötvös, 1972. 305. p.

⁹⁹² Eötvös, 1972. 601. p.

⁹⁹³ Eötvös, 1972. 583. p.

vége felé a közelgő cseh sereg megérkezésének siettetésére Pozsonyba utazik, és távollétében Szaleresi Temesvárra kerül Zápolyához.

Ez az utolsó példa azért is jó, mert egyben azt is jelzi, a dolgok mögött nem egyszer jó-részt egyszerű emberi kicsinyesség húzódik: „A nádor, hozzá hasonló, inkább akaratos, mint szilárd emberek módjára elfeledé, hogy vetélytársunk felsőbbtségét alig ismerhetjük el jobban, mint ha ellene fortélyhoz nyúlunk – s Szaleresi e személyes hiúságnak lőn áldozatja.”⁹⁹⁴ Továbbá hiúnak nevezi a narrátor Dózsát a királyi palotában tett látogatásakor, később pedig azt mondja, „reménytelen nagyravágyás kínjait”⁹⁹⁵ hordta kebelében: „az egyetlen dicsőség, mely után, midőn váratlanul e roppant sereg vezérének látta magát, vágyódott: az vala, hogy tetteiben Hunyadit s e hon minden nagy vezérét felülmúlja.”⁹⁹⁶ Szaleresi Klári hiúsága többször is előkerül: Lőrinc ezzel figyelmezteti Ambrust lánya és Pál viszonyára: „Egyetlen leányod Ártándi Pál rimája, s Ártándi, nevetve a szerencsétlent, kit hiúsága elkábított, Telegdi Frusinát jegyezte el magának;”⁹⁹⁷ maga Klári elismeri ezt Pál távozása után apjával folytatott beszélgetésében: „Társaim könnyelműnek mondanak, s talán az valék; hiúnak neveztek, s igazuk lehet ebben is”;⁹⁹⁸ pár oldallal később másnap reggeli töprengése során „akaratlanul eszébe jutott azon szerencse, melyet mint Ártándi neje várhatna”⁹⁹⁹ – amivel persze nem azt akarom mondani, kizárólag ezért szeretné Frusinát arra kényszeríteni, mondjon le Pálról, de hogy hiúsága is ott bújkál valahol a háttérben, az egészen biztos. Apja, Szaleresi Ambrus hiúsága szintén némi hatással bír az események alakulására: a narrátor a 6. fejezet elején található áttekintésben azt mondja, a polgár sosem lett volna kereszties, „ha a bíbornok által arra barátságosan föl nem szólíttatik, s ha e megtiszteltetés a hiú férfinál nem győzé le ildomosságát;”¹⁰⁰⁰ ugyanezért hagyja magát rábeszélni Bakács által a pesti keresztiesek vezéri tisztségére is, hisz „Ambrus, különben is nagymértékben megtisztelve érezvén magát, nem bírt ily magas kívánatoknak el-lentmondani”, és táborban is „részt természetes gyengesége tartá vissza, részt azon gondolat, mely a hiú férfiúnak jólesett: hogy csak ő az, ki vezértársait veszélyes tervök véghezvitelétől visszatartóztathatja.”¹⁰⁰¹ Ártándi Pál kapcsán rögvést bemutatásakor megtudjuk, „ha Tamás úr több emberismerettel bír, [...] észrevehette volna, hogy [fia] nemcsak dicsőség, hanem dicséret után is vágyódik, s hogy nemes tulajdonságai közé máris nem kis adag hiúság vegyül”,¹⁰⁰² később rossz hajlamai kifejlődése magyarázatokor a narrátor Pál álnokságát a „hiúságnak egy

---

⁹⁹⁴ Eötvös, 1972. 681. p.

⁹⁹⁵ Eötvös, 1972. 591. p.

⁹⁹⁶ Eötvös, 1972. 206. p.

⁹⁹⁷ Eötvös, 1972. 225. p.

⁹⁹⁸ Eötvös, 1972. 265. p.

⁹⁹⁹ Eötvös, 1972. 268. p.

¹⁰⁰⁰ Eötvös, 1972. 162. p.

¹⁰⁰¹ Eötvös, 1972. 332, 333. p.

bizonyos fokától”¹⁰⁰³ eredezteti, mikor pedig Zápolya táborában ismét előkerül, két fő rossz tulajdonságát adja meg, a hiúságot, és az ezzel gyakran együtt járó önzőséget. Pált ez a tulajdonság csakugyan többször motiválja: Zápolya táborában „semmit mi által a seregek szeretetét vagy Zápolya bizodalmit még inkább megszerezheté, el nem mulasztva”¹⁰⁰⁴ viseli magát; a vadászlaknál Klárinak „mondá ugyan, hogy a rábízott levelet önmaga akará Báthorinak átadni, de csak azért, mert a bámulás, melyet vakmerő szándéka nyilvánításával gerjesztett, hiúságának jólesék;”¹⁰⁰⁵ a temesvári ütközet végén Orbán azért találja meg, mert ő „a megfutamodott ellenség üldözését másokra hagyva, hogy a csata végpercéig semmi alkalmat se mulasszon el, hol dicsőséget arathatna, szintén visszatért”.¹⁰⁰⁶ Bakács Tamás még titoknoka elől is elrejtett másik célja a keresztes sereg toborzásával szintén a hiúságot mutatja, és kizárólag önnön védelme vezeti őt akkor is, mikor nem lép fel Bornemisza mellett Szaleresi védelmében a pesti keresztesek leverése után: „Bakács talán belsőképp osztozott [Bornemisza] nézeteiben, de a keresztesekkel cimboráskodásról vádoltatva, helyzete úgy kíváná hogy mindent, mi rokonszenvennek magyaráztathatnék, kikerüljön”.¹⁰⁰⁷ Bakács mellett nem kevésbé árulkodó a többi főúr miért követeli Szaleresi vesztét: „Némelyeket az gerjesztett föl a polgár ellen, mert a lázadás a főváros környékén az ő neve alatt és seregei által kezdetett meg, s ez alkalommal kerti lakásaik felgyújtatván, maguk is kárt szenvedtek. Mások (legalább úgy hívé Bornemisza), azért mutatkoztak kérlelhetetleneknek, mert Ambrusnak adósai lévén, tartozásaikat ily módon gondolák legkönnyebben leróhatni.”¹⁰⁰⁸ És ez a kicsinyesség a másik tábor tagjaira is igaz, minthogy a narrátor a 6. fejezet elején nem csak Szaleresire mondja, hogy hiúsága vezette a keresztesek közé, ám „másokat is részint a dicsvágy, részint gazdag prédának reménye vagy csak a kívánat vezetett a táborba, hogy földesuraik zsarnokságától bármi módon meneküljenek.”¹⁰⁰⁹

Hogy a szövegben ennyi kicsinyes hiú embert találunk, annak köszönhetően a jellemek tekintetében szintén bizonytalan vagyok. Ha innen nézem a jellemzéseket, azt gondolom, a szerző kiválóan hajtotta végre feladatát, valamennyi szereplő hiú vonása találó, életszerű és hiteles. Elképesztő emberismeretről tesz tanúságot például a királyi tanács jeleneténél a szerző azzal, ahogy a nádor és az érsek rivalizálását mutatja be: előbb a Perényi kér egy széklet Venceltől, és tüstént követi őt Bakács, „ki sohasem akarta elfeledtetni, hogy az országban méltóságra

---

¹⁰⁰² Eötvös, 1972. 94. p.

¹⁰⁰³ Eötvös, 1972. 169. p.

¹⁰⁰⁴ Eötvös, 1972. 510. p.

¹⁰⁰⁵ Eötvös, 1972. 548. p.

¹⁰⁰⁶ Eötvös, 1972. 664. p.

¹⁰⁰⁷ Eötvös, 1972. 442. p. Ugyanígy vélekedik a következő lapon Bornemisza is Ulászlóval beszélgetve: „Őemincenciája a királyi jogok buzgó védelmezője lehet, s bizonyosan tudja, miért teszi; [...] de a bíbornok még hívebben ragaszkodik önmagához”.

¹⁰⁰⁸ Eötvös, 1972. 677-8. p.

¹⁰⁰⁹ Eötvös, 1972. 162. p.

nézve senki sem áll előtte, s még e pillanatban is megegyezhetetlennek tartá helyzetével, állva maradni a bíbornoknak ott, hol a nádor ül. Perényi haragos tekintetet vetett a büszke érsekre. A hiú férfi, ámbár csak köszvényének köszönhető, hogy oly helyeken, hol mások álltak, ülni szokott, mindazáltal, mint ellenségei mondák, ezen látszó kitüntetésnek is örült, s mindég bosszankodott, valahányszor Bakács ily alkalommal szintén széket kívánt.”¹⁰¹⁰ Ugyanez az emberismeret érhető tetten Ollósi kapcsán néhányszor, teszem azt az óbesenyői csapszékben, ahol a szabó egyszerűen nem bírja magába fojtani a keresztes beszámolóját hallgatva a csanádi csatáról, hogy tudja, Báthori István életben van – „Ollósi, ki, mint minden hiú ember, alkalmat látván, hol a közfigyelmet magára vonhatá, arról, hogy az veszélyekkel jár, egészen megfeledezett.”¹⁰¹¹ Továbbá azt gondolom, igaza van Szinnyei Ferencnek, aki jónéhány szereplő jellemzését sikeresnek mondja: „Történelmi alakjai közül Ulászló él leginkább, a kövér, elvénült, elnehezdedt testű, lelkű király, kinek minden cselekvés és elhatározás kint okoz s ki érzi nyomorult helyzetének egész súlyát, de csak imádkozni tud és belenyugodni változtathatatlanak hitt sorsába. Gyermekének látása deríti fel kissé. Egyetlen bizalmas embere vén cseh komornyikja, ki előtt ki meri tárni szívét. Ez az alak nagy művészettel van megrajzolva s amennyire a történelem Ulászlója, éppen annyira ember és egyén is. A többiek, a gyenge, határozatlan, kishitű, békés polgár Szaleresi Ambrus, a kevély, nagyravágyó, energikus nagyeszű s szenvedélyességét magába fojtó Bakács, a primitív lelkű, hiú, hatalmára büszke, szenvedélyes s nyakas Dózsa, a komor lelkű, fanatikus, népszabadságért rajongó Lőrinc, kit talán erősebben idealizál a költő, de úgy ahogy rajzolja, elfogadható és valószínű jellem, a derék, nemeslelkű, higgadt, okos Telegdi és Bornemisza (két egyforma alak), a kevély Perényi, a nagyravágyó Zápolya, a szelíd Dózsa Gergely, mind gonddal rajzolt alakok.”¹⁰¹² Emellett úgy vélem, eltalált Ollósi – aki Szinnyei Ferenc szerint eredeti komikus alak: „hiú, művészetére büszke, naivan fontoskodó, gyáva, fecsegő, fura és hóbortos szabó” – vagy Vitus gyávasága, Bebek Katalin – megint csak Szinnyei szerint igazán élő, humoros alak: „Egyéniség. Naivan hiú, ki hódításainak, szépségének, toilettejeinek s a Mátyás-kori ünnepélyeknek elmesélésében kifogyhatatlan. Jószerű, de azért rangjára büszke úrnő s kegyetlenül igazságtalan is tud lenni asszonyi módon.”¹⁰¹³ – vénkisasszony léte szeszatyársága, Ártándi Tamás kizárólag a múltban élése, és Pál fiára büszke apasága. Igencsak meggyőző az az apróság Ártándiék első feltűntekor, hogy Pál és Vitus, mindketten a saját indíttatásuk szerint, lovaikkal foglalkoznak: „amaz, hogy szép almászsűrűkáját időről időre ugratásra vagy más szép mozdulatokra bírja; ez, hogy fáradt s kissé vas-

---

¹⁰¹⁰ Eötvös, 1972. 248. p. Az utolsó királyi tanácskozásnál ugyanez folyik: „a nádor Ulászló engedelmével széket foglalt, s Bakács ugyanezt tevő”. (Eötvös, 1972. 712. p.)

¹⁰¹¹ Eötvös, 1972. 484. p.

¹⁰¹² Szinnyei F., 1926. 264-5. p.

¹⁰¹³ Szinnyei F., 1926. 262. p.

tag ménjét társaival egyenlő lépésre kényszerítse.”¹⁰¹⁴ Ugyanakkor aláírom, amit a korábbi kritikások hibaként róttak fel, mindennemű szenvedély sikertelen ábrázolását. El tudom fogadni Péterfy Jenő fent idézett véleményét, ahogy egyet tudok érteni Korda Imrével abban, hogy „pl. Szaleresi Klára szenvedélye sokkal bágyattabbnak ütött ki, mint a hogy a szerző akarta s szinte komikus a hatás, midőn a bosszuért lihegő leány úgy szerez magának elégtételt, hogy a hűtelen kedves lakodalmát egy bús szerenáddal zavarja meg”,¹⁰¹⁵ vagy Szinnyei Ferencsel, aki Ártándi két hölgyéről ezt írja: „A bájos és nemeslelkű Frusina s a szenvedélyes Klári [...] már eléggé sablonos regényalakok.”¹⁰¹⁶

Hogy szavamat szavamba fűzzem: feltűnt valakinek a jellemzések taglalása során, egyáltalán, milyen hihetetlen mennyiségű szereplője van a regénynek? Mert az van, ez tény, talán a másik három Eötvös regényben együtt sincs annyi úgynevezett fő- és mellékszereplő, mint itt. Márpedig ez mindenképpen egy olyan sajátosság, mely azt eredményezi, ez a teremtett világ, Magyarország, 1514-ben, teljesnek és hitelesnek hat. Ahhoz képest, hogy a narrátor a főurakkal szándéka szerint mennyire nem óhajt foglalkozni, egészen sokan vannak – igaz, legtöbbször egy-két, legfeljebb négy alkalommal – ebből a rétegből. A narrátor, mint emlékszünk, azzal határolja el magát a történetíróságtól, hogy önnön feladatának ’egyesek történetének leírását’ tartja. Emellé vegyük számításba, hogy részéről a főurakkal szemben bizonyos ellenszenv érzékelhető: legalábbis a 2. és a 6. fejezet elején valami ilyesmit vélhetünk annak háttérében, hogy megtagadja a főurakkal való foglalatoskodást. Az akkori királyi udvar Dózsa kitüntetési ceremóniáján megjelenő csillagainak leírásával nem hajlandó fárasztani olvasóit, mivel: „*Nagy nevéket*, olyakat, melyek azóta sírba szálltak, s néhányat, mely maiglan fennáll, eleget sorolhatnánk el; a *nagy férfiak*, kik e hazát Mátyás alatt dicsősége tetőpontjára emelték, rég hiányoztak. Itt-ott egy ősz fő, mint Telegdi Istváné, mely jobb időkre int, körülötte felpiperézett divathősök; s ki e könnyelmű sokaságot látá, mely a hazában csak kiterjedt birtokait szeretve, saját s utódainak a haza iránti összes tartozásait ősei vérével leróva gondolá, megvetéssel visszautasított minden tanácsot, elbizottságát erőnek, hiú fényűzését hatalomnak képzelé: annak, ha eszébe jutott, hogy e hon jövője ily ivadék kezeire bízott, nem lehete el nem szomorodnia.”¹⁰¹⁷ A 6. fejezet elején található összefoglalóban egy poétikailag is kiemelt szintagmapár segítségével nyilvánítja ki, hogy ’nem a magyar közállomány történeteit írja’: „Én egyesek történeteit rajzolom; s Bakács, Zápolya, a király s mindazon büszke zászlósok, kik nagyravágyó aljasság s aljas nagyravá-

¹⁰¹⁴ Eötvös, 1972. 88. p. Pál később is kitüntetett figyelemben részesíti lovát: mikor Andrással halad az elhagyott vadászlak felé Zápolya táborából, „azon meglelégedéssel, melyet fiatal lovas, kinek paripája érdeme szerint magasztaltatik, érezni szokott, kezdé elsorolni lovainak tulajdonságait”, (Eötvös, 1972. 537. p.) majd mikor egyedül marad, maga látja el az állatot. Lásd Eötvös, 1972. 540. p.

¹⁰¹⁵ Korda, 1882. 20. p.

¹⁰¹⁶ Szinnyei F., 1926. 262. p.

¹⁰¹⁷ Eötvös, 1972. 74-5. p. – Kiemelés az eredetiben.

gyás által e hazát megronták, itt csak annyiban foghatnak helyet, mennyiben személyeim sorsára befolyással voltak.”¹⁰¹⁸ Ennek ellenére majdnem negyven főúr (és jópár a pontos címe ésvagy hivatala megjelölésével) szerepel a szövegben: Bajon Bence, Bánfi Jakab, a fiatal Batthyányi, Bebek Ferenc, Bebek Katalin, Czibak Imre, Czobor Gáspár, Drágfi János, Móré László, Petrovics Péter, Tomori Pál, Zápolya György, Zápolya János, Kismarjási, Verbőczy, Péter, a szentgyörgyi és bazini gróf, ki akkoridőben országbíró volt, Zólyomi, a nádor Perényi, Bakács Tamás esztergomi érsek, Batthyány Benedek várparancsnok, ecsedi Báthori György lovászmester, Báthori István temesvári gróf, Berizló Péter veszprémi püspök s egyszersmind Horvát-, Tót- és Dalmátország bánja, Bornemisza János udvarmester, a fiatal király nevelője, Buzlai Mózes főajtónálló, Frangepán György kalocsai érsek, Palóczy Mihály főkamrás, Perényi Ferenc váradi püspök, Szakmári György kancellár, Telegdi Frusina, Telegdi István tárnok, Telegdi Miklós, II. Ulászló, gyermekei: Anna s Lajos, Várdai Ferenc erdélyi püspök, Zalkán László váci püspök, Zápolya János erdélyi vajda.

Bár a polgárok közül mindösszesen Ollósi Tamás, Szaleresi Ambrus, a lánya, Klári, illetve boltoslegénye, András nevezhető jelentékenyebb szereplőnek, mellettük mégis több mint harmincan vannak – habár jószereivel a nyitó jelenetre korlátozódva – ezen osztályból. A Szent György téren három nációt képviselnek a gyülekező budai polgárok: „Itt állt Nagy Péter uram, Szent György nap óta a város bírása, körülötte Szabó Benedek, Piller János, Posztómetező Filep és Pécsy Benedek, még néhány előkelőbb magyar polgárral s az udvarhoz tartozó alsóbbrendű nemessel. Nem messze tőlük külön körben Francesco Marsuppino, Giacomo Martineotta, Giuseppe Athaniano, Battista Racon s más, akkor Budán lakott kereskedők beszéltek egymással – míg a németek Hammel Mihály plébánosuk körül gyülekeztek, hol Harber János, kit a német polgárság jövő évre bírónak jelölt ki, Peterdorf Péter, Arnold János, s a könyvárusok: Feger Tibold, Kaym Orbán, Hekel István s még többen, látszólag rosszkedvűen nézegettek át magyar polgártársaikra.”¹⁰¹⁹ A gyülekező tömegben először a kelenföldi szappanos és egy sovány kalmár beszélgetését olvashatjuk, rajtuk kívül számos polgár jött még át Pestről: egy vastag tanácsbeli, a vargák előljárója, egy másik, kinek a tolongásban elszakították mentéjét, egy úrias külsejű férfi: Ollósi Tamás, Szaleresi Ambrus, Klári, a lánya, a nagy mészáros, Zsuzsi, a köpcös mészárosné, egy pesti tímár, egy kovács, egy másik kereskedő, akinek nemrég nyolc kocsi portékáját rabolták el Veszprém mellett, egy öreg szűcsmesterné és egy öregebb ember.

A keresztések oldaláról ott a hét vezér, Dózsa György és Gergely, Mészáros Lőrinc, Márton barát, Imre vitéz, a pesti mészáros és Szaleresi Ambrus, akik a titkos tanácskozáson

---

¹⁰¹⁸ Eötvös, 1972. 161. p.

részt vesznek, mellettük kiemelkedik a huszita Gáspár és Frusináék elfogása után egy idősebb parasztasszony, illetve Dózsáék egy távoli idősebb székely rokona, aki Dózsáné álmát meséli el.

És természetesen számtalan segítő, szolga illetve egyéb statiszta-szerű egyén teszi teljessé a szövegvilágot: Kardos Orbán, Kardos Kata és a férje, Galamb Máté, Farkas, Vítus, Szaleresi szolgálai: János és Erzsébet, a gazdasszony, Posztómetező Filep felesége, Vencel, Polgár Tamás, a kerti lak ostrománál egy kovácslegény, illetve a kerti laknál élő cselédek, közülük is elsősorban az öreg kulcsár, a csatlós, a kertész és a kapus, az a keresztes fiatalember, aki Tiszabesenyőn a csapszékben elmeséli a csanádi ütközet lefolyását, a tiszabesenyői bíró és harangozó, Sipos Antal, Orbán egy másik Sipos nevű bátyja, a tömlöctartó a temesvári börtönben, a parasztok a Szent György téren, a kerti lak ostrománál, a kiátkozásnál, a rákosi és temesvári táborban és a csonkatoronyban Szaleresi körül, Polgár Tamás cigányai, a nemesek és papok, szerzetesek élükön a priorról a kiátkozásnál, a különböző urak szolgálai és ajtónállóik, Óbesenyő egyéb lakosai, és végül a temesvári csatában részt vevő nemesek és keresztesek.

Azt gondolom, a számos szereplő létevel már önmagában a hitelesség látszatát adja a szövegnek, ezt már csak fokozza, hogy sokszor egész élettörténeteket, sorsokat is megismerünk velük – vagy az egész történetben szétszórt előfordulásuk következtében, vagy mert egyszeri felbukkanásukkor a narrátor bemutatja vagy leírja őket, megjelöli társadalmi helyzetüket, illetve szájukba ad valami egyéni dolgot, mint például, hogy nyolc kocsis portékáját rabolták ki Veszprém megyében, vagy hogy ő készítette Telegdi kerti laka kerítésének a kapuját, továbbá sokoldalú és valamennyire összetettebb személyként jellemzi őket. Eötvös első életrajzírója, Csengeri Antal alighanem ezért lelkesedett a nyitó jelenetért: „Nagyszerű mindjárt az első fejezet, hol egy csoportozatban ismerteti meg szerző a hon minden akkori népiségeit. E tarka vegyület, hol a typus mellett már jellemek is tűnnek szemünkbe, Breughel teremtő ecsetére emlékeztet.”¹⁰²⁰ Ezzel kapcsolatban Sőtér István monográfiájában szintén Eötvös aprólékos, gondos elemző történetírói módszerét emlegeti: „Egy kor, s egy társadalom széles körképe tárul elénk a Szent György-piacon.”¹⁰²¹ A részemről pedig hadd hívjam fel a figyelmet Sipos Antalra, és Orbán két rokonára: sógorára, illetve az idősebb Sipos nevű bátyjára, akik azzal teszik hitelessé a szöveget, hogy hiába paraszt származásúak, szerepük korántsem egysíkú. Orbán nővére és férje, mint tudjuk, beáll keresztesnek, gyerekeikkel a rákosi táborba mennek, azonban nem az urak gyűlölete vezeti őket: „Katának férje somlyai Báthori Istvánnak Temesvár közelében fekvő egyik jószágán mint erdőmester szolgálván, egész életén át urának különös

---

¹⁰¹⁹ Eötvös, 1972. 35. p.

¹⁰²⁰ Csengeri, 1851. 215. p.

¹⁰²¹ Sőtér, 1967. 188. p.

pártfogásában részesült. Mikor Báthori Telegdi Katalint nőül vevé, vele volt Telegden, s akkor hozta magával Orbán testvérét, mint oly személyt, ki új földesasszonyának szintén különös kegyeiben állott, s így természetes, hogy nem a nemesség elleni gyűlölet, hanem csak vallásos buzgóság vezeté őt a keresztetek táborába”.¹⁰²² Valamelyest hasonló hozzá Orbán Sipos nevű bátyja, ki az íródeákot fogolyként Mártontól kíséri néhány oláh társaságában Lőrinchez, hiszen részint az egyes nem kegyetlen urak védelmezőjeként lép fel, részint útközben olyan emberként, „ki életében ura zászlója alatt, melyet a török ellen több ízben követett, rendes hadi szolgálatot is látott, hív tolmácsa vala azon elégedetlenségnek, mely a keresztetek között véglegyőzetésük előtt általánossá vált.”¹⁰²³ Sipos Antal pedig az urak oldalán harcoló jobbágyok sorsát testesíti meg, vele ugyebár haldoklása közben a csanádi csatamezőn találkoznak Frusináék.¹⁰²⁴

Az élettelen dolgok előfordulásai is növelik az olvasó azon benyomását, ez a szöveg hitelen. A szövegben szereplő dolgok ugyanis általában több, egymástól független személy által tudotként említettnek. Teszem azt Zápolya Borbála lengyelországi királynőségét említi az 5. fejezetben Bakács Galambbal való beszélgetése során a 145., és Lőrinc Bakáccsal tárgyalva a 156. oldalon, Palóczi és aztán Buzlai az első királyi tanácsban a 10. fejezetben a 256. és a 259. oldalon, Ártándi Tamás fiával és Perényi Ferencsel folytatott beszélgetése során a 22. fejezetben az 517. oldalon, és végül a narrátor a 23., illetve a 33. fejezet elején az 523. és a 708. oldalon. Telegdi ellenzi a keresztet hadat, ez is egy sokszor előkerülő tény. A narrátor ezt Budán köztudott dolognak állítja mindjárt az 56. oldalon; a 6. fejezet elején a narrátor áttekintve a kihagyott három hét alatt történeteket direkt Kasszandraként említi Telegdit a 161. lapon; Ártándi Pál ezért hozza általános óvintézkedésként kérését (hiszen a kihallgatott tanácskozásban csak annyi hangzik el, hogy a keresztetek elnyomóikat az utolsóig kiirtják, arról nem is beszélve, hogy Klári majd csak Pál levele vételekor találja ki Frusina lemondásra kényszerítésének tervét), a 9. fejezet 236-7. oldalán, hogy Frusina nénjével cserélje fel kerti lakát a pestivel; végül az ostrom napján reggel a 12. fejezetben a 186. oldalon ez Bornemisza-, este pedig a 310. oldalon egy Telegdi-szolga által tudott dologként szerepel. Ollósi keresztvarrását a Zsigmond templomában, az 1512-es németországi parasztlázadást, vagy azt, hogy Cseh- és Morvaországból hadak érkeznek a keresztetek ellen szintén többször említettük különböző helyeken. Vítus

---

¹⁰²² Eötvös, 1972. 290. p. És Orbán sógora igazán majd csak ekkortól válik különlegessé (már ha persze sorsát nem tekintjük pusztán a szerző technikai slendriánságának): hiszen később Orbán azért tudja a hölgyeket az általa lakott vadászlakban elrejtetni, mert ő „ismét a keresztetekhez szegődött” (Eötvös, 1972. 505. p.). Vagyis a kerti lak ostroma körül alighanem csakugyan elszöktek a táborból, ám később – éppen akkor, amikor a hozzá hasonlók már rég elhagyták a kereszteteket, és csupán olyanok álltak be (a csanádi győzelem hírére), akikkel a legkevésbé sem vallhat azonos elveket.

¹⁰²³ Eötvös, 1972. 579. p.

¹⁰²⁴ A jelenetet lásd Eötvös, 1972. 467-70. p. Ugyanezt a sorsot képviselheti Polgár Tamás Pista nevű fia is, legalábbis a cigány vajda attól tart, fia nehogy ott fekdjön a csatamezőn a nemesek oldalán esve el a harcban – lásd Eötvös, 1972. 466-7. p.

Ártándi Pállal való vitája során félelme indoklásául többek közt azt mondja: „Isten kezében vagyunk valamennyien mindég, s nem látom által, minek félnénk; de amint mondám: nox homini inimica. S miután napról napra új rablásokról s erőszakos útonállásokról hallunk, főképp idén, hol még üstökös csillag is jelent meg, s miután ily késő este a Rákoson már annyi kétes külsejű embereket láttunk: hogyan válnék az ember kissé gondolkozóvá?”¹⁰²⁵ Ugyanez az üstökös előkerül két keresztes ember révén is – a huszita Gáspár a kerti lak megtámadása előtti szónoklatában utal rá, és Lőrinc is hivatkozik rá a kiátkozást követő prédikációjában: „Nem látjátok éjjelenként a nagy üstököst, mely hosszú vörös sugárokkal az ország fölött átvonul? Veszélyt jósol, azt mondják az írástudók. Igen, veszélyt, e föld hatalmasainak; de a népnek örömet. Ha Isten a csillagokat, melyek éjünket felvilágosítják, eggyel megszorítja, a népnek nincs mitől tartania.”¹⁰²⁶ „Meg voltatok intve [...], három hosszú évig uralkodott a dögmirigy határainkon; Isten elvonta e földnek termékenységét, szőleink s vetéseink nem fizették meg többé munkánkat, marháink kivesztek legelőinken, s tüzes kard gyanánt jár fenyegetve egy üstökös egünkön: és mégis ez ország nagyjai s hatalmasai nem ébredtek föl tehetetlenségük-ből.”¹⁰²⁷

Hasonlóan meggyőző, amint figyel a narrátor arra, hogy terjednek illetve akadoznak a hírek. Polgár Tamás május 15-én éjszaka (mikor Orbánék a fogságába kerülnek) már értesült arról, hogy a lázadók előző éjjel megtámadták Telegdi kerti lakát.¹⁰²⁸ Mikor Ollósi elér az óbesenyői csapszékbe nagyjából három héttel menekülése kezdetéhez képest, az ottani parasztok már tudják, hogy a nemesek leverték a keresztesek rákosi csapatát.¹⁰²⁹ A főurakhoz Budán „Szegedről hír érkezett, hogy Dózsa összes hatalma hasztalan ostrom után e várostól visszavonult;”¹⁰³⁰ ugyanakkor Polgár Tamás azért érzi magát nyugodtabbnak azután, hogy átkeltek a Tiszán, mert úgy tudja, nincs kitől félniük: „Kik e vidékről a lázadókhoz szegődtek, Dózsa seregeivel Szegednél állanak”.¹⁰³¹

Habár a narrátor feltűnően nem hajlandó részletező leírások adni szereplői ruházatáról, többször an bloc megtagadja ezen feladat teljesítését, ugyanakkor a korabeli épített környezet bemutatását olyannyira meggyőzően hajtotta végre, hogy – mint a különös tényre Csánádi Szilvia figyelmeztetett – a Balogh Jolán által összeállított, *A művészet Mátyás király udvarában* című két kötetes munka Budavár-bibliográfiájában a korai rekonstrukciós munkák mellett e regény is helyt kapott, mivel „Eötvös műve azokat a forrásokat használja, amelyeket a XIX.

---

¹⁰²⁵ Eötvös, 1972. 99. p.

¹⁰²⁶ Eötvös, 1972. 320. p.

¹⁰²⁷ Eötvös, 1972. 377. p.

¹⁰²⁸ Lásd Eötvös, 1972. 427. p.

¹⁰²⁹ Lásd Eötvös, 1972. 485. p.

¹⁰³⁰ Eötvös, 1972. 441. p.

¹⁰³¹ Eötvös, 1972. 457. p.

század végi rekonstrukciós kísérletek, Bonfini, Velius, Oláh Miklós és Schweiger leírásait, ráadásul oly gazdag dokumentációval, amely a korabeli történetíróknál sem volt általános.”¹⁰³² Mi több: Balogh Jolán 1952-ben a *Művészettörténeti Értesítő*ben megjelentetett várrekonstrukciója ugyanazt a logikát alkalmazza a királyi vár bemutatásához, mint amit az 1847-ben kiadott *Magyarország 1514-ben* narrátora választott: „Mindkét leírás udvarról udvarra mutatja be az épületet, majd a palota termein keresztül egyre belsőbb terekbe vezeti az olvasót. [...] Eötvös regénybeli várismertetése szintén betartja az épület bejárasi útvonalának követését. A leírás itt nem egy szövegegységet alkot, sőt, nem is egy fejezetben található, a regény cselekményének egyes jelenetei tördelik szét, ám a sorrend ennek ellenére követi a kívülről befelé haladó mozgást. Magyarázat lehet erre a szerkesztésmódra, hogy az Eötvös által elkészített rekonstrukció szintén az épület elrendezésére koncentrál, és talán a jelenetek kivágásával egységes épületleírássá is alakítható. De magyarázat az is, hogy a kívülről befelé haladás egy épület reális megközelítés módját követi, és ezzel azt az illúziót keltheti olvasójában, mintha ő maga is bejárná a hajdani vár udvarait és termeit.”¹⁰³³

Természetesen a szöveg nem hibátlan, az igazán figyelmes olvasó felfedezhet jópár bakt. Orbán nővére egyszerűen elvész mind a 12., mind 16. fejezetben; a 32. fejezetben Szaleresiért Klári, Farkas, a tömlöctartó és egy őr érkezik a cellába, ám a kifelé menet csak a porkoláb követi Szaleresiéket s Farkast; Ártándi Tamás először mint „ősz vitéz” tűnik fel, pár oldallal később azonban azt olvassuk: „fekete haja s szakálla alig kezde őszülni”.¹⁰³⁴ Ám ezek szinte teljesen elenyésznek, és összességében megállapíthatjuk Császár Elemérrel: Eötvös meglehetősen teljes és hiteles korrajzot nyújtott: „A szerteágazó cselekvényt, a történeti eseményeket, szerelmi históriákat, az udvari, hadi, arisztokratikus, polgári és jobbágyélet rajzát nagy írói művészettel egy hatalmas korképbe egyesítette. S ez a kép a XVI. századi Magyarországot úgy mutatja be, amilyen valóban volt, egész érzésvilágával, uralkodó eszméivel, jellemző törekvéseivel; az emberek, akik regényében szerepelnek, úgy vannak föltüntetve, mint koruk igazi gyermekei, benne élnek koruk eszméinek forrongó áramlatában, szívük érzéseit koruk egyéni színezettel vonja be.”¹⁰³⁵

---

¹⁰³² Csanádi, 2003. 169. p. Nekem Csanádi Szilvia dolgozatát pedig Margócsy István ajánlotta a figyelmembe. Ezúton is köszönöm szépen.

¹⁰³³ Csanádi, 2003. 175. p.

¹⁰³⁴ Eötvös, 1972. 88. ill. 93. p.

¹⁰³⁵ Császár E., 1939. 175. p.

Irodalom

- Eötvös József: *A' falu' jegyzője*. 1-3. köt. B. *Eötvös József' Munkái'*. 3-5. kötet. Hartleben Konr. Adolf tulajdona, Pesten, [1842-]1845. – OSZK. 89.540
- Eötvös József: *A' falu' jegyzője*. 1-3. köt. B. *Eötvös József' Munkái'*. 3-5. kötet. Hartleben Konr. Adolf tulajdona, Pesten, [1842-]1845. – OSZK. App1547
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. 2. kiadás, 1-3 kötet. Emich Gusztáv kiadása, Pest, 1865. – OSZK. 82.739
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Állami Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1950. – OSZK. M 207.208
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. I-II. A Magyar Próza Klasszikusai 28-29. kötet. Unikornis, Budapest, 1995.
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Magyar Elektronikus Könyvtár. URL: <http://www.mek.iif.hu>
Drótos László (elektronikus változat), 2000/01 (elektronikus változat).
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Rövidített iskolai kiadás. Sajtó alá rendezte: Szomolányi József. Magyar Jövő Toldy-könyvtára 17-20. szám, Budapest, 1923. – OSZK. 242.028
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Diákkönyvtár. Szemelvényes kiadás. A sajtó alá rendezés és a válogatás Kanizsai-Nagy Antal munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959. – OSZK. B 37.447
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Eötvös József regényének átdolgozott szövegű kiadása. A stílizálás és a rövidítés Majtényi Zoltán munkája. Móra, Budapest, 1978. – OSZK. B 83.877; Editorg Kiadó, 1992. – OSZK. B 140.171
- Eötvös József: *A karthauzi*. A Magyar Próza Klasszikusai 36. kötet. Unikornis, Budapest, 1996.
- Eötvös József: *Leveli Szalay Lászlóhoz*. Közzéteszi Nizsalovszky Endre. Akadémiai, Budapest, 1967. – OSZK. B 56.025
- Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Magyar Helikon, Budapest, 1972.
- Eötvös József: Methodista-temetés. (Uti naplóból). *Társalkodó*, 1838. május 16. – OSZK. FM 3/3486
- Eötvös József: Nyilatkozat. *Pesti Hirlap*, 1845. 484. sz. – OSZK. FM 3/10397 [Eötvös, 1845b.]
Gyöngysorok Bárá Eötvös József Összes szépirodalmi műveiből. Füzte Vachott Sándorné. Heckenast Gusztáv, Pest, 1861. – OSZK. 243.438

Budapesti Híradó, 1845. 110, 142, 156, 176, 194, 217, 227, 258, 281. sz. – OSZK. FM 3/1631 [„A felvételeket az OSzK. H 3.736, H 3.738, H 8.550, H 1.104, H 1.106 sz. anyagáról készítettük.” A két TUDOMÁNYOS VILÁG cikk név nélküli, a BUDAPESTI HIRHARANG-ok ◊ jellel vannak szignálva.]

Életképek, 1845. 10, 14, 19, 25. sz. – OSZK. ML 3/8 [A *Bibliográfiában* az 1845/11. szám szerepelt, [Hazucha Ferenc] Vas Andornak tulajdonítva, a többi cikk, a 14. kivételével, mely szintén Vas Andorként van szignálva, névtelen. Vas Andort még Szvaratkó is (Hazucha Ferencz)-nek nevezi, másrészt Sőtér István monográfiájában nem változtatja át. „A felvételeket az OSzK. H 32.422, H 8.548, H 26.601. számú anyagáról készítettük.” – tájékoztat a mikrolap eleje, azonban az az érdekes helyzet állt elő, hogy elfelejtették lefotózni az *Életképek* 1845 2. félévétől megindult mellékletét, az *Irodalmi Őr*. Ez a H 32.422-es első- s a H 8.548-as második példányból valóban ki van vágva, azonban a 3-ad (stb.) példányokban – ahol egyáltalán, ott – szépen az egyes *Életképek* után szerepel. Továbbá mind a mikrolap, mind a H 8.548-as jelzet egyben az *Irodalmi Őr* jelzete is, csak a mikrolapon a fent vázolt okból nem szerepel, de külön *Irodalmi Őr* H 8.548 alatt megkapható (nyilván a kivágott példányok szépen egybekötve, s emiatt egy [két] jelzet két [három/négy] külön szöveget jelöl.)

Das Vaterland, 1845. 31. sz. – OSZK. FM 3/1837

Honderü, 1844. 25, 1845. I. 20, 27, 37, 43, II. 5, 13, 20, 1847. II. 9, 25, 1848. I. 1. sz. – OSZK. ML 3/37

Irodalmi Őr, 1845. 6. sz. – OSZK. H 8.548

Jelenkor, 1844. 101, 1845. 27, 40, 55, 92. sz. – OSZK. FM 3/5969

Regény-irodalom I–II., *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 1, 2. sz. – OSZK. FM 3/10054 [A *Bibliográfia* gyaníthatóan Ferenczi Zoltánt követve – aki ezt írja: „E bírálat első közleményét, mely a mű politikai és költői oldaláról szól, Pulszky F., a másodikat, mely a mű nyelvéről szól, Erdélyi János, a szerkesztő írta. [...] A Pulszky által írt részt l. Pulszky kézirati naplója XI. 132. l. a Nemzeti Muzeumban.”¹⁰³⁶ – a MszépirodSz *A falu jegyzőjéről* írt bírálata első részét [Pulszky Ferenc]-nek, a másodikat [Erdélyi János]-nak tulajdonítja. Másrészről viszont Pulszky Ferenc Lábán Antal sajtó alá rendezésében 1914-ben megjelent *Kisebb dolgozataiban* mindkét rész szerepel egyetlen dolgozatként „A falu jegyzője.” címmel, így is hivatkozik rá és idéz a szövegből két viszonylag friss doktori értekezés: Hansági Ágnes *Klasszikus – korszak – kánon* és Z. Kovács Zoltán „*Vanitatum vanitas*» maga is a humor” címmel kiadott munkája. A korszak irodalomkritikai gondolkodását *A „jellemzetes” irodalom jegyében* című monográfiájában áttekintő

---

¹⁰³⁶ Ferenczi, 1903. 138. p.

Korompay H. János azonban a dolgozatnak csupán első részét fogadja el Pulszkyénak, a második rész szerzőjének meggyőző érveléssel Gondol Dánielt tartja.^{1037]}

A történeti regény. *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 16. sz. – OSZK. FM 3/10054 [Korompay H. János imént említett monográfiájában egyértelműen Henszlmann Imre szerzősége mellett érvel.^{1038]}

Pesti Divatlap, 1844. 24, 1845. I. 4, 20, II. 2, 7, 12, 17, 26, 27, 1846. 7, 1847. 2, 41, 45, 48, 51, 1848. 1. sz. – OSZK. ML 3/13

Pesti Hirlap, 1844. 415, 1845. 436, 445, 500, 542, 564, 1847. 812, 814, 828. sz. – OSZK. FM 3/10397 [A *Pesti Hirlap* Fővárosi ujdonságok rovatát 1845-ben két szignóval jegyezték: Δ és □. Mind a *Bibliográfia*, mind Sőtér István, nem törődve a két különböző szignóval, illetve ellentmondásban azzal, ami Fenyő István *A centralistákról* írt monográfiájában olvasható a rovatvezető változásáról, és kilétéről (a Δ áljelű munkatárs kiléte ismeretlen, Csengery Antal pedig új szerkesztőként 1845. július 1-jétől □ -et, azaz Pákh Albertet szerződtette a rovat gondozására)¹⁰³⁹ a PH *A falu jegyzőjéről* szóló írásainak szerzőjéül Csengeryt adja.]

Regélő Pesti Divatlap, 1842. 25, II. 53, 76. sz. – OSZK. ML 3/23

A Karthausi. Irta b. Eötvös József. *Uj Magyar Muzeum*, 1852. 12. sz. – OSZK. FM 3/413

A magyar irodalom története III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Főszerkesztő Sőtér István. Akadémiai, Budapest, 1965. – OSZK. M 39.862/3

A Magyar Nyelv Történelmi-Etimológiai Szótára. Főszerkesztő Benkő Loránd. Akadémiai, Budapest, 1976. – OSZK. M 40.927/3

Antal Árpád: Eötvös József, a magyar kritikai-realista regényírás úttörője. *Utunk*. Kolozsvár, 1953. szeptember 25. – OSZK. H 21.852

Arany János: *Összes Művei. I. kötet. Kisebb költemények*. Akadémiai, Budapest, 1951. – OSZK. M 24.464/1:4

Balogh Ernő: „*Ismerd tenmagad!*” (A karthausi értelmezéséhez). *Studia Litteraria Tomus XX*. Debrecen, 1982. – OSZK. MP 39.235/20

Bán Aladár: *Eötvös József báró élete és költészete*. Stampfel Károly, Pozsony-Budapest, 1902. – OSZK. M 188.475

Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Gondolat, Budapest, 1973. – OSZK. MC 66.294

---

¹⁰³⁷ Lásd Korompay, 1998. 84-5. p.

¹⁰³⁸ Lásd Korompay, 1998. 180-1. p.

¹⁰³⁹ Lásd Fenyő, 1997. 300-1. p.

- Bárfay László *Naplójából I. 1838–1841. Irodalmi Múzeum IV.* A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, Budapest, 1969. – OSZK. B 68.994
- Roland Barthes: *Beszédtörödékek a szerelemről.* Ford. Albert Sándor. Atlantisz, Budapest, 1997.
- Benkő Samu: *Eötvös Dózsa-regényének mai üzenete.* In uő: *Őrszavak. Művelődéstörténeti dolgozatok.* Kriterion, Bukarest, 1984. – OSZK. B 99.227
- Beöthy László: *Báró Eötvös József mint regényíró.* Egyetemes könyvtár, Gross J. és testv., Győr, é. n. – OSZK. M 251.908
- Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre. Szellemi életünk fejlődésének áttekintése.* Az Atheneum részvénytársulat kiadása, Budapest, 1900. – OSZK. M 49.190
- Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története. Bessenyei felléptétől a kiegyezésig. 1772–1867.* Atheneum, Budapest, 1896. – OSZK. M 52.287
- Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése.* Az Atheneum R. Társ. kiadása, Budapest, 1877–1878. – OSZK. 196.038
- Beöthy Zsolt: *Eötvös és Szalay.* In uő: *Romemlékek. Tanulmányok, beszédek, cikkekek.* Franklin-Társulat, Budapest, 1923. – OSZK. M 55.136
- Berecz Károly: *A régi „Fiatal Magyarország”. (Emlékezések, vázlatok).* Az Atheneum Irod. és Nyomdai R. T. kiadása, Budapest, 1898. – OSZK. 185.686
- Bényei Miklós: *A Dózsa-regény szereplői és helyszínei. Adalékok a „Magyarország 1514-ben” forrásaihoz.* In uő: *Eötvös József könyvei és eszméi. Tanulmányok, esszék.* Csokonai, Debrecen, 1996. – OSZK. C 120.792
- Bényei Miklós: *A paraszti szorgalom apoteózisa Eötvös József regényeiben és elbeszéléseiben.* In uő: *Eötvös József könyvei és eszméi. Tanulmányok, esszék.* Csokonai, Debrecen, 1996. – OSZK. C 120.792
- Bényei Miklós: *Eötvös József olvassmányai.* Akadémiai, Budapest, 1972. – OSZK. MB 69.382
- Bényei Péter: *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete.* In *Studia Litteraria Iuvenum (Fiatal kutatók tanulmányai a kortárs irodalomelméletek jegyében).* Studia Litteraria Tomus XXXVII. Debrecen, 1999. – OSZK. C 148.111
- Bélteky Kázmér: *Literatura. Életképek,* 1847. 22–24. szám. Majus 29. – Junius 5. – Junius 12. – OSZK. ML 3/8
- Bodnár Zsigmond: *Báró Eötvös József.* In uő: *Irodalmi dolgozatai.* Grimm és Horovicz, Budapest, 1877. – OSZK. M 196.879
- Bodnár Zsigmond: *Eötvös és Kemény.* Eggenberger-féle könyvkereskedés, Budapest, 1905. – OSZK. M 50.108
- James F. Cooper: *Az útmutató.* Átdolgozta Vachott Sándorné. [1870.] – OSZK. 303.081

- Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Atheneum, Budapest, 1874. – OSZK. M 48.564
- Csanádi Szilvia: *Rekonstrukció, fikció, irodalom. A művészet-történeti és az irodalmi rekonstrukció jellegzetességeiről a budai vár néhány leírása alapján*. In *Szemkötet a történelemmel. A Szent Ignác Szakkollégium diákjainak tanulmányai*. Szerkesztette Keller Márkus. Századvég – Szent Ignác Szakkollégium, Budapest, 2003.
- Csatári Ottó: Irodalmunk 1847. évi termékei. *Pesti Divatlap*, 1848. 20. sz. – OSZK. ML 3/13
- Császár Elemér: *Eötvös József mint regényíró*. A Kisfaludy–Társaság Évlapjai, XLVII. különnyomat, 1937. – OSZK. 196.409
- Császár Elemér: *A magyar regény története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939. – OSZK. M 90.213
- Császár Károly: A százéves Karthausi. *Páosztortúzó*, 1939. március. – OSZK. FM 3/355
- Csengeri Antal: *Eötvös József*. In uő: *Magyar szónokok és statusférjak. (Politikai jellemrajzok)*. Kiadja Csengeri Antal, Pesten, 1851. – OSZK. M 223.518
- Csengey Dénes: *Közelítések Eötvös Józsefhez*. In uő: *A kétségbeesés méltósága*. Magvető, Budapest, 1988. – OSZK. MB 128.053
- Csukovits Sándor: *Eötvös József báró egyénisége*. Hunyadi könyvnyomdai műtőzet, Temesvár, 1913. – OSZK. M 196.058
- Devescovi Balázs: A falu jegyzője mondatairól. – középpontosítás –. *Szöveghatárok feloldódása. Új Holnap különszám*. Miskolc, 1997.
- Dézsai Lajos: *Magyar történeti tárgyú szépirodalom*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1927. – OSZK. M 10.012/I.4/b
- Dömötör László: „Taksony vármegye” – mai szemmel. A falu jegyzője új kiadása 1950-ben. *Kis Ujság*, 1950. november 12. – OSZK. FM 3/677
- Elek Oszkár: A százéves Karthausi. *Ujság*, 1941. július 30. – OSZK. FM 3/681
- Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. In uő: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Akadémiai, Budapest, 1991. – OSZK. MC 112.676
- Faragó Kornélia: *Az érzékelés-észtelés topikus terei. Térelvű motívumformálás a toposz-nyelven*. In uő: *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001.
- Fenyő István: *Utószó*. In Eötvös József: *A falu jegyzője*. I-II. A Magyar Próza Klasszikusai 28-29. kötet. Unikornis, Budapest, 1995.
- Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum, Budapest, 1997.
- Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. Aigner Lajos, Budapest, 1884. – OSZK. M 17.862/125-127

- Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Atheneum, Budapest, 1903. – OSZK. M 60.464/42
- F[ógel] S[ándor]: Szélgjegyzetek Eötvösnek „Magyarország 1514-ben” c. regényéhez. *A Miskolczi Kir. Kath. Főgimnáziumnak az 1515-6. iskolai évről szóló értesítője*. László és Schiffer könyvnyomdája, Miskolc, 1916. – OSZK. Ért. 1.256
- Földényi F. László: *Az elvesztett egyensúly. A szerelemről*. In José Ortega y Gasset: *A szerelemről*. (Három tanulmány). Akadémiai, Budapest, 1991.
- Földényi F. László: *Melankólia*. Akadémiai, Budapest, 1992.
- Northrop Frye: *A kritika anatómiája. Négy esszé*. Fordította Szili József. Helikon, Budapest, 1998. – OSZK. C 125.155
- Gaia-Sajtószemle*, 14. évfolyam 300. szám, 1996. október 11.
- Gángó Gábor: *Eötvös József A karthauzija – kultúrtörténeti szintézisstervének összefüggésében*. In *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Magvető, Budapest, 1999.
- Gárdonyi Zseni: *A magyar szentimentális regény főbb képviselői. Bölcsészettudományi értekezés*. Budapesti Hirlap Nyomdája, Budapest, 1907.
- Cheryll B. Glotfelty: *Introduction. Literary studies in an age of environmental crisis*. In: *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. The University of Georgia Press, Athens and London, 1996. [Az idézett mondatokat én fordítottam. – D. B.]
- Gyáni Gábor: *Miről szól a történelem? Posztmodern kibívás a történetírásban*. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 2000.
- Gyergyai Albert: *A falu jegyzője*. In uő: *A Nyugat árnyékában*. Szépirodalmi, Budapest, 1968. – OSZK. B 60.624
- Gyergyai Albert: „*A karthausi*”. *Jegyzetek egy remekműről*. In uő: *Védelem az esszé ügyében*. Szépirodalmi, Budapest, 1984. – OSZK. B 98.847
- Gyulai Pál: *Báró Eötvös József munkái*. Dr Gyulai Pál előadásai – után kiadta Lehr Andor b.h., Budapest, 1899. – OSZK. 192.583
- Gyulai Pál: *Emlékezés B. Eötvös József fölött*. In uő: *Emlékezések*. I. Franklin-társulat, Budapest, 1902. – OSZK. 265.938
- Hansági Ágnes: *A recepció öröksége: A falu jegyzője a magyar kritikai hagyományban*. In uő: *Klasszikus – korszak – kánon. Historizáció és temporalitástapasztalat az irodalomtudomány történeti koncepcióiban*. Akadémiai, Budapest, 2003. – OSZK. C 143.078
- Haraszthy Samu: *A’ Carthausi*. *Atheneum*, Pesten, augusztus’ 31. 1841. – OSZK. ML3/26
- Hárs Endre: „*A szöveg: eleven hal*”. In Hárs Endre – Szilasi László: *Lassú olvasás*. Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1996.

- Harsányi Zoltán: *Eötvös József. (A magyar romantikus prózastílus)*. In uő: *Stíluselmzések. (Prózai művek stílusa)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. – OSZK. B 125.804
- Hász-Fehér Katalin: *Emlékkönyv-irodalom a reformkorban*. In *Kegyelet és irodalom. Kultusz történeti tanulmányok*. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7., Budapest, 1997.
- Ursula K. Heise: Science and Ecocriticism. *The American Book Review*, July-August, 1997. [Az idézett mondatokat én fordítottam. – D. B.]
- Henszlmann Imre: A' falu jegyzője. *Irodalmi Ór*, 1846/1 [II. félév] August. 1-én. – OSZK. H 8.548
- Herczeg Gyula: Eötvös József körmondatai. *Magyar Nyelvőr*, 1953/1-2., 3-4. – OSZK. HA 1.706
- Hites Sándor: *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században*. In *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18-19. században*. Szerkesztette Szűcs Zoltán Gábor és Vaderna Gábor. L'Harmattan, Budapest, 2004.
- Homoródi József: Az „úri”, a „paraszi” és a „munkás” Dózsa-regény. *Válasz*, 1947. december. – OSZK. HA 2399
- Roman Jakobson: *Nyelvészet és poétika*. In uő: *Hang – Jel – Vers*. Gondolat, Budapest, 1969.
- Jánky László: *Eötvös „Karthausi”-ja. (Széptani tanulmány.)* In *Az Ujvidéki kir. kath. magyar főgymnasium XXV-ik évi értesítője az 1897-98-iki tanévről*. Fuchs Emil és Társai Könyvnyomdája, Ujvidék, 1898. – OSZK. Ért. 2.062
- k. j. [Kelemen János]: Százéves az első Dózsa-regény. *Szabad Szó*, 1947. július 13. – OSZK. FM 3/723
- Kanizsai-Nagy Antal: *Utószó*. In Eötvös József: *A falu jegyzője*. Diákkönyvtár, Szemelvényes kiadás, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959. – OSZK. B 37.447
- Kelmenfy László: A' falu jegyzője. *Irodalmi Ór*, 1846/10 [I. félév] Januar 10-én. [A *Bibliográfia* szerint: [Hazucha Ferenc].]
- Kiss Ernő: *A Karthausi mint bölcséleti regény*. *Debreceni Szemle*, 1941. június. – OSZK. FM 3/276
- Kovács Sándor s.k.: „*Alamusz macska nagyot ugrik...*”. In *FANNI hagyományai*. ~~DEKOMFERENCIA~~ II. Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1995.
- Korda Imre: *Báró Eötvös József regényeiről*. In *A Kis-Kun Halasi Hel. V. Hitv. Lyceum Értesítője az 1881-2-ik tanévről*. Práger Ferencz nyomása, Halas, 1882. – OSZK. Ért. 1.001
- Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Akadémiai–Universitas, Budapest, 1998.
- Kölcsey Antónia *Naplója*. Magvető, Budapest, 1982.

- Krasznahorkai László: *Nem lehet megúszni*. In Keresztury Tibor: *Féltérpeszben. Arcképek az újabb magyar irodalomból*. JAK füzetek 54. Magvető, Budapest, 1991.
- Krasznahorkai László: *Sátántangó*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1993.
- Krasznahorkai László – Tarr Béla: Tangó pusztulásra. *Magyar Narancs*, VI./6., 1994. február 10.
- Kukorelly Endre: „*A Forma teszi Isten képévé az egészet*”. In Keresztury Tibor: *Féltérpeszben. Arcképek az újabb magyar irodalomból*. JAK füzetek 54. Magvető, Budapest, 1991.
- Kulin Ferenc: *A falu jegyzője*. In uő: *Közelítések a reformkorhoz. Tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1986. – OSZK. MB 105.040
- Kulin Ferenc: *Hódíthatatlan szellem. (Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről)*. Akadémiai, Budapest, 1982. – OSZK. MB 93.489
- Kulin Ferenc: *Magyarország 1514-ben*. In uő: *Közelítések a reformkorhoz. Tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1986. – OSZK. MB 105.040
- Kunszery Gyula: Napló. Eötvös József regényei. *Vigília*, 1971. június. – OSZK. HA 1688
- László Gyula: Mi tette Eötvös „Karthausi”-ját korszerűvé s teszi ma is kedveltté? *Tiszapolgár és Vidéke*, 1909. augusztus 8. – OSZK. FM 3/5543
- Lázár Piroska: *Eötvös József Br. nóalakkjai*. Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, Budapest, 1905. – OSZK. M 188.332
- Niklas Luhmann: *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Ford. Bognár Virág. Józsefvég Műhely Kiadó, Budapest, 1997.
- Majtényi Zoltán: *Néhány szó*. In Eötvös József: *A falu jegyzője*. Eötvös József regényének átdolgozott szövegű kiadása. A stilizálás és a rövidítés Majtényi Zoltán munkája. Móra, Budapest, 1978. – OSZK. B 83.877
- Majtényi Zoltán: *A mű és alkotója meg az átdolgozás*. In Eötvös József: *A falu jegyzője*. Editorg Kiadó, 1992. – OSZK. B 140.171
- Margócsy István: *Petőfi Sándor. Kísérlet*. Korona Kiadó, Budapest, 1999.
- Márki Sándor: *Dózsa György és forradalma*. Ráth Mór, Budapest, 1883. – OSZK. M 47.887
- Márki Sándor: *Dózsa György*. Magyar Történelmi Életrajzok. Az Atheneum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1913. – OSZK. M 60464/59
- Mátrai László: *Báró Eötvös József*. In Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Ardói Könyvkiadó, Budapest, é. n. – OSZK. 19.229/9
- Mohr Gedeon: Eötvös József Dózsa Györgyről. *A Hét*. 1957. IV. 7. – OSZK. HB 9.632
- Molnár Aladár: Eötvös „Karthausi”-jának eredete. Nyílt levél Urváry Lajoshoz. *Pesti Napló*, 1871. december 23. – OSZK.FM 3/706

- Nemes Nagy Ágnes: *Eötvös és olvasója*. In uő: *A magasság vágya. Összegyűjtött esszéik II.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Négyesy László: B. Eötvös József mint költő és író. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*. 1913-1914. 5. szám. 1913. november 6. – OSZK. H 23.376
- Nizsalovszky Endre: *Bevezető*. In Eötvös József: *Levelei Szalay Lászlóhoz*. Közzéteszi Nizsalovszky Endre. Akadémiai, Budapest, 1967. – B56.025
- O[bernyik]. Károly: B. Eötvös új regénye. *Pesti Divatlap*, 1847. szeptember 16. – OSZK. ML 3/13
- Pándi Pál: Eötvös, a továbbgondoló. *Irodalomtörténet*, 1975/1. – OSZK. HA 1.854
- Pap Endre: *Hátrahagyott munkái. Első kötet. Költemények*. Emich és Eissenfelds könyvnyomdája, Pesten, 1852. – OSZK. 191.122
- Péterfy Jenő: *Báró Eötvös József mint regényíró*. In uő: *Válogatott művei*. Szépirodalmi, Budapest, 1983. – OSZK. B 97.683
- Petrichevich Horváth Lázár: *Kaleidoskop. Vagy: Levelek Emiliához Élet' irodalom' politica' és művészet' körében*. Nyomatta Gyurián és Bagó, Budán, 1842. – OSZK. 86.675/4-8
- Pintér Jenő: *A magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés. Hatodik kötet: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában*. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása, Budapest, 1933. – OSZK. M 60.4059:2
- Pulszky Ferenc: *Báró Eötvös József*. In: *Babérlombok Báró Eötvös József műveiből*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1871. – OSZK. 245.302
- Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Szépirodalmi, Budapest, 1958. – OSZK. B 33.311
- Róna Tibor: *Budapesti kirándulóbélyeg*. Magyarország írásban és képekben I. kötet. Panoráma, Atheneum, Budapest, 1960.
- Rónay György: *Két klasszikus*. In uő: *A regény és az élet. Bevezetés a 19-20. századi magyar regényirodalomba*. Káldor György Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1947. – OSZK. 158.669
- Rónay György: *Eötvös és a Magyarország 1514-ben*. In uő: *Balassitól Adyig*. Magvető, Budapest, 1978. – OSZK. B 84.974
- Schöpflin Aladár: *Báró Eötvös József. Vasárnapi Újság*, 1904. 14. szám. – OSZK. HC 2.960
- Sőtér István: A karthauzi és a miniszter. Eötvös József küldetéstudata. *Irodalomtörténet*, 1975/1. – OSZK. HA 1.854
- Sőtér István: *Előszó*. In Eötvös József: *A falu jegyzője*. Állami Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1950. – OSZK. M 207.208
- Sőtér István: *Eötvös József*. Akadémiai, Budapest, 1967. – OSZK C 52.296

- Sőtér István: *Eötvös József és a forradalom*. In uő: *Félkör. Tanulmányok a XIX. századról*. Szépirodalmi, Budapest, 1979. – OSZK. C 76.393
- Subert Zsófia: A nők Eötvös és Kemény regényeiben. *Nemzeti Nőnevelés*. 1887. augusztus-szeptember VI-VII. füzet. – OSZK. FM 3/9822
- Stendhal: *A szerelemről*. In uő: *művei* 7. Ford. Kolozsvári Grandpierre Emil. Magyar Helikon, Budapest, 1969.
- Sümei Kálmán: Arthur. (B. Eötvös József „Karthausijá”-ból.). *Ellenőr*, 1879. április 15. Reggeli kiadás. – OSZK. FM 3/726
- Sümei Kálmán: A „Karthausi” satyrája. *Ellenőr*, 1877. április 22. – OSZK. FM 3/726
- Szabó Dezső: *A falu jegyzője*. In uő: *Egyenes úton. Tanulmányok*. A Táltos kiadása, Budapest, 1920. – OSZK. M 48.593
- Szalai Anna: Eötvös József Üveges Jancsija. *Irodalomismeret*, 2001/1-2. – OSZK. HA 3.450
- Szegedy-Masszák Mihály et alii: *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- Szemerei Szemere Pál: *A Carthausi*. In uő: *munkái II. Széptani fejtegetések, bírálatok, prózai egyes dolgozatok*. Franklin-társulat, Budapest, 1890. – OSZK. 206.607
- Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető, Budapest, 1992.
- Szigeti József: *Eötvös és a parasztháború*. In Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Szépirodalmi, Budapest, 1952. – OSZK. B 11.795
- Szigeti József: *Eötvös és a parasztháború*. In uő: *Irodalmi tanulmányok*. Európa, Budapest, 1959. – OSZK. B 36.379
- Szilágyi Márton: Megváltás és katasztrófa. (Eötvös József: Magyarország 1514-ben). *Irodalomtörténet*, 2004/4.
- Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig I*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1925. – OSZK. M 12.327/113a1
- Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig II*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1926. – OSZK. M 12.327/113a2
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái II*. A Magyar könyvkiadók és könyvterjesztők egyesülése utánnomása, Budapest, 1980–1981. – OSZK. M 8.083/2
- Szomolányi József: *Előszó*. In Eötvös József: *A falu jegyzője*. Rövidített iskolai kiadás. Budapest, 1923. – OSZK. 242.028
- Szontagh Gusztáv: Budapesti Árvizkönyv. *Figyelmező*, Februárius’ 1839. – OSZK. FM 3/8150
- Szvaratkó Kálmán: *B. Eötvös József Élete és működése*. Nyomtatott Serédy G. Siketn. Iparint. könyvnyomdájában, Vác, 1879. – OSZK. M 254.820

- Taxner-Tóth Ernő: A mitikus folyó regénybeli iránya. Szempontok A falu jegyzője értelmezéséhez. *Irodalomtörténet*, 2001/4.
- Taxner-Tóth Ernő: Magyarország 1514-ben. *Hitel*, 2001. szeptember. – OSZK. HB 3.890
- Téger Béla: A vallás ereje Eötvös Karthausijában. *Paedagogiumi Ifjuság*, 1907-1908. december-január. – OSZK. H 23.100
- Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból. *Budapesti Szemle*, 1879. XIX. kötet, 37. szám. – OSZK. HA 3.973
- Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebb időktől a jelen korig. Rövid előadásban. 1864–1865.* Franklin társulat, Budapest, 1878. – OSZK. 201.839
- Török Lajos: *Nemzet és személyiség. A szubjektum történetisége Eötvös József Magyarország 1514-ben című regényében.* In *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18-19. században.* Szerkesztette Szűcs Zoltán Gábor és Vaderna Gábor. L'Harmattan, Budapest, 2004.
- Törőcsik Miklós: *Az „önösség” mint a polgár egyéni és egyetemes tragédiája.* In *Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XVI.* Eger, 1982. – OSZK. P 39.236/16
- Vas Andor: *Irodalom. Életképek*, 1845. 11. sz. – OSZK. ML 3/8
- Veres András: Eötvös Karthausija: a kiábrándulás vagy a kibontakozás regénye? *Irodalomtörténet*, 1985/1. – OSZK. HA 1.791
- Véghely Dénes: *Báró Eötvös József „Magyarország 1514-ben” című regényének történeti alapja. Bölcsész-doktori értekezés.* Kongorác János könyvnyomdája, Törökszentmiklós, 1930. – OSZK. 63092
- Világirodalmi lexikon.* Főszerkesztő Király István. 8. kötet Mai-My. Akadémiai, Budapest, 1982. – OSZK. M 42.993/8
- Voinovich Géza: *Báró Eötvös József.* In *B^{te} Eötvös József összes munkái. XX. Révai testvérek*, Budapest, 1901-1903. – OSZK. M 809.643
- Wéber Antal: *A részvételtől a tettig.* In *Eötvös József: A Karthausi. Versek. Drámák.* Magyar Helikon, Budapest, 1973.
- Wéber Antal: Eötvös mai arca. *Irodalomtörténet*, 1975/1. – OSZK. HA 1.854
- Wéber Antal: *Regénybőssök „A magyar ugaron”.* In *Eötvös József: A falu jegyzője.* Magyar Helikon, Budapest, 1974. – OSZK. 44.454/4
- Wéber Antal: *A „prae” és a „post” mint elbeszélői helyzet.* In *Mozgó Világ. Tanulmányok a hatvanéves Kulín Ferenc tiszteletére.* Ráció, Budapest, 2003.
- Karen J. Winkler: Scholars Embark on Study of Literature About the Environment. *The Chronicle of Higher Education*, 9. August 1996. [Az idézett mondatokat én fordítottam. – D. B.]

Z. Kovács Zoltán: *Korsó és díszedény. „Irányzatosság” és irónia A falu jegyzője értelmezésében*. In uő: *„Vanitatum vanitas« maga is a humor”. Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*. Osiris, Budapest, 2002.